

*...in nostra lingua
Hringe nominant*

Tanulmányok Szentpéteri József
60. születésnapja tiszteletére

...in nostra lingua Hringe nominant

Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére

...in nostra lingua Hringe nominant

Tanulmányok Szentpéteri József
60. születésnapja tiszteletére

Szerkesztette:
Balogh Csilla–Petkes Zsolt–
Sudár Balázs–Zsidai Zsuzsanna

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Kecskeméti Katona József Múzeum
Budapest–Kecskemét

2015

© MTA BTK, 2015
© Kecskeméti Katona József Múzeum
© Szerzők, 2015

ISBN 978-963-416-001-4

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Borító: Falera a Vörs-Papkert temető 307. sírjából. Fotó: Gőzsy Gáborné
Szentpéteri József portréját Bahget Iskander fotóművész készítette

Kiadja az MTA Bölcseztudományi Kutatóközpont
Kecskeméti Katona József Múzeum
Felelős kiadó: Fodor Pál–Rosta Szabolcs
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelés: Horváth Imre
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Szentpéteri József köszöntéséhez (RIDEG LÁSZLÓ).....	7
Szentpéteri József köszöntése (FODOR PÁL).....	9
SOMOGYVÁRI ÁGNES	
Bronzkori birituális temetőrészlet Solt-Szőlőhegyen	11
Bronze age biritual partial cemetery at Solt-Szőlőhegy	27
LANTOS ANDREA	
Kora avar kori lószerszámos temetkezés Dunavécse-n	29
Early Avar burial with a set of harness at Dunavecse	37
BALOGH CSILLA	
A homokrévi 8. sír faragott csontlemezei. Új adatok az avar kori tegezék típusaihoz	39
The carved bone plates of grave 8 from Mokrin (Srb). New data to the types of the Avar age quivers	70
MADARAS LÁSZLÓ	
Hol is lehetett az avarok „Hring”-je?	73
Where may the “Hring” of Avars have been?	82
GYULAI FERENC	
Mérgező növények népvándorlás kori lelőhelyeken	83
Giftpflanzen der Völkerwanderungszeit in den Karpatenbecken	102
SZABADOS GYÖRGY	
Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont?	121
The “Avar–Hungarian conjunction”. Date and place?	141
LŐRINCZY GÁBOR–STRAUB PÉTER–TÜRK ATTILA	
Hatalomváltás a Maros-torkolat nyugati oldalán a 9–10. századi településtörténet tükrében.	143
The change of power in the 9th–10th-century history of the settlement on the West side of the mouth of the River Maros in the light of archaeological finds	165
KÖLTŐ LÁSZLÓ–HEGYI BORBÁLA	
Vörs-Majori dűlő. Régészeti adatok Somogy megye 10–11. századi fegyveres sírjaihoz	167
Vörs-Majori dűlő. Data for the 10th–11th-century archer-graves of Somogy county	200

LANGÓ PÉTER–PETKES ZSOLT–SOÓS RITA

Beszámoló a Solt-Kalimajor lelőhelyen folytatott kutatásról	201
Account about the research in the discovery place in Solt-Kalimajor	219

ZSOLDOS ATTILA

Kóborlás az Árpád-kori Magyarországon	221
Wandering in the Árpád Age Hungary	230

ZSIDAI ZSUZSANNA

Al-Idrīsī a baskírokról – adalék a „baskír kérdés” arab forrásaihoz	231
Al-Idrīsī’s account on the Bashkirs – addenda to the Arabic sources	242

PÁNYA ISTVÁN–ROSTA SZABOLCS

A Dunapataj és Solt közörtti terület késő középkori településhálózatának változása	243
The change of the Late Medieval network of settlements in the area between Dunapataj and Solt.	268

V. SZÉKELY GYÖRGY

16. századi pénzlelet Soltról	269
16th-century coin hoard from Solt.	284

LEZSÁK GABRIELLA

A bécsi magyar eredetű műkincsek és a visszaszerzésükre irányuló törekvések a reformkorban és a dualizmus alatt	285
Art treasures of Hungarian origin in Vienna and efforts to retrieve them during the Reform era and the period of Dualism	311

SUDÁR BALÁZS

Hogyan lettünk (újra) „íjásznemzet”? Az íj visszakерülése a honfoglalókról kialakított képbe. . . .	313
How have we become (again) “a nation of archers”? The return of the bow into the picture about the Hungarian conquerors	328

TAKÁCS MIKLÓS

A bulgáriai középkorregészeti első négy évtizedéről	329
About the first four decades of the Medieval Archaeology in Bulgaria	345

Szentpéteri József köszöntéséhez

Szentpéteri József a történelemtudomány, ezen belül a régészet tudományának kandidátusa, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának tudományos titkára. Széles körű az érdeklődése, több tudományterületen, így például a térképészet területén is tevékenykedik. Régészeti érdeklődését a népvándorlás koron belül különösen az avarok világa foglalkoztatja, a népvándorlás kor mellett pedig a honfoglalás kor. Több fontos tanulmány mellett nevéhez kötődik az ADAM, a Kárpát-medencei avar korszak lelőhelykataszterének kétkötetes kiadványa.

Főszerkesztője volt a Magyar Kódex című, hat kötetben megjelent, a magyarság történelmét és művelődéstörténetét tárgyaló, talán a leghasználhatóbbnak mondható összefoglalásnak.

2015 márciusában a Magyar Érdemrend Tisztikereszt polgári tagozat kitüntetésben részesítették.

Szentpéteri József figyelmét professzora, Bóna István hívta fel a megyénkben található Tételhegyre. 2005-ben jelent meg kutatóként Bács-Kiskun megyében, ekkortól szervezte meg a Solt-Tételhegyre irányuló interdiszciplináris kutatást, ezek a kutatások az első szakaszban 2009-ig tartottak, a program zárásaként tudományos konferenciát szervezett, majd 2013-ban újraindította az ásatásokat. A legkülönbözőbb tudományágak kiváló kutatóit fogta össze az ország különböző részeiről, többek között Kecskemétről. A munkálatokba a solti polgárokat is bekapcsolta, lehetőséget teremtett arra, hogy részt vegyenek az ásatásokon, munkatársaival előadásokat tartott és kiállításokat szervezett, mindezek mellett pedig elindította a Solti Aranykulcsos Füzeteket, ezekből a füzetekből eddig három jelent meg, ebből kettőben szerzőként is közreműködött. A kiadvány minden solti lakoshoz eljutott.

A Tételhegyhez kapcsolódó kutatások magas szintű összefoglalása a Kecskeméti Katona József Múzeum Archaeologia Cumanica című sorozatában jelent meg 2014-ben.

Reméljük, hogy az általa vezetett kutatások tovább folytatódnak és Szentpéteri József nagy vágya teljesül, a tételhegyi történelmi emlékhely és múzeum is megvalósul.

Bács-Kiskun megye lakói nevében köszönöm szakmai munkáját.

Barátsággal:

Rideg László
a Bács-Kiskun Megyei Közgyűlés elnöke

Szentpéteri József köszöntése

Amikor Szentpéteri Józsefre, a tudós régészre, a fáradhatatlan tudomány- és rendszerszervezőre, valamint az elkötelezett intézményvezetőre gondolok, elsőként mindig az újjászületés jut eszembe. Képletesen és a szó fizikai értelmében egyaránt többször került a padlóra, de mindannyiszor feltápáskodott, és nem panaszkodott, hanem nekiveselkedett, és mindig valami gyökeresen újat hozott létre. Szálas természetéhez képest meglepően csendes, halk szavú ember, szóban és írásban egyaránt udvarias, figyelmes és körültekintő, de van benne valami mély konokság, amely arra sarkallja, hogy soha ne adja fel. Hogy ne engedjen tudományos terveiből, ötleteiből, hogy vigye végig az elkezdett munkákat, hogy próbáljon békét, de legalábbis egyensúlyt tartani egy olyan közegben, amelyben ennél nehezebb feladat nem létezik.

László Gyula egyik legkedvesebb tanítványaként indult a kutatói pályán, de az intézeti karrier pár év múltán megakadt, és húsz év hivatalnokoskodás várt rá. De ennek is megvolt a maga értelme. Páratlan betekintést nyert az Akadémia tudományos intézeteinek működésébe és kutatói világába, és az élet megadta neki a lehetőséget, hogy felhalmozott tapasztalatait kedvenc tudományágainak javára kamatoztassa. Konoksága persze hivatalnokoskodása közben sem engedte, hogy felhagyjon a kutatói és a publikálással. Mestere hatására az avar kor régésze lett; főleg temetőelemzésekkel foglalkozott, és ezekből vont le társadalomtörténeti következtetéseket (különösen az avarság fegyveres vezető rétegére vonatkozóan). Megszervezte és munkatársaival elkészítette a Kárpát-medence avar kori leletanyagának kétkötetes kataszterét, az ADAM-ot, amelyből most készül digitális adatbázis. A Somogy megyei Vörsön feltárt, kulcsfontosságú temető vizsgálatával jelentősen hozzájárult az avar továbbélés kérdésének tisztázásához, illetve a kettős honfoglalás elméletének finomításához. Az avar kori emléktárgyak összegyűjtése után beindította és jelenleg is felügyeli a honfoglalás és az Árpád-kor internetes lelőhely- és leletkataszterének (ÁRPÁD) munkálatait.

A „száműzetés éveire” esik egy olyan vállalkozása, amelynek tudománytörténeti jelentősége már egyre jobban látszik. 1996 és a 2000-es évek közepe között felelős szerkesztőként irányította az általa alapított Enciklopédia Humana Hungarica Egyesületet, és e pozíciójában kitalálta és a Kossuth Kiadóval közösen megvalósította a Magyar Kódex című hatkötetes, a magyar művelődéstörténetet páratlan teljességgel és színvonalon bemutató (és a magyar bölcsészszakosok legjavának bevonásával készült) könyvsorozatot és ennek CD-ROM változatát (a kiadvány számos kiadói és egyéb díjat söpört be). Eközben arra is maradt ideje és energiája, hogy Szürke eminenciások a magyar történelemben címmel kitaláljon és kihozzon (2003) egy másik érdekes kötetet, amelyben jeles magyar történészek írtak olyan politikusokról, akik nem mindig álltak a rivaldafényben, de meghatározó szerepet játszottak a történelemben. És még

hosszasan sorolhatnánk a kezdeményezésére elindult programokat (például a Budavárról szóló CD-t stb.).

A 2000-es évek vége elhozta Szentpéteri Józsefnek a megszabadulást és az újjászületést: visszatért a kutatói szférába, túlélte öt szívinfarktust, és ettől kezdve folyamatosan dolgozik régi, nagy álmának megvalósításán. Számos külső szakértő bevonásával és megyei múzeumokkal együttműködve a solt-tételhegyi Árpád-kori hatalmi központ interdiszciplináris kutatását végzi és irányítja.

A múlt persze, mint tudjuk, nehezen ereszt el bennünket. Amikor 2012 januárjában megkezdte működését az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, és a hét intézetet magába fogadó nagy intézménynek új vezetőkre lett szüksége, Szentpéteri József tapasztalatait botorság lett volna mellőzni. Így hát némi hezitálás után igent mondott arra a felkérésre, hogy legyen a BTK tudományos titkára. E minőségében alaposan kivette részét az új kutatóközponti struktúra szinte összes elemének kialakításából (többek között magára vállalta a készülő nagy bölcsészadatbank alapjainak lerakását és még sok minden mást). Elvállalta a 2012 elején létrehozott Magyar Őstörténeti Témacsoport titkári teendőit is, és bár azóta már „neveltjei” vették át az adminisztratív munka javát, még mindig óriási szervezőtevékenységet végez annak érdekében, hogy ez a fontos tudományos téma ismét elfoglalhassa őt megillető helyét az MTA kutatásai között, s hogy a legújabb kutatási eredmények a nagyközönséghez is eljussanak.

Akinek van szerencséje ismerni, az megerősítheti, hogy Szentpéteri József a gondosság, az igényesség, a szakmai minőség és a mások iránti odafigyelés két lábon járó példája, aki lankadatlan energiával szervezi és gyűjti maga köré a fiatal nemzedék legtehetségesebb képviselőit és próbálja lehetőséghez juttatni őket. Mind önzőbbé váló világunkban egy olyan tudósi és emberi magatartás megtestesítője, amelynél a saját karrier háttérbe szorul a közös szakmai érdek mögött. E ritkuló habitus szerény elismerése ez a kötet. A magam részéről pedig köszönet egy tetterre kész, örökösen megújuló, segítőkész és hű kollégának.

Kedves Jóska, Isten éltesen sokáig!

Fodor Pál

az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont főigazgatója

Bronzkori birituális temetőrészlet Solt-Szőlőhegyen

1986 novemberében leletbejelentés érkezett a Katona József Múzeumba, hogy a solti Szőlőhegyen lejárator ásattak egy pincéhez, és a földmunkák során két sírt bolygattak meg (1. kép).¹ A bejelentés nyomán Kulcsár Valéria ment ki a helyszínre, és végezte el a leletmentést.² A szőlő tulajdonosa, Kocsis István lehetővé tette, hogy a következő év tavaszán a pince körüli terület azon részén, amelyet éppen akkor nem műveltek, kisebb leletmentést végezzünk. A pincelejárator közelében, attól keletre tűztünk ki három szelvényt (I–III. szelvény), a lejárattól délre pedig kettőt (IV–V. szelvény). A 3 × 4 m-es I. szelvényben három újabb sír került elő, míg a 3 × 3 m-es IV. szelvényben egy sírt talál-

1. kép. A lelőhely elhelyezkedése
Pict. 1. Location of the archaeological site

¹ Köszönöm Pánya Istvánnak a térkép elkészítését.

² Köszönöm Kulcsár Valériának a két sír közlésre való átengedését.

tunk. Mindegyik sír erősen bolygatott állapotban volt, több esetben megtaláltuk a temetkezéseket tönkretevő korábbi szőlő- és gyümölcsfa-telepítés gödreit is. A temető kiterjedését akkor nem volt lehetőségünk felmérni, de a tulajdonos szőlőjében, a felszínen több helyen jelentős mennyiségű szórványkerámiát és bronz ékszertöredékeket gyűjtöttünk.

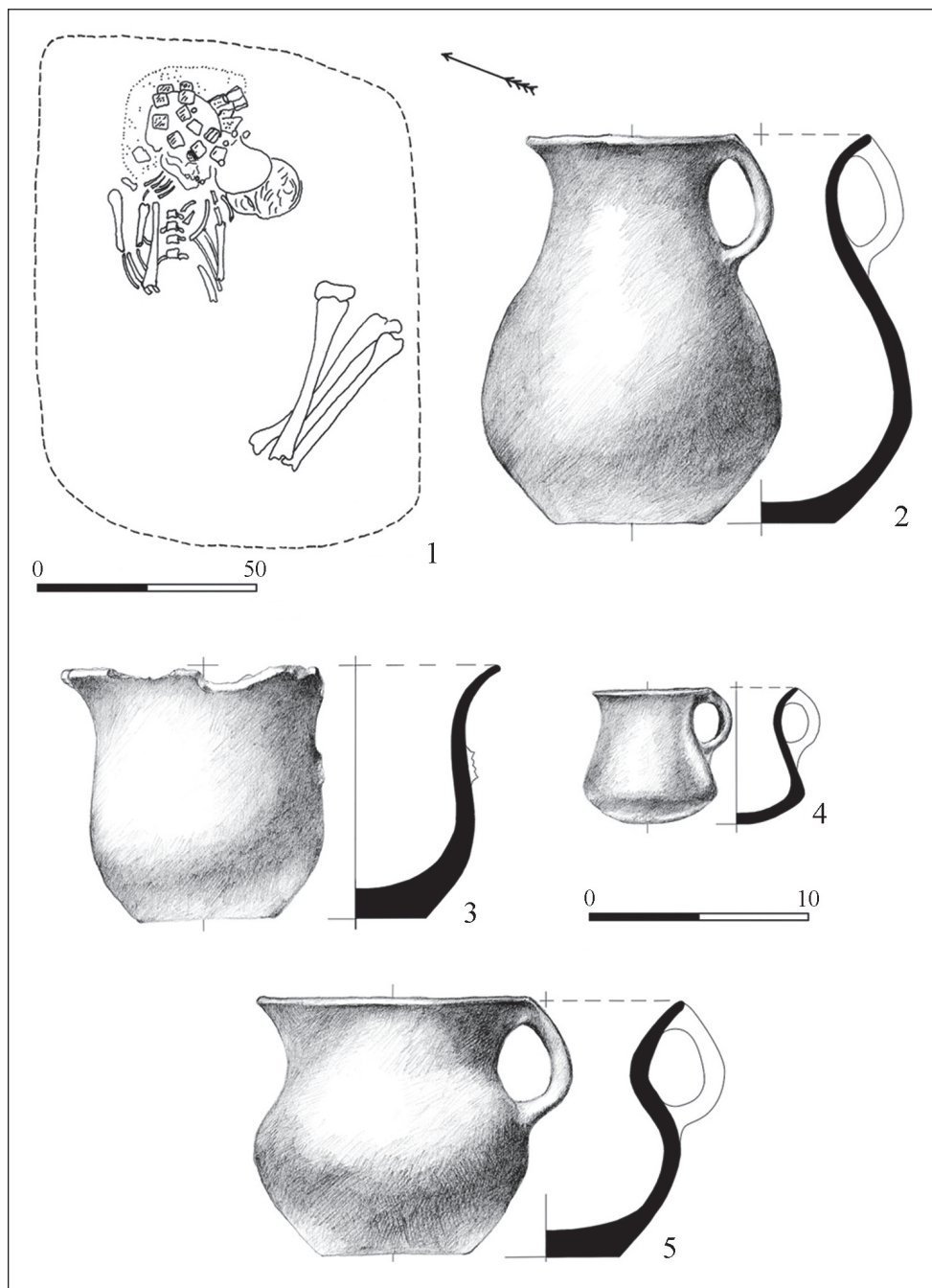
Összességében a két alkalom során egy birituális temető hat, három csontvázas és három hamvasztásos rítusú sírját tudtuk feltárni.³

A sírok leírása

1. sír (1. tábla 1): A pincelejáró mélyítése során találták meg a csontvázas sírt. A 120 cm-es mélységben előkerült sír tájolása ÉK–DNy volt. A váz koponyája, felsőteste és részben a lábak maradtak eredeti helyzetben. A zsugorított csontváz koponyája előrebillent és balra dőlt, a hátán feküdt, mindkét alkarja a mellkasra hajlott vissza. Lábai felhúzva, balra dölve. A jelentés említést tesz arról, hogy a csontváz mellett a találók négy edényt és több bronz ékszert szedtek össze. Eredeti helyzetben maradt egy edény a koponya előtt, valamint eredeti helyzetben maradtak a fejfedőt díszítő bronz ékszerek is. A múzeumba bekerült anyagból összesen négy edény köthető a sírhoz. Mell.: 1. A koponya mellett eredeti helyzetben megmaradt füles *csupor* (1. tábla 5),⁴ szürkésbarna színű, kerámiaüzalékkal soványítva. Pereme kihajlik, nyaka rövid, tölcéses, hasa gömbös, széles szalagfüle a peremből indul, és a hasra támaszkodik. Alja egyenesre levágott. Ragasztott, pereme kiegészített. Ltsz.: 2007.17.9. Perem átm.: 13 cm, has átm.: 12,1 cm, fenék átm.: 6,7 cm, ma.: 11,1 cm. A bolygatás során előkerült, a találók által összeszedett edények: 2. Sötétszürke színű, kerámiaüzalékkal soványított, kihajló peremű, rövid, tölcéses nyakú, tojásdad hasú *korsó* (1. tábla 2). Alja egyenesre levágott. Széles szalagfüle a peremből indul, és a vállra támaszkodik. Pereme kiegészített. Ltsz.: 2007.17.8. Perem átm.: 10,6 cm, has átm.: 13,5 cm, fenék átm.: 7,2 cm, ma.: 16,7 cm. 3. Sötétszürke színű, barna foltos, kerámiaüzalékkal soványított füles *csupor* (1. tábla 3). Pereme erősen kihajlik, rövid nyaka hengeres, hasa enyhén gömbösödik, alja egyenesre levágott. Szalagfülének csonkja a nyakon látható, pereme töredékes. Ltsz.: 2007.17.7. Perem átm.: 13,5 cm, has átm.: 10,5 cm, fenék átm.: 6,4 cm, ma.: 10,8 cm. 4. Sötétszürke színű kis *bögre* (1. tábla 4). Pereme enyhén kihajlik, nyaka kúpos, teste nyújtott, kettős kúpos, hangsúlyozott hasvonal az aljához közel található, alja legömbölyített. Felülete fényezett. Szalagfüle a peremből indul, és a hasra támaszkodik. Ragasztott, kiegészített. Ltsz.: 2007.17.6. Perem átm.: 5,7 cm, has átm.: 7 cm, fenék átm.: 3,7 cm, ma.: 6,2 cm. A bal oldalára billent koponyán eredeti helyzetben lehetett megfigyelni a fejfedő bronzdíszzeit (2. tábla

³ A leletmentés eredményéről röviden hírt adtunk a *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1997* című konferenciakiadványban (Somogyvári 1998, 109–114).

⁴ A leletanyag a Kecskeméti Katona József Múzeumban található. A táblarajzok elkészítéséért Vida Ágnesnek tartozom köszönettel.

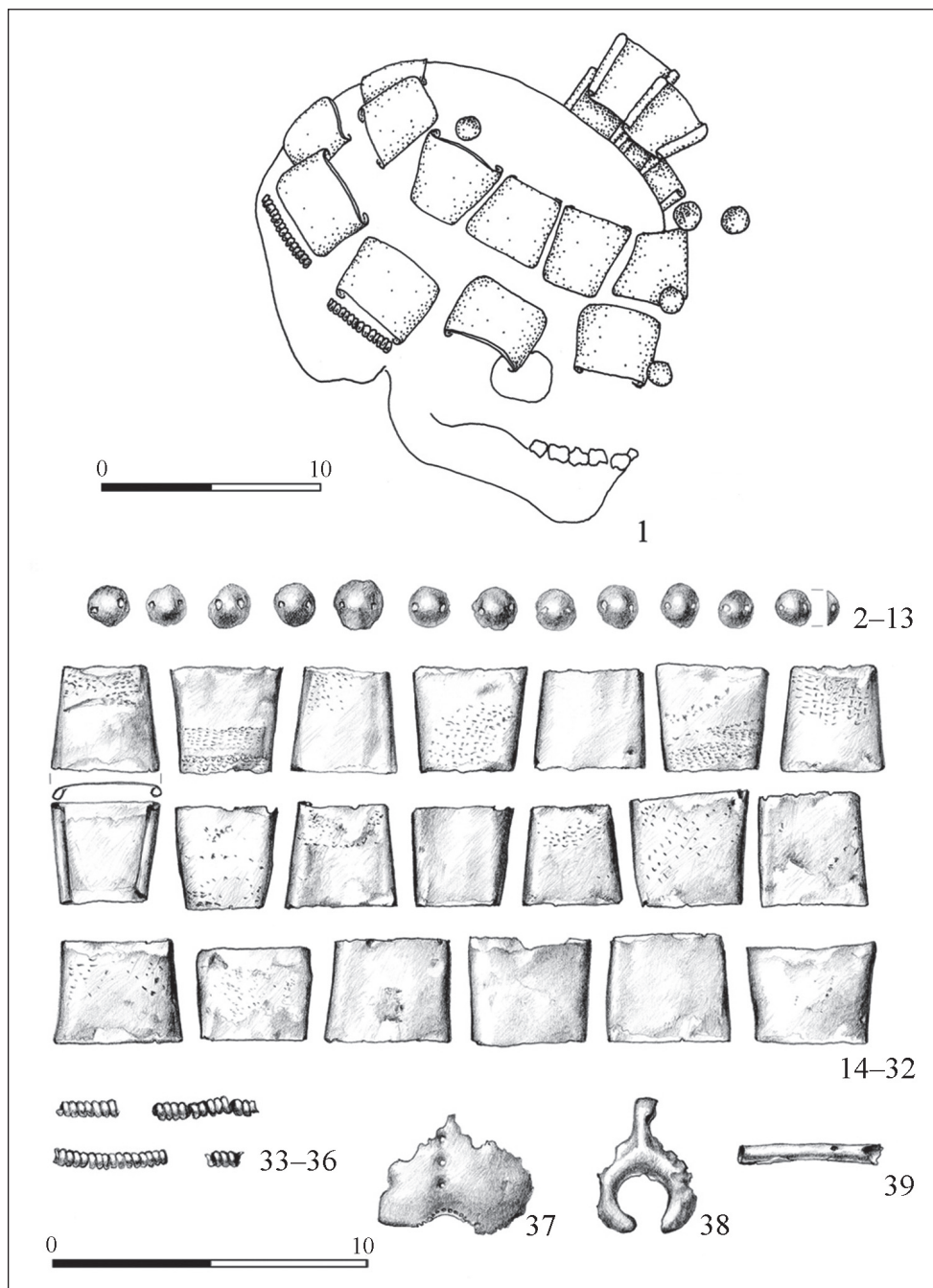

1. tábla. Solt-Szőlőhegy 1. sír rajza és kerámiai
 Fig. 1. The grave-drawing and ceramics of the grave 1 at Solt-Szőlőhegy

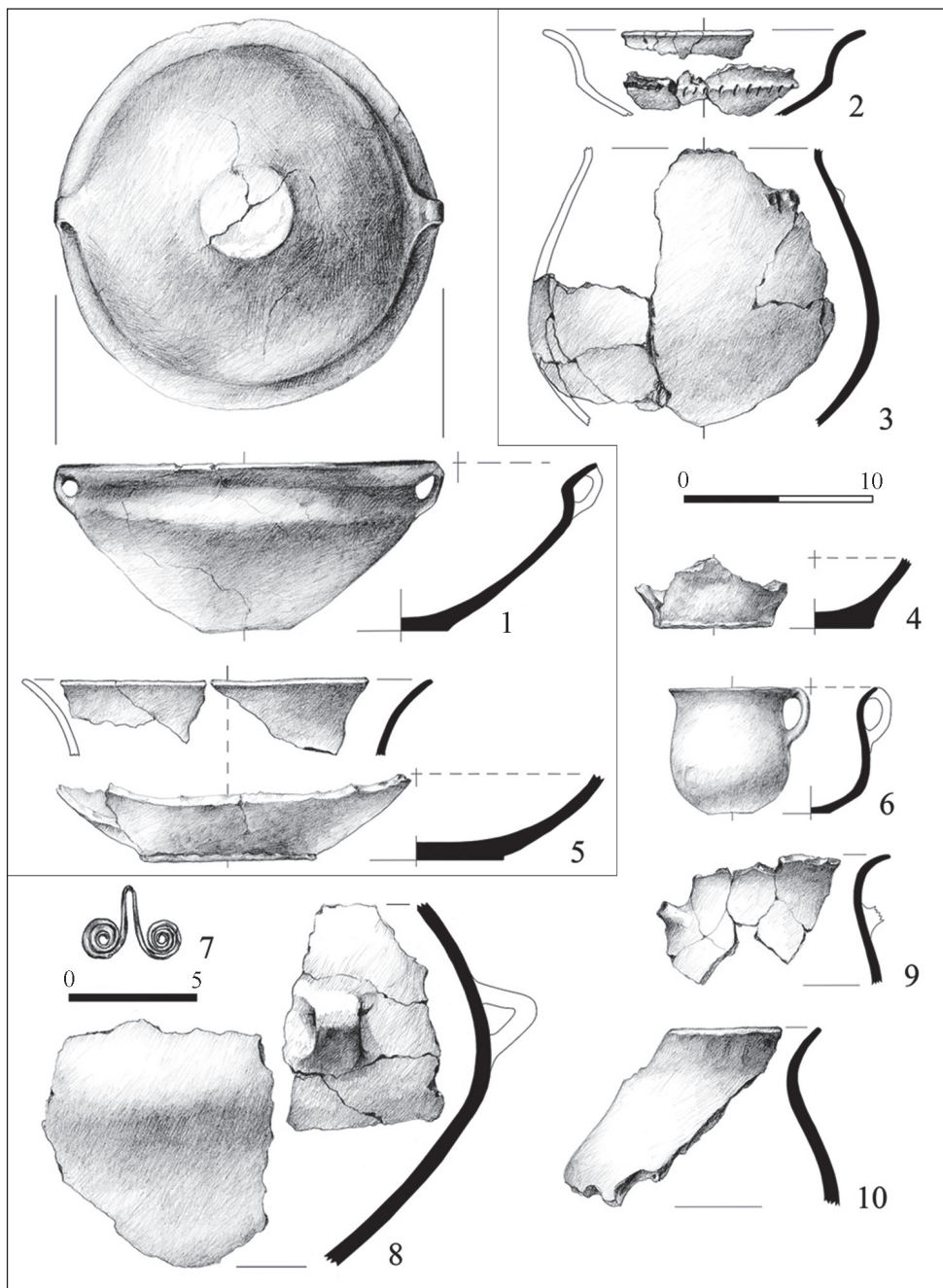
1). 6. A pödrött végű bronzlemezek (2. tábla 14–32) egymás alatt két sorban helyezkedtek el: alul téglalap alakú lemezek, fölöttük trapéz alakúak, keskenyebb, illetve szélesebb oldalukkal váltakozva egymás mellé rakva. Nagyságuk 2,8 és 3,9 cm között váltakozott. Némelyik lemez külső felületén megfigyelhető, hogy a lemez kalapálása érdes felületen történt. Ltsz.: 2007.17.1. 7. (19 darab). A bronzlemezek alatt két, vízszintesen elhelyezett *spirálcsovecske* (2. tábla 33–36) volt megfigyelhető, melyek ma töredékes állapotúak. Ltsz.: 2007.17.3–4. H.: 3,5–1 cm. 8. A lemezek fölött, valamint elszórva a koponya környékén, 12 db, két-két lyukkal átlyukasztott, félgömb alakú bronz *pityke* (2. tábla 2–13) volt, háromféle méretben: egy nagyobb (átm.: 1,6 cm), 9 db 1,2 és 1,3 cm közötti átmérővel és 2 db 1,1 cm átmérővel. Ltsz.: 2007.17.2. A találók még további bronzdíszeket is összeszedtek. 9. Bronzlemezről kivágott, töredékes, fordított szív alakú *csüngő* (2. tábla 37), egyik szélén poncolt dísszel és három függőleges dudorral, illetve lyukasztással. M.: 4,9 × 3,7 cm. 10. Öntött bronz, félhold alakú *csüngő* (2. tábla 38), szára visszapödörve. Öntéshibás. Ltsz.: 2007.17.5. M.: 3,2 × 4,2 cm. 11. Egy lemezről sodort *bronzcsövecske* (2. tábla 39), sérült, egyik oldalán lyukkal. H.: 4,6 cm.

2. sír: A zsugorított sírtól 4–5 m-re, kb. 80 cm-es mélységből került elő egy urnasír ugyancsak a pincejáró mélyítése során. A sírről csupán említés történik, rajz, fotó nem készült róla. A múzeumba beszállított anyagban több edény töredékei találhatóak meg. 1. Szürkésbarna színű, apró kerámiázúalékkal soványított *urna* aljtöredéke (3. tábla 5). Alja enyhén profilált, a felfelé futó falcsonk gömbösödik, a felülete durvított. Ragasztott. Előkerültek még szürkésbarna színű, közepes falvastagságú, kihajló peremtöredékek is, amelyeknél feltételezhető, hogy az urnához tartoztak. Ltsz.: 2007.17.11, 2007.17.15. Fenék átm.: 12,5 cm, ma.: 4,8 cm, a peremtöredékek m.: 10,8 × 6,3 cm, 9,9 × 5,1 cm. 2. Sötétszürke színű, kihajló peremű, csonka kúpos testű *tál* (3. tábla 1). Alja egyenesre levágott. Két kis szalagfüle szimmetrikusan helyezkedik el, mindkettő a peremből indul, és a vállra támaszkodik. Ragasztott, kiegészített. Ltsz.: 2007.17.12. Perem átm.: 24,2 cm, has átm.: 20,3 cm, fenék átm.: 6,3 cm, ma.: 10,2 cm.

3. sír: Erősen bolygatott urnasír. A hamvak a széttört urnában voltak, körülötte szétszórva edénytöredékek. Mell.: 1. Szürkésbarna színű, kerámiázúalékkal soványított, vastag falú *urna* hastöredéke (3. tábla 8). A legnagyobb kihasasodás fölött szalagfül található. Ragasztott, két össze nem illő darabja van meg. Ltsz.: 2007.17.22. M.: 12,1 × 8,5 cm, 13,7 × 12,8 cm. 2. Valószínűleg *fazék* nyaktöredéke (3. tábla 10). Sárkásbarna színű, sötétszürke foltos, kerámiázúalékkal soványított, közepes falvastagságú töredék. Pereme kihajlik, teste enyhén hasasodik. Ltsz.: 2007.17.20. M.: 10,1 × 8,4 cm. 3. Sötétszürke színű, barna foltos, közepes falvastagságú, kerámiázúalékkal soványított füles *csupor* töredéke (3. tábla 9.). Pereme erősen kihajlik, teste enyhén gömbösödik. Szalagfülének csonkja a has felső részén található. Ragasztott. Ltsz.: 2007.17.21. M.: 9,5 × 6,4 cm. 4. Vörösesbarna színű, vékony falú *bögre* (3. tábla 6). Pereme kihajlik, nyaka rövid, teste nyújtott, enyhén hasasodik. Szalagfüle a peremből indul és a has felső részére támaszkodik. Alja egyenes. Ragasztott, erősen kiegészített. Ltsz.: 2007.17.18. Perem átm.: 7,1 cm, has átm.: 6,4 cm, fenék átm.: 2,6 cm, ma.: 7,1 cm. 5. A sír fölött, a

2. tábla. 1. Az 1. sír fejdíszének rajza; 2–39. Az 1. sírból származó bronzdíszek
Fig. 2. 1. The drawing of the headress of the grave 1; 2–39. Bronze ornaments from the grave 1

3. tábla. 1, 5. A 2. sír leletanyaga; 2–4. Az 1986-ban összegyűjtött szórványok;
6–10. A 3. sír leletanyaga

Fig. 3. 1, 5. Findings from the grave 2; 2–4: Stray finds collected in 1986;
6–10. Findings from grave 3

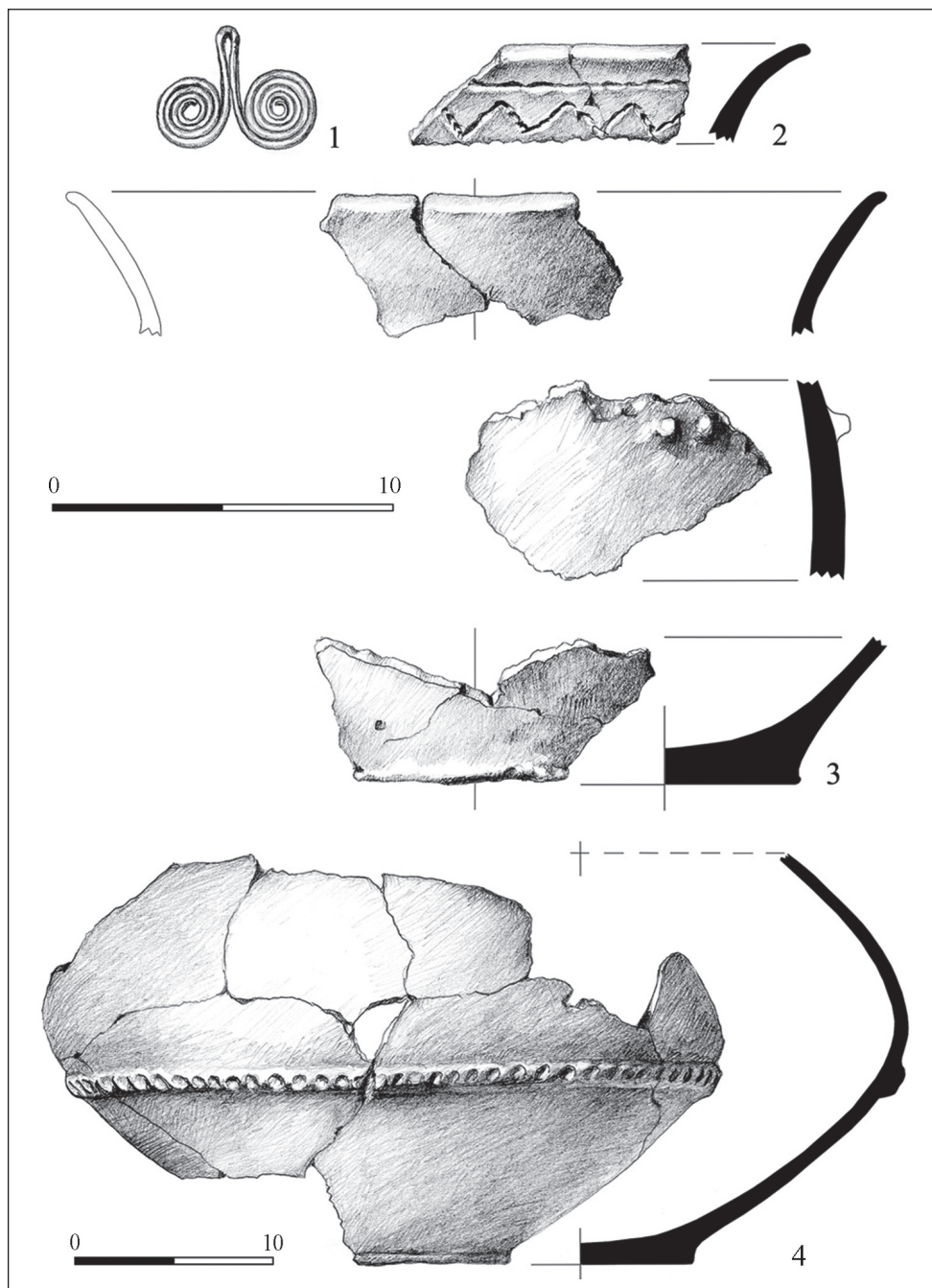
szelvény mélyítése során került elő egy bronz szemüvegspirál *csüngő* (3. tábla 7) kettőbe törve. Kiegészített. Ltsz.: 2007.17.19. M.: 4,1 × 3,9 cm.

4. *sír*: Erősen bolygatott urnasír, az urna széttörött, darabjai szétszóródtak, az aljában láthatóak voltak a hamvak. Mell.: 1. Nagyméretű *urna* aljtöredéke (4. tábla 4). Szürkésbarna színű, fekete foltos, profilált aljú, gömbös hasú töredék, hasának legnagyobb kiszélesedése alatt, ujjbenyomással tagolt bordadísz fut körbe, alatta söprűzés nyomai láthatók. Ragasztott. Ltsz.: 2007.17.24. Fenék átm.: 10 cm, has átm.: 33,2 cm, ma.: 22,2 cm. 2. *Fazék* össze nem illő töredékei (4. tábla 3). Sárgásbarna színű, profilált aljú, ívelt oldalán két kis bütyök nyoma, pereme kihajlik. Ltsz.: 2007.17.26. M.: 4,1 × 4,9 cm, 4,7 × 8,5 cm, 9,1 × 5,5 cm. 3. *Urna* vagy *fazék* díszített nyaktöredéke (4. tábla 2). Szürkésbarna színű, közepes falvastagságú, kihajló peremű töredék. A perem alatt vízszintes és ék alakban kialakított díszítés. Néhol látszik a mészbetét nyoma. Ragasztott. Ltsz.: 2007.17.27. M.: 8,1 × 3,8 cm. 4. Bronz szemüvegspirál *csüngő* (4. tábla 1). Jó megtartású, bronzhuzalból tekert. Ltsz.: 2007.17.28. M.: 4,7 × 3,5 cm.

5. *sír* (5. tábla 1): Csontvázas sír, a csontok nagyon rossz megtartásúak voltak, csak a karcsontok maradtak eredeti helyzetben. Mell.: A sírban a medencetájékon töredékesen két edény volt. 1. Vörösesbarna színű, kihajló peremű, gömbös testű, egyenesre levágott aljú *csupor* (5. tábla 4). Ragasztott, kiegészített, a kiegészítés fül nélkül történt, ennek ellenére a temetőben talált hasonló példány alapján ezt az edényt is ebbe a kategóriába soroljuk. Ltsz.: 2007.17.31. Perem átm.: 11,4 cm, has átm.: 11,1 cm, fenék átm.: 8,4 cm, ma.: 12,2 cm. 2. Sötétszürke színű, barna foltos, fényezett felületű *bögre* (5. tábla 3). Pereme kihajlik, nyaka tölcéses, hasa gömbös. Alja omphaloszos, szalagfüle a peremből indul, és a hasra támaszkodik. Ltsz.: 2007.17.30. Perem átm.: 6,3 cm, has átm.: 5,9 cm, fenék átm.: 2,1 cm, ma.: 6,7 cm. 3. Bronz *spirálcsővecske* (5. tábla 2) három darabba törve. Az előkerült bronzspirálok sírbeli helyzete nem volt rekonstruálható. Ltsz.: 2007.17.32.

6. *sír*: Csontvázas sír, a IV. szelvényben került elő. A bolygatás teljesen tönkretette, csak a koponya volt eredeti helyzetben. A bontás során néhány csont- és kerámiatöredék került elő.

Szórványok: A két sír mentése során környezetükből Kulcsár Valéria edénytöredékeket gyűjtött össze. Ezeknek a töredékeknek nem bizonyítható a két sírhoz való tartozásuk. 1. Kisméretű *urna* vagy *fazék* töredéke (3. tábla 3). Sárgásbarna színű, közepes falvastagságú, hasa gömbösödik, kifelé ívelődő nyakának csak a rövid csonkja maradt meg. A has felső harmadában valószínűleg vízszintesen elhelyezett kis fül vagy egymás mellett lévő két kis bütyök nyoma, a has alsó részén halványan söprűzés látható. Ltsz.: 2007.17.13. M.: 20 × 17,5 cm. 2. Valószínűleg *tál* töredéke (3. tábla 2). Szürkésbarna színű, közepes falvastagságú hastöredék, éles hasvonalán függőleges bevagdálások találhatók. A tálhoz tartozó, kihajló peremtöredék. Mindkét töredék felületén fényezés nyomai figyelhetők meg. Ltsz.: 2007. 17.14. M.: 11,8 × 4,9 cm, perem: 9,1 × 3,3 cm. 3. Szürkésbarna színű, vastag falú *fazék* aljtöredéke a felmenő fal csonkjával (3. tábla 4). Fala erősen kifelé ível, felülete durvított, az alja kissé profilált. Ltsz.: 2007.17.16. Fenék átm.: 8,4 cm, ma.: 4,5 cm.

4. tábla. A 4. sír leletanyaga
Fig. 4. Findings from the grave 4

Az 1987. évi leletmentéskor a szelvények mélyítése során, az edénytöredékek mellett egész edények és bronzdíszek is előkerültek szórványként. 4. Vörösbarna színű, sötétszürke foltos, fényezett felületű kis bögre (5. tábla 5). Pereme enyhén kihajlik, nyaka tölcséres, hasa az alsó harmadban gömbösödik, szalagfüle a peremből indul, és a hasra támaszkodik. Alja omphaloszos. Ltsz.: 2007.17.37. Perem átm.: 5,4 cm, has átm.: 5,9 cm, fenék átm.: 2,4 cm, ma.: 6,4 cm. 5. Sötétszürke színű, fényezett felületű bögre (5. tábla 7). Nyaka tölcséresen kihajlik, teste kettős kúpos. Szalagfüle a peremből indul, és a hasra támaszkodik. Pereme alatt hat vonal fut vízszintesen körbe, mindegyik mészbetéttel kitöltve. A mészbetét alatt néhol jól látszik a tekercselt pálcikás mészbetét ág. A fülön két-két, párhuzamos függőleges vonal fut, ugyancsak mészbetéttel kitöltve. Ltsz.: 2007.17.36. Perem átm.: 8,3 cm, has átm.: 8,3 cm, fenék átm.: 3,5 cm. 6. Bronz szemüvegspirál csüngő egyik spirálrésze (5. tábla 6). Ltsz.: 2007.17.32. Átm.: 2,3 cm.

A temető leletanyaga

Az intenzív szőlőművelés miatt a hat sír egyikében sem őrződött meg minden melléklet, ráadásul a még megmaradt, de kis mélységben, átlagosan 60–80 cm-en jelentkező leletek nagyobbik része is széttroncsolódott.

Urnák

Mind a három hamvasztásos sírban töredékesen maradtak meg az urnák. A 2. sírból csak az urnaalj került elő, valamint az urna nyakrészének néhány darabja (3. tábla 5). Az urna alig profilált aljából kiinduló fal alapján erősen gömbösödő has feltételezhető. Ez a forma a Kisapostag-kultúra jellegzetes urnáira emlékeztet, de a töredék annyira kicsi, hogy ez kevés ahhoz, hogy pontos formai analógiáját meg lehessen találni.

A korai vatyai urnatemetőkben találjuk meg a 3. sír urnatöredékének párhuzamait, kettős csonkakúpos testével a legnagyobb kihasasodás fölött elhelyezett szalagfülével (3. tábla 8). Ezeknél a típusoknál kettő vagy négy fület találunk a kihasasodás fölött, a mi esetünkben a fülek száma nem dönthető el. Ilyen urna található többek között a kulcsi temetőben,⁵ Dunaújváros-Duna-dűlő korai vatyai sírjaiban⁶ és Ercsi-Sinatelepen.⁷ Ezeknek az urnáknak az előképét a Kisapostag-kultúra urnáiban találjuk meg.⁸

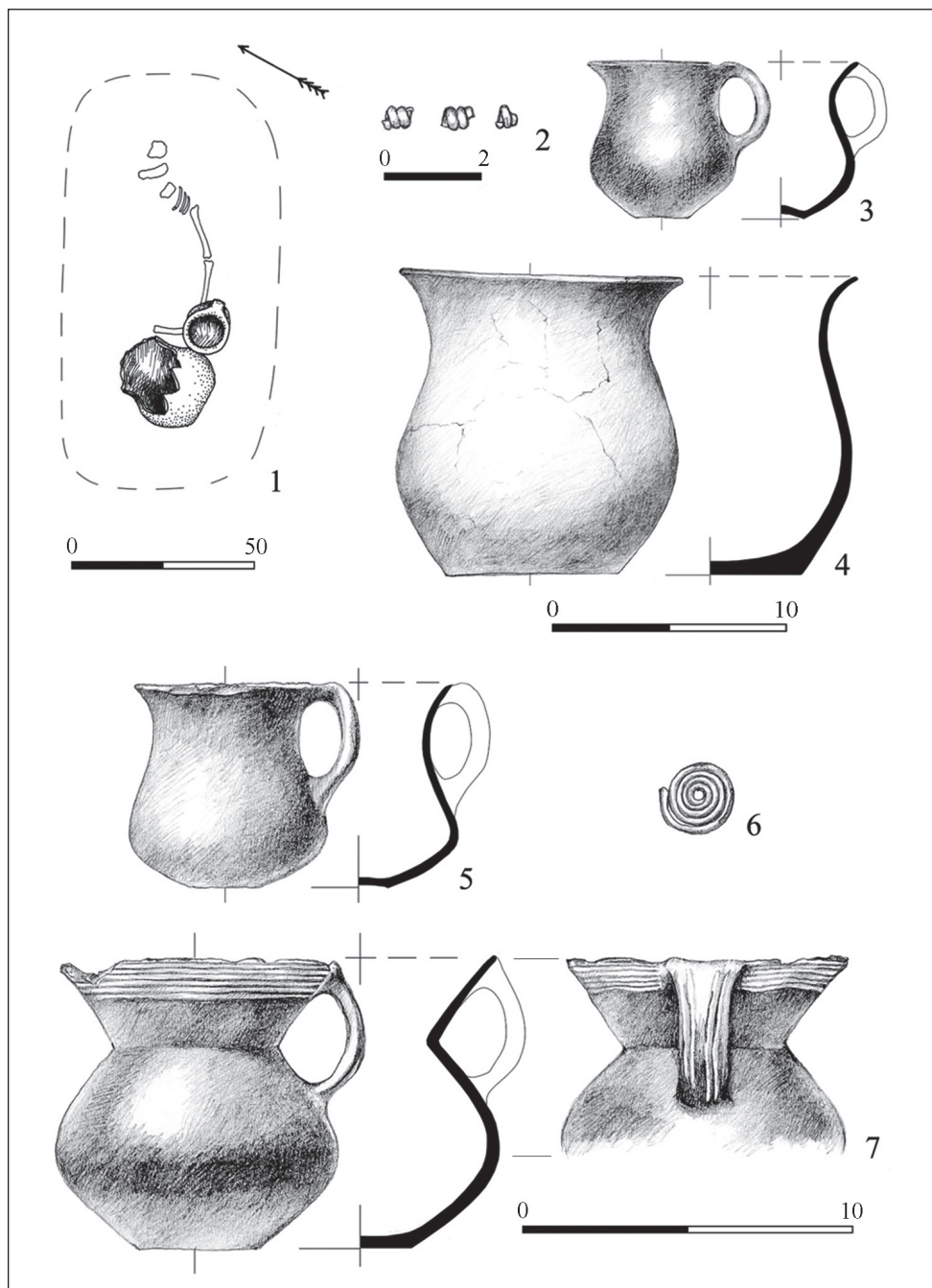
A 4. sír urnájából maradt meg a legtöbb. Jellemzője a profilált talp és a bikonikus has. A legnagyobb kihasasodás alatt találjuk meg az ujjbenyomással tagolt bordadísz, a bordadísz alatti felületet durvították. Hasonló urnatöredékeket ismerünk a Vatyai-

⁵ Bóna 1975, Taf. 6. 8a

⁶ Vicze 2011, Pl. 60.7, Pl. 73. 2.

⁷ Bándi 1965–1966, Pl. XII. 2.

⁸ Vicze 2011, Pl. 21. 7, Pl. 24. 4; Somogyi 2004, 12. tábla 3.

5. tábla. 1– 4: Az 5. sír rajza és leletanyaga; 5–7. Az 1987-ben összegyűjtött szórványok
 Fig. 5. 1–4. The grave-drawing and the findings from the grave 5; 5–7: Stray finds collected in 1987

kultúra korai temetőiből: Szigetszentmiklósról,⁹ a kulcsi temetőből,¹⁰ Dunaújváros-Duna-dűlő Vatyá I. korú temetőjéből,¹¹ valamint az ercsi-sinatelepi korai vatyai temetőből is.¹² Ez az urnatípus viszont nagyrévi formákból vezethető le.¹³

Tálak

Összesen két tál került elő a sírokból. Az egyik a 2. hamvasztásos sír kiegészíthető tálja volt. A kihajló peremű, rövid nyakú, csonka kúpos testű tál a kora bronzkorban, sőt a középső bronzkorban is általánosan elterjedt forma (3. tábla 1). Ugyanez mondható el a szórványként előkerült táltöredékről is, amelynek vállvonalát bevagdolásokkal hangsúlyozták (3. tábla 2). Mindkettő a Nagyrév-kultúra jellegzetes táltípusa, használata általánosan tekinthető hosszú időn keresztül. Előfordul nagyrévi sírokból, így a szigetszentmiklósi temető¹⁴ és Dunaújváros-Duna-dűlő nagyrévi sírjaiban,¹⁵ Szolnok-Szőlősi halom sírleletei között négy füllel,¹⁶ de előfordul a Kisapostag-kultúra sírleletei között is.¹⁷ A Vatyá-kultúra korai temetőiben is megtaláljuk mindkét típust, így Szigetszentmiklós-Felsőtagon,¹⁸ Kulcs-Császártanyán¹⁹ vagy Dunaújváros-Duna-dűlőben.²⁰

Korsó

Egy ép korsó került elő az 1. sír mellékleteként (1. tábla 2). A rövid nyakú, tojásdad hasú korsó nem tartozik a Vatyá-kultúra megszokott sírmellékletei közé. Kisebb, bögre méretű analógiái a Nagyrév-kultúra temetőiből ismertek, többek között Szigetszentmiklósról²¹ és Dunaújváros-Duna-dűlőből.²² Adonyból, a Vatyá-kultúra urnatemetőjének korai részéből közöltek egy hasonló, méretre is egyező típusú korsót.²³ A tárgyalt korsónál kisebb, méretük alapján inkább bögrének számító edények ismertek a Maros-kultúra

⁹ Kalicz-Schreiber 1995, 62. tábla 1.

¹⁰ Bóna 1975, Taf. 3. 12.

¹¹ Vicze 2011, Pl. 27. 4–5.

¹² Bándi 1965–66, Pl. XII. 1.

¹³ Kalicz-Schreiber 1995, 42.

¹⁴ Uo., 25. tábla 3.

¹⁵ Vicze 2011, Pl. 9. 9, Pl. 10. 8.

¹⁶ Csányi 1982–83, 11. kép 8.

¹⁷ Szathmári 1983, Abb. 47. 2.

¹⁸ Kalicz-Schreiber 1995, 54. tábla 6.

¹⁹ Bóna 1975, Taf. 1. 11.

²⁰ Vicze 2011, Pl. 73. 10.

²¹ Kalicz-Schreiber 1995, 21. tábla 2.

²² Vicze 2011, Pl. 1. 7.

²³ Jungbert 1985, Taf. III. 6.

korai időszakából Kiskundorozsmáról,²⁴ Szatymaz-Jánosszállásról²⁵ és Sándorfalváról.²⁶ Meg kell említenünk, hogy a Kiskundorozsmáról és Sándorfalváról ismertetett analógiák csontvázas sírokból származnak. Legújabbán P. Fischl Klára és Kulcsár Gabriella foglalkozott ezzel az edénytípussal.²⁷ Megállapításuk szerint ez az egyfülű bögrétípus a kora bronzkor 2–3. időszakának fordulóján jelent meg, és gyökerei a korai Maros- és kora Nagyrév-kultúra kerámiahagyományaiiban találhatók meg. Így ez a korsó egy, a kora bronzkor végéig, a középső bronzkor elejéig megőrződött archaikus formának tekinthető, amely egyúttal déli irányú kapcsolatokat is jelez.

Füles csuprok

Négy darab ilyen edény került elő két típust képviselve. Csontvázas és urnasírban egyaránt előfordult. Az egyik típus a széles szájú, peremből induló szalagfüles, gömbös hasú, egyenesre levágott aljú edény. Mindkét példány csontvázas sírból került elő (1. tábla 5, 5. tábla 5). Párhuzamaikat a kulcsi és a rácalmási lelőhelyeken találjuk meg,²⁸ valamint a szalkszentmárton-cifrahídi temetőben.²⁹

A másik típus kihajló peremű, enyhén gömbösödő testű edény. Jellemzője, hogy pereme túlnyúlik enyhén gömbösödő hasán. Az egyik csontvázas sírból (1. tábla 3), a másik urnásból (3. tábla 9) került elő. Hasonló edényeket ismerünk Kulcsról,³⁰ Dunaújváros-Duna-dűlő Vatya I. korú sírjából³¹ és Szalkszentmárton-Cifrahíd lelőhelyről.³² Bóna István véleménye szerint ezek a típusok nagyrévi előzményekre mennek vissza. A szalkszentmárton-cifrahídi példányokkal kapcsolatosan, a temetőt feldolgozó Vicze Magdolna megfigyelte, hogy mindkét típus negyedik edényként, az urna–tál–bögre hármasan túl volt megtalálható a sírokból.

Füles bögrék

Összesen öt füles bögre került elő a solti Szőlőhegyen, ebből három sírhoz köthető, kettő pedig szórvány volt. A bögrék közül négy (1. tábla 4, 3. tábla 6, 4. tábla 3, 5) a Vatya-kultúra jellegzetes kis bögréi közé tartozik, rövid vagy hosszabb nyakkal, változóan öblösödő hassal, peremből induló kis szalagfülrel és díszítetlen testtel. A Vatya-kultúra temetkezéseinél elengedhetetlen kelléknek számítanak.

²⁴ Bende–Lőrinczy 2002, 3. kép 7.

²⁵ Kulcsár 2000, 3. kép 7, 5. kép 2.

²⁶ Trogmayer 2001, 1. kép 8.

²⁷ P. Fischl–Kulcsár 2011, 61–62.

²⁸ Bóna 1975, Taf. 1. 12, Taf. 20. 2.

²⁹ Vicze 1986, 10.

³⁰ Bóna 1975, Taf. 3. 6, Taf. 12. 3.

³¹ Vicze 2011, Pl. 57. 6.

³² Vicze 1986, 10.

A szórványként előkerült, mészbetéttel díszített bögre (5. tábla 7) a Kisapostag-kultúra jellegzetes edénytípusa. Tölcséres nyakán a peremnél vízszintesen több sorban, tekercselt pálcikás, mészbetéttel kitöltött díszítés található, fülén ugyanez a díszítés ismétlődik függőlegesen. Ezek a bögrék a Kisapostag-kultúra sírjainak tartozékai, így megtalálhatóak a dunaújvárosi sírokban³³ és Ordacsehi-Csereföldön.³⁴ Előfordulnak később is, a korai vatyai temetkezéseknél a Duna-dülői temetőben³⁵ és a szalkszentmárton-cifrahídi temetőben.³⁶

Itt kell megemlítenünk még egy töredéket, amely valószínűleg egy urna vagy fazék nyaka lehetett (4. tábla 2). Ezen a nyaktöredéken ugyancsak a kisapostagi kultúra tekercselt pálcikás díszítése figyelhető meg. Hasonló díszítésű töredékeket közölt Torma István a balatongyöröki telepről.³⁷

Bronz ékszerek

A bolygatás során előkerült 1. csontvázas sír koponyáján eredeti helyzetben megőrződtek a fejdísz bronzdíszei, a bepödrött végű trapéz és téglalap alakú bronzlemezek, a félgömb alakú pitykék és spirálcsövecskék (2. tábla 1). Ugyanakkor a sírt megtalálók több félgömb alakú pitykét, egy bronzcsövecskét, egy öntött félhold alakú csüngőt és egy szív alakú lemezcsüngőt szedtek össze a sír körül. Az összegyűjtött díszeknek a sírban elfoglalt pontos helyét már nem lehetett megállapítani. 1997-ben kísérletet tettünk egy rekonstrukció elkészítésére, amelyet egy előadáson mutattunk be.³⁸ Most nincs lehetőségünk e téma újbóli körbejárására, de mivel a korábbiakban nem történt meg az eredeti sírrajz közlése, ezért fontosnak éreztük ennek közzétételét. Továbbá szeretnénk azt is jelezni, hogy az azóta eltelt időben többen is foglalkoztak a bronzkori fejdíszekkel. Mi itt most a teljesség igénye nélkül csupán néhány nevet említünk, így Szathmári Ildikót,³⁹ P. Fischl Klárát⁴⁰ és Somogyi Krisztinát,⁴¹ megjegyezve azt, hogy az említett szerzők írásaiban további részletes szakirodalmi hivatkozás található.

³³ Szathmári 1983, Abb. 46. 2, Abb. 48. 16.

³⁴ Somogyi 2004, 6. tábla 3, 10. tábla 1.

³⁵ Vicze 2011, Pl. 41. 7, Pl. 65. 9, Pl. 81. 6.

³⁶ Vicze 1986, 10.

³⁷ Torma 1972, 7. kép 6, 9. kép 6.

³⁸ Somogyvári 1998.

³⁹ Szathmári 1996.

⁴⁰ P. Fischl 2000.

⁴¹ Somogyi 2004.

Összegzés

A solti Szőlőhegyen előkerült birituális temető erős bolygatottsága és kis sírszáma ellenére is fontos adalékokkal járulhat hozzá a Duna bal parti területének korai történetéhez. A kb. 50 m²-es területen belül összesen 6 – három csontvázas és három urnás – sír feltárására volt lehetőség. A sírok egykorúságát az előkerült leletanyag egyértelműen jelzi. A leletanyagban három kultúra, a Nagyrév-, a Kisapostag- és a Vátya-kultúra jellemző elemei keverednek. A megfigyelt temetési rítus is eltér a korábban általánosnak tartott szokástól. Korábbi ismereteink szerint mindhárom kultúrára a halotthamvasztás volt a jellemző, és csupán a Vátya-kultúra III. fázisától kezdve fordulnak elő a birituális temetők. Azonban ma már tudjuk, hogy a Kisapostag-kultúrában, bár a hamvasztás maradt a domináns, vannak csontvázas sírok is. A kultúra teljes időszakában mind a csontvázas, mind a hamvasztásos rítus előfordul.⁴² A Nagyrév-kultúra temetkezései között is megtaláljuk a csontvázas sírokat. A kultúra korai időszakában a Közép-Tisza-vidéken,⁴³ a későbbi időszakban és a Nagyrév–Vátya átmenet időszakában Budapest térségében.⁴⁴ A Dunaújváros-Duna-dűlőben feltárt nagy temetőben ugyancsak megtaláljuk mindhárom kultúra csontvázas sírjait.⁴⁵

Véleményünk szerint a solti Szőlőhegyen előkerült temetőrészlet abban az átmeneti időszakban volt használatban, amikor még nem fejeződött be a Vátya-kultúra kialakulása, és a folyamatban még érzékelhetőek voltak a Nagyrév- és a Kisapostag-kultúra elemei. Még nem követték kizárólagosan a későbbiekben a Vátya-kultúrára jellemző halotthamvasztás szokását és a mellékletadás hármas egységét sem. Bár nem volt bolygatatlan sír, és így a mellékletek típusa és száma sem állapítható meg pontosan, mégis úgy tűnik, hogy itt még nem általános a későbbi gyakorlat.

Ebben a térségben, a Duna bal parti részén a legkorábbi vatyai temető a szalkszentmárton-cifrahídi. Feldolgozója, Vicze Magdolna megfigyelte mind a Nagyrév-, mind a Kisapostag-kultúra hatását. A temetkezéseknél már kialakult az egységes hamvasztásos rítus, és a hármas mellékletadás szokása, bár megfigyelése szerint a sírokban többször előfordult háromnál több edény.⁴⁶ Ugyanebben a temetőben igen erős déli, a Maros-kultúra felől érkező hatásokat is megfigyelt. Ugyanezt elmondhatjuk a solt-szőlőhegyi temetőrészlettel kapcsolatosan is.

A Vátya-kultúra kialakulásához vezető átmeneti időszaknak a Duna bal partján nagyon kevés nyoma van. Csupán szórványosan, de vannak adataink arra vonatkozóan, hogy ezen a területen is lejátszódhatott az a folyamat, ami a Vátya-kultúra kialakításához vezetett. A solti Szőlőhegy temetkezései mellett Harta-Freifelden 2002-ben tártak

⁴² Uo., 366–367.

⁴³ Csányi 1982–83, 53–55.

⁴⁴ Reményi 2004, 325–327.

⁴⁵ Vicze 2011, 180–188.

⁴⁶ Vicze 1986, 12–13.

fel ebbe az átmeneti időszakba tartozó, nagyrévi–kisapostagi–vatyai jellegű telepészt.⁴⁷ Lehetséges, hogy ez a jelenség a Dunától távolabb is lejátszódhatott, hiszen Bándi Gábor 1961-ben Kiskőrösön, egymás közelében tárt fel kisapostagi telepet, valamint korai vatyai temetőt.

Reméljük, hogy a további kutatások ezekben a kérdésekben is hoznak majd eredményeket.

Irodalom

Bándi 1965–66

Bándi Gábor: *The Cemetery of Ercsi-Sinatelep*. Alba Regia 6–7. Székesfehérvár, 1965–1966.

Bende–Lőrinczy 2002

Bende Livia–Lőrinczy Gábor: Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúhát-halmon. – Ein Gräberfeld und eine Siedlung aus der Frühbronzezeit auf dem Hosszúhát-Hügel in Kiskundorozsma. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 77–107.

Bóna 1975

Bóna, István: *Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Budapest, 1975.

Csányi 1982–83

Csányi Marietta: A nagyrévi kultúra leletei a Közép-Tiszavidékről. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1982–83, 33–60.

P. Fischl 2000

P. Fischl Klára: Szőreg-C (Szőreg-Szív utca) bronzkori temetője. I. – Das bronzezeitliche Gräberfeld Szőreg-C (Szőreg-Szív-Straße). I. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 77–138.

P. Fischl–Kulcsár 2011

P. Fischl Klára–Kulcsár Gabriella: Tiszán innen, Dunán túl. A kora bronzkor kérdései a kiskundorozsmai temető kapcsán. – Diesseits der Theiß, jenseits der Donau. Fragen der Frühbronzezeit hinsichtlich des Gräberfeldes von Kiskundorozsma. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 59–90.

Jungbert 1985

Jungbert, Béla: Urnengräberfeld der Vatia-Kultur im Pfarrgarten von Adony. *Alba Regia* 22 (1985) 71–86.

Kalicz-Schreiber 1995

Kalicz-Schreiber Rózsa: *Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában*. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2. Ráckeve, 1995.

⁴⁷ Köszönöm Kustár Rozáliának, hogy tájékoztatott feltárásának eredményeiről.

Kulcsár 2000

Kulcsár Gabriella: Kora bronzkori leletek a Tisza jobb partján (Csongrád megye). – Frühbronzezeitliche Funde am rechten Ufer der Theiß (Komitat Csongrád). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 47–75.

Reményi 2004

Reményi László: Középső bronzkori temetkezések Budapest térségéből. In: *ΜΩΜΩΣ III. Őskoros kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés*. Szerk.: Ilon Gábor. Szombathely, 2004, 323–347.

Somogyi 2004

Somogyi Krisztina: A kisapostagi kultúra birituális temetője M7 S 27 Ordacsehi-Csereföldön. – Das birituelle Gräberfeld der Kisapostag-Kultur in Ordacsehi-Csereföld (Fundort M7 S 27) (Südwestungarn). In: *ΜΩΜΩΣ III. Őskoros kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés*. Szerk.: Ilon Gábor. Szombathely, 2004, 349–381.

Somogyvári 1998

Somogyvári Ágnes: Bronzkori temetkezés Solton. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun Megyében 1997*. Kalocsa, 1998, 109–114.

Szathmári 1983

Szathmári, Ildikó: Kisapostager Gräber im bronzezeitlichen Gräberfeld von Dunaújváros. *Alba Regia* 20 (1983) 7–36.

Szathmári 1996

Szathmári, Ildikó: Bronze wire and sheet ornaments of the Vátya culture. In: *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. Hrsg.: Kovács, Tibor. Budapest, 1996, 75–87.

Torma 1972

Torma István: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 15–39.

Trogmayer 2001

Trogmayer Ottó: Kora bronzkori sírok Sándorfalva határában. – Frühbronzezeitliche Gräber in der Gemarkung von Sándorfalva. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 7 (2001) 177–192.

Vicze 1986

Vicze Magdolna: Bács-Kiskun megye középső bronzkori urnatemetői. JATE Régészeti Tan-szék, egyetemi szakdolgozat. Szeged, 1986.

Vicze 2011

Vicze, Magdolna: *Bronze Age Cemetery at Dunaújváros-Duna-dűlő*. Budapest, 2011. (Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestiensis provenientes 4/1.) Budapest, 2011.

BRONZE AGE BIRITUAL PARTIAL CEMETERY AT SOLT-SZŐLŐHEGY

ÁGNES SOMOGYVÁRI

In 1986 and 1987 six graves of a biritual cemetery, three skeletal and three cremated, were excavated at Solt-Szőlőhegy (*Fig. 1–6*). The identical age of the graves is indicated by the grave furniture. In the grave furniture the characteristics of three cultures, the Nagyrév culture, the Kisapostag culture and the Vátya culture can be observed.

In our opinion, the partial cemetery excavated at Solt-Szőlőhegy was used in the transitional period when the development of the Vátya culture was still in progress, and the elements of the Nagyrév and Kisapostag culture were still prevalent. They did not exclusively follow the typical cremation rite of the Vátya culture. Although there was not any undisturbed grave and therefore the types and numbers of the grave goods cannot be exactly established, it seems that the future practice of giving three grave goods was not present at that time.

The transitional period leading to the evolution of the Vátya culture has very few signs at the left side of the Danube. We have data, although sporadic that the phenomenon which led to the evolution of the Vátya culture might have expanded to this area as well.

Kora avar kori lószerszámos temetkezés Dunavecsén

A lelőhely

Az M8-as autópálya dunavecsei szakaszának nyomvonalában, 2004–2005-ben Dunavecse-Kovacsos-dűlő régészeti lelőhelyen megelőző feltárást végeztünk. Két év alatt összesen 23 000 m² nagyságú területet tártunk fel, melyhez még hozzáadódott az A–B, valamint C–D le- és felhajtó ágakban feltárt 3500 m². A feltárás során több régészeti korszak leletanyaga került elő: szkíta kori telep mellett szarmata telepet, valamint két kora avar kori sírt tártunk fel.

Dunavecse Bács-Kiskun megye északnyugati részén, a Duna bal partján fekszik. A lelőhely a várostól délkeletre található, a mai folyómedertől néhány km-re, Apostag és Dunavecse határán, a Kovacsos-dűlő nevű határrészen (1. tábla 1). A 96–97 m tengerszint feletti magasságú, ÉNy–DK irányú dombokon elterülő szarmata és vaskori lelőhely az itt végzett feltárások, terepbejárások és a légi fotók tanúsága szerint többhektárnyi kiterjedésű.

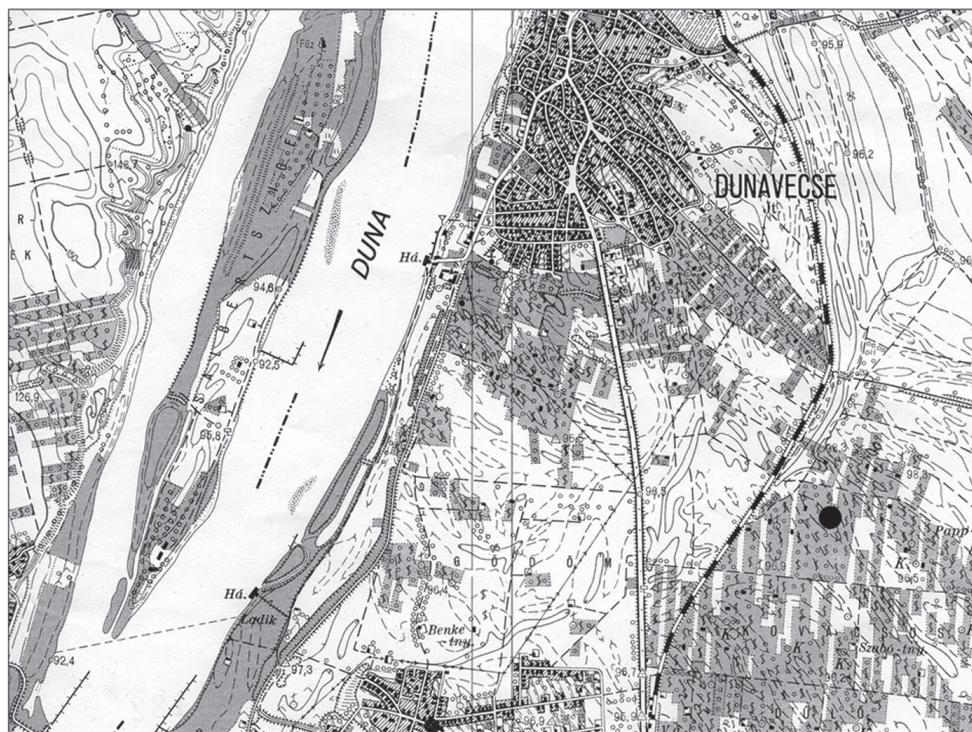
A feltárt 902 objektumból 56 vaskori, 747 szarmata kori, 2 avar kori, 1 középkori, 7 újkori, 89 pedig bizonytalan korú, általában leletanyag nélküli gödör volt.

A feltárt terület középső részén, szarmata telepobjektumok között két kora avar kori sírt tártunk fel (701. és 702. obj.), a két sír közötti távolság kb. 50 m volt. A feltárt területen, a sírok környezetében újabb sírok nem kerültek elő (1. tábla 2).

A sírok leírása¹

701. obj. (2. tábla; 3. tábla 1–2): T.: ÉNy–DK, 330–150°. H.: 226 cm, sz.: 78 cm, m.: 74 cm. A hosszúkás, ovális alakú, viszonylag mély sírgödör oldala függőleges, alja egyenes volt. Betöltése világosbarna, laza homok. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben férfi csontváza feküdt. A koponyája kissé jobb oldalára dőlt. A karcsontok behajlítva, a kezek a mellkason nyugodtak. Lábai nyújtva feküdtek, jobb lába a nyereg súlya alatt kissé befelé dőlt. A sírgödör északnyugati végéhez keskeny nyakkal egy hosszúkás, ovális alakú nyúlvány (akna?) csatlakozott (2. tábla 2). A nyúlvány alja a sírgödör felé enyhén lejtett,

¹ Az avar sírok komplex feldolgozására e helyen a terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség, annak eredményeit egy külön tanulmányban mutatjuk be.

1

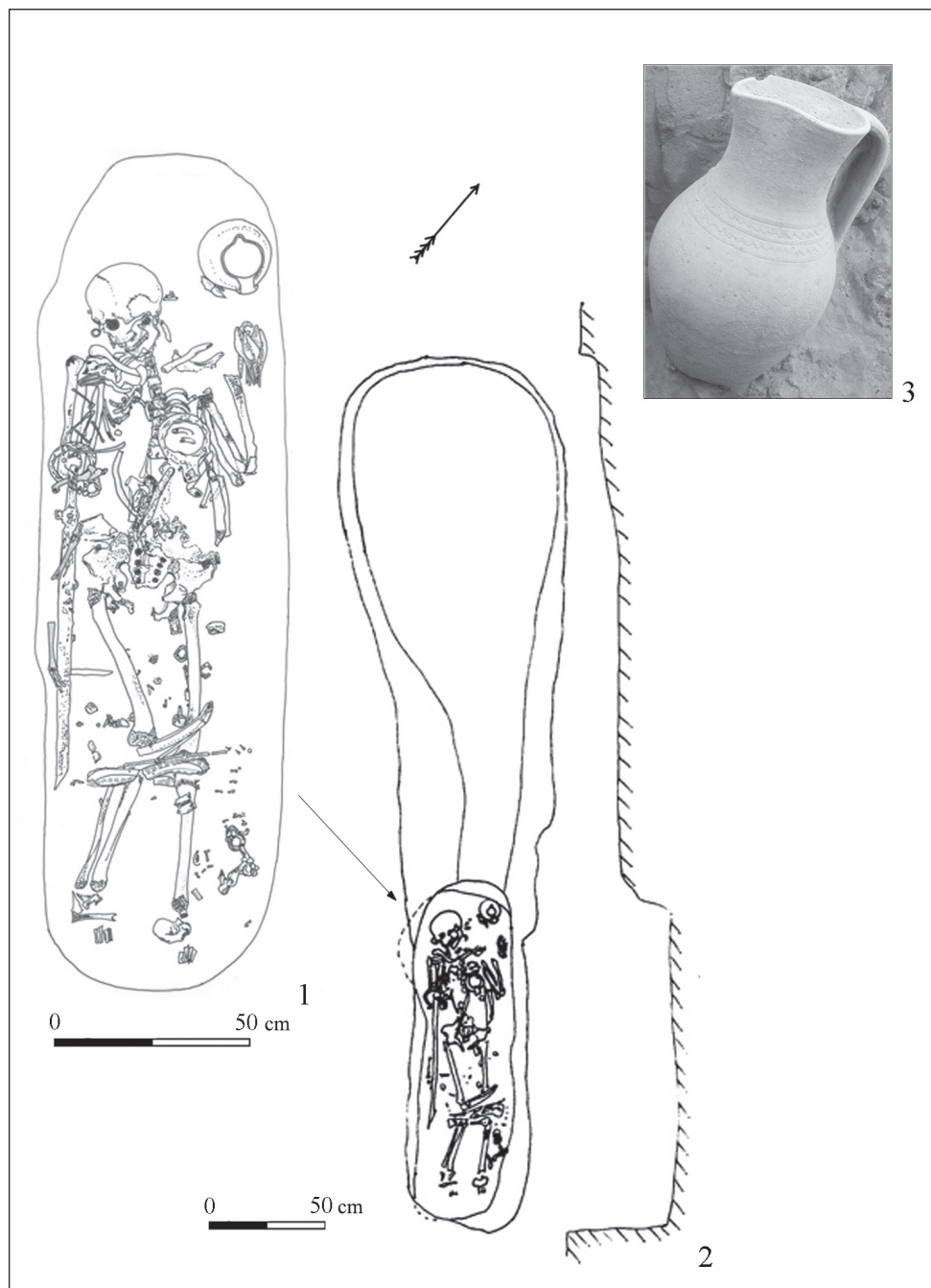
2

1. tábla. 1. Dunavecse-Kovacsos-dűlő lelőhely; 2. A lelőhely légi fotója a 701. objektum helyének megjelölésével

Fig. 1. 1. Archeological site at Dunavecse-Kovacsos dűlő; 2. Aero-photo of the archaeological site with the location

leletanyagot nem tartalmazott. Mell.:² 1. A koponya bal oldalán bizánci korszak (2. tábla 3). 2. A halott szájánál bronz lemeztöredék. 3. Ugyanott préselt bronz kisszíjvég. 4–5. Az állkapocsnál 2 db bronz kisszíjvég töredéke. 6. A jobb vállon szárnyascsontok. 7. Juh koponya- és lábszárcsontok. 8–9. A koponya jobb oldalán és a bal felkarcsont felső harmadánál egy-egy bronz fülbevaló. 10–16. 7 db háromélű, hosszú nyéltüskéjű vas nyílhegy a bal váll felett egy csomóban. 17. A nyílhegyek alatt vas tegezakasztó. 18. A csontváz bal oldalán állati bordacsontból készített íjmerevítő lemezek. A koponya mellett íjkar töredéke, a bal felkarcsont és a medencecsont között 3 db íjközépcsont, a térden szintén íjkarcsontok. 19–20. Ívelt talpalójú kengyel a mellkas bal oldalán és a jobb könyök alatt. 21. A bal oldali bordák között bronz kisszíjvég töredéke. 22. A bal oldali bordáknál, deréktájon csont tömlővég. 23. Alulról a negyedik csigolyánál vastárgy (vascsiholó?). 23. Deréknál hosszúkás vastárgy. 24. Bronz övverettöredékek a csontváz bal oldalán, a medencecsont felett. 25. A csontváz jobb oldalán csuklózsinór-tartós markolatú kard. 26. A bal combcsontnál trapéz alakú vascsat. 27. A combcsontok között vas szíjvezető karika. 27. A bal oldali medencecsont alatt vastárgy. 28. A jobb oldali medencecsontnál csontlemez töredéke. 29. A lábszárcsontokon a nyereg elülső kápájának pont-kör díszes csontlemezei. 30. A bal combcsontnál vastárgy. 31. Bronzveret töredéke a bal combcsontnál. 32. Ezüst lemeztöredék a két combcsont között. 33–35. 3 db bronz lószerszámveret, egy-egy a jobb combcsontnál, a combcsontok között és a bal térdnél. 36. Vastöredék a jobb combcsontnál. 37. Állatcsont a jobb combcsontnál. 38–39. 2 db kisméretű vastárgy a jobb térdnél. 40–41. 2 db ezüst lemeztöredék a jobb térdnél. 42–43. 2 db ezüstveret a bal lábszárcsonton. 44. Csikózabla a bal alsó lábszárnál. 45–46. Ezüst lószerszámveretek a bal alsó lábszárcsontnál. 47. Ezüstlemez a bal alsó lábszárcsontnál. 48. Bronzszegecs a két combcsont között. 49. Kisméretű vastárgy a jobb felkarcsontnál. 50. Bronz kisszíjvég töredéke a jobb könyök alatt. 51. Vaskés a jobb medencelapáton. 52. A jobb medence alsó részén kisméretű, trapéz alakú vascsat. 52–53. Bronz szíjvégek a kardmarkolatnál. 54. Pont-kör díszes csontlemezke a jobb combcsontnál. 55. Vastöredék, mellette famaradvány. 56. Vastárgy a jobb combcsontnál. 57. Ezüstveret a két combcsont között. 58–59. 2 db bronzszegecs a combcsontok között. 60. Ezüstlemez a bal térdnél. 61–72. 10 db bronzszegecs egy vonalban a bal térdtől kiindulva a bal alsó lábszár felé. 73. Rossz megtartású ezüst lemeztöredékek a zablánál. 74–77. 3 db bronzszegecs a combcsontok között, sorban. 78–79. 2 db díszített csontlemezke a térdnél. 80. Bronzszegecs a bal oldali bordáknál. 81. Bronzpánt ugyanott. 82. Rossz minőségű bronztárgy a térdnél. 83–84. 2 db bronzszegecs a jobb combcsontnál. 85. Trapéz alakú vascsat a bal combcsontnál. 86. Bronz kisszíjvég a jobb medencelapát alól. 87. Bronzszegecs a jobb combcsont felső végénél. 88. Kisméretű vastárgy a kengyelnél.

² A sír leletei a Kecskeméti Katona József Múzeumban 2009.6.4241–4335. leltári számokon találhatók.

2. tábla. 1–2. A 701. objektum rajza; 3. A 701. objektumból származó korsó
Fig. 2. 1–2. Drawing of the object 701; 3. Pitcher from object 701

702. obj. (3. tábla 3–4): T.: Ny–K, 263–83°. Váz h.:120 cm. A sír feltárása az altalajban nem jelentkezett, és a sírgödör sem volt megfigyelhető, aminek betöltése sötétbarna, humuszos agyag volt. A sír sekély volt, a humuszban, a felszíntől alig 20 cm mélyen került elő. A *kislány* koponyája másodlagos helyzetben feküdt, jobb oldalára dőlve, koponyatetővel felfelé. A csontváz hátán, nyújtott testhelyzetben feküdt, karok nyújtva, kezek a medencén. A bal alkarcsont szintén másodlagos helyzetben feküdt, kissé elcsúszva. A bal oldali bordák teljesen hiányoztak. A váz közepesen jó megtartású volt. Mell.:³ 1. A nyakban kilenc gyöngyből álló *gyöngysor*: 7 db nyomott gömb alakú, piros és barna szemesgyöngy, 1 db nyomott gömb alakú, fehér-világoskék inkrusztált szemesgyöngy és 1 db nyomott gömb alakú, barna, inkrusztált ikergyöngy. 2. A koponya jobb oldalán *nagylemezgömbös fülbevaló*. 3. A koponya és a bal felkarcsont között, párhuzamosan a felkarcsonttal *vaskés*.

Röviden a férfisír leleteiről

A fentebb leírt 701. objektumban (sír) fekvő csontváz mellől 89 db melléklet került elő, melyek között ékszerek, viseleti tárgyak, fegyverek és lószerszámok voltak. A halott mellé ékszemellékletként két kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított, nyitott végű kerek fülbevalót helyeztek. A kora avar korra keltezhető préselt, kettős pajzs alakú övveretek és a bordázott pánntal szegélyezett kisszíjvégek elég rossz állapotban maradtak meg. Az övhöz még egy trapéz alakú vascsat tartozott. Övéhez vaskés és tömlő csatlakozott. A halott fejéhez egy bizánci korsót helyeztek (2. tábla 3). A téglaszínű, homokkal soványított, jól iszapolt, kiöntös peremkiképzésű korsónak jó párhuzamát találjuk a csengele-jójárti sírban.⁴

A halott jobb oldalára helyezték csuklózsinór-tartós markolatú kardját, melynek pengéjén a hüvely famaradványa korrodálódott. A kard hossza 84 cm. A halott bal oldalára íjat és tegezben – erre a nyílhegyek alatt talált vas tegezakasztó enged következtetni – 7 db nyílveaszót tettek. A nyílhegyek háromágúak, hosszú nyéltüskéjűek.

Áldozati állatként a halott jobb oldalára részleges juhot helyeztek, ételmellékletként szárnyast, illetve birkát tettek.

Lószerszámos temetkezésre utal, hogy a sírban lócsontok nem, csak a lószerszámok fordultak elő: 2 kengyel, csikózabla, hevedercsat, nyereg, szíjelosztó karika, valamint lószerszámveretek (3. tábla 1). A halott lábára helyezték a vékony, faragott pont-kör díszes csontlemezekkel díszített nyeret (3. tábla 2). A férfi mellkasára hosszú fülű, ívelt, bordás talpú kengyelpárt fektettek. A bal kézfejnél kiskarikás csikózabla feküdt, a lószerszámdíszek pedig a váz bal oldalán, sorban helyezkedtek el. A lószerszámveretek elég rossz állapotban maradtak meg, sokszor csak a felerősítésükre szolgáló bronzszegecsek

³ A sír leletei a Kecskeméti Katona József Múzeumban 2009.6.4348–4358. leltári számon találhatók.

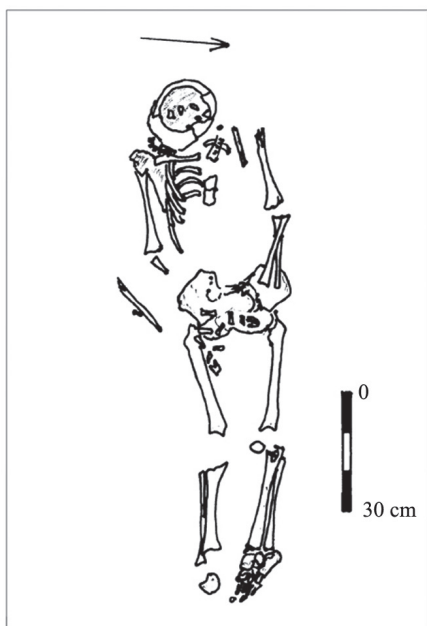
⁴ Csallány 1939, 7. kép 1.

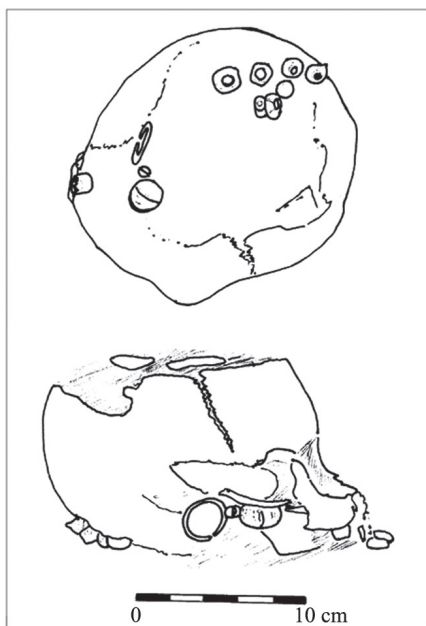
1

2

3

4

3. tábla. 1–2. A 701. objektum részlete; 3–4. A 702. objektum
Fig. 3. 1–2. Detail of the object 701; 3–4. Object 702

utaltak meglétükre. A veretek félgömbös alakúak voltak, melyeket ólommal töltöttek ki, amibe bronzszegecset erősítettek. Ezek párhuzamát a gerlai sírban találtam meg.⁵

A sír jó párhuzamait Szeghegyen,⁶ Kishegyesen (70. sír),⁷ Gerlán⁸ és Tasson,⁹ valamint a Felgyő-Ürmös-tanyai temető 197. sírjában¹⁰ találjuk meg, ahol ugyancsak lószerszámos temetkezések kerültek elő. A szeghegyi sír anyagát Somogyi Péter értelmezte újra. A sírból előkerült lókoponyát lovas sír helyett utólag beásott áldozatként vette alapul az állatkoponya közelében egy csomóban talált tárgyakkal együtt, így ez a sír is felkerülhet a lószerszámos sírok sorába.¹¹ A Gubitz Kálmán által 1907-ben közölt kishegyesi 70. sírből ugyancsak lószerszámosok kerültek elő: zabla és egy kengyelpár.¹² Gerlán sem kerültek elő lócsontok, lószerszámosok viszont igen: vasból készült csikózabla, hurkos fülű, ívelt, bordás talpú kengyelpár, valamint lószerszámdíszek.¹³ A Tasson előkerült téglalap alakú aknasírban fekvő felnőtt férfi váza mellett bronzcsat, öntött szíjvég, bronz tarsolycsat, 3 db nyílhegy, vaslándzsa, vasbalta, illetve kiskarikás csikózabla és hurkos fülű vaskengyelek feküdtek.¹⁴

Összefoglalás

A 701. objektum (sír) a kora avar kori lószerszámos temetkezések körébe tartozik, melynek feltűnését Bóna István a lóban való viszonylagos szegénységgel magyarázta.¹⁵ A lószerszámosok ló nélküli sírba helyezésére Kürti Béla hívta fel a figyelmet a gerlai sírok kapcsán,¹⁶ ahol a lószerszámosok egy kupacban, a jobb lábszár fölött helyezkedtek el.¹⁷ Kürti Béla ezt a temetkezési szokást jelképes lovastemetkezésnek, vagy inkább lószerszámos temetkezésnek nevezte.¹⁸ Némethi Mária és Klima László a kora avar kori lovas temetkezések elemzésekor a lószerszámos temetkezéseket az 5. számú csoportba sorolta. A szerzőpáros ezt a temetkezési szokást a legritkább módzatok közé sorolta, idetartozónak említik a bölcskei 5. sírt, a tiszaszalár-bashalmi 2. sírt és a gerlai sírt.¹⁹

⁵ Kürti 1980, 147.

⁶ Roediger 1903; Somogyi 2002.

⁷ Gubitz 1907.

⁸ Kürti 1980; Kürti 1990.

⁹ Balogh 2002.

¹⁰ Balogh 2009, 19.

¹¹ Somogyi 2002.

¹² Gubitz 1907, 357–358.

¹³ Kürti 1980, 147.

¹⁴ Balogh 2002, 231.

¹⁵ Bóna 1989, 69.

¹⁶ Kürti 1990, 80, 82.

¹⁷ Uo., 148.

¹⁸ Kürti 1980, 149.

¹⁹ Némethi–Klima 1992, 176.

Bende Livia a lószerszámos temetkezések feltűnését főként a Körös–Tisza–Maros közti előfordulásuk alapján, a 7. század közepére vagy az azt követő időkre tette.²⁰ Balogh Csilla a Duna–Tisza közti avar kori ló- és lovas temetkezések elemzése kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy e temetkezések területi szóródása hasonló a ló- és lovas temetkezésekhez, vagyis a Duna és a Tisza melletti keskeny sávban helyezkednek el.²¹ A tassi sír kapcsán pedig felvetette, hogy ennek a szokásnak a feltűnését a Duna–Tisza közén korábbra, a 7. század középső harmadára, annak inkább az elejére lehet tenni.²² Ez, valamint a sírban előkerült mellékletek elemzése alapján a dunavecsei sír a 7. század középső harmadára, elejére keltezhető, lószerszámokkal eltemetett harcos férfi sírja.

A közelben feltárt 702. objektum (sír) ugyancsak ehhez a korszakhoz köthető a sírban talált mellékletek, főleg a koponya jobb oldalán talált nagylemezgömbös fülbevaló alapján.²³

Irodalom

Balogh 2002

Balogh Csilla: Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének avar kori történetéhez. Előmunkálatok a Duna–Tisza köze avar kori letelepülésének kérdéseire – *Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun. Vorarbeiten zu den Problemen der Besiedlung des Donau–Teiß-Zwischenstromlandes in der Frühawarenzeit. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002), 291–339.

Balogh 2009

Balogh Csilla: Avar kori ló, lovas és lószerszámos temetkezések a Duna–Tisza közén. – Burials with horse or horse-harness of the Avarian Age in the territory between rivers Danube and Tisza. In: *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* Szerk.: Somogyvári Ágnes–V. Székely György. Kecskemét, 2009, 9–42. (*Archaeologica Cumanica* 2.)

Bende 2000

Bende Livia: Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és lószerszámos temetkezések kronológiájához. – *Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr.* In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája.* Szerk.: Bende Livia–Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba. Szeged, 2000, 241–280.

²⁰ Bende 2000, 254.

²¹ Balogh 2009, 19.

²² Uo., 19.

²³ Jelen dolgozat elkészítésén nyújtott segítségéért Balogh Csillának, Petkes Zsoltnak, valamint Fekete Róbertnek tartozom köszönettel.

Bóna 1989

Bóna István: Daciatól Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: *Erdély rövid története*. Szerk.: Köpeczi Béla. Budapest, 1989, 61–98.

Gubitz 1907

Gubitz Kálmán: A kishegyési régibb középkori temető. *Archaeológiai Értesítő* 27 (1907) 346–363.

Kürti 1980

Kürti Béla: Avar kori sírleletek a Békés megyei Gerláról. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 1980. Szeged, 1980, 145–152.

Kürti 1990

Kürti Béla: Avar sírleletek Csanytelekről és Gerláról. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 7 (1990) 79–86.

Némethi–Klima 1992

Némethi Mária–Klima László: Kora avar kori lovas temetkezések. – Frühawarenzeitliche Reiterbestattungen. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1992) 173–244.

Roediger 1903

Roediger Alajos: Kora középkori lovas sírletről Szeghegyen (Bács-Bodrog megye). *Archaeológiai Értesítő* 23 (1903) 272–276.

Somogyi 2002

Somogyi Péter: Das „Reitergrab“ von Szeghegy (heute Lovćenac, Serbien) – eine Neubewertung. – A szeghegyi (Lovćenac, Szerbia) „lovassír” újraértelmezése. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 283–289.

EARLY AVAR BURIAL WITH A SET OF HARNESS AT DUNAVECSE

ANDREA LANTOS

An archaeological excavation was held at Dunavecse-Kovacsos-dűlő (Bács-Kiskun County) in the Section Dunavecse of the lane of M8 highway in 2004–2005. During the excavation, more archaeological artefacts were found. We excavated settlements from the age of Scythian, Sarmatian ages and besides these, two graves were excavated from the early Avarian ages at the above mentioned area (Fig. 1. 1).

Dunavecse is situated in the north-western part of Bács-Kiskun County, on the left side of the Danube River. The archaeological place can be found South-East of the town, a few kilometres from the current river basin, on the border of Apostag and Dunavecse, at the Kovacsos-dűlő border.

In the middle part of the excavated area, an Early Avarian grave was excavated among Sarmatian settlements (Object no. 701). A grave of a little girl (Object no. 702) was found about 50 meters from the grave (Fig. 1. 2).

A warrior from the Avarian Age was buried with 89 grave goods in the north-western and south-eastern orientated, long and oval shaped grave pit (Fig. 2. 1–2). Two earrings were

placed next to the dead body as jewellery grave goods. The belt studs from Early Avarian Age, the pressed double shield shaped belt studs and the little strap ends bordered with ribbed band were in quite a bad condition. A trapezium shaped iron buckle belonged to the belt. An iron knife and a leather bottle joined to his belt. His sword with wrist-laced grip was placed on his right and a bow and seven arrows were put on his left. As a sacrificial animal, a part of a sheep was placed to the right of the dead body. As a food supplement, poultry or sheep were placed. The fact that horse bones were not found but numerous sets of harness (two stirrups, one bit for colts, a saddle, a strap belt, ring for strap separation as well as sets of harness) were found in the grave refers to a burial service with a set of a harness (*Fig. 3. 1–2*). Good comparisons of this grave can be found in Szeghegyes, Kishegyes (grave 70), Gerla, Tass and the farm cemetery at Felső-Ürmös in the grave 197 from where burying with set of harness were excavated, too.

Béla Kürti turned the attention to the buriac with sets of harness without horses in connection with the graves at Gerla. In connection with the grave at Tass Csilla Balogh put forward that this custom in the area between the Danube River and the Tisza River appeared earlier in the middle of the third part or the beginning of the 7th century. The grave of the warrior man with set of harness can be placed to the middle of the third part or the beginning of the 7th century concerning the above mentioned facts and the analysis of the grave goods found in the graves.

A homokrévi 8. sír faragott csontlemezei. Új adatok az avar kori tegezék típusaihoz*

A homokrévi avar temető 8. sírját 1946-ban László Gyula ismertette.¹ Elsősorban a sírból származó, karcolt állatalakkal díszített csonttégely állt figyelme homlokterében, hiszen munkájában a nomád népek hitvilágával foglalkozott, de a sír leírására, a mellékletek felsorolására is sort kerített; sőt egy sírrajzot is „rekonstruált” a feltárást végző Szasszer János rajza alapján.² A leletek között lévő két, meandermintás csontlemezt – melyek Szasszer megfigyelése szerint a derékon keresztben, egy vonalban helyezkedtek el – László Gyula övre rekonstruálta.³

Az avar kori csonttárgyak között – legalábbis díszítését tekintve mindenképpen – egyedinek tartható csontlécek feltételezésem szerint nem az övhöz tartoztak, hanem tegezdíszek voltak. A következőkben e lemezekkel díszített tegez lehetséges rekonstrukciójával és a tegeztípus Kárpát-medencei előfordulásával foglalkozunk.

Mielőtt azonban e témára rátérnénk, nem haszontalan röviden magáról a temetőről és későbbi kutatásáról szót ejteni, ami némiképpen magyarázatot adhat arra, hogy miért szükséges e helyen a 8. sír immár harmadszori publikálása.

Előljáróban a homokrévi temetőről

A Bánátban (ma Szerbia) található, a Tiszától keletre, az Arankától pedig délre levő Homokrév/Mokrin község belterületének déli szomszédságában elterülő egykori téglagyárban 1931–1943 között néhányszor folyt feltárás, amit Szasszer János mokrini tanító végzett. Ugyanakkor már sokkal korábban, 1914 júniusában került elő egy sír, melyet a Feldmann-téglagyár földbányájában munkások találtak. A sírban lándzsa, kard és nyílhegyek voltak, melyek elkallódtak.

A téglagyárnak 1930-ban új tulajdonosa lett Dobroszavljev Milan személyében. 1931. augusztus 24-én ő értesítette Szasszert, hogy a Vodoplav-dűlői téglagyár földbányájának északi oldalfalában egy kb. 2 × 2 méteres gödör rajzolódik ki. Ez volt az első

* A tanulmány az OTKA K-109510 pályázat támogatásával készült.

¹ László 1946.

² Uo., 66–67, 1. kép.

³ Uo., 2. kép.

sír, melyet Szasszer János feltárt. A következő években, 1943 februárjáig összesen 75 sír került kibontásra. A feltárásban fia, Szasszer Kamilló és tanítványa, Hunyár Emil tiszteletes voltak segítségére.

Szasszer az általa kiásott sírokról leírást készített és sírlapok segítségével a csontváz helyzetét és a leletek megtalálási helyét is rögzítette. Az eredeti sírlapok közül harminc-ről van tudomásunk, melyek a Szegedi Múzeum régészeti adattárában lelhetők fel.⁴

Feltehetően fényképfelvételek is készültek a sírokról, melyekről a temetőre vonatkozó különféle iratokban, levelezésekben, feljegyzésekben, kéziratokban több helyen történik említés, azonban a homokrévi temetővel kapcsolatosan fennmaradt dokumentumok között csak a Szasszer által 1931-ben feltárt 1. sír fotója található meg.⁵

Helyszínrajz nem készült. A temető kiterjedésére, szerkezetére vonatkozóan Szasszer megjegyzése áll csak rendelkezésünkre, mely szerint a feltárt sírok a temető déli részéhez tartoztak, s észak felé minden bizonnyal további sírok húzódnak. Hatnál több sírt nem talált egy sorban, de volt amelyben mindössze csak három sír feküdt egymás mellett.

A feltárás után Szasszer a temető publikálását tervezte,⁶ ehhez elkészítette az eredeti sírlapok tisztázásával a sírok és leletek katalógusát.⁷ Később a feldolgozás lehetőségét átengedte Csallány Dezsőnek, aki szintén csak a sír- és tárgyleírásokig jutott el 1961-ből származó, kéziratban maradt munkájában, valamint a közölni szándékozott fotótáblák terveit állította össze.⁸

A temető leleteinek sorsát illetően az eltérő információk ma még kissé zavarják a tisztán látást. A dokumentumok között fellelhető két kísérőlevél, mely arról árulkodik, hogy 1942-ben Szasszer, illetve 1943-ban az ő megbízásából a fia egyes sírok leleteit Szegedre, a múzeumba küldte.⁹ Csallány Dezső kéziratában viszont arra utal, hogy Szasszer magángyűjteményéből a temető anyaga Budapestre került.

Arra vonatkozóan megegyeznek a különböző helyeken szereplő adatok, hogy a temető Magyarországra került leletei végül 1958-ban államközi megegyezés keretében visszajutottak az akkori Jugoszláviába, s az Újvidéki Múzeumba kerültek. Ugyanakkor a Szasszer által készített dokumentáció vagy annak egy része a Szegedi Múzeumban maradt.

⁴ Az alábbi sírokról áll rendelkezésünkre sírlap: 1., 2., 8., 9., 12., 13., 18., 19., 31., 35., 36., 39., 40., 41. 43., 44., 46., 47., 49., 51., 53., 58., 60., 61., 62., 63., 64., 65. és 67. sír. A dokumentumok az MFM RégAd. 1577-93 leltári számon találhatók.

⁵ MFM RégAd. 1584-93/1.

⁶ A sírokat a griffes és indás övveretek hiányában honfoglalás koriaknak vélte. Először Móra Ferenc vetette fel a sírok avar voltát 1933. június 16-án Szasszer Jánoshoz intézett levelében, majd 1940 januárjának elején László Gyula állapította meg kétséget kizáróan, hogy kora avar kori temetőről van szó.

⁷ MFM RégAd. 1579-93. Vö. László 1946, 6. j.

⁸ FM RégAd. 1580-93.

⁹ Az egyik 1942. április 8-án, a másik 1943. január 7-én kelt. Ez utóbbiban konkrétan az 1., 8., 12., 13., 31., 35., 46., 47., 61., 67/II., 69., 71., 72., 73. és 74. sír leleteinek átadásáról történik említés. MFM RégAd. 1581-93/1, 5.

Az embertani anyagra vonatkozóan nincsenek egyértelmű információk. Csallány Dezső úgy tudta, hogy a Belgrádi Múzeum természettudományi gyűjteményébe került, míg a temetőt feldolgozó Aleksandr Ranisavljev azoknak hollétéről semmit nem tudott kideríteni.¹⁰

Tovább árnyalja a képet, hogy 1945 és 1958 között Luka Nadlački amatőr régész további 25 vagy 26 sírt tárt fel, melyek leletei a Kikindai Nemzeti Múzeumba kerültek.¹¹ E sírokról dokumentáció nem készült, és a tárgyak összetartozására vonatkozóan sincs információ.

Annak ellenére, hogy a temetőt a hazai és a nemzetközi szakirodalomban többen is említették, s egyes tárgyakat ismertettek,¹² sokáig csak néhány sír vázlatos közlésére került sor. László Gyula korábban már idézett 1946-os munkáján túl, jelen sorok szerzője a Kárpát-medence maszkos vereteit összefoglaló tanulmányában a 49., 58., 60., 62. és 67. sírok Szasszer-féle sírrajzait, továbbá a sírok rövid leírása és a leletek felsorolása mellett a leletegyüttesek archív fotóit is közzétette.¹³

A homokrévi temető anyagának közzétételére és a leletanyag feldolgozására néhány évvel ezelőtt került sor előbb egyetemi szakdolgozat, majd monográfia formájában.¹⁴ A publikáció azonban korántsem tekinthető teljesnek, ugyanis szerzője a Szegedi Múzeumban őrzött dokumentumokhoz nem fért hozzá, melyet munkájában több helyen is hangsúlyozott.¹⁵ Láthatólag nem törekedett arra sem, hogy az egyes sírokról legalább a már korábban valamilyen formában publikált adatokat összegyűjtse és felhasználja.

A 8. sír leletei

Az 1933. május 23-án kibontott sírról fennmaradt Szasszer János sírrajza (1. tábla 1), eredeti leírása a sírlapon, valamint a „letisztázott” sírleírás is, Szasszer kézirat-kezdeményén.¹⁶ László Gyula alapvetően ezek, valamint az általa még látott fényképfelvétel alapján készítette el a sírrajzot és a leírást. Sírrajza részben rekonstrukciónak tekinthető, hiszen olyan részleteket is megrajzolt (padkás sírgödör, az északi padkán a részleges ló, a zablával és a hevedercsattal, illetve az egész kutyaváz), melyek az eredeti sírrajzon nem szerepeltek (1. tábla 2).

¹⁰ Ranisavljev 2007, 8.

¹¹ Uo., 26–27, T. XXXIX–XLIII.

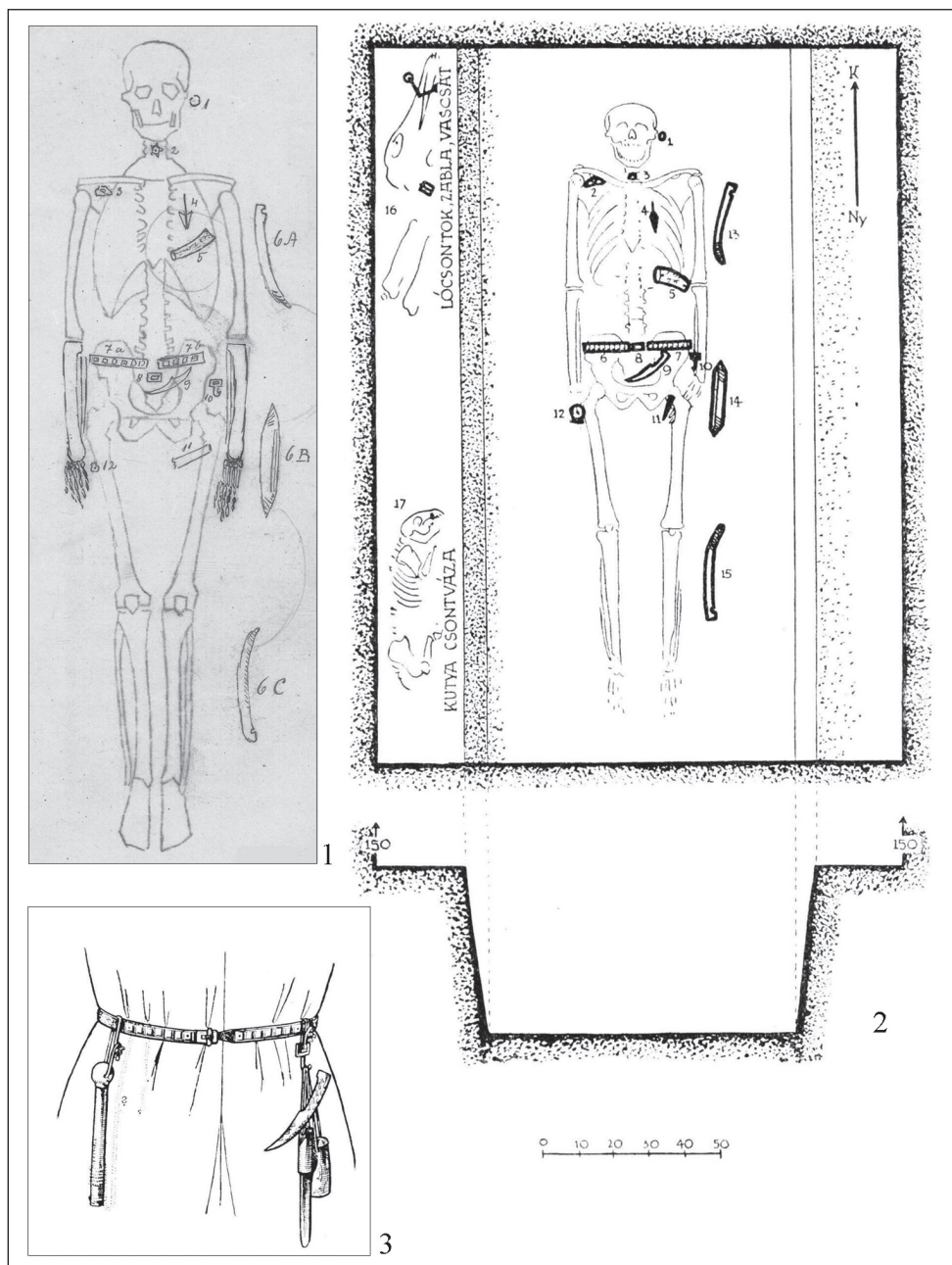
¹² Felsorolásukat lásd László 1946, 6. j; Ranisavljev 2007, 9–10.

¹³ Balogh 2004, 268–269, 20–25. kép. A 67. sír tegezcsontjait később a sírban megfigyelt és a sírrajzon rögzített elrendezésük szerint Straub Péter újra bemutatta (Straub 2006, 16. j, 8. kép 1).

¹⁴ Ranisavljev 2007.

¹⁵ Uo., 8, 65.

¹⁶ MFM RégAd. 1577-93/4, 1579-93/2–3.

1. tábla. 1. Szasszer János sírrajza; 2. László Gyula rekonstruált sírrajza (László 1946 nyomán);
3. László Gyula övrekonstrukciója (László 1946 nyomán)
Fig. 1. 1. Grave drawing by János Szasszer; 2. Reconstructed grave drawing by Gyula László;
3. Reconstruction of the belt by Gyula László

2. tábla. A homokrévi 8. sír leleteiről készült archív felvételek (MFM Fotótár)

Fig. 2. Archive photos of the finds of the Homokrév, grave 8 (Archive of Móra Ferenc Museum)

László Gyula sírrajzán a bal bordák végébe rajzolt csonttégely és a bal szemérem-csontnál lévő vaskés helye kissé eltér e tárgyak eredeti sírrajzon feltüntetett helyétől. Ezek azonban nem számottevő különbségek. Az már fontosabb, hogy a medencében fekvő, áttört téglalap alakú bronzveret – eltérően az eredeti rajztól – a derékon keresztben, egy vonalban fekvő két csontléc közé helyezte, s az öv rekonstrukciója ezen az apró „pontatlanságon” alapult (1. tábla 3). A leletek között a Szasszer leírásában szereplő darabokat sorolta fel.

Ezekhez képest Csallány Dezső sírleírásában a leletegyüttesben további tárgyak is felsorolásra kerültek: egy ovális vascsat téglalap alakú szíjszorítóval, egy másik vascsat, vas akasztóhurok, „kolompszerű vastárgy” és egyéb apró vastöredékek.¹⁷ Sajnos nem dönthető el, hogy mi alapján kapcsolta e tárgyakat a sírhoz, de a legvalószínűbb az, hogy a Szasszer-féle dokumentumok mellett rendelkezésére álltak a temető anyagáról a Nemzeti Múzeum által készített, a leleteket többnyire síregyüttesenként vagy legalábbis összetartozóként ábrázoló fotók is (2. tábla).¹⁸ Így a zablát ábrázoló fotón az ovális vascsat, a vas akasztóhurok és kisebb vastöredékek (2. tábla 2), míg a tegezakasztót, a hevedercsatot, egy kisebb csatot, nyílhegyet és a vaskést tartalmazó felvételen a vastégely látható (2. tábla 3).

A temetőmonográfiában megjelent sírleírás készítésénél Aleksandr Ranisavljev szintén csak a Szasszer-féle leírást és az újvidéki múzeumi leltárt, valamint a múzeumi gyűjteményekben fellelhető tárgyakat vehette alapul.¹⁹ Ezért néhány tárgyról azt jegyezte meg, hogy nem található a leletek között; így a vaskésről, a nyílhegyről, a hevedercsatoról, a tegezakasztóról és a bogozóról, s ezeket a tárgyakat a sírszám nélküli szórványok között szerepeltette.²⁰

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a sír és leleteinek leírása a következő:

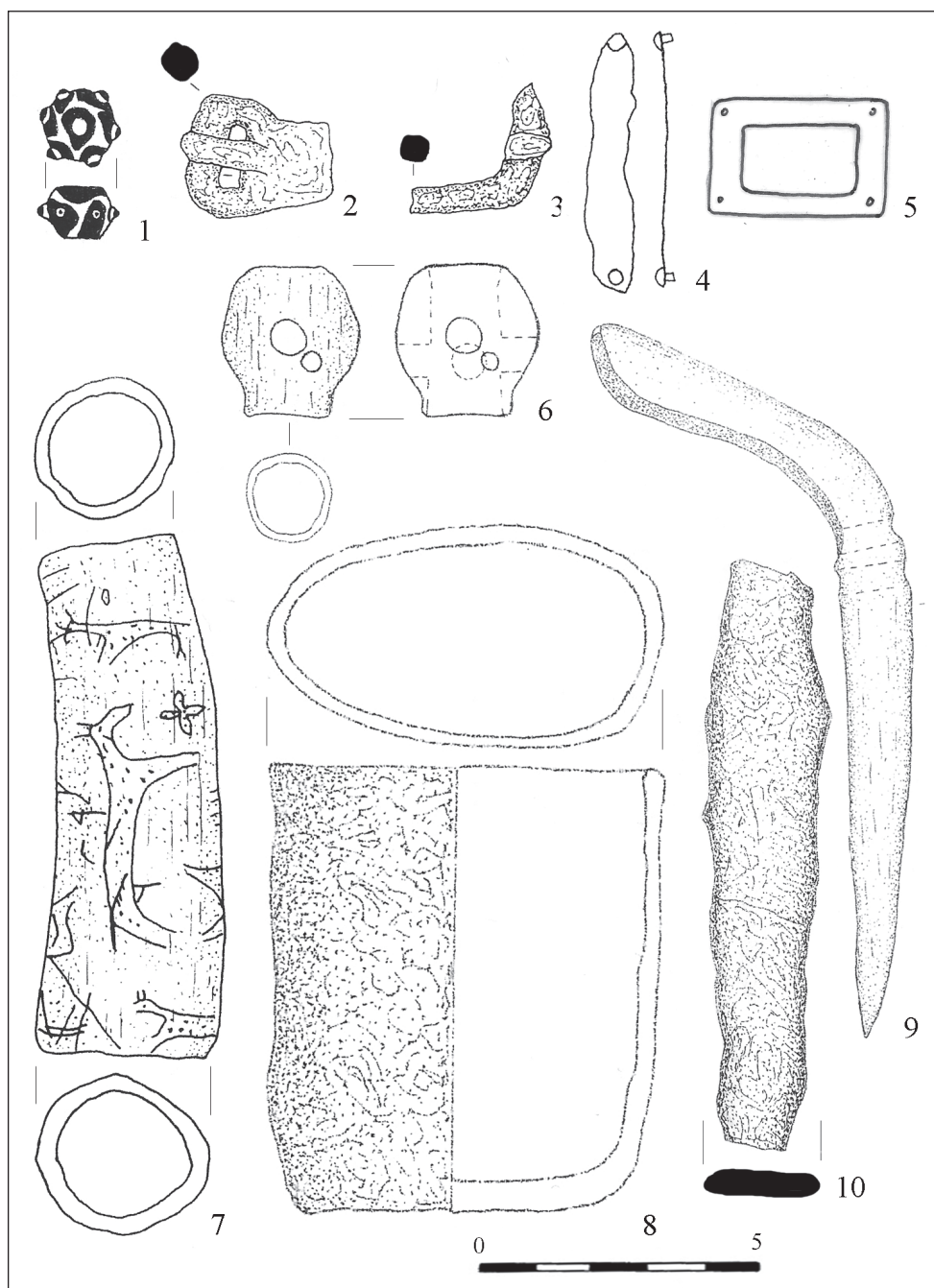
8. sír: Padkás sír. T.: K–Ny. H.: 215 cm, sz.: 150 cm, m.: 197 cm. A téglalap alakú aknasír hosszoldalainál, a felszíntől 150 cm mélységben egy-egy keskeny padka húzódott. Az északi padkán részlegesen eltemetett ló csontjai feküdtek, a koponya a padka keleti végében helyezkedett el. A lábcsonkok egy része az emberváz feletti betöltésből került elő. Ennek a padkának a déli végében egy kutya csontváza feküdt. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben, jó megtartású, 172 cm hosszúságú férfi csontváza nyugodott. Mell.: 1. A ló szájában karikás *csikózábla* (5. tábla 1). 2. A koponya közelében kerek átmetszetű, ívelt oldalú téglalap alakú, nagyméretű *hevedercsat* (5. tábla 5). H.: 6,3 cm, sz.: 3,3 cm. 3. Az emberi csontváz jobb vállánál csontból vagy szaruból készített, vésett vonaldíszes *szíjfesztő* (5. tábla 2). H.: 4,8 cm. 4. A bal halántéknál ezüst *fülkarika*, mely elmállott. 5. A nyakcsigolyákon, az állkapocs alatt egy fehér alapon hat piros-türkizkék rátétdíszes, nyomott gömb alakú *gyöngy* (3. tábla 1). Átm.: 1,1 cm, furat átm.: 0,3 cm. 6. Ovális

¹⁷ MFM RégAd. 1580-93/8–9. A sírt padmalyos sírként írta le, tévesen.

¹⁸ Uo. 1584-93/2–65.

¹⁹ Ranisavljev 2007, 14–15, T. IV–V; T. XXXVI. 1; T. XXXVIII.

²⁰ Uo., 14, T. XXXV–XXXVII.

3. tábla. Homokrév 8. sír
Fig. 3. Homokrév, grave 8

vascsat vaslemezéből készült, téglalap alakú szíjszorítóval (3. tábla 2). 7. Kerek átmetsetű, karikára hajló peckű, négyszögletes *vascsat* (5. tábla 3). H.: 2,6 cm, sz.: 2,4 cm. 8. Kerek átmetsetű *vascsat* töredéke (3. tábla 3). 9. A medencében téglalap alakú, áttört *bronzveret*, négy sarkában szegecslyukkal (3. tábla 5). H.: 3,1 cm, sz.: 2 cm. 10. Lemezből kinyírt, keskeny téglalap alakú *bronzveret* két szegeccsel (3. tábla 4). H.: 3,6 cm, sz.: 0,6 cm. 11. A jobb kéztőnél állatcsontból faragott, ovális *botvég* (3. tábla 6). H.: 2,5 cm. 12. A bal medencecsonton pont-kör díszes *bogozó* (3. tábla 9). H.: 14,6 cm. 13. A bal oldali bordákon *csonttégely*, mindkét végén átellenes lyukkal (3. tábla 7). Karcolt állatalakok és egy halom tetején álló fa díszíti, több helyen vésett tamga is látható rajta. H.: 9 cm, átm.: 2,4–3,4 cm. 14. A bal combtőnél *vaskés* (3. tábla 10). H.: 10,5 cm, sz.: 1,8 cm. 15. A bal medencecsont és az alkar között vas *tegezakasztó* (4. tábla 5). A veretrésze téglalap alakú, vízszintes állású, keskeny téglalap alakú lyukkal áttört. Szára kampóban végződik. H.: 6,3 cm. 16–17. A medencecsontok felső szélénél, keresztben, egy vonalban két, keskeny téglalap alakú, vésett meanderdíszes *csontlemez* (4. tábla 2–3), mindkét lemez két-két végén apró lyukkal. H.: 10,3 és 13,6 cm, sz.: 2,3 és 2,9 cm. 18. A bal mellkason, a csonttégely felett, hegyével a lábak felé háromélű *nyílcsúcs*, a tuskén famaradvánnyal (4. tábla 4). H.: 7,5 cm. 19. A csontváz bal oldala mellett *íjmerevítő lemezek*; a markolatlemezek a kéztő mellett, az íjkarok a váll és a lábszárcsontok mellett találhatóak (4. tábla 1). Íjkar h.: 27 és 27,5 cm, sz.: 2,1 és 2,4 cm; markolatlemez h.: 22,5 cm, sz.: 3,1 cm. 20. Kerek átmetsetű, 8-as alakú *vasakasztó* (5. tábla 4). H.: 3,7 cm. 21. Lemezből készült, ovális szájnnyílású, ívelt aljú *vastégely*, belsejében bronz forrasznyomokkal (3. tábla 8). Ma.: 9,8 cm, sz.: 9–7,3 cm. 22. Bronz lemeztöredék (5. tábla 6). 23–26. Ismeretlen rendeltetésű vastöredékek (5. tábla 7–12).

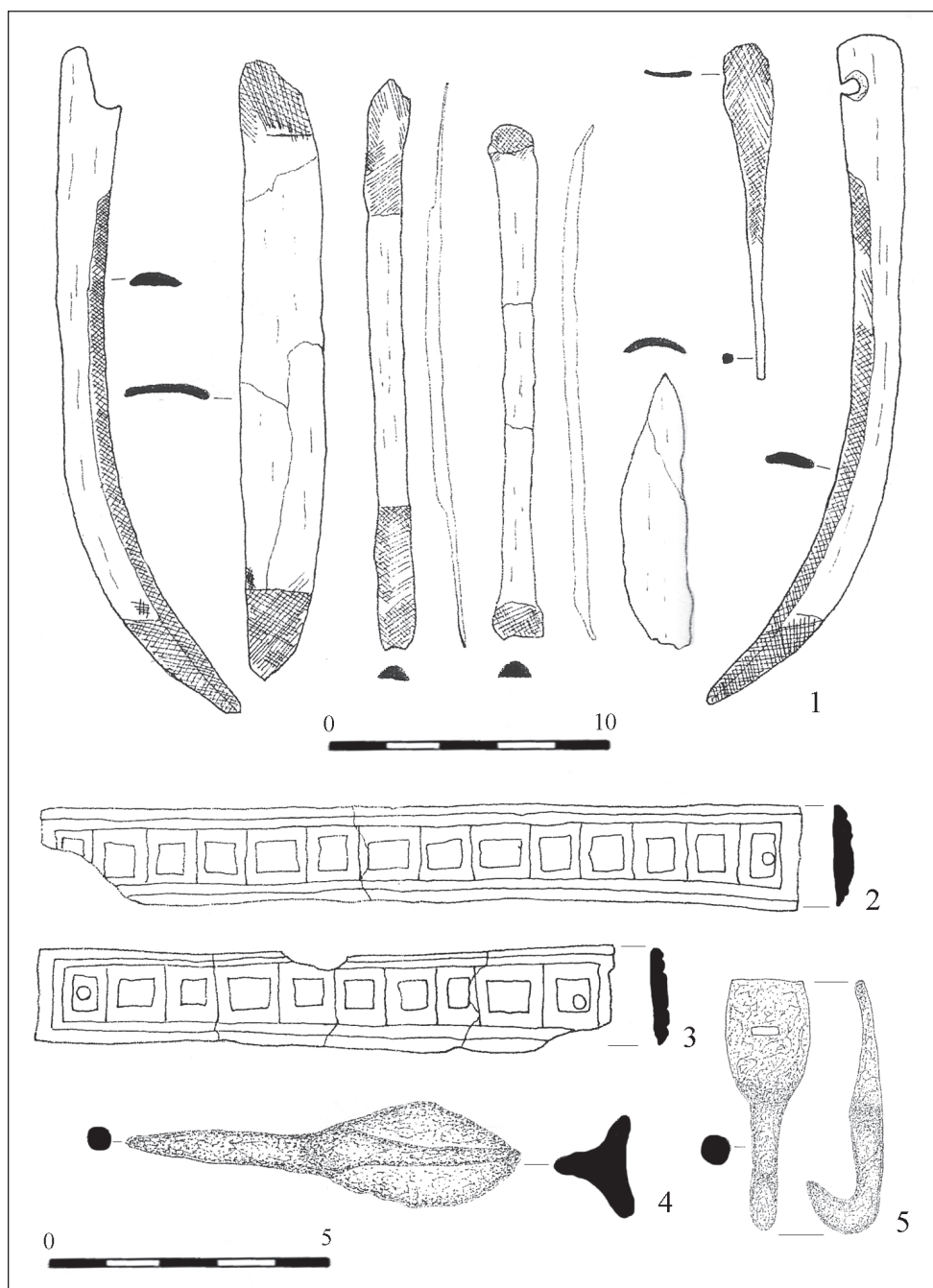
A sírnál megfigyelt temetkezési szokások – a K–Ny tájolás, a kétoldali padkás sírforma, a részleges lóváz – beleillenek a temető egészét jellemző rítusok sorába és a Tiszántúl kora avar kori népességére jellemzőnek tartott szokások körébe. Ugyanakkor a sír északi oldalán húzódó padka láb felőli végénél talált kutyaváz a terület kora avar kori anyagában a ritkán adatolt temetkezési szokások közé tartozik. A homokrévi temetőben a 8. síron kívül a 9., 35., 36. és 49. sírokban dokumentált Szasszer János még kutyavázát.²¹ E lelőhelyen kívül a Deszk G temető négy sírjában (8., 30., 37. és 46. sír),²² a Kiszombor B 71., a Kevermes-Bercsényi u. 2.²³ és Öcsöd MRT 96a 7. sírban²⁴ tudunk kutya vázának vagy koponyájának előkerüléséről. Sajnos azonban ezen adatok egyike sem ellenőrizhető, a meghatározások nem szakembertől származnak. Mindazonáltal e némileg bizonytalan adatokat valamelyest megerősíti, hogy a Makó, Mikócsa-halomi

²¹ Vö. Ranisavljev 2007, 14, 18, 20. Egy-egy férfi- és női, valamint három gyermeksírban fordult elő.

²² MFM Régészeti Adattár, Móra Ferenc és Csallány Dezső kéziratosságot. Három női és egy férfisírban.

²³ MFM RégAd. 157-76; 159-76.

²⁴ Madaras 2004, 340.

4. tábla. Homokrév 8. sír
Fig. 4. Homokrév, grave 8

kora avar kori temető 5. férfisírjában is egész kutyaváz került feltárásra, melynek fajmeghatározását már zoológus végezte.²⁵

A kutyatemetkezések az avar korban a ritka jelenségek közé tartoznak, egy-egy temetőben előfordulásuk is csak néhány sírból ismert.²⁶ A korszak kutyatemetkezéseinek átfogó vizsgálatára még eddig nem került sor,²⁷ s egyelőre azt sem tudjuk egyértelműen megmondani, hogy e sírokból az eltemetett kutya házi kedvenc vagy vadászkutya volt-e – ez utóbbi esetben esetleg státuszszimbólumként is értelmezhető.²⁸

A sír leletei egy kora avar síregyüttes képét tárják elénk. A férfi derekán lévő övön mindössze csak két veret volt; egy bronzlemezből kinyírt, keskeny téglalap alakú, és egy szintén bronzlemezből készült, áttört téglalap alakú veret. Az előbbi elsősorban a legegyszerűbb kora avar kori övveretek között fordul elő, az utóbbi gyakrabban a Martynovka-típusú öveken,²⁹ ritkábban a bócsai kör anyagában.³⁰

Az áttört téglalap alakú verettípus funkciója nem egyértelmű. László Gyula a keceli vereteket a kard csatolósíjjaival hozta összefüggésbe,³¹ míg a bócsai kettős madárfejes veretet – Kalmár Jánossal ellentétben, aki akasztóveretként értelmezte, és az övre a madárfejekkel lefele rekonstruálta³² – a sasfejekkel felfelé, az övre tette, s az Aradka-típusú akasztóveretet a róla lecsüngő síj végére képzelte.³³ Valószínűleg ez alapján rekonstruálta H. Tóth Elvira a kunbábonyi kettős madárfejes aranyveretet a hozzá hasonló stílusú, széles síjvéggel együtt kés akasztóveretként.³⁴

Nem dönthető el, hogy a homokrévi sírban a bal medence és az alkar között talált vas akasztóveret az övre volt-e rögzítve – László Gyula rekonstrukciója szerint igen, s ő a bogozót, a csonttégelyt és a vaskést függesztette erre (1. tábla 3). Részben emellett

²⁵ A meghatározást Körösi Andrea (MMgM) végezte, melyért fogadja köszönetemet.

²⁶ Az ismert példák többsége a késő avar korból származik. Pl. Keszthely-belvárosi temető 1–3. lósír (Kovrig 1999, 103, 104–105, 11–14. kép; Vörös 1999); Komárom-Hajógyár 114. sír (Trugly 1993, 201, Abb. 19); Szeged-Fehértó A 317. sír (Madaras 1995, 46); Szeged-Kundomb 192., 194., 290. sír (Salamon–Cs. Sebestyén 1995, 29, 37) és Szeged-Makkoserdő 58., 86., 254. és 295. sír (Salamon 1995, 116, 118, 131, 134); Szentes-Kaján 33., 169. és 277. sír (Madaras 1991, 31).

²⁷ Az angolszász és a Meroving-kultúrkör kutya- és kutyás temetkezéseiről átfogóan lásd Prummel 1992.

²⁸ Ezeket a kérdéseket Uwe Fiedler vizsgálta az al-dunai bolgár kutyás sírok kapcsán (Fiedler 1992, 292–294).

²⁹ Pl. Kecel (László 1976, VII. tábla 5–6); Homokrév/Mokrin (Srb) 67. sír (Balogh 2004, 24. kép).

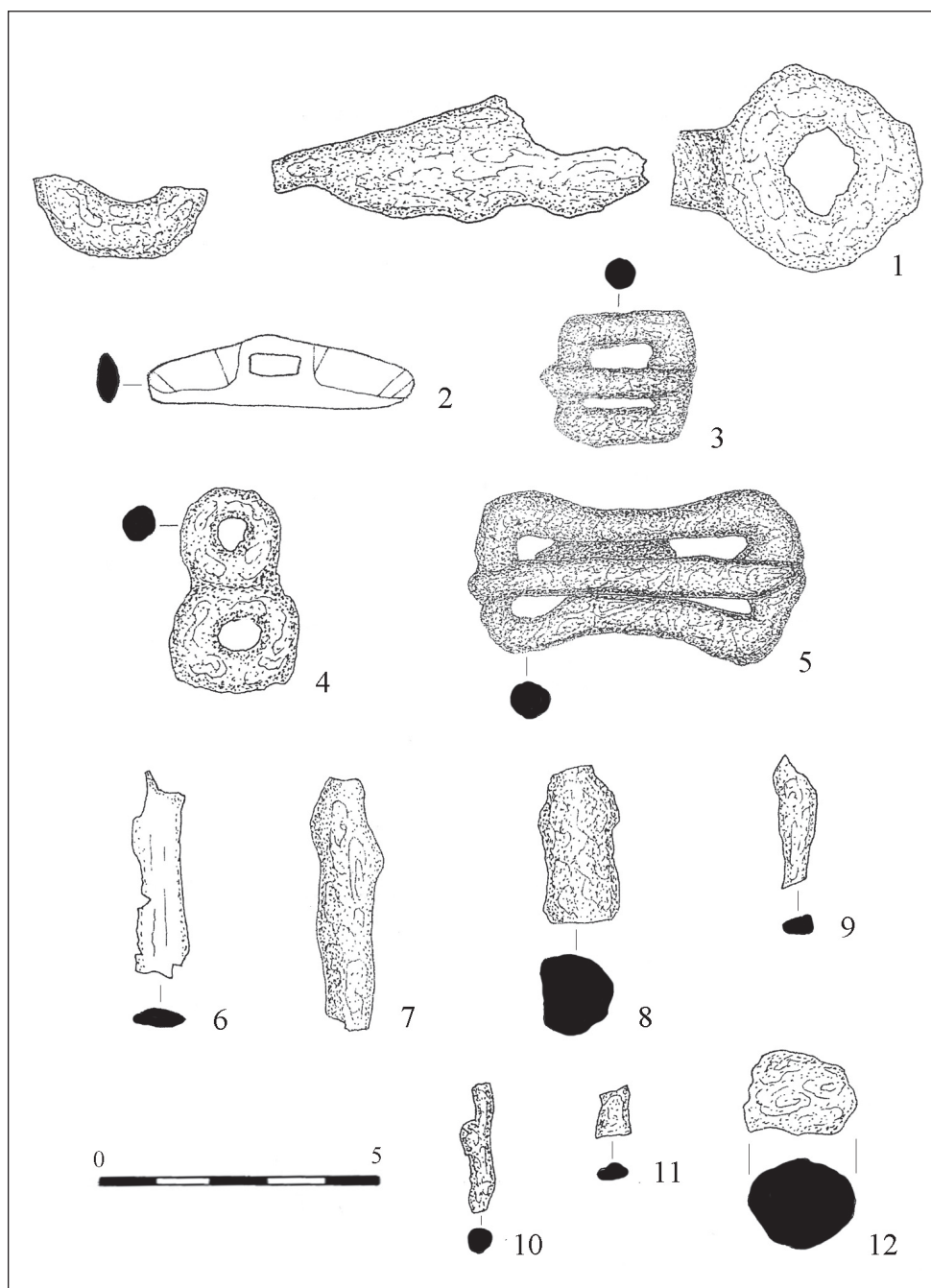
³⁰ A bócsai (László 1976, 19. ábra) és a kunbábonyi 1. sírban (H. Tóth–Horváth 1992, Taf. VI. 2; Taf. XV. 4, 10–11).

³¹ László 1976, 112.

³² Kalmár 1943, XXIV. tábla 12.

³³ László 1976, 101.

³⁴ H. Tóth–Horváth 1992, 34–35, 127–129. Taf. VI. 2, 4–5. A típus a Kárpát-medence kora avar kori anyagánál jóval nagyobb számban fordul elő a 6–7. századi Kaukázus-vidéken, Kelet-Európában (Ilovatka, Kalininskaja, Mokraja Balka stb.), s ritkábban Északnyugat-Iránban és Észak-Szíriában is (Bálint 5. kép 56–57; 7. kép 11, 16; 31. kép). Eredetükkel kapcsolatosan eddig a Szászánida Irán (Werner 1986, 58–60), Bizánc (Daim 1990, 275–278) és a késő antik eredet (Bálint 1995, 78) vetődött fel.

5. tábla. Homokrév 8. sír
Fig. 5. Homokrév, grave 8

szól, hogy a homokrévi 12., 35. és 46. sírok kampós akasztóveretei is hasonló helyzetben, a medence bal oldalán kerültek elő.³⁵ Közülük a 46. sírban tegez is volt, de az nem a veret közelében, hanem a jobb váll mellett feküdt, ott kerültek elő az egy csomóban fekvő nyílcsúcsok. A 63. sírban az akasztóhurok viszont a bal vállnál fekvő tegez mellett feküdt.³⁶

A csonttégely unikális díszítésével és lehetséges rekonstrukciójával László Gyula kimerítően foglalkozott.³⁷ A jobb vállnál előkerült, háromszögletű, középen áttört, faragott csonttárgy szerves anyagból készült kengyel füle lehetett, de a lószerszám szíjának feszítésére való pecekként, vagy akár függesztő hurokként is szolgálhatott. A homokrévi temető 62. sírjából, az egyik lókoponya mellől három hasonló került elő, melyből csak kettőt sikerült megmenteni.³⁸ A zamárdi 186. lósrban viszont szintén csak egy darab volt, a ló hasa mellett, a tegezcsontok mellett.³⁹ A tárgytypus legjobb párhuzamai Belső-Ázsia nomád temetkezéseiben fordulnak elő.⁴⁰

A sír leletei között lévő, lemezből, forrasztással összeállított vastégely belsejében bronzmaradványokat figyeltek meg. Feltehetően egy olvasztótégelyről van szó, annak ellenére, hogy a sír leletei között egyéb olyan eszköz nem került elő, mely fémmegmunkálásra utal. Hasonló vastégely volt a homokrévi 31. sírban is,⁴¹ a sírban fekvő férfi lábfeji- nek végében, félig megmunkált szarvak és vaseszközök társaságában. A 8. sír ovális szájnylású, ívelt aljú bádagedényének legjobb formai párhuzama a Makó, Mikócsa-halomi temető 61. sírjából származik, mely félkész íjlemezekkel és megmunkált szarulemezekkel volt megtömve, és többféle eszközzel együtt a halott jobb lábszára mellé volt helyezve.⁴²

A homokrévi 8. sír leletegyüttesét önmagában a 7. század első felénél pontosabban nem keltezik a benne lévő tárgytypusok.

A 8. sír faragott csontlemezei

A sírból származó két, keskeny téglalap alakú, végeiken egy-egy lyukkal átfúrt csontlemez vésett díszítésű. Szélükön vonalkeret fut, azon belül közel azonos nagyságú négyzetes mezőkre tagolt, belül egy-egy kisebb négyzettel kitöltött, keskeny szalag húzódik.

³⁵ MFM RégAd. 1577-93/6, 12, 20.

³⁶ Uo. 1577-93/32.

³⁷ László 1946.

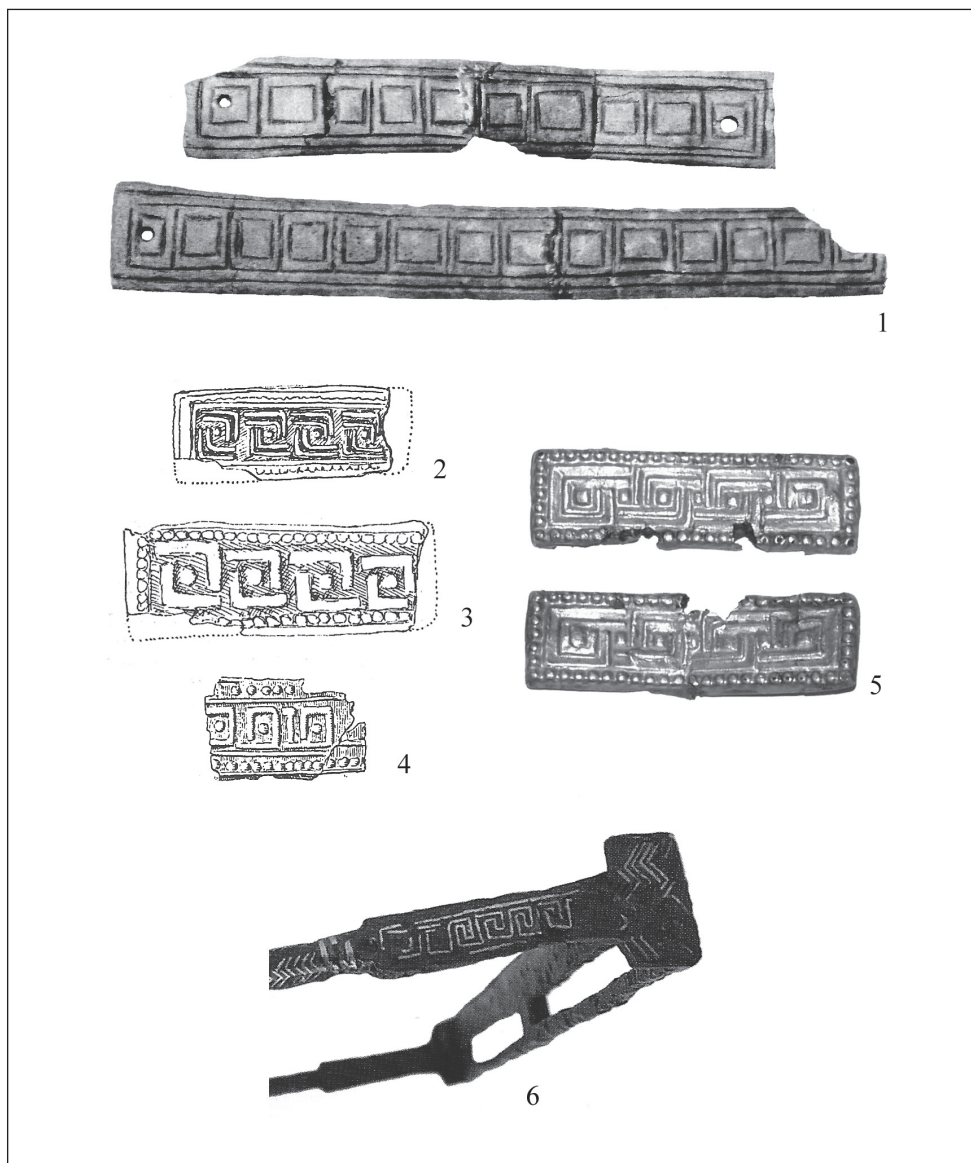
³⁸ MFM RégAd. 1577-93/30; Ranisavljev 2007, T. XXIII. 3–4.

³⁹ Bárdos–Garam 2009, 37, Taf. 21. 186: 1.

⁴⁰ Kudyrga 11. és 22. sír (Kenk 1983, Abb. 19. 26; Abb. 24. 22–24); Mongun Tajga 57-V-2 és 57-G-34 kurgán, valamint 58-X kenotáfium (Kenk 1983, Abb. 9. 11; Abb. 14. 8; Abb. 20.16–17); Baj Tajga 59-1 kurgán (Kenk 1983, 24. 6–7); Sut-Chol (Kokél) KÉ-2, KÉ-13 és KÉ-23 kurgán (Kenk 1983, Abb. 31. 12; Abb. 35. 36–37; Abb. 42. 34–35).

⁴¹ Ranisavljev 2007, T. XI. 6.

⁴² A szerző feldolgozás alatt álló feltárása.

6. tábla. Meanderszalag. 1. Homokrév 8. sír faragott csontlécei; 2. Varkocsszorító a hernádpusztai 5. sírból; 3. Varkocsszorító Abonyból (?); 4. Varkocsszorító Győr-Téglavető-dűlő 278. sírból; 5. Varkocsszorító Kecskemét környékéről; 6. Zamárdi-Rétiföldek 1049. sír tausírozott székének részlete

Fig. 6. Meander band. 1. Carved bone slats from Homokrév, grave 8; 2. Hair-grip from Hernádpusztai grave 5; 3. Hair-grip from Abony (?); 4. Hair-grip from Győr-Téglavető dűlő grave 278; 5. Hair-grip from the Kecskemét region; 6. Detail of an incrustated chair of the grave 1049 from Zamárdi-Rétiföldek

A frízszerű mintának az avar kori csontfaragványok között nem találjuk analógiáját, de igazán jó párhuzamát a korszak ötvöstárgyai között sem lelhetjük fel, annak ellenére, hogy a geometrikus sorminták az avar ornamentikában jelentősebb szerepet játszottak.⁴³ A csontokon látható díszítés a meanderszalaghoz hasonlatos, mely motívum az avar kori tárgyak közül elsősorban a középvavar kori emlékanyagra jellemző, téglalap alakú lemezes varkocsszorítókon jelenik meg (6. tábla).⁴⁴ Megtaláljuk még a Kölked B 119.⁴⁵ és a Zamárdi 121., 565. és 1049. sírok tausirozott székein is (6. tábla 2–5).⁴⁶

A két csontlap sírbéli és egymáshoz viszonyított helyzetét is ismerjük Szasszer János részletes leírásából és a sírról készített vázlatából. A lemezek díszített oldalukkal felfelé, nagyjából könyökmagasságban, a derékon keresztben feküdtek. A bal alkar és a rövidebb csontléc vége között egy vasakasztó volt. A két csontlemez nem ért össze, de nagyjából egy tengelyben helyezkedett el. Alattuk, a medencében egy áttört téglalap alakú bronzveret került elő. Ezek alapján László Gyula a két csontlécet övveretként rekonstruálta úgy, hogy az öv összekapcsolását az áttört téglalap alakú lemezzel képzelte el, amelybe az öv másik végét valami módon beakasztották.⁴⁷ A sír leletei között azonban egyetlen erre alkalmas tárgy vagy tárgytöredék sincsen. Az általa rekonstruált övet a kelet-turkesztáni falfestmények ujjur előkelőinek övéhez találta hasonlatosnak.⁴⁸

László rekonstrukciója azonban avarföldi leletekkel nem támasztható alá, legalább két ponton. Egyrészt az általa az öv zárótagjaként értelmezett, áttört, téglalap alakú veret eddig kizárólag övveretként került elő. A másik pedig, hogy az elég jól kutatott avar kori övveretek között egyetlen hasonló darabról sincs tudomásunk, de a kelet-európai és a belső-ázsiai, korban a homokrévihez közel álló leletegyüttesből sem ismert. Vagyis ilyen típusú övveretek létezése egyelőre nem bizonyított.

A homokrévi temető közlésében már Aleksandr Ranisavljev sem értett egyet a csontlapok övveretként való értelmezésével, s a sírleírásban tegezcsontokként határozta meg ezeket.⁴⁹ Az elemzés során azonban nem foglalkozott velük, feltehetően unikális jellegük miatt nem tartotta őket vizsgálatra érdemesnek.

Magam is osztom Ranisavljev véleményét a csontlemezek funkcióját illetően, melyek – a Mongun-Tajga-i 58. kurgánban előkerült nyírfakéreg tegezen lévő vékony csontlécekhez hasonlóan⁵⁰ – a tegeztestet, a hossztengelyben egymás alá rögzítve díszíthették (7. tábla 1, 5). A két lemez sírbéli helyzete alapján a tegezt az övről leoldva, a halott

⁴³ Az avar ornamentika frízmintáiról átfogóan lásd Nagy 1998, 380–381.

⁴⁴ Pl. Abonyi(?) (Nagy 1998, 8. kép 2); Győr-Téglavető-dűlő 278. sír (Börzsönyi 1904, 22); Hernádpusztai 5. sír (Éber 1901, 307); Kecskemét környéke (Balogh 2013, 347. kép 8–9); Wien-Liesing VI. sír (Andrási 2000, 13. kép 67).

⁴⁵ Kiss 2001, Taf. 116–131.

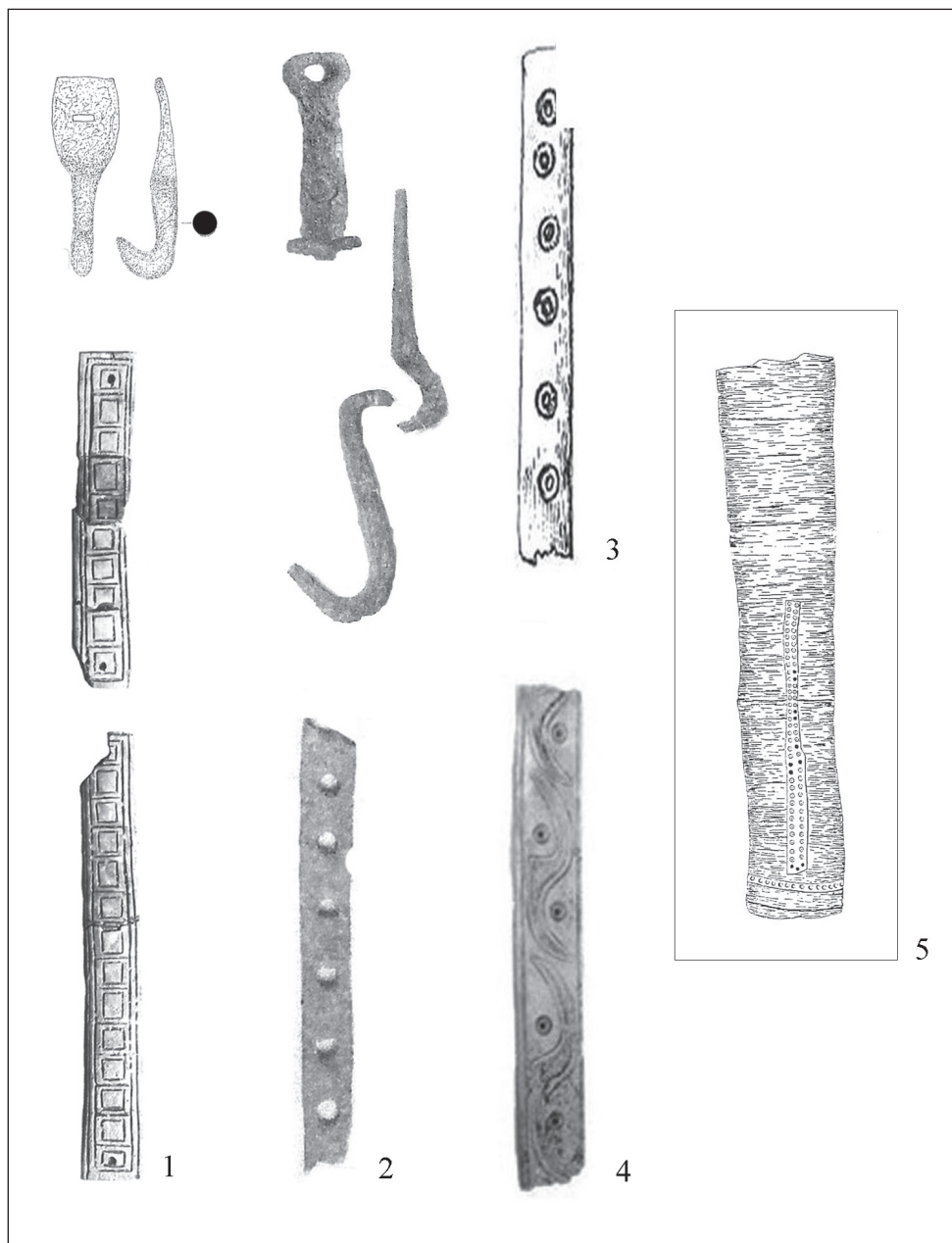
⁴⁶ Bárdos–Garam 2009, Taf. 15a; Taf. 74a; Taf. 118a.

⁴⁷ László 1946, 68–69, 2. kép.

⁴⁸ Uo., 69.

⁴⁹ Ranisavljev 2007, 14.

⁵⁰ Kenk 1983, Abb. 20. 12.

7. tábla. 1. Homokrév 8. sír; 2. Csengele-Jóárt; 3. Szeged-Fehértó B 15. sír; 4. Óbecse-Pionír u. 24. sír; 5. Mongun-Tajga 58. kurgán tegeze (Kenk 1983 nyomán)
 Fig. 7. 1. Homokrév grave 8; 2. Csengele-Jóárt; 3. Szeged-Fehértó B, grave 15; 4. Óbecse-Pionír street grave 24; 5. Quiver of the Kurgan 58 from Mongun-Tajga (after Kenk 1983)

hasára helyezték. A bal oldali lemez végénél lévő akasztóveret pedig eredetileg e tegez felfüggesztésére szolgált.

Sem az avar kori, sem az eurázsiai nomád temetkezésekben nem ritka jelenség, hogy a tegezt a leoldott tegezövvel együtt nem a viseleti helyre – ami többnyire a jobb csípő, combcsont környéke –, hanem a lábhoz, a mellkasra, a vállhoz stb. tették.⁵¹ A homokrévi temetőnél maradva, csak egyetlen esetben, a 67. sírban került elő a tegez az egykori viseleti helyzetnek megfelelően (9. tábla 1); a többi esetben a felkar mellé (46. és 53. sírok), vagy a mellkasra (62. sír) és a felkarra helyezték (31., 63. sírok).

A két csontlemez tegezdíszként való értelmezésével kapcsolatosan azonban a felmerülő kérdéseinket, kételyeinket sem hallgathatjuk el. Az egyik, hogy szokatlan a tegez hason, keresztben fekvő helyzete, olyannyira, hogy avar kori temetkezésből hasonló konkrét példát nem ismerek. A másik, hogy a sírban mindössze egyetlen nyílhegy került elő, s az is helyzetéből adódóan – a bal mellkason, hegyével a lábak felé feküdt – vélhetően óvó-védő szándékkal került oda. Hasonló helyzetben volt a homokrévi 62. sírban lévő egyik nyílhegy is, azzal a különbséggel, hogy ebben a sírban még további öt nyílhegy volt, melyek a jobb mellkas és a karcsonatok között heverték. A 8. sírból, a feltételezett tegez környékéről további nyílcsúcsokról nincs adatunk, de a sír leletei között lévő vastörredékek egy része akár nyílcsúcsok tuskójának töredéke is lehet.

A Kárpát-medence avar kori anyagában a Csengele-Jójárt, a Szeged-Fehértó B 15. és az Óbecse-Pionír utcai/Bečej (Srb) 24. sírokban egy-egy keskeny csontléc volt, melyek esetleg a homokrévi 8. sír lemezeihez hasonlóan tegeztek testét díszíthették.

A Fehértó B temető 15. feldúlt és kirabolt sírjából egy beütött pont-kör díszes, vékony csontléc-töredék került elő (7. tábla 3).⁵² Ehhez hasonlók – átlukasztottak és simák – Csókán a 45., 47. és 59. sírokban kerültek elő, melyeket Kovrig Ilona nyeregveretként azonosított a kudyrgei 13. sír vereteinek analógiájára.⁵³ A fehértói temetőben e csontlécnek nyereghez való tartozása nem valószínű, mert a temetőben egyéb lószerszám – a temető szórványletei között lévő kengyeltöredéken kívül – nem fordult elő. Mivel a feldúlt férfisírban összerozsdásodott nyílcsúcsok közvetve tegezre utalnak, ezért elég kézenfekvőnek látszik, hogy a csontléc inkább az azokat tároló tegezhez tartozott.⁵⁴ Irdalt hátoldala arra utal, hogy valamilyen hordozófelületre fel volt ragasztva. A csontléc pont-kör díszítése a kora avar korra jellemző faragott tegezcsontok motívumai között fordul elő (Straub 1997/1a–b, 2, 5/b–c motívum).

⁵¹ A megoldott, a lecsatolt övre és a tegezcsont sírbeli helyzetére viselettörténeti észrevételekkel számos Kárpát-medencei és ázsiai példát hoz Bóna 1979, 27–30.

⁵² Madaras 1995, Pl. 3. 15: 1.

⁵³ Kovrig–Korek 1960, 279–281.

⁵⁴ A szomszédos Fehértó A temető két női sírjában (240. és 371. sír) is kerültek elő hasonló keskeny csontlécek, melyeket Madaras László tarsolydísznek értelmezett (Madaras 1995, 70–71). Szerintem ezek inkább háztető alakú dobozkák csontdíszítményei voltak.

A csengele-jójárta sír leletei között is fellelhetünk egy keskeny, sorban átluggatott csontléctöredéket (7. tábla 2), melyet Csallány Dezső – ugyancsak a csókai lemezekre hivatkozva – nyeregkápa vereteként értékelte.⁵⁵ A leletegyüttes lószerszámai a sírtól 22 méterre, egy külön gödörben kerültek elő, ezért itt is joggal kételkedhetünk abban, hogy e lemez a nyereghez tartozott. Ugyanakkor az emberi váz mellett lévő nyílcsúcsok és a már Csallány Dezső által is tegezalkatrészként azonosított tárgyak (akasztóhorog, S alakú vaskampó és ívelt szárú akasztó) a sírba helyezett tegezre utalnak, amit díszíthetett a keskeny csontléc. A leletek között lévő ívelt, hosszúkás vese alakú csontlemez pedig – mely ma már nem található meg a leletek között – a tegez szájának fedelén lehetett.⁵⁶

A csengelei csontléchez hasonlók a solymári 20., középvár kor végi lovas sírból is napvilágot láttak, melyeket Török Gyula a tegez díszeknek határozott meg.⁵⁷ A csontlécek az emberváz jobb alkarja és a vele ellentétesen fekvő ló bordái között feküdtek, egymással közel párhuzamosan, közvetlenül a tegezakasztó és a nyílcsúcsok mellett. Helyzetük elég egyértelművé teszi szerepüket. Bár e sír betemetése több évtizeddel az előbb tárgyaltak után történhetett, de a csontdíszek sírbéli helyzete mégiscsak erősíti a fentebbi sírok kisebb csontléctöredékeinek bizonytalanságát.

A már sorolt példák mellett még az Óbecse-Pionír utcai 24. sírban fordul elő keskeny, egyenes csontléc (7. tábla 4), mely szintén tegezt díszíthetett.⁵⁸ A sír erőteljesen fel volt dülva, ezért a csontléc helye nem ismert, de a sírleletek között lévő nyílcsúcsok tegez jelenlétére utalnak, amire az egyenes csontlécet el tudjuk képzelni. A léctöredék vésett, erősen stilizált madarábrázolása és pont-kör díszítése vörös és fekete festésű. A motívum (Straub 1997/5b motívum) a Győr-Téglavető 802.⁵⁹ és a Halimba 85. sírok⁶⁰ peremlemezein fordul még elő. Az óbecsei kora avar sírban való előfordulás alátámasztja Straub Péter azon megállapítását, hogy ez is azon motívumok közé tartozik, mely feltűnik már a kora avar korban, de tovább él a középvár periódusban is.⁶¹

A felsorolt példákon kívül még további három olyan síregyüttes ismert, melyben keskeny, rövid, egyenes tegezdíszítő csontok előfordulnak.

A legismertebb a Fehértó B 12. sír úgynevezett „B” tegeze,⁶² amelyhez a megmaradt tegezcsonatok közül három hosszabb és egy egészen rövid, egyenes, szögletesen záródó

⁵⁵ Csallány 1939, 131.

⁵⁶ Uo., 5. kép 6.

⁵⁷ Török 1994, 10, 31, Taf. IX:

⁵⁸ Antonih 2012, cA. 45; T. IX. 9.

⁵⁹ Börzsönyi 1908, 217, 2.

⁶⁰ Straub 1997, 133.

⁶¹ Uo., 125.

⁶² Kürti 1983, 268. j; Kürti 1984, 114–118. A sírban lévő két tegez – egy tegez elképzelések ütköztetését, és a két tegez melletti meggyőző érvelést lásd Straub 1997, 128–129! Madaras László részletes ellenvéleménye, a sír összes csontlemezeinek egy tegezre rekonstruálása Madaras 2004, 350–352.

Az „A” tegezhöz – a sírban készült fotó alapján – a széles, torkolatlemez (Straub 2007/14c motívum) és az alatta két sorban, ferdén egymás alatt elhelyezkedő, díszítetlen csontlemezek tartozhattak. Ez a tegez

csontléc tartozik, a három hosszabb két végén átlukasztott (8. tábla 1). Móra Ferenc megfigyelése szerint ezek a lemezek egymás alatt helyezkedtek el, s úgy vélte, hogy a tegez hátoldalán lévő, kifelé nyíló ajtó szélét szegélyezték.⁶³ A csontléceket pont-kör sorral (Straub 1997/9. motívum) és láncfonattal (Straub 1997/3. motívum) díszítették.

Madaras-Téglavető-dűlő 29., szintén feldúlt, kirabolt sírjából⁶⁴ hasonló, rövid és keskeny téglalap alakú csontlécek kerültek elő (8. tábla 2). A lemezek ferde vonallal összekötött pont-körökkel díszített motívuma a Straub-féle 6. motívumcsoportéhoz áll közel.

Végül hasonló, téglalap alakú csontlemezek származnak a zamárdi 186. lósírból,⁶⁵ melyek a lábára rogyasztva fekvő ló bordái és jobb mellső lába között feküdtek. A két keskeny, egyenes végű téglalap alakú csontléc mellett egy rövidebb és szélesebb téglalap alakú lemez is volt (8. tábla 3). A csontlemezeket elnyúló leveles-inda díszíti, amely legjobban a Straub-féle 4. motívumhoz hasonlít. Ezeket a csontlemezeket Garam Éva tegez csontdíszezeként határozta meg, bár a sírból nyílcsúcsok nem kerültek elő.

A felsorolt, hosszabb-rövidebb téglalap alakú faragott csontlemezekkel díszített tegezek közös jellemzője, hogy ívelt peremlemez egyiknél sem fordul elő. Bár egyik esetben sem tudjuk a faragott csontok pontos helyét rekonstruálni, azonban a belső-ázsiai analógiák⁶⁶ alapján valószínűsíthetjük, hogy e lemezek egy része hosszában a tegezek testét díszítette (8. tábla 4).

Ugyanakkor egyes darabok, mint a zamárdi sír széles és a madarasi ívelt lemezek valószínűleg a torkolathoz kerültek.

Ezeknél a tegezeknél a tegezformára, a perem kiképzésére vonatkozóan nemigen van adat. Az egyetlen mérlegelendő, hogy a csengelei sírban volt egy nyújtott vese alakú csontlemez – ez ma már nincsen a sír leletei között –, ami esetleg a tegez fedelének díszítésére szolgálhatott.

A rendelkezésünkre álló adatok ma még nem elegendőek ahhoz, hogy eldönthessük annak kérdését, hogy ezek a keskeny csontlécekkel díszített tegezek formájuk szerint a galléros tegezek körébe tartoztak-e, és csak díszítésük rendszere tért el, vagy más tegezformához kapcsolódtak.

A tegezek felfüggesztésére vonatkozóan csak a csengele-jójárti⁶⁷ és homokrévi 8. sírok⁶⁸ hurkos akasztóhorgát ismerjük. A csengeleinél S alakú vaskampó és nyeles vashurok is volt,⁶⁹ a hasonló akasztószerkezetek a tegezek azon csoportjára jellemzők, melyeket nem díszítenek csontlemezek.

a díszítőmotívumok szeriációján alapuló vizsgálatokra támaszkodva, de legfőképp az iváncsai sírban lévő hasonló tegez alapján (vö. Bóna 1970) a középavar korra tehető (Straub 1997, 127).

⁶³ Madaras 1995b, 176.

⁶⁴ Rácz 1999, 350, 7. kép 18.

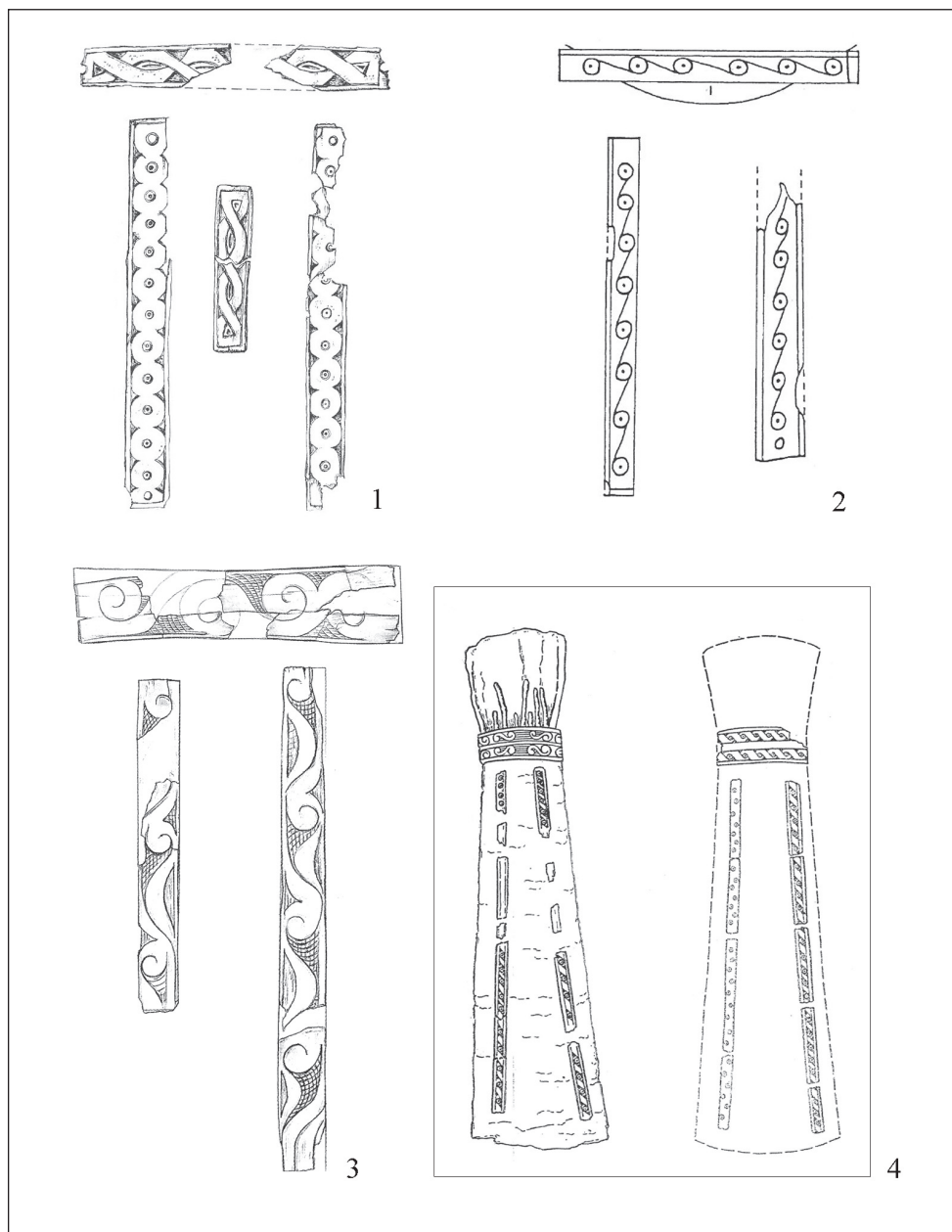
⁶⁵ Bárdos–Garam 2009, 36–37, Abb. 10; Taf. 22. 15–17.

⁶⁶ Pl. Uybat és Taštik (Hudâkov 1979, Tab. IV).

⁶⁷ Csallány 1939, 5. kép 13.

⁶⁸ Ranisavljev 2007, T. XXXV. 7.

⁶⁹ Csallány 1939, 5. kép 10–11.

8. tábla. 1. Szeged-Fehértó B 12. sír; 2. Madaras-Téglavető 29. sír; 3. Zamárdi-Rétiföldek 186. sír; 4. Rövid csontlécekkal díszített tegezek Uybatból és Taštikból (Hudákov 1979 nyomán)
 Fig. 8. 1. Szeged-Fehértó, grave B 12; 2. Madaras-Téglavető, grave 29; 3. Zamárdi-Rétiföldek, grave 186; 4. Quivers ornamented with short bone slats from Uybat and Taštik (after Hudákov 1979)

A tegezek egyike mellől sem került elő téglalap, szíjvég vagy állatfej alakú tegeztartozék, amely az ívelt peremlemezes tegezeknek gyakorta kísérője. Bár ezen sírok többsége erőteljesen bolygatott, az e csoportba sorolt tegezek mellől hiányoznak a rozettákkal díszített tegezövek is. Egyedül a csengelei sír leletei között találkozunk rozettákkal.⁷⁰

E tegezek mellett inkább az egyenes záródású, keskeny, aszimmetrikus hosszúságú íjkarok előfordulása jellemző (Homokrév 8., Óbecse-Pionír u. 24. és Zamárdi-Rétiföldek 186. sírok).

A tegezcsoporthoz kronológiájának meghatározásához kevés támpont van, mivel az ide tartozó sírok többsége bolygatott, rabolt. A homokrévi, csengelei, óbecsei és zamárdi sírok kora avar koriak, azonban mind a korszaknak a későbbi horizontjába tartozik. A madarasi sír keltezése a leletei alapján teljesen bizonytalan, a temetőrészlet egészét figyelembe véve Rácz Zsófia a sírt a 7. század utolsó évtizedeiben megásott első sírok közé sorolta.⁷¹

A tegezcsontok díszítései között olyan motívumokat találunk, melyek ugyan nem tartoznak a legkorábbi típusokhoz, de felbukkannak kora avar környezetben, s tovább élnek a középvár korban is (Straub 1997/3, 4., 5/b, 6. és 9. motívumok).

A tegezcsoporthoz tartozó lelőhelyek – Madaras és Zamárdi kivételével – egy szűk földrajzi területen találhatók, az Alsó-Tisza-vidéken, mintegy 120 km hosszú láncban, szorosan a Tisza mentén Csengele és Óbecse között (9. tábla 2).

Az avar kori tegezek típusai

Az eurázsiai lovas népek analógiájára joggal feltételezhetjük, hogy az íjat és a nyilakat külön íj- és nyíltegezben tartották az avarok is.⁷² Az íjtegezek régészeti nyomait avar kori anyagunkban még nem sikerült egyértelműen azonosítani, s részben ez alapján leginkább egyszerű bőrből, nemezből, esetleg vászonból készített alkalmatosságokra gondolhatunk – melyek nyom nélkül elenyésznek.

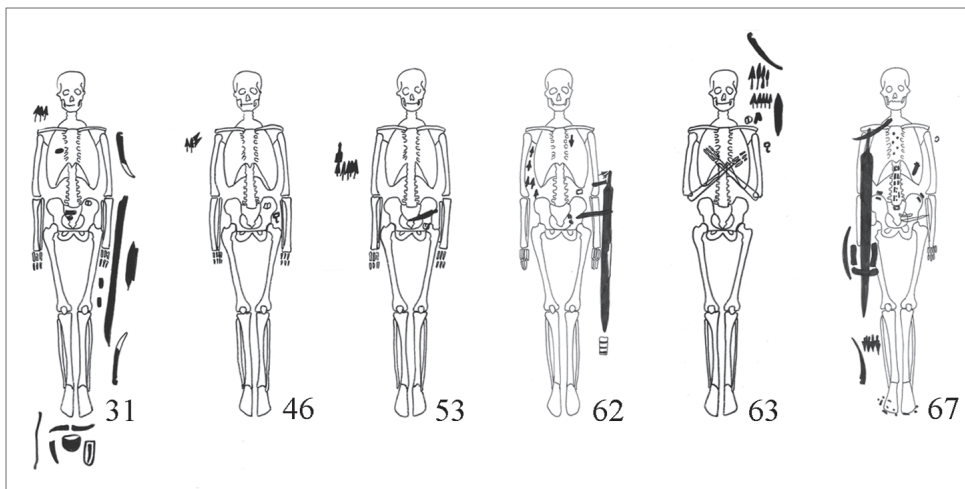
A nyíltartó tegezek esetében szerencsésebb a helyzet, maradandó anyagból lévő szerelékeik, díszek mint közvetlen bizonyítékok mellett a nyílhegyek sírban lévő helyzete, a tegezöv préselt rozettái vagy a tegezövet záró fémhorog stb. közvetett módon is nyíltegez egykori létére utalnak.⁷³

⁷⁰ Uo., VII. tábla 15–17. A zamárdi lósírból származó préselt rozettákat a sírleírásban tegezöv vereteiként írták le (Bárdos–Garam 2009, 37). A leközölt sírrajzon azonban a tegezcsontok közelében veretek nem láthatók. Ellenben eléggé szemléletes, hogy a fejhám és a farhám veretei nem egyforma méretűek. Így valószínűbb, hogy a kisebb rozetták az előbbi, a nagyobb félgömb alakú veretek az utóbbit díszítették (vö. Bárdos–Garam 2009, Abb. 10). A préselt rozetták tegezövhöz való tartozásáról lásd Bóna 1956, 189; Kovrig 1957, 129–130; Erdélyi–Salamon 1971, 52–54.

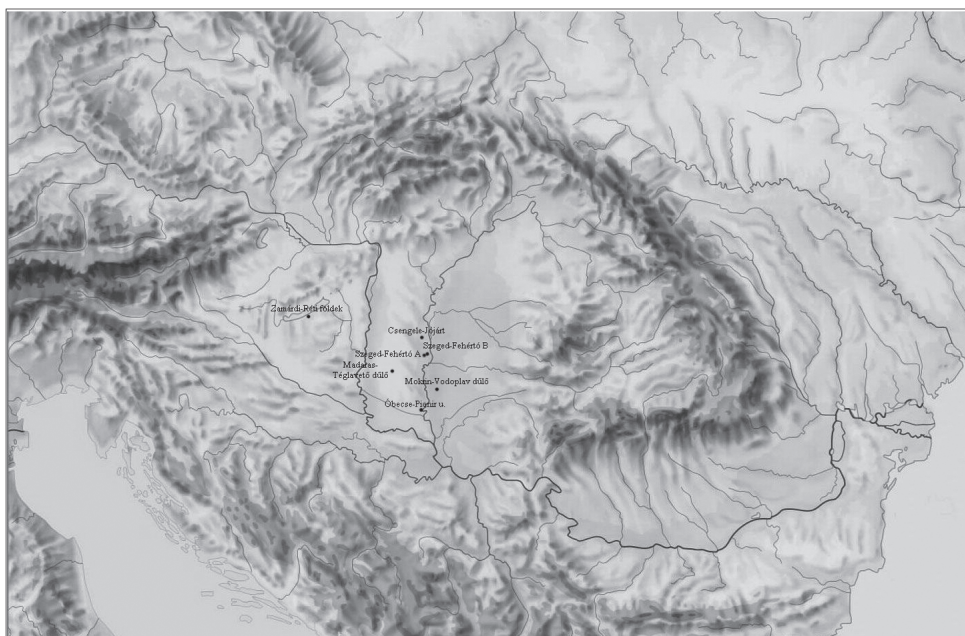
⁷¹ Rácz 1999, 371.

⁷² Vö. U. Kőhalmi 1972, 104–109.

⁷³ Az avar kori tegezek kutatástörténetének fontosabb mérőföldkövei és az alapkutatásokat, azok eredményeit Straub Péter teljes körűen áttekintette (Straub 1997, 119–120).

1

2

9. tábla. 1. A tegezek elhelyezkedése a homokrévi sírokban; 2. A rövid csontlécekkel díszített tegezek lelőhelyei

Fig. 9. 1. The position of quivers in the graves at Homokrév cemetery; 2. Archaeological sites of quivers ornamented with short bone slats

A korszakban többféle tegez jelenlétével számolhatunk, bár a tegezek formájáról viszonylag korlátozott konkrét ismerettel rendelkezünk. Elsősorban megmaradt díszítményeik alapján közvetve következtethetünk a tegezformára.

Korábban a csontlemezes tegezeket a középvár emlékanyagra jellemző tárgytypusként tartották számon, és általában a 670-es éveket követő évtizedek „korjelzőjeként” értékelték.⁷⁴ Az elmúlt évtizedek kutatásai alapján ma már ennél bonyolultabb helyzet tárul elénk: a faragott csontlemezes tegezek többsége valóban a középvár korban lehetett használatban, de mintegy harmada kora avar kori.⁷⁵

A faragott csontlemezes tegezhez való tartozását Fettich Nándor határozta meg.⁷⁶ A faragott csontlemezes tegezek tipológiájának és időrendjének kidolgozására az 1990-es évek végén került sor, katalógusukat egymással közel párhuzamosan Kiss Attila és Straub Péter is összeállította, és tipológiai, kronológiai csoportjaikat is szétválasztották.⁷⁷

1. Galléros tegezek

A tegezek többsége ebbe a típusba tartozik. Ennek jellegzetessége a száj felett kiszélesedő, csonka kúp formájú gallér, melyet gyakran fedéllel láttak el. A típus a zárt tegezformából alakult ki, oka az egyre nagyobb hatótávolságú íjakhoz rendszeresített, súlyosabb nyílveszőkben keresendő, melyek hegyükkel felfelé kerültek a tegezbe, hogy ne szakítsák ki annak fenekét.⁷⁸ Majd azért, hogy az éles nyílcsúcsok a lovason se okozzanak sérülést, a tegezeket gallérral látták el a szájnyílás felett, és fedéllel fedték le.⁷⁹

A típus léte régészetiileg a 6. század második felétől igazolható,⁸⁰ az avar kori emléksanyagban a koraitól a késő avar korig megtalálható.⁸¹ Felszerelésük akasztóveretekkel, illetve horgokkal történt.

Megmaradt díszítményeik alapján fémszerelékes és faragott csontlapokkal díszített változatai voltak.

1/A. *Bócsai típusú tegezek* (Bócsa, Kunbábony 1. sír). Esetükben a tegezek galléros szájrésze arany lemezveretekkel díszített. A vékony, összetört aranyszalagok elhelyezkedését László Gyula és Zichy István rekonstruálta. Kelet-turkesztáni falfestményeken

⁷⁴ Madaras 1981, 41.

⁷⁵ Straub 1997, 122.

⁷⁶ Marosi–Fettich 1936, 12.

⁷⁷ Kiss 1997; Straub 1997.

⁷⁸ H. Hanny–Horváth 1995, 120. Megjegyzésként azért idekiváncozik, hogy a homokrévi 67. (Balogh 2004, 24. kép 1) és az öcsödi 1. sír (Madaras 2004, 346) tegezában a nyílcsúcsok hegyükkel lefelé helyezkedtek el.

⁷⁹ U. Kóhalmi 1972, 98–106.

⁸⁰ Straub 1998, 329.

⁸¹ Straub 1997, 122–128. Ami a faragott csontlemezes tegezeket tartalmazó sírok időrendi kérdését illeti, hasonló eredményre jutott Kiss Attila is. Jórészt a kora és középvár kor átmeneti időszakára keltezhető sírok megítélésében különbözik álláspontjuk (vö. Kiss 1997, 1–2. lista).

lévő ábrázolások és a kenézlői 11. honfoglaló sír tegezének analógiájára egy kb. 80 cm hosszú, elől, a hasi részen nyitható tegezt feltételeztek.⁸² A tegez aljának peremére a hosszú szögekkel átütött, bordázott ezüstpántot rekonstruálták.⁸³ Elgondolásuk helyességét a kunbábonyi sírban lévő tegez aljának széles, áttört korongos verete igazolta.⁸⁴

E tegeztípus vaslemezekkel díszített köznépi változata Pécs-Köztemető 30. sírjából került elő.⁸⁵

A kunbábonyi sír tegeze kapcsán, a hasonló fémszerelések tegezének elemzését H. Tóth Elvira végezte el.⁸⁶

E tegeztípus csontlemezekkel díszített változata a mokrini 67.⁸⁷ és az öcsödi 2. sírokból⁸⁸ származik. A Kárpát-medencétől keletre ez a tegeztípus a perešćepinói lelet-együttesből és faragott indás csontlemezes változata Mešoko temetési körzet 11. temetkezéséből származik.⁸⁹

1/B. *Ívelt peremlemez tegez*. Az ívelt, keskeny peremlemezpár mellett többnyire egy szélesebb torkolatlemez is díszítette e tegezeket. Szórványos adatok vannak arra, hogy egyes példányok vasmerevítésűek voltak. Erre a Madaras-Téglavető-dűlői 74.⁹⁰ és a Fehértó B 88. sírokban⁹¹ megmaradt vaspálcátöredékek utalnak.

A galléros tegez formája széles körben elterjedt volt az eurázsiai sztyeppén, így egészen biztos, hogy azt készen hozták az avarok. Ugyanakkor az ívelt, keskeny peremlemezekkel való díszítés helyi újításnak tartható. Ezt bizonyítja, hogy a korai türk emléktárgyakban nem találhatók hasonló ívelt peremlemez⁹² s ugyancsak hiányoznak a kelet-európai sztyeppe 7. század előtti leletanyagából is.⁹³

A peremlemezekkel való díszítés helyi eredete mellett szól a többségében a korábbi darabokra jellemző egyszerű geometrikus mintakincs. A frízminták, az akantusz, a meanderszalag, a futó spirál, az ellentétes irányba futó spirál, a pont-kör, a fonatminta, mind-mind az antik gyökerű geometrikus mintakészletbe sorolhatók be.⁹⁴

Az egyszerű geometrikus díszű csontlemezes tegez két helyen mutatnak lelőhely-koncentrációt a Kárpát-medencében: egyrészt a Duna–Tisza közének keleti szélén,

⁸² Az oldalt nyíló tegez alapjául a Le Coq által közölt kelet-turkesztáni falfreskók szolgáltak (László 1944, 343).

⁸³ László 1976, 94–96.

⁸⁴ H. Tóth–Horváth 1992, Abb. 10.

⁸⁵ Kiss 1977, Pl. XXXVII. 9.

⁸⁶ H. Tóth–Horváth 1992, 155–160.

⁸⁷ Balogh 2004, 25. kép 14–20; Straub 2006, 8. kép 1.

⁸⁸ Madaras 2004, 2. kép 1; 3. kép. Feltételeken hasonló tegez lemezdíszének tarthatók a káptalanfői 24. és 34. sírok faragott lemezei is (vö. Straub 1997, 10. j). Madaras ellenvéleményét lásd Madaras 2004, 346.

⁸⁹ Kruglov 2005, Ris. 19a. 5.

⁹⁰ Rácz 1999, 370.

⁹¹ Madaras 1995b, Pl. 17.88: 16.

⁹² Hudákov 1980, 116; Pletněva 1981, 39–40.

⁹³ Vö. Kruglov 2005.

⁹⁴ Vö. Nagy 1998.

a Tisza mentén és a Kelet-Dunántúlon. Ez utóbbi egyáltalán nem meglepő, hiszen az avar kori emléktárgyak egészében a geometrikus díszítőelemek előfordulásának súlypontja is ide esik. A késő antik hagyományú mintakincs az egykori pannóniai műhelyhagyományok továbbélése, az avarokhoz az avar uralom alatt is itt élő és dolgozó germán kézművesek közvetítésével kerülhetett. Egyes ornamensek Bizáncból vagy Itáliából idekerült tárgyak révén, azok utánzásával kerültek be a mintakészletbe.

Az ívelt peremveretes tegezek mellett gyakran feltűnnek szíjvég, téglalap vagy stilizált állatfej alakú, apró csonttárgyak. Funkciójuk máig nem tisztázott, szíjvéggként való értelmezésük már a környei 60. sír kapcsán felmerült.⁹⁵ Garam Éva,⁹⁶ majd Kiss Attila⁹⁷ is a tegezszáj zárásához használt tartozékként írta le.

Nagyon ritkán sikerült ezeket *in situ* helyzetben megfigyelni, ami nehezíti funkciójuk meghatározását. A felgyői 197. sírban a jobb combtő belső oldalánál, közvetlenül a tegez szája mellett feküdt.⁹⁸ Ez valóban arra enged következtetni, hogy valami módon a tegez szájrészével hozható összefüggésbe. Ugyanakkor a szintén bolygatatlan Fehértó A 26. sírban a jobb alkar és a medencecsont között, közvetlenül az íjmarkolatcsontok mellett hevert, miközben a nyílhegyek egy kupacban a bal lábszár mellett voltak.⁹⁹

1/C. Keskeny csontlécekkal díszített tegezek. A homokrévi 8. sír tegezeről és a részletesen tárgyalt hasonló keskeny csontlécekkal díszített tegezekről adatok hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy minden kétséget kizáróan galléros tegezformához tartoztak-e. Egyedül a csengelei sír vese formájú, feltehetően a tegezszáj fedelét díszítő csontlemeze alapján gondoljuk, hogy esetleg ezek is az ívelt peremlemezésekhez hasonló formájú tegezeken voltak, melyektől csupán a díszítés rendszerében különböztek. A tegezeket díszítő vékony csontlécek 1,4–2,9 cm szélességűek, az ép lemezek hosszúsága 10,3–17,4 cm közötti.

2. Egyenes peremzáródású, zárt tegezek

A tegez egykori létre gyakran csak az akasztóhorgok és veretek, ritkábban a vas tegez-merevítők utalnak. Az e típusba tartozó tegezeket nem díszítették faragott csontlemezek. Az akasztóhorgok tegezszájhoz való kapcsolatát és számos belső-ázsiai analógia alapján eredetük kérdését is Bóna István meggyőzően tisztázta a szegvári lovas sír kapcsán.¹⁰⁰

⁹⁵ Salamon–Erdélyi 1971, 42.

⁹⁶ Garam 1995, 134.

⁹⁷ Kiss 1997, 79.

⁹⁸ Balogh 2010, 216, 81. kép 6.

⁹⁹ Madaras 1995, 17.

¹⁰⁰ Bóna 1979, 11. j. A kunbábonyi sírlelet öntött ezüst, hosszú szárú, gömbös végű akasztója kapcsán felmerült a tegezöv zárótagjaként való értelmezés lehetősége (Horváth 1991; H. Tóth–Horváth 1992, 149), azonban ez az avar kori anyagból *in situ* helyzetű példánnyal máig nem igazolt.

Többségük a 7. század 2. harmadában kirajzolódó vezéri szállásterület peremén helyezkedik el, arany- és ezüstszerelések kardokkal, arany és aranyozott álcsatos, és ezüst Martynovka-típusú övgarnitúrákkal eltemetett rangos férfiak, köztük az úgynevezett bócsai kör képviselői találhatók. Nyilván nem véletlen egybeesésről van szó, hanem arról, hogy ezeknek a korszakban átlagon felüli gazdagságú férfiúknak azonos, vagy legalábbis hasonló tegezük lehetett.

A maglódi, a Kecskemét-Sallai utcai vezérek és a fajszi (Fajsz-Garadomb C sír) alacsonyabb rangú katonai vezető sírjában vas akasztóhorgok utalnak a tegezre. A páka-pusztai aranyozott álcsatos leletegyüttesben az öntött bronz Aradka-típusú, hosszú szárú akasztóveret – bronzrozzakkal díszített tegezövre szerelve – egykor szintén a tegez rögzítésére szolgálhatott. A kunpeszéri aranykardos 3. sírban a tegezakasztó horognak levél alakú fejlemeze volt.

A felsorolt vezéri sírokon kívül az e csoportba sorolható tegezok olyan temetkezésekből származnak, melyekben – a leletegyüttesek összetétele alapján – a szűkebb környezetükben vezető szerepet betöltő egyének nyugodtak. Ilyen lehetett a gátéri 212. sírban fekvő férfi, akinek az övé, szegecsekkel felerősített akasztóhorgon függhetett tegeze. Ezüstszerelések kardja, a Sallai utcai síréval azonos veretekkel díszített öve, és lovával, ezüstveretes lószerszámaival együtt való eltemetése utal egykori rangjára.

A csontlemez nélküli tegezok között két esetben vasmerevítésre van adat: a Kecskemét-Sallai utcai¹⁰¹ és a Szolnok-Vegyiműveknél előkerült 2. sírban.¹⁰² Az utóbbi sírban az egyedi aranyozott ezüst övgarnitúra is arra utal, hogy a vasmerevítéses tegez viselője rangosabb személy lehetett. A sírból a tegezt *in situ* emelték ki, s szétbontásakor a nyak merevítésére szolgáló vaspántot figyeltek meg.¹⁰³

Mindkét esetben fa, vagy legalábbis favázú, bőrrel bevont tegezt feltételeztek, azonban a keleti párhuzamok és néprajzi analógiák alapján kéregből készülhetett tegezekre is gondolhatunk. Bár a Kárpát-medence éghajlata nem kedvez a szerves anyagok megőrződésének, de a Tarnaméra-Urak-dűlői 1. sírban¹⁰⁴ és a kunpeszéri 6. sírban¹⁰⁵ nyírfa-kéreg tegezok maradványai találhatók. A formájukat a kisebb, össze nem függő felületű maradványok alapján nem rekonstruálhatjuk, de keleti analógiáik, például Avilovkából¹⁰⁶ és a Belozerka 31. kurgánból,¹⁰⁷ támpontul szolgálhatnak. Az avilovkai sírban a tegez szája is kivehető volt, s az a láb felé nézett, vagyis a nyílvevesszők hegyükkel lefelé voltak a vége felé egyenletesen szélesedő tegezben. Hasonló tegezrekonstrukció készült a kora avar kori leleteinkkel több tárgytypus kapcsán szoros kapcsolatba hozható Sivašovka 3.

¹⁰¹ H. Tóth 1981, 26–27.

¹⁰² Madaras 2009, 166.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Szabó 1965, 4. ábra.

¹⁰⁵ H. Tóth 1984, 12.

¹⁰⁶ Savin–Semënov 1990, 81.

¹⁰⁷ Skadovskij 1897, 144.

kurgán 2. sírjának festett díszű nyírfakéreg tegezéről is.¹⁰⁸ A kelet-európai¹⁰⁹ és a belső-ázsiai¹¹⁰ tegezek hasonló formája azt mutatja, hogy a sztyeppén térben és időben is ez lehetett a legszélesebb körben elterjedt forma. Ennek a tegeztípusnak a fő formai jellemzője a zárt peremkiképzés.

A Kárpát-medence avar kori emléanyagában eddig ismertté vált tegeztípusok mellett újabb leletek felbukkanása még további tegeztípusok használatára mutathatnak rá, illetve a faragott csontdíszek rendszerének különbségeit is árnyalhatják. Például A. F. Medvedjev szerint létezett olyan tegez is az eurázsiai sztyeppén, amelyet két, szimmetrikus füllel a nyeregkapára akasztva hordhattak,¹¹¹ de ilyen tegez létét az avar kori emléanyagban egyelőre nem tudjuk bizonyítani.

Összefoglalás

A homokrévi 8. sírból származó két, faragott csontléc tegezdíszként való értelmezése az analógiaként bemutatott avar csontdíszek előkerülési körülményei és több esetben töredék-jellege miatt ma még nem kezelhető bizonyított tényként. Ugyanakkor a testen rövidebb csontlécekkel díszített tegezek ázsiai példányai bizonyítják, hogy létezett ez a tegeztípus. Remélhetőleg avar környezetben a későbbiekben kerülnek elő olyan tegezdíszek, melyek e tegeztípus létét egyértelműen bizonyítják majd, és olyan adatokat is szolgáltatnak, mely által a tegezek formai rekonstrukciója is lehetővé válik.

¹⁰⁸ Komar 2006, Ris. 22.

¹⁰⁹ Kryganov 1990, Ris. 1.

¹¹⁰ Pl. Sut-Chol, Mongun-Tajga, Kudyrge stb. (Kenk 1983).

¹¹¹ Medved'ev 1966, 117.

Irodalom

Andrási 2000

Andrási Júlia: Avar kori varkocsszorítók. – Awarenzeitliche Zopfspangen. *Archaeológiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) 85–123.

Antonić 2012

Antonić, B. Mikić: *Nekropola iz perioda Avarske Dominacije. Lokalitet Pionirska ulica u Bečeju*. Gradski Muzej Bečej Glavna 25. Bečej, 2012.

Bálint 1995

Bálint Csanád: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Szeged, 1995.

Balogh 2004

Balogh Csilla: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos vere-
tek tipokronológiája. – Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochrono-
logie der Maskenbeschläge des Karpatenbeckens. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.

Balogh 2010

Balogh Csilla: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. – Avar Cemetery at Felgyő, Ürmös-ta-
nya. In: Balogh Csilla – P. Fischl Klára: *Felgyő, Ürmös-tanya*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
– Monumenta Archaeologica 1. Szerk.: Balogh Csilla–Türk Attila. Szeged 2010, 185–381.

Balogh 2013

Balogh Csilla: *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái*. Doktori disszertáció,
kézirat. Budapest, 2013.

Bárdos–Garam 2009

Bárdos, Edith – Garam, Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monu-
menta Avarorum Archaeologica 9. Budapest, 2009.

Bóna 1956

Bóna, István: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 183–244.

Bóna 1970

Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról. – Grave of an avar horseman at Iváncsa. *Archaeológiai Értesítő* 97 (1970) 243–263.

Bóna 1979

Bóna István: A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. –
Das Reitergrab von Szegvár–Sápoldal. Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten.
Archaeológiai Értesítő 106 (1979) 3–32.

Börzsönyi 1904

Börzsönyi Arnold: Győri sírmező a régibb középkorból. *Archaeológiai Értesítő* 24 (1904)
15–41.

Börzsönyi 1908

Börzsönyi Arnold: Győri sírmező a régibb középkorból. *Archaeológiai Értesítő* 28 (1908)
208–230.

Csallány 1939

Csallány Dezső: Kora-avarkori sírletelek. – Grabfunde der Frühawarenzeit. *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 121–180.

Daim 1990

Falko, Daim: Das Gräberfeld von Zillingtal. Die Grabungen 1985–89. In: *Internationale Konferenz über das Frühmittelalter*. Tengelic, 1989. Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15 (1990) 155–161.

Éber 1901

Éber László: Sírletelek a régibb középkorból Abonyban és Hernádpusztán. – Gräberfunde aus dem frühen Mittelalter von Abony und Hernádpusztas. *Archaeológiai Értesítő* 21 (1901) 289–300, 314–318.

Fiedler 1992

Fiedler, Uwe: *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. Bonn, 1992.

Garam 1995

Garam, Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. In: *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 3. Eds.: Kiss, Attila–Garam, Éva. Budapest, 1995.

H. Hanny–Horváth 1995

H. Hanny Erzsébet–Horváth M. Attila: Gondolatok a nomád íjászat eszközeiről. – Gedanken über die Instrumentarien des nomadischen Bogenschiessens. *Altum Castrum* 4 (1995) 119–142.

Hudákov 1979

Hudákov, Ű. Sergejevič: Këk-túrki na Srednem Enissej. B: *Novoe v arheologii Sibiri i Dalnego Vostoka*. Novosibirsk, 1979, 124–206.

Kalmár 1943

Kalmár János: Népvándorlaskori akasztóhorgok és veretek. – Metallhaken und Beschläge der Ungarländischen völkerwanderungszeit. *Archaeológiai Értesítő* 4 (1943) 149–159.

Kenk 198

Kenk, Roman: *Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrga im Altai*. AVA-Materialien 3. München, 1983.

Kiss 1977

Kiss, Attila: Avar Cemeteries in County Baranya. In: *Cemeteries of the Avar Period (568–829) in Hungary* 2. Ed.: Kovrig, Ilona. Budapest, 1977.

Kiss 1997

Kiss Attila: Az avar kori tegezék csontlemezeinek kronológiájához. – Zur Chronologie der Beinbeschläge der awarenzeitlichen Köcher. *Archaeológiai Értesítő* 123–124 (1997) 75–83.

Kiss 2001

Kiss, Attila: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. I–II*. Monumenta Avarrorum Archaeologica 6. Budapest, 2001.

Komar et al. 2006

Komar, V. Aleksej–Kubyšev, A. Igor–Orlov, R. Sergej: Pogrebeniâ kočevnikov VI–VII. vv. iz Severo-zapadnogo Priazovâ. – Nomad Burials of VI–VII v. from North-West Azov Reaches. B: *Stepi Evropy v epohy srednevekovâ* 5. Donetsk, 2006, 244–375.

Kovrig 1957

Kovrig Ilona: Kora avar kori sírok Törökbálinton. – Deux tombes avars de Törökbálint. *Folia Archaeologia* 9 (1957) 119–133.

Kovrig 1999

Kovrig Ilona: A keszthely-belvárosi avar kori temető feltárásának folytatása. *Zalai Múzeum* 9 (1999) 99–119.

Kovrig–Korek 1960

Kovrig, Ilona–Korek, József: Le cimetière l'époque avar de Csóka. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1960) 257–287.

U. Kóhalmi 1972

U. Kóhalmi Katalin: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest, 1972.

Kruglov 2005

Kruglov, E. Valentinovič: Složnosostavnije luki Vostočnoj Evropi rannevo srednevekovâ. – Compound-complex Bows of Early Mediaeval Eastern Europe. B: *Stepi Evropy v epohy srednevekovâ* 4. Doneck, 2005, 73–142.

Kürti 1983

Kürti Béla: Az avarok kora (567/568–805). In: *Szeged története I/1*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged, 1983, 162–218

Kürti 1984

Kürti, Béla: Ob aziatskom proishozh'genii odnogo tipa avarskih kolčanov v Karpatskom bas-sen'e. In: *Problemi archeologii stepej Evrazii*. Red.: Martynov, A. Ivanovič–Erdélyi, István–Molodin, V. Ivanovič. Kemerovo, 1984, 112–121.

László 1944

László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944.

László 1946

László Gyula: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Kolozsvár, 1946.

László 1976

László Gyula: A bócsai fejedelmi sír és a keceli kard. *Cumania* 4 (1976) 87–114.

Madaras 1981

Madaras László: A Szeged-Fehértó A és B temetők anyagának összehasonlító vizsgálata. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 34–64.

Madaras 1991

Madaras László: A szentes-kajáni temető és néprajzi vonatkozásai. *Folklór és Ethnographia* 57. Debrecen, 1991.

Madaras 1995

Madaras, László: The Szeged-Fehértó „A” and „B” Cemeteries. In: *Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek III*. Eds.: Kovrig, Ilona–Madaras, László. Debrecen–Budapest, 1995.

Madaras 2004

Madaras László: Kora avar sírok Öcsödről. – Frühawarenzeitliche Gräber in Öcsöd. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 339–363.

Madaras 2009

Madaras László: Kora avar kori sírok Szolnok határában. – Grave of the Early Avarian Age in the Vicinity Szolnok. In: „*In terra quondam Avarorum...*” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára. Szerk.: Somogyvári Ágnes–V. Székely György. *Archaeologica Cumanica* 2. Kecskemét, 2009, 165–173.

Marosi–Fettich 1936

Marosi Arnold–Fettich Nándor: *Dunapentelei avar sírleletek. ¾ Trouvailles avars de Dunapentele. Archaeologia Hungarica* 18. Budapest, 1936.

Medvedjev 1966

Medvedjev, A. Filippovič: *Ručnoje metatelnoe oružie. Luk i strelí, samostrel VIII–XIV vv. Samostrel*, 1966.

Nagy 1998

Nagy Margit: Ornamenta Avarica I. Az avar kori ornamentika geometrikus elemei. – Ornamenta Avarica I. Die geometrischen Elemente der awarenzeitlichen Ornamentik. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 377–459.

Paroli–Ricci 2005

Paroli, Lidia–Ricci, Marco: *La necropoli altomedievale di Castel Trosino. Ricerche di Archeologia altomedievale e medievale* 32–33. Firenze, 2005.

Pletněva 1981

Pletněva, S. Aleksandrovna: *Stepi Evrazii v epochu sredneveková. Moskva*, 1981.

Prummel 1992

Prummel, Wielske: Early Medieval Dog Burials Among The Germanic Tribes. *Helinium* 32/1–2 (1992) 132–194.

Rácz 1999

Rácz Zsófia: A madaras-téglavetői avar temető (Kőhegyi Mihály ásatása 1959–62). – Das awareische Gräberfeld von Madaras-Téglavető (Ausgrabungen von Mihály Kőhegyi 1959–62). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 347–395.

Ranisavljev 2007

Ranisavljev, Aleksandr: *Ranosredn'evkovna nekropola kod Mokrina. – Early medieval necropolis near Mokrin. Srpsko Arheološko Društvo* 4. Beograd, 2007.

Salamon 1995

Salamon, Ágnes: The Szeged-Makkoserdő Cemetery. In: *Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek* IV. Ed.: Madaras, László. Debrecen–Budapest, 1995, 109–207.

Salamon–Cs. Sebestyén 1995

Salamon, Ágnes–Cs. Sebestyén, Károly: The Szeged-Kundomb Cemetery. In: *Das Awarische Corpus–Avar Corpus Füzetek* IV. Ed.: Madaras, László. Debrecen–Budapest, 1995, 8–109.

Salamon–Erdélyi 1971

Salamon, Ágnes–Erdélyi, István: *Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Studia Archaeologica 5. Budapest, 1971.

Savin–Semënov 1990

Savin, A. Mihajlov–Semënov, A. Igor: *K rekonstrukcii luka hazarckogo vremeni. Problemi issledovan'â pam'âtnikov arheologii Severskogo Donca*. Lugansk, 1990.

Skadovskij 1897

Skadovskij, G. Lvovič: Belozerskoe gorodišče Chersonkogo uezda, Belozerskoj volosti i sosednie gorogišča i kurgani meždu nizov'em r. Ingulec i načalom Dneprovkogo limana. *Trudy VIII. Archeologičeskogo S'ezda v Moskve 1890 g.* 3. Moskva, 1897, 81–85.

Straub 1997

Straub Péter: Avar kori tegezdsíztű csontlemezek. Motívumtipológia és kronológia. – Awarenzeitliche Beinplatten als Verzierung von Köchern. Typologie der Motive und Chronologie. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 117–151.

Straub 1998

Straub Péter: A sivašovkai 3. kurgán 2. sírjának faragott mintájú nyírfakéreg tegeze. – Der Birkenrindenköcher mit geschnitztem Muster aus dem Grab 2 des Kurgans 3 von Sivašovka. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 325–342.

Straub 2006

Straub Péter: Kiegészítés a kora avar kori tegezcsontok időrendjéhez. – Ergänzung der Chronologie frühawarenzeitlicher beinerter Köchenplatten. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006, 163–177.

Szabó 1965

Szabó János Győző: Az egri múzeum avar kori emlékanyaga I. Kora avar kori sírleletek Tarnaméráról. – Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger I. Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Tarnaméra. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 3 (1965) 29–71.

H. Tóth 1981

H. Tóth Elvira: A kecskemét-sallai úti avar sírlelet. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 11–33.

H. Tóth 1984

H. Tóth Elvira: Korai avar vezetőréteg családi temetője a kunbábonyi kagán szállásterületén. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1984. Kecskemét, 1984, 10–20.

H. Tóth–Horváth 1992

H. Tóth, Elvira–Horváth, Attila: *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans*. Kecskemét, 1992.

Török 1994

Török, Gyula: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár. Mit Beiträgen von M. Ferencz und I. Takács. In: *Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek*. I. Hrsg.: Madaras, László–Szentpéteri, József. Debrecen–Budapest, 1994.

Trugly 1993

Trugly, Sándor: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II. (1987–1989). *Slovenská Archeológia* 41 (1993) 191–307.

Vörös 1999

Vörös István: Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. – Germanische Pferde-Hunde-Doppelgräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Keszthely. *Zalai Múzeum* 9 (1999) 121–152.

Werner 1986

Werner, Joachim: *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien, 1986.

THE CARVED BONE PLATES OF GRAVE 8 FROM MOKRIN (SRB).

NEW DATA TO THE TYPES OF THE AVAR AGE QUIVERS

CSILLA BALOGH

The grave 8 of the Avar cemetery from Homokrév was described about first by Gyula László in 1946 (Fig. 1. 2.). From among the finds, he reconstructed the two bone plates with meander ornaments as belt mounts (Fig. 1. picture 3). However, in my opinion, they did not belong to a belt but decorated a quiver.

No similar bone slat ornamentation can be found among the Avar bone objects, the best parallels can be found between their meander band ornamentation and that of the rectangular slat hair-grips characteristic of the middle Avar-age finds and the incrustated chairs of the cemetery in Zamárdi (Fig. 6).

The two bone plates lay across the waist, in more or less one axis. The former position of the slats of the Homokrév find resembles that of the bone slats on the birch-bark quiver found in kurgan 58 in the Mongun taiga. (Fig. 7. 1, 5). The quiver unbound of the belt was placed on the abdomen of the dead body. The hook mount at the end of the left plate was used for hanging the quiver.

Narrow, ornamented bone slats are known from further six graves in the Avar age finds of the Carpathian Basis, which may have ornamented quivers similarly to the ones in Homokrév (Fig. 7–8).

The typical feature of these quivers is that none of them had curved brim plates, they were hung up by the support of looped hooks, no rectangle belt end or animal-head-shaped fittings belonged to them and there are no quiver belts ornamented with rosettes either.

For the time being, there is no data about the form and shaping of the brim of these quivers. The available data are not yet enough to decide whether the quivers ornamented with narrow slats, based on their form belong to the group of so called “collared” quivers, the top of which was truncated-cone-shaped, often with a lid, and only the system of their ornamentation differed from or were related to other quiver forms.

Among the ornamentation of quivers with bones, there are motifs which did not belong to the earliest types but appeared in the early Avar as well as in the middle Avar age (Straub 1997/3, 4., 5/b, 6. and 9. motifs).

Most of the discovery places of the quiver group are in a small geographical area, about 120 km along the Lower Tisza, they stretch close to the river between Csengele and Óbecse (*Fig. 9. picture 2*).

Several types of quivers were discovered among the Avar-age finds. Most of them are “collared” quivers (type 1), which have been found in different varieties: ornamented with metal (Bócsa-type quivers) and carved bone plates (quivers with curved brim plates). The ornamentation of quivers with narrow, curved brims is an invention in the Carpathian Basin, it is not known whether they were used in the East.

Quivers ornamented with narrow slats supposedly belong to the group of “collared” quivers.

Often only hanging hooks and mounts, rarely iron props seem to prove the one-time existence of quivers. Quivers of this type were not ornamented with carved slats (type 2).

Most of them were typical for graves of high-rank men buried with swords decorated with gold and silver fittings and were outlined on the edge of the chieftains' quarters in the central part of the region between the Danube and the Tisza in the middle third of the 7th century. Rarely, they had iron props. These quivers had a downward steadily widening form with a closed brim by eastern analogy (e.g. from Avilovka and Belozërka kurgan 31.).

Hopefully, quiver ornaments will later be found in Avar surroundings, which will clearly prove the former existence of quivers decorated with short bone slats, and will also provide data that will contribute to the reconstruction these quivers.

Hol is lehetett az avarok „Hring”-je?

*„A kettőnk barátságát a mindenkori ellentmondás jellemezte.
De valójában ebben áll az igazi barátságunk.”*

Szentpéteri József

Az utóbbi években ismét előtérbe került az avar korral foglalkozó régész kutatók munkáiban az avar fejedelmi központ, a „Hring” hollétének kérdése.¹ Mindez arra ösztönzött bennünket, hogy a Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére összeállított tanulmánykötetben a teljesség igénye nélkül áttekintsük, hogy az utóbbi évtizedekben ki és mit tartott erről a történeti problémáról, miképpen kívánta a kérdést megoldani.

Mindenekelőtt tekintsük át, hogy milyen írott források szólnak az avar kagánok székhelyéről.

A bizánci görög nyelvű források gyakorlatilag semmit sem közölnek arról, merre is kellene keresnünk a korai avar kor (567/568–670/680) kagáni székhelyét. Mindössze egy halvány utalást találunk arra, hogy ez egy jól kiépített központ lehetett.

Iohannes Ephesinus ad hírt arról, hogy Baján kagán arra kéri a bizánci császárt, „küldjön hozzá mestereket és építészeket palota meg fürdő emelése céljából”.² A történet természetesen tovább folytatódik, Baján arra kényszeríti a mestereket, hogy a Száván (a forrásban a Dunán!) hidat építsenek neki. Közvetlen ezután az auktor Sirmium ostromáról szól.³ Mindebből kimondva-kimondatlanul Szentpéteri József arra következtetett, hogy a korai avar kagáni székhely Pannóniában, azaz a Dunántúlon lehetett.⁴

Ezután az írott forrásokban hosszú-hosszú hallgatás következik, mintha egyáltalán nem lenne fontos az, hogy merre is van az avar uralkodói központ. Pedig éppen ezekből az írott forrásokból tudjuk, hogy a kagánok és a császárok sorra küldik egymáshoz a követségeket, így aligha feltételezhetjük azt, hogy Bizáncban ne tudták volna, hogy hol van az egyik legfőbb ellenség székhelye. Sajnos azonban ezekről a követjárásokról, illetve ezek útvonaláról egyetlen sor sem maradt ránk. A nagy kérdés az, hogy vajon miért állt elő ez a helyzet?

Pontos választ erre nem tudunk adni, de talán megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy ennek az elsődleges oka az lehetett, hogy csakúgy, mint a keleti nomád állam-

¹ Szentpéteri 2009; Szentpéteri 2013; Szentpéteri 2014; Szőke 2014.

² Szádeczky-Kardoss 1998, 49.

³ Uo., 49–50.

⁴ Szentpéteri 2009, 236–237.

alakulatokban, itt, nálunk a Kárpát-medencében is több ideglenes központ léteztetett. Feltehetően a 7. század első harmadának végéig azonban közülük egyik sem emelkedett ki, nem állandósult. Persze naivítás lenne azt hinni, hogy ne lett volna kagáni bázis. Ilyen nagy valószínűséggel volt is, amit az a bajáni kérés is jelez, hogy építsenek neki a bizánci mesterek palotát és fürdőt. Ám ez az adat egyáltalán nem biztos, hogy egyetlenegy állandó központot jelent. Egészen 626/630-ig a kora avar nagyállattartó nomád társadalom az állandó változások korát élte, a háborúk sora, az események gyors egymásutánisága egy mozgásban lévő társadalom képét mutatja. Ezt váltotta fel az a korszak, melyben a nagy korai avar temetők (például Alattyán-Tulát, Szeged-Fehértó A) indulnak. Tehát a területvesztéssel az életforma változása is bekövetkezhetett, illetve megindult; kezdtek kialakulni az állandó telepek és temetők. Nem kizárt, hogy ekkor állandósult az egyik korábban is létező fejedelmi központ.

Mindezek után már csak a 8. század legvégének latin nyelvű forrásai említik meg a „Hring”-et, ám ekkor már egyértelműen úgy, mint az avar kagánok „hosszú idő óta zavar-talan nyugalomban élő” székhelyét. Ezt a székhelyet fosztja ki azután Erik friauli herceg valamikor 795 őszén vagy telén, s küldi el a zsákmányolt kincseket Aachenbe Nagy Károlyhoz.⁵ Majd 796 nyarán vagy őszén Pippin, Itália királya, Nagy Károly fia jár ugyan-ebben a „Hring”-ben, akkor, amikor hódoltatja az új kagánt.⁶

E szegényes forrásanyag számbavétele után nem nagyon csodálkozhatunk azon, ha az írott forrásokkal dolgozó történészek nem foglalkoztak a fenti kérdés megválaszolásával. Még talán annyit sem, mint Attila székhelyével. (Ezen székhely feltételezhető helyének meghatározásához legalább volt egy – ha nem is minden pontján megbízható – forrás, Priskos raetor leírása.) Általában megelégedtek annyival, hogy valahol az Alföld kellős közepén, a Duna–Tisza közén lehetett a kagáni székhely. S feltehetően ez az oka annak is, hogy az „amatőr történészek” sem szenteltek nagyobb figyelmet a kérdésnek.

Annál inkább a régészek! Anélkül hogy teljes képet adnánk arról, ki és mit írt ebben a kérdésben, csupán néhány véleményt idézünk, mintegy tallózva a szakirodalomban.

Kezdjük Bóna Istvánnal, aki a tízkötetes Magyarország történetében az alábbiakat írta: „A 7. századtól kezdve a kagáni székhely valahol a Duna bal partján, a Duna–Tisza közén feküdt; valószínűleg ugyanezt az ordot öröklik a késő avarok is. Itt került elő az első kagáni sír (Kunszentmiklós-Bábonya 1971) a 7. század középső harmadának vége tájáról. Az idős, 60 éven felüli, mongolos arcvonású férfi Baján unokája lehetett, aki 630 után győztesen került ki a belháborúból, és valószínűleg hosszú ideig uralkodott. Három aranyveretes öve közül legpompásabb a csupán ünnepélyes alkalmakkor viselt álcsatos kagáni díszöv, egyben a Baján-dinasztia jelvénye. Huzamos viseletről tanúskodó, remekmívű granulált „bolgár” dísz-övéhez egyszerűbb avar fegyverövet hordott. Az övekhez készlet: aranyveretes és színarany ivókürtök, ivócsészék, kardok, török, tegez tartozott. A fejedelmi méltóság jelvényei az arany-

⁵ Szádeczky-Kardoss 1998, 286–288.

⁶ Uo., 289–296.

korbács és a jelképes aranyíj(?) lehettek. A másvilághitben is jelentősége lehetett a sírba tett súlyos arany ivópohárnak.

Délebbre, Kiskörös környékén, a Dunától 15–20 km-re található a kagáni család és a kagán személyes kíséretének titokban, magányosan elrejtett temetkezései (Bócsa, Kecel).⁷

Néhány év múltán Kiss Attila foglalkozott ismét a kérdéssel. Német nyelvű tanulmányában végeredményben ő is a Duna–Tisza közére helyezte a kagáni székhelyet mind a korai korban, mind pedig az úgynevezett középvár korban.⁸

Bóna István és Kiss Attila is az akkor ismert régészeti leletek és persze az akkor már evidenciaként számon tartott források alapján fogalmazta meg véleményét. Ezen tényszerűnek tartott megállapítások után úgy tűnt, hogy a kérdéssel a továbbiakban nem érdemes foglalkozni.

A 21. század második évtizedének közepén azonban újra reflektorfénybe került a vizsgált probléma. Két kutató, Szőke Béla Miklós és Szentpéteri József is véleményt nyilvánított az általunk kiemelt kérdésben. Kettőjük véleménye azonban alapjaiban tér el egymástól.

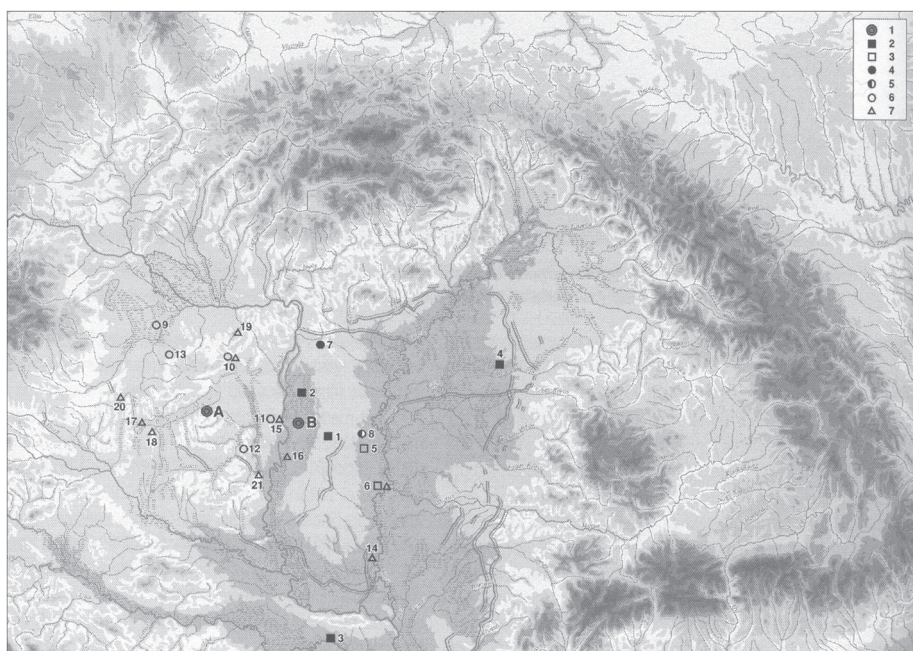
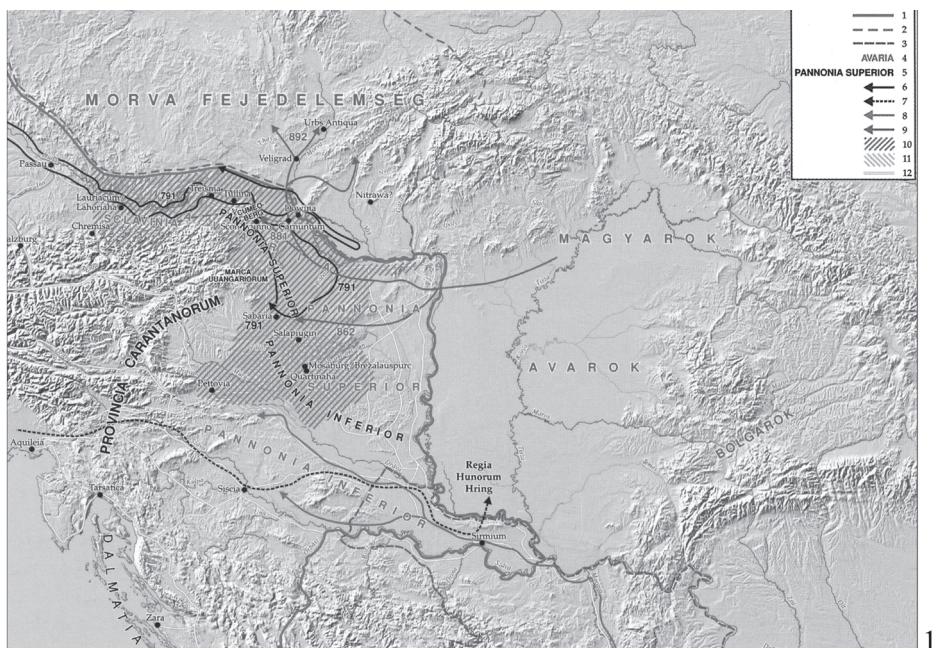
Kezdjük talán a Szőke Béla Miklós által képviselt álláspont értelmezésével. Szerzőnk az alábbiakat írja: *„A Pippin által elfoglalt és szétrombolt hring nem egyszerűen a kagán rezidenciája, hanem olyan, a nomád népek erődítés nélküli ordujához hasonló, sátrakból és faépületekből álló zárt térség, kollektív uralmi központ, különleges jogállású terület lehet, »ahol az avarok királyai hercegeikkel udvart tartani szoktak« (Ann. Laureshamenses a. 796.). Lokalizálása bizonytalan. [Kiemelés tőlem – M. L.] A forrásokból csak annyi derül ki, hogy bár Pannóniában fekvőnek írják le, a Dráva–Száva közén érkező Pippinnek át kellett kelnie a Dunán ahhoz, hogy eljusson hozzá, ezért a mai Bácskában – ugyanabban a térségben, ahol nemcsak a megelőző gepida fejedelmi központ, de már Attila palotája is – keresendő».⁹ (1. tábla 1.)*

Ezzel a lokalizációval kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. Mindezekelőtt arra a kérdésre kellene választ adni, hogy hol is lehetnek azok az *„avar végek”*, ahol az alemann és bajor csapatok csatlakoztak Pippin seregéhez. Mert ha ezek nem délen egyesültek, hanem például valahol Pannónia északabbi vidékén, akkor máris gondok adódnak a déli lokalizációval. A gepida hercegi központ minden bizonnyal Sirmium lehetett, így a *„Hring”* lokalizációjánál nem lehet számításba venni. Attila székhelyének pontos helye pedig éppen úgy nem ismert és komoly viták tárgya, mint ahogyan a *„Hring”* helyét sem tudjuk, akár csak megközelítő pontossággal sem beazonosítani. Végül, de nem utolsósorban nincsenek olyan régészeti adatok, amelyek a feltételezést alátámasztják, megerősítik. Különösebben gazdag temetőt sem találunk a környéken, hacsak nem számítjuk ide a dunacsébi (Čelarevo) temetőt.

⁷ Bóna 1984, 323–324.

⁸ Kiss 1988, 77–90.

⁹ Szőke 2014, 13.

1. tábla 1. A Kárpát-medence a 8–9. század fordulóján és a 9. század első évtizedeiben (Szőke 2014 nyomán); 2. Az álcasos lelőhelyek a Kárpát-medencében és a feltételezett kagáni központok (A és B) (Szentpéteri 2013 nyomán)

Fig. 1. 1. The Carpathian Basin at the turn of the 8th–9th centuries and in the first decades of the 9th century (after Szőke, 2014); 2. Discovery places of pseudo-buckles in the Carpathian Basin and the supposed khagan centres (A and B) (after Szentpéteri, 2013)

Ami pedig a „Hring” szétrombolását illeti, célszerűnek tartanánk egy picit óvatosabban fogalmazni. Mivel egyrészt erről, ebben a formában, a források nem szólnak, másrészt pedig Szőke Béla Miklós maga fogalmazza meg: *„Az avar kaganátus az érzékeny veszteségek ellenére szilárdan tartja magát. A kagán, bár 796-ban Pippin kezébe adja magát, azaz valamilyen formában »adóköteles« frank alattvalóvá válik, a Dunától keletre eső területen önálló hatalmi tényező marad, amit 805-től »régi jogai« visszaállítása fejében megkeresztelkedve meg is erősít. Az avarság a frank fennhatóság alatt éppúgy megőrizheti és tovább folytathatja életét a megszokott formák között, mint ahogy a kisebb és nagyobb szláv törzsek, akik fejedelmei ugyanolyan módon függenek a frank uralkodótól, mint az avarokéi. Nem szól a forrás a kagán székhelyének áthelyezéséről [kiemelés tőlem – M. L.], mint ahogy arról sem, hogy a Savaria és Carnuntum közé szorult avarság által feladott területek bármely más nép fennhatósága alá kerültek volna.”*¹⁰

Márpedig ha mindez igaz, akkor legalábbis 805-ig a Duna–Tisza közí kagáni székhelynek léteznie kellett pontosan ugyanott, ahol korábban Erik herceg lovasai nagy zsákmányhoz juttatták Nagy Károlyt, vagyis valahol a Duna–Tisza közén, valószínűleg a Duna egykori nagy belső mellékága közelében.¹¹

Más irányból közelített a kérdéshez Szentpéteri József, aki több munkájában is foglalkozott a probléma megoldásával, legutóbb 2013-ban.¹² Úgy véli, hogy máshol volt a kagáni székhely a korai avar korszakban (567–626), a közép- és késő avar korszakban (626–795/803), illetve az Avar Birodalom hanyatlása idején (803–895). Az évszámokból az is kitetszik, miképpen periodizálja a korszakot.

A korai avar korban a Dunántúlra, Zamárdi környékére lokalizálta a kagáni központot. A feltételezés alapjául a Zamárdi-Rétiföldek nevű több ezer síros (ezek közül jelenleg 2368 temetkezés van feltárva) temető szolgált. Emellett szól még egy, a Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Intézetének adattárában őrzött légi fotó, valamint ezt támogatják az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának építését megelőző azon régészeti feltárások, melyek a már említett légi fotón is látható jelenség közvetlen közelében zajlottak. Ezt Szentpéteri József röviden úgy fogalmazta meg, hogy mindezek együttesen *„egy olyan földvár–szolgáltató falu–kohótelep–temető alkotta település-együttes képét rajzolják ki, amely összességében megfelel egy korabeli hatalmi központ jellemzőinek.”*¹³

Ezt a „földvár–szolgáltató falu–kohótelep–temető” koncepciót részletesen egy 2009-ben megjelent munkájában fejtette ki.¹⁴

Sajnos a koncepció minden eleménél előfordul, hogy a főbb kijelentéseit nem találjuk kellően bizonyítottnak, illetve úgy ítéljük meg, hogy még további bizonyításra szorulnak.

¹⁰ Uo., 21–22.

¹¹ Bóna 1984, 333.

¹² Szentpéteri 2013, 169–177.

¹³ Uo., 170.

¹⁴ Szentpéteri 2009, 236–241.

A földvár: ennek azonosítása egy légi felvétel vizsgálatának eredményeként keletkezett.¹⁵ Hossza mintegy 1000 méter, szélessége 350–400 méter, feltételezett területe mintegy 30 hektár. Szentpéteri szerint a feltételezett „objektum” három egységből áll: *„a balatoni magaspárt menti nagyobb térséget mintha kapu választaná el egy kisebb, szintén zárt területtől (‘külső-belső udvar’), melynek végéhez két, félköríves árokkal körbezárt rész kapcsolódik.”*¹⁶

Az „objektum” földvárként való azonosításával azonban némi probléma is adódott. Legelőször is az, hogy a természettudományos vizsgálatok – hiszen régészeti feltárás a területen azóta sem folyt – nem igazolták vissza a koncepciót.¹⁷ Sőt a természetföldrajzi vizsgálatok jelen állás szerinti végeredménye a következő: *„a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján az a valószínűbb, hogy a feltételezett Zamárdi környéki avar kori központ nem ezen a meridionális háton helyezkedett el.”*¹⁸

Szolgáltató falu: a kételey ebben az esetben is felmerül. Ha nem itt volt a földvár, akkor a feltárt településrészlet minek a szolgáltató faluja volt? Mivel tudjuk azt, hogy a nagy sírszámú zamárdi temetőt egy (vagy több?) közösség egészen a 9. század elejéig használta, nem látjuk egyértelműen igazolva, hogy ez a településrészlet a 6. század utolsó harmadában volt lakott. A zamárdi temető feldolgozásában részt vevő Garam Éva pedig egyenesen azt írta egy 2014-ben megjelent dolgozatában: *„A tárgyak temetőből, a Balaton déli partján fekvő Zamárdi község Rétiföldek határrészén feltárt, a 6. század végétől a 9. század elejéig használt avar kori temető sírjaiból származnak. Mivel a közösség telepének, falujának helyét nem ismerjük, a falu egykori életét bemutatni kívánt témában csak azokra a tárgyakra és összefüggésekre támaszkodhatunk, amelyek a sírokban találhatók és megfigyelhetők.”*¹⁹ Mindezek alapján a temető és a település összetartozása nem evidens, további igazolásra szorul.

A kohótelep: meglelte önmagában véve nem bizonyít kagáni központot. A Kárpát-medence különböző pontjain kerültek elő hasonló, vaskohászatra és a vas megmunkálására alkalmas objektumok és szerszámok. Ráadásul Gömöri János keltezése szerint a kohótelep a 8–9. században volt használatban. Korábbra való keltezése egy tőle távolabb lévő telep kerámiái alapján problematikus.

A temető: a kétségtelenül nagy sírszámú temető jelentős népességre utal, még akkor is, ha tudjuk, hogy hosszú ideig használták. Ám az is kétségtelen, hogy az ásatók a 6. század végét jelölték meg a temetkezések kezdetének. Itt is mintha időbeli problémák jelentkeznének.

¹⁵ Szentpéteri 2013, 169. 1–2. ábra.

¹⁶ Szentpéteri 2009, 238.

¹⁷ Uo., 239–240.

¹⁸ Uo., 240, 32. j.

¹⁹ Garam 2014, 279.

Összefoglalva, mi most úgy látjuk, hogy további adatok szükségeltetnek még annak igazolására, hogy a bajáni időszakban (Szentpéterinél ez 567–626) a Dunántúlon, jelesül a Balaton-felvidéken lehetett a kagáni székhely.

A 626-tól a magyar honfoglalásig tartó időszakra Szentpéteri József – csakúgy, mint a korszakkal foglalkozó szinte összes kutató – a kagáni székhelyet a Duna–Tisza közére lokalizálja. Hangsúlyozva a feltételes módot, két helyszínt is megjelöl. A 626 és 795/803 közötti periódusra a központot Solt-Tételhegyen képzelel el, míg a 803–895 közötti időszak központját Titelre, azaz Dél-Bácskába, a mai Szerbia területére lokalizálja (1. tábla 2).

A Bács-Kiskun megyei Tételhegyen 2005 óta folyik – kisebb-nagyobb megszakításokkal – nagyszabású természettudományos és régészeti kutatómunka. Eredményeit legutóbb az *Archaeologia Cumanica* 3. kötetében összegezték.²⁰

A kötet tanulmányaiból kiderül, hogy igen jelentős régészeti feltárások valósultak meg ez idáig. Bronzkori erődítés és telepnyomok, Árpád-kori temető, középkori település, középkori templom feltárása történt meg. Avar kori, esetleg honfoglalás kori objektumok azonban eddig még nem kerültek elő, noha a területnek csak csekély hányadát érintette a kutatás. A környék hasonló korú lelőhelyek tekintetében sem túl acélos. A leleteket egy szórvány bizánci rézérem (Heraclius és Heraclius Constantinus 613–614 follisa), szórvány 7–8. századi cserepek, valamint három avar kori sír jelzi. Éppen ezért jelenleg a Tételhegyre való lokalizáció kérdését is nyitva kell hagynunk még akkor is, ha olyan kitűnő régészek, mint Bóna István és Trogmayer Ottó is hasonlóan vélekedtek.

Egészen más a helyzet a Titelre vonatkozó munkahipotézissel. Az Anonymusra történő hivatkozás már önmagában véve is problematikus. Az pedig, hogy a nála szereplő Salanus bolgár dux valamiféle „kései avar vezető” lenne – ráadásul ez az avar(?) dux még a bolgár fejedelmi családdal is rokoni(?) kapcsolatban állna –, jelenleg inkább az igazolhatatlan mondák világát idézi. Ráadásul a titeli római sánc közvetlen környezetében sehol sincs avar lelet.²¹ Kimondva-kimondatlanul ezzel a rövid, szinte védhetetlen munkahipotézissel, csatlakozik ahhoz a Szőke Béla Miklós által képviselt állásponthoz, mely a „*Hringet*” egészen délre helyezi.

Miután áttekintettük a legújabb vélemények jelentős részét és nem tudtunk teljes mértékben azonosulni egyikkel sem, illendő a saját álláspontunkat is megfogalmazni. A legfontosabbnak annak a kiemelését tartjuk, hogy sem az írott források, sem pedig a ma ismert régészeti leletek alapján – csakúgy, mint a korábbi kutatók túlnyomó többsége – nem tudjuk pontosabban lokalizálni a Duna–Tisza közén belül azt a területet, ahol a kagáni székhely állhatott. Magam továbbra is azokat a leleteket és lelőhelyeket tartom a leginkább fontosnak, amelyek a nagy magyar Alföld központi területein kerültek elő

²⁰ Szentpéteri 2014.

²¹ Prohászka Péter szíves szóbeli közlését ezúton is megköszönöm, hiszen Ő behatóan foglalkozott a titeli római kori erődítéssel.

(például Kunmadaras, Tépe, Bócsa, Kunágota, Szeged környéke, Nagykőrös, Kecskemét-Sallai út stb.), s kiemelten a kunbábonyi kagáni sírt. Ez a sír kiemelkedik a korszak leletei közül, s egy külön dolgozatban kívánjuk majd vizsgálni azt a kérdést, mely szerint – az ellenkező véleményekkel szemben – egy kagáni sírről van szó.²² Ráadásul ennek a sírnek a környezetéből került elő a gyakran idézett, de talán mégsem méltóképpen értékelt temető, a kiskőrös-vágóhídi sírmező. Már László Gyula közlése alkalmával úgy aposztrofálta, mint a fejedelmi család temetőjét. De hasonlóan kiemelten kezelte Garam Éva is. Magam egy egész fejezetben foglalkoztam vele kandidátusi értekezésemben.

Itt és most csupán a kunbábonyi sír és a kiskőrös-vágóhídi temető összekapcsolásának a lehetőségére szeretnénk ráirányítani a figyelmet. A kunbábonyi sírba a temetés folyamán bekerült egy olyan tárgy, melynek motívuma teljesen idegen az egyébként egységes korai avar tárgyegyüttesben: egy vaskés aranytokban.²³ Számunkra a tok motívuma az érdekes. A klasszikus S alakú indadisz ugyanis a korai avar korban nemigen fordul elő. A Tótipusztá–Igar kör préselt szíjvégein már megtalálható, de tömegessé a griffes-indás kultúrában válik. De még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy ebben a korai avar környezetben mindenképpen idegen. Előfordul azonban például Kiskőrösön, a vágóhídi temetőben, amely több kutató szerint is kötődik a kagánhoz és környezetéhez. Azt, hogy ez a kés feltehetőleg nem a kagán által használt személyes tárgyak közé tartozott, alátámasztja az is, hogy míg ennek a késtoknak az aranyfinomsága 550, addig a másik kés tokjának aranyfinomsága 980. Egyébiránt a tárgyak túlnyomó többségének szintén ennyi az aranyfinomsága. Jelentős eltérés még két kicsiny, általános típusú aranycsat esetében van.²⁴

Mi ezekből a tényekből azt a következtetést vonjuk le, hogy ezt a tárgyat a temetés során olyan valaki helyezhette el a halott mellett – vagy adta, ajándékozta neki –, aki már életében is közel állt hozzá. Talán ebben az összefüggésben nem véletlen a tótipusztai és igari sírok szoros kapcsolata a kiskőrösi sírokkal. A kiskőrös-vágóhídi temetőben az újonnan betelepülő népesség egy olyan kis közössége temetkezett, melyet maga a kagán a kor szokásainak megfelelően, túszként tartott saját környezetében. Talán az sem lehet véletlen, hogy olyan indával díszített késtok került be a kagáni sírba, amely már ezen új népesség jellegzetessége.

Fel kell villantanunk, noha ennek részletes kifejtése nem ezen dolgozat témája, annak a lehetőségét, hogy ebben az átmeneti időszakban történik meg az a társadalomszerkezeti váltás, amely a bajáni egyeduralom és a 8. század végi nyugati forrásokban egyértelműen látszó, több központú griffes-indás társadalmi szerkezet között megfigyelhető. A kagáni központ feltehetőleg ekkor, ebben az időszakban állandósulhatott valahol az Alföld központi területén.

²² Madaras 2015.

²³ H. Tóth–Horváth 1992, Kat. 63. Taf. XV. 8, Abb. 7.

²⁴ Uo., Kat. 33. Taf. 13. 1–2.

Irodalom

Bóna 1984

Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1984, 265–373.

Garam 2014

Garam Éva: Egy avar kori falu gazdálkodásáról, kézművességéről, életmódjáról a falu temetője sírjaiban talált tárgyak tükrében. – The economy, the craft industry and the life-style of an Avar period village in the light of the grave goods from the village cemetery. In: *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. – Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday*. Szerk.: Anders Alekszandra–Balogh Csilla–Türk Attila. Budapest, 2014, 279–290. (Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2.)

H. Tóth–Horváth 1992

H. Tóth, Elvira–Horváth, Attila: *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans*. Kecskemét, 1992.

Kiss 1988

Kiss, Attila: Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitliche Herrschaftszentrums. – A kora- és közép-avarkori kagáni székhely földrajzi helyének kérdése. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 33 (1988) 77–89.

Madaras 2015

Madaras László: Lehetett-e Kagán a kunbábonyi sír halottja? Dunaszerdahely, 2015, megjelenés alatt.

Szádeczky-Kardoss 1998

Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. – Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806*. Budapest, 1998. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.)

Szentpéteri 2009

Szentpéteri József: A Barbaricumból Pannoniába. (Germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában). – From the Barbaricum to Pannonia. (Germanic military auxiliary people in the centre of the Avarian Khaganate). In: *„In terra quondam Avarorum...” – Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Ágnes–V. Székely György. Kecskemét, 2009, 235–243. (Archaeologia Cumanica 2.)

Szentpéteri 2013

Szentpéteri József: Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. – The hrings – Political centres of the Avar Khaganate. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve* 2013, 169–177.

Szentpéteri 2014

Szentpéteri József: Semmiből egy régi világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013). – An ancestral world from naught: research at Solt-Tételhegy (2005–2013). In: *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza-Amler-bánya*. Szerk.: Somogyvári

Ágnes–Szentpéteri József–V. Székely György. Kecskemét, 2014, 7–22. (Archaeologia Cumanica 3.)

Szőke 2014

Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása.* Szerk.: Gergely Katalin–Ritoók Ágnes. Budapest, 2014.

WHERE MAY THE “HRING” OF AVARS HAVE BEEN?

LÁSZLÓ MADARAS

This study intends to survey the latest literature of the topic. The results are analysed in detail, with special regard to the question whether the seat of the early Avar khagan was on the southern shore of Lake Balaton. This supposition has not been confirmed yet, and neither the one that the “Hring” should be found in Bácska.

In our view it may have been further north, in the central region of the Great Plain, where the richest Avar-age graves were excavated. Our opinion is based on the relationship between the graves of the khagan, found in the area of Kunbáony and the especially rich cemetery dug up not far from it in Kiskőrös-Vágóhíd. In the second part of this study this relationship is introduced.

Mérgező növények népvándorlás kori lelőhelyeken

Bevezetés

A hazai népvándorlás kori régészeti leletanyag a növényvilág tekintetében az elmúlt évtized feldolgozó munkájának köszönhetően, meglehetősen gazdag.¹ A korszakról 2006-ban megjelent összefoglaló munkához képest 5 új lelőhelyet dolgoztunk fel: Debrecen-Tócópart, Erdőalja; Felgyő-Kettőshalmi-dűlő (Hulladéklerakó); Dunaszentgyörgy-Fadd (Daruszentmiklós); Kiskundorozsma-Nagyszék; Bakonszeg-Kórógy. Így az ezekkel kiegészült, immáron 30 lelőhely növényi anyagából lehetőség nyílik megismerni a népvándorlás kor és azon belül is elsősorban az avarság termesztett növényeit, gyomflóráját és az egykori természeti vegetációt.² A feldolgozó munka során felfigyeltünk néhány különleges, kultikus jelentőségű növényre is.³ Ezek eloszlása nem egyenletes, ami nemcsak a korszak növényismeretével és felhasználásával áll összefüggésben, hanem nagymértékben függ a minták számának nagyságától és a mintavétel alaposságától is.

Jelen tanulmányban a népvándorlás kori leletanyagban talált mérgező növényeket mutatjuk be.

Anyag és módszer

A mérgező növények definícióját meglehetősen nehéz megadni. Leginkább úgy lehet megközelíteni, hogy mérgezőnek tekintjük azt a növényt, amelynek – vagy valamelyik szervének – elfogyasztása megbetegedést, maradandó károsodást, súlyosabb esetben halált okoz az ember és/vagy az állat számára a benne lévő hatóanyag(ok) miatt. Dános Béla felosztása szerint: *„Rendkívül mérgező az anyag, amelynek 1 mg/testtömeg kilogrammra számított értéke a kísérleti alanyok 50%-ának halálát okozza adott időn belül. Ez egy felnőtt ember esetében néhány csepp, néhány gramm anyagot jelent. További értékei: igen mérgező: 1–50 mg/kg anyag (késhegynyi), mérsékelten mérgező 50–500 mg/kg anyag*

¹ Gyulai 2010.

² Gyulai 2011.

³ Gyulai–Kenéz 2013.

(diónyi), enyhén mérgező 0,5–5 g/kg anyag (vizespohárnyi), viszonylag nem mérgező 5–15 g/kg anyag, gyakorlatilag ártalmatlan 15 g/kg anyag.”⁴

A mérgező-, a gyógy-, sőt a fűszernövények között alig van határmezsgye.⁵ A legtöbb mérgező növény egyben gyógynövényként is ismert, és többnyire fűszernövényként is felhasználásra kerül. Különösen így volt ez a múltban, és továbbra is megmaradt a népi gyógyászatban és a homeopátiában.

A népvándorlás kori növények adatbázisából⁶ leválogatott mérgező növények tekintetében mindenekelőtt a Benyovszky Béla Mihály által készített, a takarmányozás-tanban is ismert és alkalmazott táblázatot használtuk,⁷ kiegészítve néhány, mára már jelentőségét veszített növényvel (konkoly, kender, len vagy szédítő vadóc, vetési bükköny). Továbbá felhasznált irodalmak Borbás Imre és Tompa Anna,⁸ Rápóti Jenő és Romváry Vilmos,⁹ valamint Zelenyák János¹⁰ munkái és néhány internetes honlap.¹¹

A lelőhelyek anyaga széles időintervallumot ölel fel, a kora avar korszaktól a Karoling-korig. Bemutatjuk a régészeti-növénytaniilag megvizsgált hazai lelőhelyek legfontosabb adatait, a vonatkozó irodalmakkal (1. táblázat). A táblázat alapján készült térképen jól látható, hogy a kora, közép- és késő avar kori lelőhelyek az ország területén viszonylag egyenletesen helyezkednek el (1. kép). Kivételt csak a Karoling-kori és a szláv lelőhelyek képeznek, az előbbieket a Dunántúlra, az utóbbiakat a Tiszántúlra koncentrálnak.

A mérgezőnek tekintett növényfajokat lelőhelyek szerint tételesen is ismertetjük (2. táblázat). A mennyiségi adatokon túl kitérünk azok jellemzésére és termőhelyi besorolásukat is elvégezzük. Ehhez az archaeobotanikai kiértékelések során általánosan használt, növényfajokra kidolgozott, termőhely szerinti ökológiai csoportosítást használtuk.¹² A kategóriái az alábbiak: 1.=vízi növény; 1.1.=szubmerz vízinnövény-társulás; 1.2.=lebegő hínár; 1.3.=diverz vízi növények; 2.=feltöltődő part menti növényzet; 2.1.=nádas; 2.2.=magassásos; 2.3.=vízparti pionírok; 3.=famentes vízparti növényzet; 3.1.=mocsár(rét) láprét; 3.2.=nedves élőlk; 2./3.=diverz vízparti növények/ártér; 4.=nedves termőhelyű erdő; 4.1.=törmelékerdő (nedves termőhely); 4.2.=ligeterdő/száraz erdő; 5.=világos keverékerdő (friss termőhely); 4–6.=erdei fajok különböző termőhelyen; 6.=árnyékos erdő; 7.=erdőirtás, erdőszél és száraz bokorerdő; 7.1.=erdőirtás/cserjés; 7.2.=erdőszéli társulás (átlagos termőhely); 7.3.=erdőszéli társulás (száraz termőhely); 8.=rét/legelő; 8.1.=rét/legelő (nedves termőhely); 8.2.=rét/legelő (átlagos termőhely);

⁴ Dános 2006.

⁵ Uo.

⁶ Gyulai 2010.

⁷ Benyovszky 1999; www.mkk.szie.hu/dep/gygt/bbm/gyomnov/mnlist.htm.

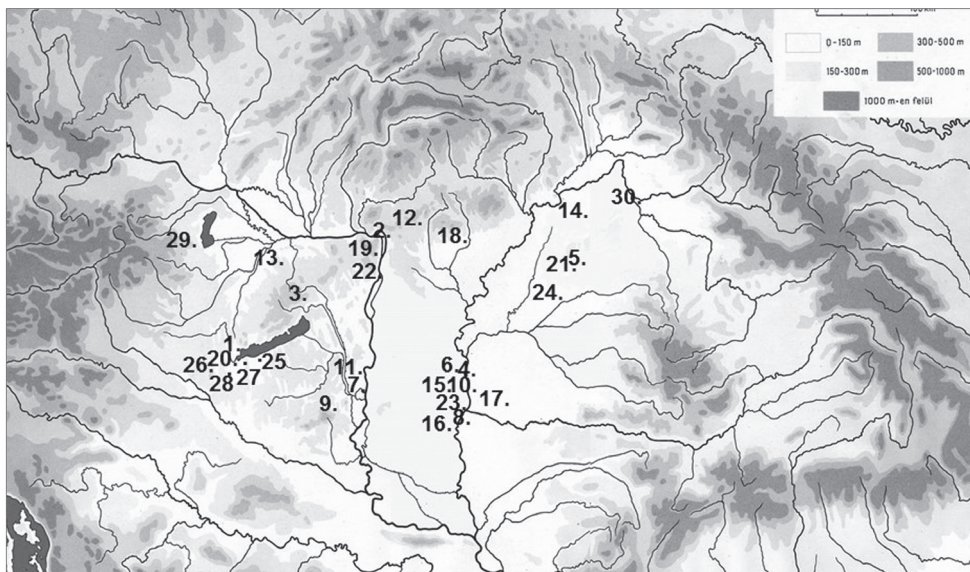
⁸ Borbás–Tompai 2006.

⁹ Rápóti–Romvári 1997.

¹⁰ Zelenyák 1908.

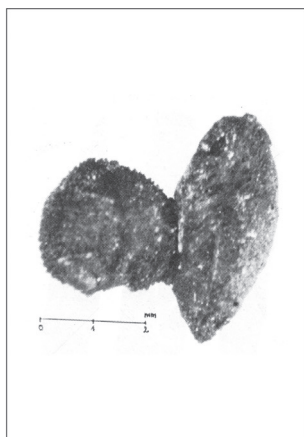
¹¹ hu.wikipedia.org/wiki/Mérgező_növények_listája; www.vital.hu/themes/sick/child7.htm; kapu.biz/kapu_files/file/pps2/Mérgezo%20növénnyek_pps.

¹² Jacomet et al. 1989.

1. kép. Késő népvándorlás kori lelőhelyek. Kora avar kor (568–7. század közepe) 1. Keszthely-Fenépuszta; 2. Vác-Kavicsbánya; 3. Jutas és Öskü; 4. Szegvár-Oromdűlő; 5. Debrecen-Tócsópart, Erdőalja; 6. Felgyő-Kettőshalmi-dűlő. Közép avar kor (7. század közepe–8. század eleje): 7. Gerjen-Várad; 8. Szőreg; 9. Cikó; 10. Mindszent; 11. Dunaszentgyörgy-Fadd; 12. Daruszentmiklós. Késő avar kor (8. század–811): 13. Táp-Borbapuszta; 14. Hajdúdorog; 15. Kistelek; 16. Röske; 17. Pitvaros-Víztározó; 18. Kompolt-Kistéri tanya; 19. Budakalász; 20. Vörs-Papkert; 21. Ebes-Zsong-völgy; 22. Budapest, Csepel-Szennyvíztelep; 23. Kiskundorozsma-Nagyszék; 24. Bakonszeg-Kórógy. Karoling-kor (811–895): 25. Fonyód-Bélatelep; 26. Zalavár-Vársziget, parkoló; 27. Balatonszentgyörgy; 28. Főnyed-Szegerdő; 29. Sopron-Városháza u. Szláv (9–10. század): 30. Panyola-Ásottfok

Abb. 1. Spätvölkerwanderungszeitliche Fundorte in den Karpatenbecken. Frühawarenzeit (568–Mitte 7. Jh.): 1. Keszthely-Fenépuszta, 2. Vác-Kavicsbánya, 3. Jutas, Öskü, 4. Szegvár-Oromdűlő, 5. Debrecen-Tócsópart, Erdőalja, 6. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Mittelawarenzeit (Mitte 7. Jh.–Anfang 8. Jh.): 7. Gerjen-Várad, 8. Szőreg, 9. Cikó, 10. Mindszent, 11. Dunaszentgyörgy-Fadd, 12. Daruszentmiklós. Spätawarenzeit (Anfang 8. Jh.–811.): 13. Táp-Borba puszta, 14. Hajdúdorog, 15. Kistelek, 16. Röske, 17. Pitvaros-Víztároló, 18. Kompolt-Kistéri tanya, 19. Budakalász, 20. Vörs-Papkert, 21. Ebes Zsong-völgy, 22. Budapest, Csepel-Szennyvíztelep, 23. Kiskundorozsma-Nagyszék, 24. Bakonszeg-Kórógy. Karolingerzeit (811–895): 25. Fonyód-Bélatelep, 26. Zalavár-Vársziget parkoló, 27. Balatonszentgyörgy, 28. Főnyed-Szegerdő, 29. Sopron-Városháza u. Slawischer Zeit (9–10. Jh.): 30. Panyola-Ásottfok

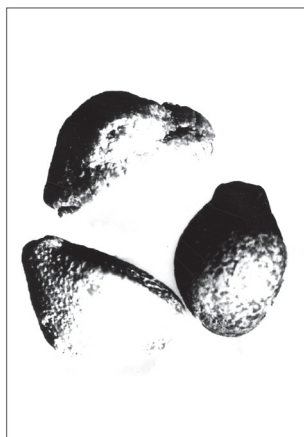
1

2

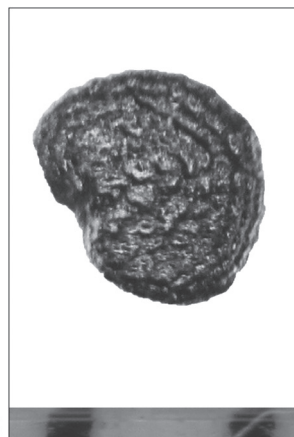
3

4

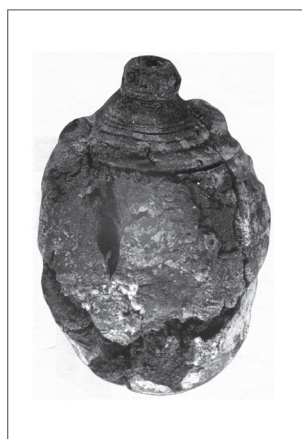
5

6

7

8

9

1. tábla. 1. Konkoly (Agrostemma githago) árpaszemmel (*Hordeum vulgare*) összeéve Fonyód-Bélatelep, késő népvándorlás kori cölöpépítmény; 2. Kender (*Cannabis sativa*) makok Fonyód-Bélatelep, késő népvándorlás kori cölöpépítmény; 3. Bürök (*Conium maculatum*) félkaszat Felgyő-Kettőshalmi-dűlő; 4. Apró vagy folyondárszulák (*Convolvulus arvensis*) magok Szőreg, középarvar kori sírból; 5. Farkas kutyatej (*Euphorbia cyparissias*) szenült mag Felgyő-Kettőshalmi dűlő; 6. Bolondító beléndek (*Hyoscyamus niger*) szenült mag Felgyő-Kettőshalmi-dűlő; 7. Földi bodza (*Sambucus ebulus*) csonthéjas magok Fonyód-Bélatelep, késő népvándorlás kori cölöpépítmény; 8. Sárgabarack (*Prunus armeniaca*) szenült gyümölcsmúmia a Monilia kórképevel Fonyód-Bélatelep, késő népvándorlás kori cölöpépítmény; 9. Gabonaszizsik (*Calandra granaria*) kártételnyoma törpe búzán (*Triticum aestivum subsp. compactum*) Fonyód-Bélatelep, késő népvándorlás kori cölöpépítmény (Az 1–3., 5–8. a szerző felvétele, a 4. a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattárából)

Taf. 1. 1. Mit Gerstekörner (*Hordeum vulgare*) zusammengebrannte Kornrade (*Agrostemma githago*) Samen aus der spätaWARENZEITLICHEN Siedlung Fonyód-Bélatelep; 2. Hanf (*Cannabis sativa*) Glans aus der spätaWARENZEITLICHEN Siedlung Fonyód-Bélatelep; 3. Schierling (*Conium maculatum*) Achene aus der frühWARENZEITLICHEN Siedlung Felgyő-Kettőshalmi dűlő; 4. Acker-Winde (*Convolvulus arvensis*) Samen aus dem Grab von Szőreg, Mittlere AWARENZEIT; 5. Zypressen-Wolfsmilch (*Euphorbia cyparissias*) verkohlte Samen aus der frühWARENZEITLICHEN Siedlung Felgyő-Kettőshalmi dűlő; 6. Bilsenkraut (*Hyoscyamus niger*) verkohlte Samen aus der frühWARENZEITLICHEN Siedlung Felgyő-Kettőshalmi dűlő; 7. Attich (*Sambucus ebulus*) Samen aus der spätaWARENZEITLICHEN Siedlung Fonyód-Bélatelep; 8. Apricot (*Prunus armeniaca*) verkohlte Fruchtummie mit der Krankheitsspuren von Monilia aus der spätaWARENZEITLICHEN Siedlung Fonyód-Bélatelep; 9. Kornkäfer (*Calandra granaria*) Schadensspuren on Zwergweizen (*Triticum aestivum subsp. compactum*) Korn aus der spätaWARENZEITLICHEN Siedlung Fonyód-Bélatelep (1–3., 5–9. Photo der Verfasser, 4. Photo aus dem Inventar des Ungarischen Landwirtschaftliches Museum, Budapest)

8.3.=száraz rét/legelő és sziklagyp; 9.=szántóföld; 9.1.=kultúrnövény; 9.2.=tavaszi (kapás) gyom; 9.3.=őszi gabonagyom; 10.=runderália; 10.1.=nedves termőhelyű runderália; 10.2.=átlagos termőhelyű runderália; 10.3.=száraz termőhelyű runderália; Diverz=nem besorolható.

Eredmények

A mérgező növények hatásai különbözőek, többségük csak a haszonállatok számára veszélyes vagy előnytelen. Az ember nem is fogyasztja ezeket. Mégis van néhány olyan növény, amelynek véletlenszerű elfogyasztása súlyos gondot jelent. Ismertetésünk kizárólag ezen növényekre korlátozódik.

Konkoly (*Agrostemma githago*)

A konkoly síksági-hegyvidéki, mediterrán származású, ma már az egész földön elterjedt kozmopolita gabonagyom (*Secalietea*).¹³ Csírájának szaponin toxin (ideg- és izombénító) tartalma miatt mérgező, ezért az ilyen gabona fogyasztása vagy feletetése igen veszélyes.¹⁴ Rapaics Raymund szerint hajdan nem irtózott tőle annyira az ember, mint napjainkban; kis mennyiségben kenyérbe sütötték, pálinkát főztek belőle.¹⁵

Leginkább őszi csírázású. 60–100 cm magas termétével elnyomja, kiszorítja a gabonákat.¹⁶ A konkollyal fertőzött gabonát a felhasználás előtt tisztítani kellett, de ez szórással, szeleléssel nem volt megoldható, szitálással is csak gyéríteni lehetett számukat. Így válik érthetővé, hogy miért fordul elő a konkoly magja viszonylag nagy számban a régészeti korokból származó gabonafélék szemtermése között.

A konkoly a kis-ázsiai növénytermesztéssel egyidős gyom, amelyet hazánkba az újkőkori gabonával hurcoltak be.¹⁷ A *Secalietea* fajok közül az elsők között érkezett Közép-Kelet-Európába, ahol a természetes vegetációban ma is nagyon sok pontuszi elem van. A neolitikum végén areája már a Boden-tóig ért. Csak a római időkben terjedt tovább Anglia és Észak-Németország irányába, a *limesszel* megegyező területeken. Keletről előrenyomulva Skandináviába is eljutott. Legnagyobb kiterjedését a középkorban érte el, mikor is egész Európában általánosan elterjedt őszi gabonagyom volt.¹⁸

A gabona konkolytalanítása csak napjainkra vált megoldottá, a vegyszeres gyomirtás végképp visszaszorította, mára veszélyeztetett faj lett belőle. Magyarországon is felkerült a védett fajok listájára.¹⁹

Méreganyaga a ghitagosid és az agrosztemma sav. Összeőrölve a gabonával kékes színűvé tette a kenyeret. Heveny mérgezés esetén tünete előbb gyomorirritáció, nyálfolylás, hányás volt, majd keringési elégtelenség, kóma és végül légzésbénulás miatt bekövetkező halál.²⁰

A kora népvándorlás korban (Felgyő-Kettőshalmi dűlő) már jelen volt, tömegessé azonban csak a Karoling-korra (Fonyód-Bélatelep, Zalavár-Vársziget) vált (1. tábla 1).

¹³ Soó–Jávorka 1951; Soó 1980.

¹⁴ Danert et al. 1980–1981.

¹⁵ Rapaics 1934.

¹⁶ Újvárosi 1973; Hunyadi 1988.

¹⁷ Bakay et al. 1966.

¹⁸ Küster 1985.

¹⁹ Udvardy 2000.

²⁰ Borbás–Tompá 2006.

Farkasalma (*Aristolochia clematitis*)

A farkasalma hazánkban gyakori, társulásközömbös (spec. *Calystegion*, *Secalietea*, *Agropyro-Rumicion*, *Arction* etc.), nitrogénigényes faj; ligetekben, irtásokon, de szőlőben és gyümölcsösökben is tömegesen nő. Ártéri cserjésekben, sövények mentén, cserjés legelőkön, szántókon, ritkán mocsárréteken is előfordul.²¹ Kedveli a folyóvizek melletti hordaléktalajokat.²² Síksági-dombvidéki, mediterrán jellegű közép-európai faj.²³ A fogyasztásával a szervezetbe kerülő méreganyag a farkasalmasav. Ennek mennyiségétől függően következménye hányás, hasmenés, keringési zavarok, vese- és májgyulladás, vérnyomáscsökkenés, légzésbénulásos halál lehet.²⁴ A nyár elején gyűjtött föld feletti részeiben (*Aristolochiae herba*) savak, flavonoidok, illékony anyagok, alkaloidák fordulnak elő. Főzetét külsőleg sebek kezelésére használják. Nagyobb mennyiségben rákkeltő hatású.²⁵

A népvándorlás korban csak elvétve fordul elő. Magja szórványként kimutatott a Felgyő-Kettőshalmi-dűlő népvándorlás kori és a Fonyód-Bélatelep Karoling-kori lelőhelyeken.

Kender (*Cannabis sativa*)

A kender síksági-hegyvidéki elterjedésű, eurázsiai (mediterrán) flóraelem, homokos, agyag-, de lösz- és tőzegtalajon is megél. Kétlaki, akár 3 m szármagasságúra is megnőhet, nitrogénkedvelő faj. Termést csak kapáskultúrában vagy gabonában, aratás után újra kihajtva hoz.²⁶

A házi kender spontán őse minden valószínűség szerint a vadkender (*Cannabis ruderalis* Janisch., syn.: *Cannabis sativa* L. subsp. *spontanea* Serebr.) volt.²⁷ A szerzők általában megegyeznek ázsiai származását illetően.²⁸ Elsődleges elterjedési területét Európa és Ázsia határára, a Kaspi-tenger és az Aral-tó vidékére teszik.²⁹ Minden valószínűség szerint a szkítákkal került Európába. A Kárpát-medencében legkésőbb a Hallstatt-kor C periódusában már termesztett növény lehetett, mert makkocskáját megtalálták a keszthelyi Vadaskert területén feltárt temető egyik szórt-hamvasztásos sírjában.³⁰ Balassa Iván szerint a magyarság már a honfoglalást megelőzően ismerte és termesztette

²¹ Hunyadi 1988.

²² Schermann 1966; Soó 1980.

²³ Soó–Jávorka 1951.

²⁴ Borbás–Tompá 2006.

²⁵ Rácz et al. 1984.

²⁶ Hunyadi 1988.

²⁷ Soó 1970; Soó–Kárpáti 1968.

²⁸ De Candolle 1894; Hehn 1877; Mándy 1972.

²⁹ Szutórisz 1905.

³⁰ Sági–Füzes 1966.

a kendert.³¹ Rostjaiból kötelet, zsineget és járulékos ruházati elemeket – övet, zsinórt – készítettek.

A fent ismertetett alfajok hallucinogén hatású anyagokat (THC, CBD, CBN) tartalmaznak. Gyógyhatásaik régóta ismertek: ízületi bántalmak gyógyítására, fájdalmak enyhítésére, bélférges kiűzésére, epilepszia elmulasztására, sebek kezelésére, rákos elváltozások gyógyítására, olykor mérgezéses halászatra használták.³² Főzete altató hatású, de füstjét már a szkíták is alkalmazták kábítószerként.

A legalább annyira rost-, mint drognövényként ismert kender a késő népvándorlás kori lelőhelyeken meglehetősen bőséggel fordul elő. A kora és középvár kori lelőhelyeken eddig még nem mutatták ki, de a késő avar korban (Kistelek) és a Karoling-korban (Fonyód-Bélatelep) makkjai nagy számban vannak jelen (1. tábla 2). Esetünkben nehezen dönthető el, hogy a makkok termesztett, spontán vagy gyomnövényből származnak-e. Ezek alapján drogként való felhasználását valószínűsíthetjük.

Foltos bürök (*Conium maculatum*)

A fehér, ernyős virágzatú növény magassága elérheti a 2 métert is. Félkaszatja erős mérget, koniint tartalmaz, amely a kurárhoz hasonlóan a vázizmokat, köztük a légzőizmokat bénítja. Erősen mérgező. Elfogyasztása után már fél órán belül bél- és gyomortünetek, majd szédülés és hallucinációk lépnek fel. Később letről felfelé elinduló bénulás miatt bekövetkezik a halál.³³

Félkaszatját megtalálták az avar kor elejéről (Felgyő-Kettőshalmi-dűlő) és a Karoling-korból (Sopron-Városháza u.) is (1. tábla 3).

Apró- vagy folyondárszulák (*Convolvulus arvensis*)

A szántókon, kertekben, útszéli taposásos gyomtársulásokban előforduló növény gyantaglikozidokat és más cserzőanyagokat tartalmaz. Drogja vizelethajtó, hashajtó, vérnyomáscsökkentő hatású, de asztmatikus megbetegedések gyógyítására is alkalmas.³⁴ Gyökerének gyantaglikozid tartalma jótékony hatással van az emésztőrendszerre. Tinktúrája hashajtó, gyomor- és bélhurut kezelésére alkalmas. Levelének vizes oldata gátolja a tumorképződést. Magját inségeledelként is ismerték, örleményét kenyérkészítéshez használták.³⁵ Az aztékok és utódjaik kultikus szertartásaik során bizonyos *Convolvulus* fajokat fogyasztottak a révílt állapot eléréséhez.³⁶

³¹ Balassa 1973.

³² Gryaneus 2005; Gunda 1966.

³³ Vö. Platón: Szókratész halálának leírása (Borbás–Tompá 2006).

³⁴ Rápóti–Romváry 1997.

³⁵ Forgó 1817.

³⁶ De Korne 1997.

Magja ugyan különböző mértékben, de a népvándorlás kor valamennyi időszakából kimutatott: a kora avar kori Felgyő-Kettőshalmi-dűlő, a középső avar kori Szőreg, a késő avar kori Budakalász és a Karoling-kori Fonyód-Bélatelep, Zalavár-Vársziget, Sopron-Városháza u., a szláv Panyola lelőhelyeken (1. tábla 4). Sajátos módon több esetben sírleletből származnak.

Farkas kutyatej (*Euphorbia cyparissias*)

A közönségesen előforduló, kúszó gyöktörzsű élő növény méreganyaga az euforbon. Fogyasztása száj-, gyomor- és bélgyulladásához vezet, kisebb mértékben hányással, hasmenéssel, szédüléssel és szívritmuszavarokkal jár, súlyosabb esetben véres vizelet és ájulás kíséri.³⁷ A „paraszt rebarbarának” is nevezett növény erősen hashajtó hatású, de szemölcsirtó hatása is van.³⁸

A vizsgált korszakból egy tucat magja került eddig elő. A késő avar korban több lelőhelyen is előfordul (Kistelek, Budakalász), a kora avar korból (Felgyő-Kettőshalmi-dűlő) eddig csak szórványként ismerjük (1. tábla 5).

Kerek repkény vagy földi borostyán (*Glechoma hederacea*)

A cserjésekben, réteken, utak mentén előforduló, ajakos virágú élő növény erős drogja (*Hederae terrestis herba*) többek között keserűanyagot és szaponint tartalmaz. Epe-, vese-, gyomor- és légzőszervi megbetegedések gyógyítására alkalmas.³⁹ Régebben a leveléből készült teát vérhányás gyógyítására, tbc ellen javallották, külsőleg bőrkeményedések megszüntetésére használták.⁴⁰

Mindössze egy késő avar kori lelőhelyről kimutatott (Kistelek), ezért előfordulását szórványnak tekintjük.

Bolondító beléndek (*Hyoscyamus niger*)

Magja erősen mérgező, ezért igen veszélyes gyom. Drognövényként is ismert.⁴¹ Hatóanyaga a hioszciamin, amely száradás alatt atropinná alakul. Fájdalomcsillapító és bódító hatású. Elfogyasztva enyhébb esetben nyelési és torokirritáció, láz, bódultság és részegséghez hasonló állapot alakul ki. Súlyosabb esetben izomgyengeséget és légzésbénulással járó halált okoz.⁴² A leveléből készült főzetet asztmás rohamok csillapítására itták, de

³⁷ Borbás–Tompá 2006.

³⁸ Zelenyák 1908.

³⁹ Rápóti–Romváry 1997.

⁴⁰ Zelenyák 1908.

⁴¹ Rápóti–Romváry 1997.

⁴² Borbás–Tompá 2006.

reumás és más fájdalmak (például fogfájás) enyhítésénél is bevált. Szokás volt, hogy a lókupeczek beléndekmagot etettek az állattal, hogy az eladásra szánt ló egészségesebbnek tűnjön. A középkorban bájitalt is készítettek belőle. Horhi Melius Peter a Kolozsvárott 1578-ben nyomtatott *Herbarium*ában így ír róla: „gonosz fű..., tisztán bolonddá teszi az embert, igen meghidegít.”

Nem túl gyakori faj. Magját eddig csak két lelőhely kútjaiban találtuk meg, de csak kis mennyiségben: a kora avar kori Felgyő-Kettőshalmi-dűlőben és a késő avar kori kisteleki lelőhelyen (1. tábla 6).

Orbáncfű (*Hypericum perforatum*)

Bogernyőben nyíló sárga virágai bíborvörös folyadékot tartalmaznak, melynek hatóanyaga a hipericin. Bőrré kerülve, fény hatására gyulladást okoz.⁴³ A cserjés, füves, erdőszéleken előforduló élő növény droganyagát tartalmazó herbát gyomor- és bélfekélyek gyógyítására, magas vérnyomásra, emésztési zavarokra, vérzések csillapítására, vese- és epebántalmakra fogyasztják. Külsőleg nehezen gyógyuló sebek, torokgyulladás, ínysorvadás és bőrbántalmak kezelésére használják.⁴⁴

Vizonylag ritka fajnak tekinthetjük. Magja szórványként előfordult a késő avar kori Kistelek és a Karoling-kori Zalavár-Vársziget lelőhelyeken.

Len/szédítő vadóc/konkolyperje (*Lolium temulentum*)

Az egyetlen mérgező pázsitfűfélénk. Káros, gabonaellenyomó hatására már korán felfigyeltek. Neve előfordul a Bibliában. Sokáig úgy tartották, hogy a búza elkorcsosulása. Levele nem, csak magja mérgező, lisztbe kerülve igen ártalmas. Sörbe került/tett magja annak bódító hatását meghatványozza. Az állatok, különösen sertések, lovak számára erősen mérgező hatású.

Ez a mérgező gyom mindössze egyszer, a Felgyő-Kettőshalmi-dűlő lelőhelyen fordult elő, de ott is csak szórványjelleggel.

Erdei madársóska vagy heresóska (*Oxalis acetosella*)

Gyertyános-tölgyesek, bükkösök tömeges (típusalkotó) növénye, hegyvidéki, cirkumpoláris elterjedésű faj.⁴⁵ Lóheréhez hasonló levele miatt a kelták és a germánok szerencsenövénye volt. Levele és szára a bennük található oxálsav miatt savanykás ízű. Sója,

⁴³ Uo., 2006.

⁴⁴ Rápóti–Romváry 1997.

⁴⁵ Soó–Jávorka 1951.

a kalcium-oxalát kristályos szerkezetű és a vesekő leggyakoribb alkotórésze. Nagyobb mennyiségben elfogyasztva mérgező hatású.⁴⁶

Jelentéktelen mennyiségű magját mind ez ideig egyetlen lelőhelyen, a Karoling-kori Fonyód-Bélatelepen találtuk meg.

Pipacs vagy vadmák (*Papaver rhoeas*)

A pipacs síksági-hegyvidéki, eurázsiai (mediterrán) elterjedésű, *Secalietea* faj. Az újkő-korban vetőmaggal került Kis-Ázsiából Európába. Talajban nem válogatós. Vetésekben, utak mentén országszerte közönséges, de főként a gabonafélék, elsősorban az őszi búza gyomnövénye. Ősszel csírázik, csíranövény alakban telel át és a gabonával együtt fejlődik. Magja csírázókéességét sokáig megőrzi.⁴⁷ Szirma alkaloidát, glikozidát drogot (*Papaveris rhoeados flos*) tartalmaz. Forrázata toroköblítésre, szemborogásra javallott. Teája köhögéscsillapító, enyhén nyugtató.⁴⁸ Egykoron nyugtatóként a síró gyerekeknek pipacs-fejet tömtek a szájába.⁴⁹

Eddig csak a Karoling-kori Fonyód-Bélatelep lelőhelyről ismerjük. Kimutathatóságát apró mérete is hátráltatja.

Kúszó boglárka (*Ranunculus repens*)

A mocsárréteken, kaszálóréteken, nedves legelőkön, olykor utak mellett díszlő, kacsos indákat fejlesztő, sárga virágú növény nitrogénjelző. A növény minden része mérgező.⁵⁰ A Shakespeare-drámák gyakori mérge.

Magja, ha alacsony számban is, de több korszakban is, közel egyenlő mennyiségben volt jelen: a kora avar korban (Felgyő-Kettőshalmi-dűlő), a késő avar korban (Kistelek, Röske) és a Karoling-korban (Zalavár-Vársziget). Mindez elterjedtségére utal.

Torzsika boglárka (*Ranunculus sceleratus*)

A vizes élőhelyeken előforduló, júniusban virágzó növény minden része erősen mérgező.⁵¹ Ritka növénynek tekintendő. Mind ez ideig egyszer találtuk meg magjait, a Felgyő-Kettőshalmi-dűlő lelőhely egyik kútjában.

⁴⁶ Rápóti–Romváry 1997.

⁴⁷ Soó–Jávorka 1951; Újvárosi 1973; Soó 1980.

⁴⁸ Rápóti–Romváry 1997.

⁴⁹ Rapaics 1934.

⁵⁰ Rápóti–Romváry 1997.

⁵¹ Uo.

Földi vagy gyalogbodza (*Sambucus ebulus*)

Erdők szélén, irtásnövényzetben, utak mentén, szemetes, televényes helyeken seregesen nő. Talajban szertekúszó rhizómáiról egyéves, dudvás száruk törnek elő. Június–júliusban virágzik, termését augusztus–szeptemberben érleli be. Termése nem ízletes, ezért emberi fogyasztásával csak feltételesen számolhatunk. Méreganyaga a ciánglikozid tartalmú szambunigrin. Melegítésre elbomlik. Elfogyasztva, különösen gyermekeknél hányingert, gyomorirritációt eredményez.⁵² Termését egykoron bőrfesztésre használták. Gyógynövény. A gyökeréből készült drog (*Ebuliradix*) keserűanyagokat, szaponint, glükózidokat, cseranyagokat tartalmaz. Főzete vizelethajtó, izzasztó és enyhén hashajtó. A termésdrog (*Ebuli fructus seu bacca*) illóolajokat, keserűanyagokat, cukrot, antociánt és kéksavglükózidát tartalmaz. Hatása hasonló. A belőle főzött lekvár népi tbc-gyógyszer volt.⁵³

A régészeti lelőhelyek gyakori növénye (1. tábla 7). A taposásos gyomfaj csonthéjas magjainak száma mindig összefüggésbe hozható a telep nagyságával. Éppen ezért meglepő, hogy mindössze egyszer, a Karoling-kori Fonyód-Bélatelepen találtuk meg, de ott is csak alacsony számban.⁵⁴

Ebszőlő csucsor (*Solanum dulcamara*)

Vízpartokon, nedves ligetekben, láperdőkben, vágásokban fordul elő. Mérgező anyaga a szolanin és a szolanomargin. Elsősorban gyerekekre veszélyes. Az elfogyasztott mennyiségtől függően hányingert, hasmenést, fejfájást, lázat vagy delíriumot okoz, de szélsőséges esetben légzésbénulással járó halálhoz is vezethet.⁵⁵ A népi gyógyászat egykoron felhasználta. Erősen mérgező, ovális, piros bogyóját pálinkába áztatva reuma és ízületi bántalmak gyógyítására, gyomor- és bélhurut, hideglelés ellen vagy idegnyugtatóként fogyasztották.⁵⁶

Közel két tucat kimutatott magja egyenetlenül oszlik meg a késő avar kori Kistelek és a Karoling-kori Zalavár-Vársziget lelőhelyek között, az utóbbi javára. Magjainak számából nem tűnik gyakori növénynek.

Fekete csucsor (*Solanum nigrum*)

Ez a bokorra fejlődő, erdőszéleken, mezőgazdasági területeken előforduló, burgonya-félékhez tartozó növény előnyben részesíti a nitrogénben gazdag talajokat. Éretten fe-

⁵² Borbás–Tompá 2006.

⁵³ Rápóti–Romváry 1997.

⁵⁴ Gyulai et al. 1992.

⁵⁵ Borbás–Tompá 2006.

⁵⁶ Rápóti–Romváry 1997.

kete színű bogyója kifejezetten mérgező. Bogyójának solanintartalma főzés hatására lebomlik.⁵⁷

Jelentőségét mutatja, hogy magjai viszonylag nagy számban és több korszakban is megtalálhatók: kora avar kor (Felgyő-Kettőshalmi-dűlő), késő avar kor (Kistelek), Karoling-kor (Zalavár-Vársziget). Az utóbbi lelőhelyen talált szenült magjainak száma a százat is meghaladta.

Egyéb

A gombafertőzések megoldatlan növénykórtani gondokat okozhattak a gabonakultúrákban. Különösen veszélyesek voltak a varjúköröm vagy anyarozs (*Claviceps purpurea*) áttelelő szkleróciumai. A Felgyő-Kettőshalmi-dűlő lelőhelyen talált 3 db varjúköröm-szklerócium jól mutatja azt a veszélyt, aminek az ott élők ki voltak téve, ha anyarozsos lisztből készült kenyeret fogyasztottak. A kor színvonalán nem is volt megoldható teljes körű eltávolítása, de bizonyos, hogy tisztában voltak a hatásával és gyérítésére mindenképpen törekedtek.

A varjúköröm a *Claviceps purpurea* nevű tömlősgomba egyik fejlődési állapota, tulajdonképpen áttelelő szklerócium. A varjúkörömöt tartalmazó liszt ergotintartalma miatt már 3%-ban mérgező: idegbénulást, hasmenést, merevgörcsöt, nyálfolyást okoz. Kihaszználva vérzéscsillapító (összehúzó) hatását manapság gyógyszerként készítenek belőle.

Anyarozsos mérgezésről először a 10. században élt perzsa Abu Manszúr Muvaffak értesít. Az ergotizmus betegség Európában először 857-ben a Rajna mentén, majd 945-ben Párizsban lépett fel. Egy 994-ből származó feljegyzés szerint Aquitániában az év során több mint 40 ezer ember halt meg. A középkorban „Szent Antal kenyerét” árulták az anyarozsos lisztből készült kenyér fogyasztása miatt keletkező fájdalmak, a „hideg tűzhalál” („*sacer ignis*”, „*ignis martialis*”) ellen. Alapja, hogy Szent Antal rendje 1096-ban kenyérbe kevert csodaszert adott közre a „Szent Antal tüze” gyógyítására. Leírások szerint óriási fájdalommal és jellegzetes szaggal járt ez a „hideg égés”.⁵⁸

Az üszöggombák (*Ustilaginales*) rendjébe sorolt kőüszög (*Tilletia tritici*) puffancsokat találtunk két késő népvándorlás kori lelőhelyen, a Karoling-kori Zalavár-Vársziget⁵⁹ és Panyola-Ásottfok 9–10. századi szláv település talajmintáinak archaeobotanikai feldolgozása során.⁶⁰ Bizonyára többször is előfordult, de az apró puffancsok alig észrevehetők.

A kőüszög a vetőmagcsávázás általánossá válása előtt a gabonafélék, leginkább a búza egyik legelterjedtebb betegsége volt. Erősen visszavetette a növényt a fejlődésében: a tövek alacsonyabbakká váltak és nem, vagy csak alig virágoztak. Kalászhányásra

⁵⁷ Borbás–Tompá 2006.

⁵⁸ Danert et al. 1980–1981.

⁵⁹ Gyulai 1998.

⁶⁰ Gyulai 1996.

is később került sor. Virágzás során a szemek helyén fekete, szétnyomva zsíros tapintású és bűdös puffancsok alakultak ki. Az ilyen kalászok jellegzetesen borzoltak, szétállóak voltak.

A Karoling-kori Fonyód-Bélatelep lelőhelyen több, a növényvédelem és a higiénia témaköréhez tartozó maradvány is előfordult, a tőzeg kiváló állapotban őrizte meg őket. Az itt talált szenült sárgabarack (*Prunus armeniaca*) termésmúmia megőrizte a monília kártétel nyomait (1. tábla 8). A gyümölcshús felületén, a *pedunculus* körül aszimmetrikus, kissé ovális elhelyezkedésű, kör alakú gyűrűk, „moniliapárna” (körkörös zónázottságú *sporodochium*) figyelhető meg, ami a monília gomba (*Monilia* cf. *fructigena*) jellegzetes tünete.⁶¹ Az ugyancsak itt talált borsózsizsik (*Bruchus pisorum*) és a gabonazsizsik (*Calandra granaria*) okozta kártételnyomok, valamint rágcsáló-ürülékdarabok részben már az élelmiszer-higiénia tárgykörébe tartoznak (1. tábla 9).

Az eredmények megvitatása

A népvándorlás kori lelőhelyek archaeobotanikai kutatása már több mint száz éve elkezdődött, majd az 1960-as években megnövekedett, a legutóbbi évtizedekben pedig felerősödött. Kezdetben csak szórványjellegű információk keletkeztek, szisztematikus feldolgozásokra csak az 1990-es évektől került sor. Ekkor már nemcsak véletlenszerűen talált vagy szem elé került magokat és terméseket vizsgáltak meg, hanem célirányos mintavételezéssel keresték őket a különböző régészeti objektumokban, legyenek azok rétegek, gödörök, házak, kemencék, edények vagy kutak. Ennek köszönhetően jelentős mennyiségű információt nyertünk a növények termesztésére, a gyomosodás mértékére, az egykori környezetre és annak használatára vonatkozóan. A kimutatott növényfajok száma bővült, egyre több magot/termést találni. Mindezekből arra következtetünk, hogy a kora és középső avar korban az ember számára veszélyes gyomok mennyisége még alacsony volt. A késő népvándorlás és a Karoling-korra ez megnövekedett, ami a telepek nagyságával, az élettér bővülésével magyarázható. Természetesen mindez összefüggésben áll a vizsgált minták számával: a kora avar korból (568–7. század közepe) 6 lelőhelyről 155 minta, a középső avar korból (7. század közepe–8. század eleje) 5 lelőhelyről 77 minta, a késő avar korból (8. század eleje–811) 13 lelőhelyről 40 minta, a Karoling-korból (811–896) 5 lelőhelyről 38 minta, a szláv időszakból (9–10. század) 1 lelőhelyről 3 minta.

A megvizsgált 30 népvándorlás kori lelőhelyen eddig 76 db mérgező növényfaj 3696 db maradványa került elő. Ehhez járulnak még olyan szórványleletek is, amelyeket a növényvédelemhez (kártévők és kórokozók) soroltunk.

A mérgező növényfajok száma és azok magjainak eloszlása koronként különböző: a kora avar kori lelőhelyekről 34 faj 305 db maradványa, a középső avar korból 5 faj 21

⁶¹ Gyulai 1988.

maradványa, a késő avar korból 27 faj 354 db maradványa, a Karoling-korból 49 faj 3009 db maradványa, végül a szláv korból 3 ilyen jellegű faj 9 db maradványa került elő.

A mérgező növényfajok maradványainak száma nemcsak koronként, hanem lelőhelyenként is változó. Számos esetben egyáltalán nem fordulnak elő, de vannak olyanok is, ahol jelentős számban vannak jelen. Ezek közül is kiemelkedő a Karoling-kori Zalavár-Vársziget parkoló a maga 35 faj 1546 db mérgező mag/termésmaradványával,⁶² valamint Fonyód-Bélatelep, ahol 20 faj 1425 db mérgező magját/termését találtuk meg.⁶³ A mennyiségi adatokat tekintve a többi lelőhely ezek mögött alaposan elmarad, bár elég sok mérgező növény maradványa ismert a kora avar kori Felgyő-Kettőshalmi-dűlő, Hulladéklerakó lelőhelyről (34 faj 300 db diaszpóra), a késő avar kori Kistelekről (24 faj 226 db maradvány) és az ugyancsak késő avar kori Budakalász lelőhelyről (2 faj 107 db magja). Az utóbbiak sírokból származtak.

A 2. táblázatban álló 76 mérgező növényfaj 3698 db maradványa közül kiemelt jelentőséggel a fentebb ismertetett, emberre veszélyes 17 faj 787 magja/termése bír. Közöttük szórványnak tekintjük azokat a fajokat, amelyeknek diaszpórája 10 db alatti, gyakorinak, ha 10 db feletti, és jelentősnek, ha 100 db feletti. A jelentősnek ítélt fajok általában a népvándorlás kor több időszakában is előfordulnak. A legtöbb faj szórványjellegű: farkasalma, bürök, kerek repkény, lyukaslevelű orbáncfű, szédítő vadóc, erdei madársóska, pipacs, kúszó és torzsika boglárka. Gyakorinak számít a farkas kutyatej, kúszó boglárka, gyalogbodza, ebszőlő csucsor; jelentősnek a konkoly, kender, aprószulák, fekete csucsor.

A mérgező növények döntő többsége gyomnövény (2. táblázat). Leginkább őszi és tavaszi vetésű gabonagyomok és ruderalis gyomnövények maradványai. Néhány rétről/legelőről származó faj is megtalálható közöttük, csakúgy mint a mocsári és erdei élőhelyeken előfordulók. Különös, hogy hatásuk miatt néhány kultúrnövényt is ide kell sorolnunk (dió, kender). A népvándorlás kor állatállományára vonatkozó adatok kívül esnek az archaeobotanika területén, mégis azt kell mondanunk, hogy e növények az itt élők számára állataikat legeltetvén, ugyan különböző mértékben, de óhatatlanul veszélyt jelentettek (farkasalma, vadmurok, farkas kutyatej, galajfajok, közönséges gyújtóvanyfű, szarvas kerep, fehér somkóró, vérontófű, indás pimpó, juhsóska, réti csillagfű, mezei és vörös here). Hasonló problémával kellett számolniuk akkor is, ha ezek takarmánynak szánt szénába kerültek.

A mérgező növények döntő többségét kitevő gyomfajok maradványai (magvak és termések) leggyakrabban a gabona cséplésének és tisztításának, azaz a szórásnak és szelésnek az eredményei, de idesorolható a rostálás, mosás és a szemenszedés is.⁶⁴ A maradék ocsút – melyet a gyommagok mellett zsizsik és egyéb károsított –, a könnyebb fajsúlyú, úgynevezett „léha” szemeket, pelyvaleveleket és más hulladékot állatokkal etették fel

⁶² Uo.

⁶³ Gyulai et al. 1992.

⁶⁴ Balassa 1963–1964.

vagy elégették. A gyomfajok maradványai – mivel ezek általában megsemmisítésre szánt cséplési, tisztítási hulladékok voltak – többnyire tüzelőhelyek környékéről, gödrökből kerülnek elő.

A házak, gödrök gabonaleletei általában ugyan már tisztított és készletezett, azaz felhasználás előtt álló állapotban voltak, mégis meglepően sok emberre is veszélyes gyomnövény magját találni meg (farkasalma, bürök, aprószulák, szédítő vadóc, pipacs, fekete csucsor) köztük. Nyilván a korabeli tisztítási eljárásokkal – mely elsősorban a szórás és a szelelést jelentette – nem tudták eltávolítani őket. Különösen sok köztük a konkoly magja, mely lisztbe kerülve mérgezést okozhatott. A gabonát konyhai felhasználás előtt bizonyosan még egyszer átnézték, „szemenszedték”, hogy ne kerüljön az őrleménybe/ételbe gyommag. Minden bizonnyal tisztában voltak ezek mérgező vagy ízrontó tulajdonságaival. Mindebből az derül ki, hogy a népvándorlás kor szántóvetőinek életét megkeserítette a sok, sokszor rájuk nézve is veszélyes gyomnövény.

A hulladékgödrökben a gyomfajok mellett számos veszélyes ruderalis gyomnövény diaszpórája is megtalálható volt: bürök, kúszó boglárka, gyalogbodza. Ezek minden emberi behatásnak kitett területen (például utak, házak környéke) előfordultak, vagy ott, ahol a talaj nitrogéntartalma az átlagosnál magasabb (szemétgödrök és istállók környéke). Többségük véletlenül juthatott oda. Az erdei, erdőszéli fajok száma igen alacsony (erdei madársóska, kerek repkény), előfordulásuk jelentőséggel alig bír. Szél vagy víz által véletlenül kerülhettek feltalálási helyükre, a kutakba.

Néhány ruderalis faj gyógynövényként való felhasználásával is számolhatunk. A farkas kutyatej gyógyhatását fent már ismertettük.

A ragadós galajt (*Galium aparine*) a népi gyógyászat gyógynövényként tartja számon.⁶⁵ A megszáritott, virágzó hajtásából készült tea idegnyugtató, vérnyomáscsökkentő és altató hatású.

A madárkeserűfűnek (*Polygonum aviculare*) számos ökotípusa ismert. Taposott és szikár gyomtársulásokban, utak mentén, tarlókon közönséges. A virágzó hajtása drog (*Polygoni avicularis herba*), vérzéscsillapító. Teája vese- és hólyagbántalmak, bélhurut, légcsőhurut, más drogokkal társítva gyomorfekély gyógyítására alkalmas.⁶⁶

Szólnunk kell még a valószínűleg erdőszélről gyűjtögetett orbáncfűről, mely megítélésünk szerint ugyancsak gyógynövény lehetett.

Kultikus célból tehették egykoron, a Szőregen és Vác-Kavicsbánya lelőhelyen feltárt avar kori sírokba az ott talált aprószulák (*Convolvulus arvensis*-) magokat.⁶⁷ A budakalászi avar temető egyik sírjában ugyancsak aprószulákmagokat találtak, nagy mennyiségben és készletezve. Az aprószulákmagok ilyen mértékű előfordulása korábbi időkből nem ismert, de mindenképpen sajátos temetkezési szokásra következtetünk. Hasonlótl csak a honfoglaló magyaroknál találunk (vö. a káli temető szulákmagjai).

⁶⁵ Rápóti–Romváry 1997.

⁶⁶ Uo.; Rácz–Rácz–Kotilla–Laza 1984.

⁶⁷ Hartványi et al. 1967–1968.

Gerjén-Váradon, ugyancsak egy avar kori temető több sírjában, a koponyák körüli részekben szenült tölgymakkokra (*Quercus spec.*) figyeltek fel.⁶⁸ Ezek a fajok kultikus jelentőséggel bírtak.

Az avar kori lelőhelyeken, mindenekelőtt Kistelek késő avar kútjából és a Karoling-kori Fonyód-Bélatelep településrétegeiből jelentős számban kendermakkok kerültek elő, melyek elegendő bizonyítékot szolgáltatnak a kender termesztésére és minden bizonnyal többirányú használatára rostnövényként, gyógynövényként és droggként. Sírokban nem fordulnak elő.

Az alapos feldolgozómunkának köszönhetően az ezer év előtti növényvédelem állapotáról, a kultúrnövényeket támadó, a termést veszélyeztető kártevők és kórokozók előfordulásáról is rendelkezünk információkkal. A mechanikai növényvédelemnek köszönhetően néhány ilyen maradvány is fennmaradt: anyarozs-szkléróciomok, kőüszög-puffancsok, de ide kell sorolni a gabona- és borsózsizsiket is.

Irodalom

Bakay et al. 1966

Bakay Kornél–Kalicz Nándor–Sági Károly: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás*. Budapest, 1966. (Magyarország régészeti topográfiája 1.)

Balassa 1973

Balassa Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest, 1973.

Borbás–Tompá 2006

Borbás Imre–Tompá Anna: *Mérgező növények, növényi mérgek*. Budapest, 2006.

Danert et al. 1980–1981

Danert, Siegfried–Fukarek, Franz–Hanelt, Peter–Helm, Johannes–Kruse, Joachim–Lehmann, Christian–Schulze-Motel, Jürgen: *Urania Növényvilág*. I–II. Budapest, 1980–1981.

Dános 2006

Dános Béla: *Farmakobotanika*. [3., javított kiadás] Budapest, 2006.

De Candolle 1894

de Candolla, Alphonse: *Termesztett növényeink eredete*. Budapest, 1894.

De Korne 1997

de Korne, Jim: *Pszichedelikus sámánizmus. Pszichotróp növények termesztése, feldolgozása és sámáni alkalmazása*. Budapest, 1997.

Forgó 1817

Forgó György: *Rendkívül való szükség idején, a közönségesen szokásban lévő gabona fajokon kívül, miből készíthetni még kenyeret hazánkban, s mit találhatni még, a mivel olyankor táplálhassa magát a szegénység?* Tudományos Gyűjtemény I. Budapest, 1817.

⁶⁸ Wosinszky 1896.

Füzes 1964

Füzes Miklós: A jutasi és ösküi avarkori temetők növényleletei. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1964) 437–458.

Grynaeus 2005

Grynaeus Tamás: A kender a középkori és a mai magyarság gyógyító és növényismeretében. *Addiktológia* 4/1 (2005) 45–51.

Gunda 1966

Gunda Béla: *Ethnographica Carpatica*. Budapest, 1966.

Gyulai 1988

Gyulai Ferenc: Obst- und Weinfunde aus der Árpádenzeit (10. Jahrhundert) Fonyód-Bélatelep am Balaton. In: *Der prähistorische Mensch und seine Umwelt. Festschrift Udelgard Körber-Grohne*. Hrsg.: Küster, Hansjörg. Stuttgart, 1988, 395–402.

Gyulai 1996

Gyulai Ferenc: Előzetes jelentés Panyola-Ásottfok késő népvándorlás kori telep 1996. évi ásatásából származó növényleletek vizsgálatáról. In: *Panyola. Településtörténeti kutatási eredmények 1991–1996*. Szerk.: Erdélyi István. Budapest, 1996, 53–57.

Gyulai 1998

Gyulai Ferenc: A Kis-Balaton térségének archaeobotanikai kutatási eredményei. A Kis-Balaton térségének magasabbrendű növényzetével kapcsolatos kutatási eredmények. *Magyar Hidrológia Társaság és a NYUVIZIG konferenciája*. Keszthely, 1998, 17–24.

Gyulai 2010

Gyulai, Ferenc: *Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverages Remains in the Carpathian Basin: an Archaeobotanical Investigation of Plant Cultivation and Ecology from the Neolithic until the Late Middle Ages*. Budapest, 2010.

Gyulai 2011

Gyulai Ferenc: Újabb eredmények a késő népvándorláskor archaeobotanikai kutatásában: magvak és tanulságok. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében*. Szerk.: Kolozsi Barbara–Szilágyi Krisztián Antal. Debrecen, 2011, 209–252.

Gyulai–Kenéz 2013

Gyulai Ferenc–Kenéz Árpád: Talányos magleletek a népvándorlás korából. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Tempora Obscura 3. Szerk.: Liska András–Szatmári Imre. Békéscsaba, 2013, 337–353.

Gyulai et al. 1992

Gyulai, Ferenc–Hertelendi, Ede–Szabó, Ilona: Plant remains from the early medieval lakeshore settlement Fonyód-Bélatelep (Lake Balaton, Hungary) with especial emphasis on the history of fruit cultivation in Pannonia. *Vegetation History and Archaeobotany* 1 (1992) 177–184.

Hartványi et al. 1967–1968

Hartványi Borbála–Nováki Gyula–Patay Árpád: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. sz.-ig. I. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1967–68, 5–85.

Hartyányi–Nováki 1973/74

Hartyányi Borbála–Nováki Gyula–Pataj Árpád: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. sz.-ig. II. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1973–74, 23–73.

Hehn 1877

Hehn, Victor: *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie das übrige Europa*. Berlin, 1877.

Hunyadi 1988

Hunyadi Károly: *Szántóföldi gyomnövények és biológiájuk*. Budapest, 1988.

Jacomet et al. 1989

Jacomet, Stefanie–Brombacher, Christoph–Dick, Martin: *Archäobotanik am Zürichsee. Ackerbau, Sammelwirtschaft und Umwelt von neolithischen und bronzezeitlichen Seeufersiedlungen im Raum Zürich*. Zürich, 1989. (Berichte der Zürcher Denkmalpflege 7.)

Küster 1985

Küster, Hansjörg: Herkunft und Ausbreitungsgeschichte einiger Secalietea-Arten. *Tüxenia* 5 (1985) 589–598.

Mándy 1972

Mándi György: *Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink?* Budapest, 1972.

Rácz–Rácz–Kotilla–Laza 1984

Rácz Gábor–Rácz–Kotilla Erzsébet–Laza Arisztide: *Gyógyszerismeret*. Budapest, 1984.

Rapaics 1934

Rapaics Raymund: *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története*. Budapest, 1934. (Népszerű Természettudományi Könyvtár 16.)

Rápóti–Romváry 1997

Rápóti Jenő–Romváry Vilmos: *Gyógyító növények*. [Tizenkettedik kiadás] Budapest, 1997.

Sági–Füzes 1966

Sági Károly–Füzes Miklós: *A régészeti-növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése*. Budapest, 1966. (Múzeumi Módszertani Füzetek 5.)

Sági–Füzes 1967

Sági Károly–Füzes Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannoniai kontinuitás kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 9 (1967) 79–97.

Schermann 1966

Schermann Szilárd: *Magismeret*. I–II. Budapest, 1966.

Soó 1970

Soó Rezső: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve*. IV. Budapest, 1970.

Soó 1980

Soó Rezső: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve*. VI. Budapest, 1980.

Soó–Jávorka 1951

Soó Rezső–Jávorka Sándor: *A magyar növényvilág kézikönyve*. I–II. Budapest, 1951.

Soó–Kárpáti 1968

Soó Rezső–Kárpáti Zoltán: *Növényhatározó*. I–II. Budapest, 1968.

Szutórisz 1905

Szutórisz Frigyes: *A növényvilág és az ember*. Budapest, 1905.

Udvardy 2000

Udvardy László: Archaikus gabonagyomjaink mint dísznövények. In: *Az agrobiodiverzitás megőrzése és hasznosítása*. Szerk.: Gyulai Ferenc. Tápiószéle, 2000, 415–418.

Újvárosi 1973

Újvárosi Miklós: *Gyomnövények, gyomirtás*. I–II. Budapest, 1973.

Wosinsky 1896

Wosinsky Mór: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig*. I–II. Budapest, 1896.

Zelenyák 1908

Zelenyák János: *A gyógynövények hatása és használata*. Budapest, 1908.

GIFTPFLANZEN DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT IN DEN KARPATENBECKEN FERENC GYULAI

Das archäobotanische Fundmaterial der Karpatenbecken ist ziemlich reich. Die hier studierte 30 völkerwanderungszeitliche Fundorten liefern genug Informationen über die Nutzpflanzen und über ihre Unkräuter und auch über die ehemalige natürliche Vegetation der awarischen Siedlungen. Während der Analyse des Fundmaterials sind einige Pflanzenarten mit besonderen Eigenschaften (giftige, kultische usw.) zu beobachten. Die Verteilung der solchen Pflanzenarten in der verschiedenen Epochen ist eigentlich nicht gleichmässig sondern es hängt von der Kenntnisse der Epoche und von der Größe der Bodenproben ab.

Zwischen Gift-, Heilpflanzen und Kräuter gibt es kaum eine Grenze. Die meisten Giftpflanzen sind auch als Heilpflanzen bekannt und wurden auch als Gewürze verwendet. Aus der mit neuesten Ergebnisse ergänzte Datenbank der spätvölkerwanderungszeitliche Pflanzenarten wurden die Giftpflanzen nach den Kriterien B. M. Benyovszky zugeordnet. Diese Liste werden hier mit einigen vermissten Giftpflanzen ergänzt. Weitere verwendete Referenzen sind: I. Borbás und A. Tompa, J. Rápóti und V. Romváry, und J. Zelenyák und einige Websites.

Das Fundmaterial umfasst die folgende Periode: Frühawarenzeit (568–Mitte 7. Jh.), Mittleren Awarenzeit (Mitte 7. Jh.–Anfang 8. Jh.), Spätawarenzeit (Anfang 8. Jh.–811), Karolingenzeit (811–896), Slavic Zeiten (9–10. Jh.). Nicht nur die hier gefundene Giftpflanzen, sondern auch ihre archäologische Daten sind hier vorgestellt. Die Fundorten werden an Landkarte dargestellt (Abb. 1). Insgesamt 3698 St. Samen und Körner von 76 Giftpflanzen sind gefunden worden (Tab. 1–2), aber ihre Wirkungen sind unterschiedlich. Die Mehrheit der Giftpflanzen sind als Futterpflanzen bekannt und nur für die Haustiere gefährlich. Aber 787 diasporon von 17 Arten enthalten solche Toxine welche für den Menschen gefährlich sein können: Kornrade

(*Agrostemma githago*), Gemeine Osterluzei (*Aristolochia clematidis*), Schierling (*Conium maculatum*), Zypressen-Wolfsmilch (*Euphorbia cyparissias*), Gundelrebe (*Glechoma hederacea*), Bilsenkraut (*Hyoscyamus niger*), Echtes Johanniskraut (*Hypericum perforatum*), Taumellolch (*Lolium temulentum*), Wald-Sauerklee (*Oxalis acetosella*), Klatschmohn (*Papaver rhoeas*), Kriechender Hahnenfuß (*Ranunculus repens*), Gift-Hahnenfuß (*Ranunculus sceleratus*), Attich (*Sambucus ebulus*), Bittersüss (*Solanum dulcamara*), Schwarzer Nachtschatten (*Solanum nigrum*). Über diese Reste wurden auch Photos gemacht (Abb. 2).

Die für Meschen gefährliche Unkräuter sind in der Frühen und Mittleren Awarenzeit noch niedrig. Diese Zahl wurde in Späten Awarenzeit und in der karolingische Zeit erhöht. Dieses Phänomen kann nur mit der Ausdehnung der Wohngebieten im Laufe der Zeit zu verstehen. Die Mehrheit der Giftpflanzen sind Unkräuter, die Reste sind der Reinigung der Winter- oder Sommergetreide oder Ruderalpflanzen, die endlich mit Tieren aufgefressen oder verbrannt wurden.

Die in der awarischen Gräbern gefundene Acker-Winde (*Convolvulus arvensis*) Samen sollten besondere kultische Bedeutung haben. Ähnliches sind bei der landnehmenden Ungarn bekannt. Aus der in der Siedlungen vorseingekommene Hanf (*Cannabis sativa*) Glans können wir auf ihre Mehrfachnutzung (Faser, Kräuter, Drog) schliessen.

Dank der grundfähige archäobotanische Bearbeitung sind schon einige zu den Pflanzenschutz gehörende Reste bekannt, die sind Reste der gefährlichen Krankheiten und Schädlingen und wahrscheinlich wegen der damaligen mechanischen Pflanzenschutz sind übrig geblieben: Mutterkorn (*Claviceps purpurea*) und Steinbrand (*Tilletia tritici*), Braunfäule (*Monilia cf. fructigena*), Kornkäfer (*Calandra Granaria*), Gemeiner Erbsenkäfer (*Bruchus pisorum*).

1. táblázat. Késő népvándorlás kori mérgező növényfajok lelőhelyei a Kárpát-medencéből (1892–2014)
Tabelle. 1. Archäobotanische Giftpflanzenorten der Spätvölkerwanderungszeit in den Karpatenbecken (1892–2014)

Kora avar kor						
	Lelőhely	Ásító	Obj. jellege	Mintaszám	Botanikai meghatározás	Irodalom
1	Keszthely-Fenekpuszta	Sági K.	temető (halott alá tett szalmából)	3	Füzes M.	Sági–Füzes 1967
2	Vác-Kavicsbánya	Tertamanti S.	avar sír	1	P. Hartványi B.	Hartványi–Nováki 1973–1974
3	Jutas, Öskü	Ferrich N., Rhé Gyula	temető	2	Füzes M.	Füzes 1964
4	Szegvár-Oromdűlő	Lőrinczy G.	temető (sírbetöltés, edénymelléklet)	42	Gyulai F.	Publikálatlan
5	Debrecen-Tóópart-Erdőalja	Kolozsi B.	kemence	2	Gyulai F.	Publikálatlan
6	Felgyő-Kertőshalmi-dűlő	Mészáros P., Paluch T., Sós-kurti K., Sz. Wilhelm G.	ház, gödör, árok, kút, kemence, cölöplyuk, csontvázas sír	105	Gyulai F.	Publikálatlan
Középső avar kor (7. sz. közepe–8. sz. eleje)						
7	Gerjen-Várad	Wosinsky M.	temető	4		Wosinsky 1896
8	Szőreg	Bálint A.	temető	1	P. Hartványi B.	Hartványi et al. 1967–68
9	Cikó	Wosinsky M.	avar sír (koponya szájtüree)	1		Wosinsky 1896
10	Mindszent	Nagy G.	sírok	2		Hartványi et al. 1967–68
11	Dunaszentgyörgy-Fadd, Daruszentmiklós	Szabó L. M.	gödör, kemence, épület	69	Gyulai F.	Publikálatlan
12	Szirák	Posta B.	temető	4	P. Hartványi B.	Hartványi et al. 1967–68
Késő avar kor						
13	Táp-Borbapuszta	Gábler D., Tomka P.	temető	1		Hartványi et al. 1967–68
14	Hajdúdorog	Kriveczky B.	edény	1	Gyulai F.	Publikálatlan

15	Kistelek 27/2. lelőhely	Bende L., Lőrinczy G.	2 késő avar kút	2	Gyulai E.	Publikálatlan
16	Röske 48/75. lelőhely	Kürti B.	2 késő avar kori réteg	10	Gyulai E.	Publikálatlan
17	Pitvaros-Vízjáróló	Bende L.	temető	12	Gyulai E.	Publikálatlan
18	Kompolt-Kistérti tanya	Vaday A.	késő avar kultúrréteg	1	Gyulai E.	Publikálatlan
19	Budakalász	Pásztor A., Vida T.	sír, bőr italtartó edény	2	Gyulai E.	Publikálatlan
20	Vörs-Papkert	Költő L.	sír	1	Gyulai E.	Publikálatlan
21	Elbes, Zsong-völgy	Dani J.	2 kút, 1 gödör	3	Gyulai E.	Publikálatlan
22	Budapest, Csepel-Szennyvíztelep	Horváth M. A.	gödör	1	Gyulai E.	Publikálatlan
23	Kiskundorozsma-Nagyszék (M5 Nr. 33)	Szalontai Cs.	gödör	1	Gyulai E.	Publikálatlan
24	Bakonszeg-Kórógy	Hullám D.	temető (sírkerámia)	1	Gyulai E.	Publikálatlan
Karoling-kor (811–896)						
25	Fonyód-Bélatelep	Kralovánszky A.	cölöpépítmény, szelvények	29	Gyulai E.	Gyulai et al. 1992
26	Zalavár-Vársziget parkoló	Szőke B. M.	avar verem/kút	5	Gyulai E.	Gyulai 1998
27	Balatonszentgyörgy	Sági K.	temető	1	Füzes M.	Bakay et al. 1966
28	Főnyed-Szegerdő	Sági K.	ház tapasztásából	1	Füzes M.	Sági–Füzes 1967
29	Sopron-Városháza u.	Sz. Póczy K.	9–10. sz.-i réteg (malomkövek mellől)	2	P. Hartványi B.	Hartványi et al. 1967–68
Szláv (9–10. sz.)						
30	Panyola-Ásottfok	Erdélyi I.	veremházak	3	Gyulai E.	Gyulai 1996

2. 1. táblázat. Késő népvándorlás kori mérgező növényleletek a Kárpát-medencéből (1892–2014)

Tabelle 2. 1. Archäobotanische Giftpflanzenaten der Spätvölkerwanderungszeit in den Karpatenbecken (1892–2014)

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Termőhely Jacomet et al. 1989 nyomán
<i>Adonis aestivalis</i> L.	nyári hérics		szenült	9.3. (mérgező)/tarló
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly	mag	szenült	9.3. (mérgező)
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly	toktermés	szenült	9.3. (mérgező)
<i>Allium sativum</i> L.	fokhagyma	sarj- v. fiók-hagymagerezd	szenült	kultúrnövény
<i>Anagallis arvensis</i> L.	mezei tikszem	mag	szenült	9.3./9.2.
<i>Aristolochia clematitis</i> L.	farkasalma	mag	nem szenült	8.1./3.1./9.3./szőlő
<i>Avena fatua</i> L.	héla zab	pelyvás szem	szenült	9.3./9.2.
<i>Avena fatua</i> L.	héla zab	csupasz szem	szenült	9.3./9.2.
<i>Brassica oleracea</i> L. (var. <i>oleracea</i>)	káposzta	mag	szenült	kultúrnövény
<i>Calystegia sepium</i> (L.) R. Br.	sővényiszulák	mag	nem szenült	2.1./4.1. (láperdő, sövény)
<i>Cannabis sativa</i> L.	kender	makk	nem szenült	kultúrnövény, elvadul
<i>Cannabis sativa</i> L.	kender	makk	nem szenült	kultúrnövény, elvadul
<i>Centaurea cyanus</i> L.	kék búzavirág	kaszat	szenült	9.3.
<i>Chenopodium hybridum</i> L.	pokolvar libatop	mag	szenült	9.2./9.3.
<i>Conium maculatum</i> L.	bürök	félkaszat	szenült	10.2./7.2./9.3. (mérgező)
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró v. folyondárszulák	mag	szenült	9.3.
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró v. folyondárszulák	mag	nem szenült	9.3.
<i>Coronilla varia</i> L.	tarka koronafű	mag	szenült	8.3./9.3.
<i>Cuscuta cf. campestris</i> Yuncker	nagy aranka	mag	szenült	9.2. (élősködő)
<i>Daucus carota</i> L.	vadmurok	félkaszat	nem szenült	8.2./10.2.
<i>Euphorbia cyparissias</i> L.	farkas kutyatej	mag	nem szenült	8.2.
<i>Euphorbia palustris</i> agg.	mocsári kutyatej	mag	nem szenült	3.1. (mocsár)
<i>Euphorbia palustris</i> agg.	mocsári kutyatej	mag	szenült	3.1. (mocsár)
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	szulákkeserűfű	makkocska	nem szenült	9.3.
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	szulákkeserűfű	makkocska	szenült	9.3.
<i>Galeopsis ladanum</i> L.	piros kenderkefű	makkocska	nem szenült	9.3.
<i>Galium aparine</i> agg.	ragadós galaj	félkaszat	szenült	10.2./7.2./9.3.
<i>Galium mollugo</i> L.	közönséges galaj	félkaszat	szenült	10.2./8.2.
<i>Galium verum</i> agg.	tejtöltő galaj	félkaszat	szenült	8.3. (homokon, löszön)
<i>Glaucium corniculatum</i> (L.) Rudolph	vörös szarumák	mag	nem szenült	9.3.
<i>Glechoma hederacea</i> L.	kerek repkény	makkocska	nem szenült	7.2./4.2
<i>Gossypium spec.</i>	gyapot	vászon-töredék	fémsók konzerválta	kultúrnövény, import
<i>Heliotropium europaeum</i> L.	európai kunkor	makkocska	szenült	9.3./9.2.
<i>Hibiscus trionum</i> L.	varjúmák	mag	kalcináló- dott	10.2./9.2.
<i>Hyoscyamus niger</i> L.	bolondító beléndek	mag	nem szenült	10.3. (mérgező)

MÉRGEZŐ NÖVÉNYEK NÉPVÁNDORLÁS KORI LELŐHELYEKEN

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Termőhely Jacomet et al. 1989 nyomán
<i>Hypericum perforatum L.</i>	lyukaslevelű orbáncfű	mag	nem szenült	7.2.
<i>Hypericum perforatum L.</i>	közönséges orbáncfű	mag	szenült	7.2.
<i>Iris pseudacorus L.</i>	sárga nőszirm	mag	nem szenült	3.1./8.1.
<i>Juglans regia L.</i>	dió	ép csonthéj	nem szenült	kultúrnövény
<i>Juglans regia L.</i>	dió	csonthéj töredék	szenült	kultúrnövény
<i>Juglans regia L.</i>	dió	csonthéj töredék	nem szenült	kultúrnövény
<i>Lathyrus cicera L.</i>	csicseriborsó	mag	szenült	kultúrnövény
<i>Lathyrus cf. hirsutus L.</i>	borzas lednek	mag	szenült	9.3.
<i>Lathyrus spec.</i>	lednek	mag	szenült	diverz
<i>Lepidium spec.</i>	zsázsa	mag	szenült	diverz
<i>Linaria vulgaris Mill.</i>	közönséges gyújtóványfű	mag	nem szenült	8.1./3.1./9.3.
<i>Linum usitatissimum L.</i>	házi len	mag	szenült	kultúrnövény
<i>Lolium cf. temulentum L.</i>	len/szédítő vadóc/ konkolyperje	csupasz szemtermés	szenült	9.2. (mérgező)
<i>Lolium cf. temulentum L.</i>	len/szédítő vadóc/ konkolyperje	pelyvás szemtermés	szenült	9.2. (mérgező)
<i>Lotus corniculatus agg.</i>	szarvas kerep	mag	szenült	8.3./9.3.
<i>Melampyrum arvense L.</i>	mezei csormolya	mag	szenült	9.3. (mérgező)
<i>Melilotus albus Desr.</i>	fehér somkóró	mag	szenült	8.3./10.3.
<i>Melilotus officinalis (L.) Pall.</i>	orvosi somkóró	mag	szenült	9.3./8.2.
<i>Mercurialis annua L.</i>	egynyári v. hashajtó szélfű	mag	szenült	9.2./9.3.
<i>Oxalis acetosella L.</i>	erdei madársóska	mag	nem szenült	4.-6.
<i>Papaver cf. rhoeas L.</i>	pipacs	mag	szenült	9.3.
<i>Polygonum aviculare agg.</i>	porcsin v. madárkeserűfű	makk	nem szenült	10.2.
<i>Polygonum aviculare agg.</i>	porcsin v. madárkeserűfű	makkocska	szenült	10.2.
<i>Polygonum persicaria L.</i>	baracklevelű keserűfű	makkocska	szenült	9.2./3.2. (mocsár, láperdő)
<i>Potentilla erecta (L.) Rauschel</i>	vérontófü	aszmag	nem szenült	8.2./3.1.
<i>Potentilla reptans L.</i>	indás pimpó	aszmag	nem szenült	8.1/10.1
<i>Potentilla reptans L.</i>	indás pimpó	aszmag	szenült	8.1/10.1
<i>Quercus spec.</i>	tölgy	makk	szenült	4.-6.
<i>Ranunculus arvensis L.</i>	vetési boglárka	mag	szenült	9.3.
<i>Ranunculus flammula L.</i>	béka boglárka	mag	szenült	2.3.
<i>Ranunculus repens L.</i>	kúszó boglárka	mag	nem szenült	10.2.
<i>Ranunculus repens L.</i>	kúszó boglárka	mag	szenült	10.2.
<i>Ranunculus sceleratus L.</i>	torzsika boglárka	mag	nem szenült	2.3.
<i>Raphanus raphanistrum L.</i>	repcsényretek	mag	nem szenült	10.3./9.3.
<i>Raphanus raphanistrum L.</i>	repcsényretek	mag	szenült	10.3./9.3.
<i>Rhamnus catharticus L.</i>	varjútövis	csonthéjas mag	szenült	4.-6.
<i>Rhamnus catharticus L.</i>	varjútövis	csonthéjas mag	nem szenült	4.-6.
<i>Rumex acetosa L.</i>	mezei sóska	makk	szenült	8.1.
<i>Rumex acetosella agg.</i>	juhsóska	makk	szenült	8.2. (mészkerülő)
<i>Rumex crispus L.</i>	fodros lórom	mag	szenült	10.1./8.1.
<i>Rumex obtusifolius L.</i>	réti lórom	makk	szenült	10.1./6. (ártér)

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Termőhely Jacomet et al. 1989 nyomán
<i>Saponaria officinalis</i> L.	szappanfű	mag	nem szenült	10.2.
<i>Saponaria officinalis</i> L.	szappanfű	mag	szenült	10.2.
<i>Saponaria spec.</i>	szappanfű	mag	szenült	10.2.
<i>Senecio aquaticus</i> agg.	vízi aggófű	kaszat	nem szenült	8.1./4.1.
<i>Sinapis arvensis</i> L.	vadrepce	mag	szenült	9.3. (parlag)
<i>Sambucus ebulus</i> L.	gyalogbodza	csonthéjas mag	szenült	10.2./7.1.
<i>Sambucus ebulus</i> L.	gyalogbodza	csonthéjas mag	nem szenült	10.2./7.1.
<i>Solanum dulcamara</i> L.	ebszőlő csucsor	mag	nem szenült	3.2./4./7.1.
<i>Solanum dulcamara</i> L.	ebszőlő csucsor	mag	szenült	3.2./4./7.1.
<i>Solanum nigrum</i> L.	fekete csucsor	mag	nem szenült	7.1./9.2.
<i>Solanum nigrum</i> L.	fekete csucsor	mag	szenült	7.1./9.2.
<i>Stellaria graminea</i> L.	réti csillaghúr	mag	szenült	8.1./7.1. (sziken is)
<i>Stellaria media</i> agg.	tyúkhúr	mag	szenült	9.2. (kert, gyomtársulás)
<i>Tanacetum vulgare</i> L. (syn. <i>Chrysanthemum vulgare</i> (L.) Bernh.)	gilisztaűző varádics	kaszat	nem szenült	10.2.
<i>Thalictrum spec.</i>	borkóró	makkocska	szenült	Diverz (3.2./8.)
<i>Trifolium arvense</i> L.	tarlóhere v. here-hura	mag	szenült	9.3.
<i>Trifolium campestre</i> Schreb.	mezei here	mag	szenült	8.2.
<i>Trifolium pratense</i> (L.) Kelch	vörös here	mag	szenült	8.2.
<i>Vicia angustifolia</i> L.	vetési bükköny	mag	szenült	9.3.
<i>Vicia villosa</i> Roth.	szőszös bükköny	mag	szenült	9.3. (kultúrnövény)
<i>Xanthium strumarium</i> L.	bojtorján szerbrövis	kettős kaszat	nem szenült	10.2./9.3./8.2.
<i>Claviceps purpurea</i> (Fries) Tulasne	anyarozs vagy varjúköröm	szklerocium	szenült	
<i>Tilletia tritici</i> (Bjerk.) Wint.	kőüszög	puffancs	szenült	
<i>Tilletia tritici</i> (Bjerk.) Wint.	kőüszög	puffancs	nem szenült	
<i>Monilia</i> (cf. <i>fructigena</i> Pers.)	Monilia	sárgabarack (<i>Prunus armeniaca</i> L.) gyümölcs múmia Monilia párnával		
<i>Bruchus pisorum</i> L.	borsószizsiklyukak borsószemen		szenült	
<i>Calandra granaria</i> L.	gabonaszizsiklyukak gabonaszemen		szenült	
<i>Carnivora excrement</i>	rágcsálóürülék		szenült	

2. 2. táblázat. A növények mérgező tulajdonságai
Tabelle 2. 2. Die Eigenschaften der Giftpflanzen

Latin név	Magyar név	Ló	Szarvasmarha	Juh	Sertés	Baromfi	Mérgező tulajdonsága	Méreganyag
<i>Adonis aestivalis</i> L.	nyári hérics	x	x				a növény minden része	
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly	x	x	x	x	x	kecske, nyúl, emberre is	ghitagosid (5–7%), agrosztemma sav
<i>Allium sativum</i> L.	fokhagyma		x					farkasalmasav
<i>Anagallis arvensis</i> L.	mezei tikkzem		x					
<i>Aristolochia clematitis</i> L.	farkasalma	x	x				a növény minden része	
<i>Avena fatua</i> L.	héla zab	x					kondíciórólás	
<i>Brassica oleracea</i> L. (var. <i>oleracea</i>)	káposzta		x					
<i>Calystegia sepium</i> (L.) R. Br.	sövényszulák	x	x	x				
<i>Cannabis sativa</i> L.	kender						hallucinogén	
<i>Centaurea cyanus</i> L.	kék búzavirág	x	x	x	x	x	magja	
<i>Chenopodium hybridum</i> L.	pokolvar libatop		x		x	x		
<i>Conium maculatum</i> L.	bürök	x	x	x	x	x	nagyon mérgező	koniin
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró- v. folyondárszulák	x	x	x			a növény minden része	
<i>Coronilla varia</i> L.	tarka koronafű	x						
<i>Cuscuta</i> cf. <i>campestris</i> Yuncker	nagy aranka	x	x		x			
<i>Daucus carota</i> L.	vadmurok	x					ha fagyott v. rothadt	
<i>Euphorbia cyparissias</i> L.	farkas kutyatej	x	x	x	x	x		euforbon
<i>Euphorbia palustris</i> agg.	mocsári kutyatej	x	x	x	x	x		
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	szulákkeserűfű			x	x		nitrátfelhalmozók!	
<i>Galeopsis ladanum</i> L.	piros kenderkefű	x					erős igénybevételekor	
<i>Galium aparine</i> agg.	ragadós galaj	x		x		x	40–50%-ban	
<i>Galium mollugo</i> L.	közönséges galaj	x		x		x		
<i>Galium verum</i> agg.	tejoltó galaj	x		x		x	40–50%-ban	
<i>Glaucium corniculatum</i> (L.) Rudolph	vörös szarumák	x						
<i>Glechoma hederacea</i> L.	kerek repkény	x	x					
<i>Gossypium spec.</i>	gyapot		x				patkány	
<i>Heliotropium europaeum</i> L.	európai kunkor		x	x	x	x	(kacsa)	
<i>Hibiscus trionum</i> L.	varjómák	x	x	x	x	x		
<i>Hyoscyamus niger</i> L.	bolondító beléndek		x		x	x		hioszciamin, szkopolamin
<i>Hypericum perforatum</i> L.	lyukaslevelű orbáncfű		x	x			szárítva is	
<i>Hypericum perforatum</i> L.	közönséges orbáncfű		x	x			szárítva is	

Latin név	Magyar név	Ló	Szarvasmarha	Juh	Sertés	Baromfi	Mérgező tulajdonsága	Méreganyag
<i>Iris pseudacorus L.</i>	sárga nőszirm	x	x	x	x	x		
<i>Juglans regia L.</i>	dió	x						
<i>Lathyrus cicera L.</i>	csicseriborsó	x	x	x				
<i>Lathyrus cf. hirsutus L.</i>	borzas lednek	x	x	x				
<i>Lathyrus spec.</i>	lednek	x	x	x				
<i>Lepidium spec.</i>	zsázsa		x	x				
<i>Linaria vulgaris Mill.</i>	közönséges gyújtóványfű		x	x				
<i>Linum usitatissimum L.</i>	házi len	x	x	x				
<i>Lolium cf. temulentum L.</i>	len/szédítő vadóc/ konkolyperje	x	x	x	x			
<i>Lolium cf. temulentum L.</i>	len/szédítő vadóc/ konkolyperje	x	x	x	x			
<i>Lotus corniculatus agg.</i>	szarvas kerep	x	x		x		eltérő ciánglükozid-tartalma miatt lehet m.	
<i>Melampyrum arvense L.</i>	mezei csomolya		x	x	x			
<i>Melilotus albus Desr.</i>	fehér somkóró	x	x	x			befüledt széna	
<i>Melilotus officinalis (L.) Pall.</i>	orvosi somkóró	x	x	x			befüledt széna	
<i>Mercurialis annua L.</i>	egynyári v. hashajtó szélfű	x	x	x	x			
<i>Oxalis acetosella L.</i>	erdei madársóska		x				levél, oxalát	
<i>Papaver cf. rhoeas L.</i>	pipacs	x	x	x	x	x	a növény minden része	
<i>Polygonum aviculare agg.</i>	porcsin v. madárkeserűfű						nitrátfelhalmozók!	
<i>Polygonum persicaria L.</i>	baracklevelű keserűfű			x	x		nitrátfelhalmozók!	
<i>Potentilla erecta (L.) Räuschel</i>	vérontófű	x	x			x	(liba)	
<i>Potentilla reptans L.</i>	indás pimpó	x	x			x	(liba)	
<i>Quercus spec.</i>	tölgy		x		x			
<i>Ranunculus arvensis L.</i>	vetési boglárka	x	x	x	x			
<i>Ranunculus flammula L.</i>	béka boglárka	x	x	x	x			
<i>Ranunculus repens L.</i>	kúszó boglárka	x	x	x	x			
<i>Ranunculus repens L.</i>	kúszó boglárka	x	x	x	x			
<i>Ranunculus sceleratus L.</i>	torzsika boglárka	x	x	x	x			
<i>Raphanus raphanistrum L.</i>	repcsényretek		x	x			(bárány)	
<i>Rhamnus catharticus L.</i>	varjútövis	x	x	x	x			
<i>Rumex acetosa L.</i>	mezei sóska		x				oxalátmérgezés	
<i>Rumex acetosella agg.</i>	juhsóska		x				oxalátmérgezés	
<i>Rumex crispus L.</i>	fodros lórom		x				oxalátmérgezés	
<i>Rumex obtusifolius L.</i>	réti lórom		x				oxalátmérgezés	
<i>Saponaria officinalis L.</i>	szappanfű		x	x				

MÉRGEZŐ NÖVÉNYEK NÉPVÁNDORLÁS KORI LELŐHELYEKEN

Latin név	Magyar név	Ló	Szarvasmarha	Juh	Sertés	Baromfi	Mérgező tulajdonsága	Méreganyag
<i>Saponaria spec.</i>	szappanfű		x	x				retronecin, senecionin
<i>Senecio aquaticus agg.</i>	vízi aggófű	x	x	x	x			
<i>Sinapis arvensis L.</i>	vadrepce	x	x	x	x		kecske, (borjú)	
<i>Sambucus ebulus L.</i>	gyalogbodza	x	x	x			mérgező	szambunigrin
<i>Solanum dulcamara L.</i>	ebszőlő csucsor	x	x	x	x	x	termés	szolanin, szola- margin
<i>Solanum nigrum L.</i>	fekete csucsor	x	x	x	x	x	termés	szolanonin, szolanokapszin, protoverat- rin-A,B.
<i>Stellaria graminea L.</i>	réti csillaghúr	x	x	x	x		(bárány)	
<i>Stellaria media agg.</i>	tyúkhúr	x	x	x	x		(bárány)	
<i>Tanacetum vulgare L. (syn. Chrysanthemum vulgare (L.) Bernh.)</i>	giliszaűző varádics		x					
<i>Thalictrum spec.</i>	borkóró	x	x	x	x	x		
<i>Trifolium arvense L.</i>	tarlóhere v. here-hura	x					nagy mennyiségben	
<i>Trifolium campestre Schreb.</i>	mezei here	x					nagy mennyiségben	
<i>Trifolium pratense (L.) Kelch</i>	vörös here						nagy menny.-ben + fényérzékenyítő hatás	
<i>Vicia angustifolia L.</i>	vetési bükköny						nagy menny.; évjára- tonként változó	
<i>Vicia villosa Roth.</i>	szőszös bükköny						nagy menny.; évjára- tonként változó	
<i>Xanthium strumarium L.</i>	bojtorján szerbtövis		x	x	x	x		
<i>Claviceps purpurea (Fries) Tulasne</i>	anyarozs vagy varjú- köröm							ergometrin, ergotamin
<i>Tilletia tritici (Bjerk.) Wint.</i>	kőüszög							
<i>Tilletia tritici (Bjerk.) Wint.</i>	kőüszög							
<i>Monilia (cf. fructigena Pers.)</i>	Monilia							
<i>Bruchus pisorum L.</i>	borsószizsik lyukak borsószemen							
<i>Calandra granaria L.</i>	gabonaszizsik lyukak gabonaszemen							
<i>Carnivora excrement</i>	rágcsálóürülék							

2. 3. táblázat. A mérgező növények lelőhelyenkénti megoszlása
Tabelle 2. 3. Die Verteilung der Giftpflanzen nach dem Fundort

Latin név	Magyar név	Kora avar kor (568–7. század közepe)						Közép avar kor (7. sz. közepe–8. sz. eleje)				
		Keszthely-Fenekpuszta	Vác-Kavicsbánya	Jutas, Őskü	Szegvár-Oromdűlő	Debrecen-Tócópart-Erdőalja	Felgyő-Kertőshalmi dűlő, Hulladéklerakó	Gerjen-Vár	Szőreg	Cikó	Mindszent	Dunaszentgyörgy-Fadd, Daruszentmiklós
<i>Adonis aestivalis</i> L.	nyári hérics						1					
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly						10					
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly											
<i>Allium sativum</i> L.	fokhagyma											
<i>Anagallis arvensis</i> L.	mezei tixszem						2					
<i>Aristolochia clematitis</i> L.	farkasalma											
<i>Avena fatua</i> L.	héla zab						10					
<i>Avena fatua</i> L.	héla zab						14					
<i>Brassica oleracea</i> L. (var. <i>oleracea</i>)	káposzta						77					
<i>Calystegia sepium</i> (L.) R. Br.	sővényiszulák											
<i>Cannabis sativa</i> L.	kender											
<i>Cannabis sativa</i> L.	kender											
<i>Centaurea cyanus</i> L.	kék búzavirág						1					
<i>Chenopodium hybridum</i> L.	pokolvar libatop					1						3
<i>Conium maculatum</i> L.	bürok						1					
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró v. folyondárszulák						3					
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró v. folyondárszulák						6	13				
<i>Coronilla varia</i> L.	tarka koronafű											
<i>Cuscuta</i> cf. <i>campestris</i> Yuncker	nagy aranka											
<i>Daucus carota</i> L.	vadmurok											
<i>Euphorbia cyparissias</i> L.	farkas kutyatej						1					
<i>Euphorbia palustris</i> agg.	mocsári kutyatej											
<i>Euphorbia palustris</i> agg.	mocsári kutyatej											
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	szulákkeserűfű											
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	szulákkeserűfű					2	89					2
<i>Galeopsis ladanum</i> L.	piros kenderkefű											
<i>Galium aparine</i> agg.	ragadós galaj											
<i>Galium mollugo</i> L.	közönséges galaj						2					
<i>Galium verum</i> agg.	tejoltó galaj											
<i>Glaucium corniculatum</i> (L.) Rudolph	vörös szarumák						8					
<i>Glechoma hederacea</i> L.	kerek repkény											
<i>Gossypium spec.</i>	gyapot			x								
<i>Heliotropium europaeum</i> L.	európai kunkor						1					
<i>Hibiscus trionum</i> L.	varjúmák											
<i>Hyoscyamus niger</i> L.	bolondító beléndek						1					

MÉRGEZŐ NÖVÉNYEK NÉPVÁNDORLÁS KORI LELŐHELYEKEN

Latin név	Magyar név	Kora avar kor (568–7. század közepe)						Közép avar kor (7. sz. közepe–8. sz. eleje)				
		Keszthely-Fenekpuszta	Vác-Kavicsbánya	Jutas, Öskü	Szegvár-Oromdűlő	Debrecen-Tóópart-Erdőalja	Felgyő-Kertőshalmi dűlő, Hulladéklerakó	Gerjen-Várad	Szőreg	Cikó	Mindszent	Dunaszentgyörgy-Fadd, Daruszentmiklós
<i>Hypericum perforatum</i> L.	lyukaslevelű orbáncfű											
<i>Hypericum perforatum</i> L.	közönséges orbáncfű											
<i>Iris pseudacorus</i> L.	sárga nőszirm											
<i>Juglans regia</i> L.	dió											
<i>Juglans regia</i> L.	dió											
<i>Juglans regia</i> L.	dió											
<i>Lathyrus cicera</i> L.	csicserei borsó											
<i>Lathyrus cf. hirsutus</i> L.	borzas lednek											
<i>Lathyrus spec.</i>	lednek											
<i>Lepidium spec.</i>	zsázsa											
<i>Linaria vulgaris</i> Mill.	közönséges gyújtóványfű						1					
<i>Linum usitatissimum</i> L.	házi len			x								
<i>Lolium cf. temulentum</i> L.	len/szédítő vadóc/ konkolyperje						2					
<i>Lolium cf. temulentum</i> L.	len/szédítő vadóc/ konkolyperje						1					
<i>Lotus corniculatus</i> agg.	szarvas kerep						4					
<i>Melampyrum arvense</i> L.	mezei csormolya											
<i>Melilotus albus</i> Desr.	fehér somkóró											
<i>Melilotus officinalis</i> (L.) Pall.	orvosi somkóró						22					
<i>Mercurialis annua</i> L.	egynyári v. hashajtó szélfű											
<i>Oxalis acetosella</i> L.	erdei madársóska											
<i>Papaver cf. rhoeas</i> L.	pipacs											
<i>Polygonum aviculare</i> agg.	porcsin v. madárkeserűfű											2
<i>Polygonum aviculare</i> agg.	porcsin v. madárkeserűfű						16					
<i>Polygonum persicaria</i> L.	baracklevelű keserűfű											
<i>Potentilla erecta</i> (L.) Räuschel	vérontófű											
<i>Potentilla reptans</i> L.	indás pimpó											
<i>Potentilla reptans</i> L.	indás pimpó											
<i>Quercus spec.</i>	tölgy							x				1
<i>Ranunculus arvensis</i> L.	vetési boglárka						1					
<i>Ranunculus flammula</i> L.	béka boglárka											
<i>Ranunculus repens</i> L.	kúszó boglárka						6					
<i>Ranunculus repens</i> L.	kúszó boglárka											
<i>Ranunculus sceleratus</i> L.	torzsika boglárka											
<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	repcsényretek											
<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	repcsényretek											
<i>Rhamnus catharticus</i> L.	varjútövis											
<i>Rhamnus catharticus</i> L.	varjútövis						1					

Latin név	Magyar név	Kora avar kor (568–7. század közepe)						Közép avar kor (7. sz. közepe–8. sz. eleje)				
		Keszthely-Fenekpuszta	Vác-Kavicsbánya	Jutas, Öskü	Szegvár-Oromdűlő	Debrecen-Tóópart-Erdőalja	Felgyő-Kertőshalmi dűlő, Hulladéklerakó	Gerjen-Várad	Szőreg	Cikó	Mindszent	Dunaszentgyörgy-Fadd, Daruszentmiklós
<i>Rumex acetosa</i> L.	mezei sóska											
<i>Rumex acetosella</i> agg.	juhsóska					1						
<i>Rumex crispus</i> L.	fodros lórom					1						
<i>Rumex obtusifolius</i> L.	réti lórom											
<i>Saponaria officinalis</i> L.	szappanfű											
<i>Saponaria officinalis</i> L.	szappanfű					1						
<i>Saponaria spec.</i>	szappanfű					1						
<i>Senecio aquaticus</i> agg.	vízi aggófű											
<i>Sinapis arvensis</i> L.	vadrepce											
<i>Sambucus ebulus</i> L.	gyalogbodza											
<i>Sambucus ebulus</i> L.	gyalogbodza											
<i>Solanum dulcamara</i> L.	ebszőlő csucsor											
<i>Solanum dulcamara</i> L.	ebszőlő csucsor											
<i>Solanum nigrum</i> L.	fekete csucsor											
<i>Solanum nigrum</i> L.	fekete csucsor					15						
<i>Stellaria graminea</i> L.	réti csillaghúr											
<i>Stellaria media</i> agg.	tyúkhúr											
<i>Tanacetum vulgare</i> L. (syn. <i>Chrysanthemum vulgare</i> (L.) Bernh.)	gilisztaüző varádcis					1						
<i>Thalictrum spec.</i>	borkóró											
<i>Trifolium arvense</i> L.	tarlóhere v. here-hura					3						
<i>Trifolium campestre</i> Schreb.	mezei here					1						
<i>Trifolium pratense</i> (L.) Kelch	vörös here					1						
<i>Vicia angustifolia</i> L.	vetési bükköny					2						
<i>Vicia villosa</i> Roth.	szőszös bükköny											
<i>Xanthium strumarium</i> L.	bojtorján szerbtövis											
Maradványszám		0	0	0	0	3	300	0	13	0	0	8
Növényfaj							32					
Növényvédelmi maradványok												
<i>Claviceps purpurea</i> (Fries) Tulasne	anyarozs vagy varjúkóróm					3						
<i>Tilletia tritici</i> (Bjerk.) Wint.	kőüszög											
<i>Tilletia tritici</i> (Bjerk.) Wint.	kőüszög											
<i>Monilia</i> (cf. <i>fructigena</i> Pers.)	Monilia											1
<i>Bruchus pisorum</i> L.	borsószizsik lyukak borsószemen											
<i>Calandra granaria</i> L.	gabonaszizsik lyukak gabonaszemen											
<i>Carnivora excrement</i>	rágcsálóürtülék					6						

2. 4. táblázat.
Tabelle 2. 4.

Latin név	Magyar név	Késő avar kor (8. század eleje–811)												Karoling-kor (811–896)				Szláv (9–10. század)		
		Szirák	Táp-Borba puszta	Hajdúdorog	Kistelek 27/2. lelőhely	Röszke 48/75. lelőhely	Piváros-Vízáróló	Kompolt-Kistéri tanya	Budakalász	Vörs-Papkert	Ébes-Zsong-völgy	Budapest, Csepel-Szennyvíztelep	Kiskundorozsma-Nagyszék (M5 Nr. 33)	Bakonszeg-Körögy	Fonyód-Bélatelep	Zalavár-Vársziget parkoló	Balatonszentgyörgy	Főnyed-Szegerdő	Sopron-Városháza u.	Panyola-Ásottrók (Slavonic)
<i>Adonis aestivalis</i> L.	nyári hérics																			
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly														42			10		
<i>Agrostemma githago</i> L.	konkoly													211						
<i>Allium sativum</i> L.	fokhagyma														2					
<i>Anagallis arvensis</i> L.	mezei tikkaszem																			
<i>Aristolochia clematitis</i> L.	farkasalma													1						
<i>Avena fatua</i> L.	héla zab													21	2					
<i>Avena fatua</i> L.	héla zab				1													1		
<i>Brassica oleracea</i> L. (var. <i>oleracea</i>)	káposzta																			
<i>Calystegia sepium</i> (L.) R. Br.	sövényzsalák				10															
<i>Cannabis sativa</i> L.	kender				25															
<i>Cannabis sativa</i> L.	kender													103						
<i>Centaurea cyanus</i> L.	kék búza-virág																			
<i>Chenopodium hybridum</i> L.	pokolvar libatop														37					
<i>Conium maculatum</i> L.	bürök																	2		
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró- v. folyondár-szalák														6			1		1
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	apró- v. folyondár-szalák								105						7					
<i>Coronilla varia</i> L.	tarka koronafű														1					

Latin név	Magyar név	Késő avar kor (8. század eleje–811)												Karoling-kor (811–896)				Szláv (9–10. század)		
		Sziráks	Táp-Borba pusztája	Hajdúdorog	Kistélek 27/2. lelőhely	Rószke 48/75. lelőhely	Pitvaros-Vízáró	Kompolt-Kistérségi tanya	Budakalász	Vörs-Papkert	Ebes-Zsong-völgy	Budapest, Csepel-Szennyvíztelep	Kiskundorozsma-Nagyszék (M5 Nr. 33)	Bakonszeg-Körögy	Fonyód-Bélatelep	Zalavár-Vársziget parkoló	Balatonszentgyörgy	Főnyed-Szegedő	Sopron-Városháza u.	Panyola-Ásottfok (Slavonic)
<i>Cuscuta cf. campestris</i> Yuncker	nagy aranka																			6
<i>Daucus carota</i> L.	vadmurok				5															
<i>Euphorbia cyparissias</i> L.	farkas kutyatej				9			2												
<i>Euphorbia palustris</i> agg.	mocsári kutyatej				20															
<i>Euphorbia palustris</i> agg.	mocsári kutyatej													1	1					
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	szulák-keserűfű				1															
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	szulákkese-rűfű			12											311					
<i>Galeopsis ladanum</i> L.	piros kenderkefű				4															
<i>Galium aparine</i> agg.	ragadós galaj														163					
<i>Galium mollugo</i> L.	közönséges galaj														1					
<i>Galium verum</i> agg.	tejtoltó galaj														3					
<i>Glaucium corniculatum</i> (L.) Rudolph	vörös szarumák				4															
<i>Glechoma hederacea</i> L.	kerek repkény				1															
<i>Gossypium spec.</i>	gyapot																			
<i>Heliotropium europaeum</i> L.	európai kunkor																			
<i>Hibiscus trionum</i> L.	varjúmák														1					
<i>Hyoscyamus niger</i> L.	bolondító beléndek				8															
<i>Hypericum perforatum</i> L.	lyukaslevelű orbáncfű				2															
<i>Hypericum perforatum</i> L.	közönséges orbáncfű														1					

MÉRGEZŐ NÖVÉNYEK NÉPVÁNDORLÁS KORI LELŐHELYEKEN

Latin név	Magyar név	Késő avar kor (8. század eleje–811)												Karoling-kor (811–896)				Szláv (9–10. század)	
		Szirák	Táp-Borba pusztá	Hajdúdorog	Kistelek 27/2. lelőhely	Röszke 48/75. lelőhely	Pitvaros-Vízáróló	Kompolt-Kistérti tanya	Budakalász	Vörs-Papkert	Ebes-Zsong-völgy	Budapest, Csepel-Szennyvíztelep	Kiskundorozsma-Nagyszék (M5 Nr. 33)	Bakonyszeg-Körögy	Fonyód-Bélatelep	Zalavár-Vársziget parkoló	Balatonszentgyörgy	Főnyed-Szegedő	Sopron-Városháza u.
<i>Iris pseudacorus</i> L.	sárga nőszirm													2					
<i>Juglans regia</i> L.	dió													9					
<i>Juglans regia</i> L.	dió														652				
<i>Juglans regia</i> L.	dió													1042					
<i>Lathyrus cicera</i> L.	csicseriborsó														2				
<i>Lathyrus</i> cf. <i>hirsutus</i> L.	borzas lednek														4				
<i>Lathyrus spec.</i>	lednek														1				1
<i>Lepidium spec.</i>	zsázsa																		
<i>Linaria vulgaris</i> Mill.	közönséges gyújtóványfű				1														
<i>Linum usitatissimum</i> L.	házi len														15				
<i>Lolium</i> cf. <i>temulentum</i> L.	len/szédítő vadóc/konkolyperje																		
<i>Lolium</i> cf. <i>temulentum</i> L.	len/szédítő vadóc/konkolyperje																		
<i>Lotus corniculatus</i> agg.	szarvas kerep													1	2				
<i>Melampyrum arvense</i> L.	mezei csoromolya													2				4	
<i>Melilotus albus</i> Desr.	fehér somkóró														2				
<i>Melilotus officinalis</i> (L.) Pall.	orvosi somkóró																		
<i>Mercurialis annua</i> L.	egynyári v. hashajtó szélfű														1				
<i>Oxalis acetosella</i> L.	erdei madársóska													3					

Latin név	Magyar név	Késő avar kor (8. század eleje–811)												Karoling-kor (811–896)					Szláv (9–10. század)
		Szitrák	Táp-Borba puszta	Hajdúdorog	Kistelek 27/2. lelőhely	Röszke 48/75. lelőhely	Pitvaros-Vízáróló	Kompolt-Kistérti tanya	Budakalász	Vörs-Papkert	Ebes-Zsong-völgy	Budapest, Csepel-Szennyvíztelep	Kiskundorozsma-Nagyszék (M5 Nr. 33)	Bakonszeg-Körögy	Fonyód-Bélatelep	Zalavár-Vársziget parkoló	Balatonszentgyörgy	Főnyed-Szege rdő	Sopron-Városháza u.
<i>Papaver cf. rhoeas</i> L.	pipacs													1					
<i>Polygonum aviculare</i> agg.	porcsin v. madárkese-rűfű				20														
<i>Polygonum aviculare</i> agg.	porcsin v. madárkese-rűfű			4	1	1								3	88			6	1
<i>Polygonum persicaria</i> L.	baracklevelű keserűfű					1								3				10	
<i>Potentilla erecta</i> (L.) Rauschel	vérontófű				30														
<i>Potentilla reptans</i> L.	indás pimpó				18														
<i>Potentilla reptans</i> L.	indás pimpó														1				
<i>Quercus spec.</i>	tölgy																		
<i>Ranunculus arvensis</i> L.	vetési boglárka																		
<i>Ranunculus flammula</i> L.	béka boglárka														2				
<i>Ranunculus repens</i> L.	kúszó boglárka				5														
<i>Ranunculus repens</i> L.	kúszó boglárka					1									4				
<i>Ranunculus sceleratus</i> L.	torzsika boglárka				7														
<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	repcsenyreték				1														
<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	repcsenyreték													1					
<i>Rhamnus catharticus</i> L.	varjútövis														1				
<i>Rhamnus catharticus</i> L.	varjútövis													4					

MÉRGEZŐ NÖVÉNYEK NÉPVÁNDORLÁS KORI LELŐHELYEKEN

Latin név	Magyar név	Késő avar kor (8. század eleje–811)												Karoling-kor (811–896)				Szláv (9–10. század)	
		Szitrák	Táp-Borba puszta	Hajdúdorog	Kistelek 27/2. lelőhely	Rószke 48/75. lelőhely	Pitvaros-Vízáróló	Kompolt-Kistéri tanya	Budakalász	Vörs-Papkert	Ebes-Zsong-völgy	Budapest, Csepel-Szennyvíztelep	Kiskundorozsma-Nagyszék (M5 Nr. 33)	Bakonszeg-Körögy	Fonyód-Bélatelep	Zalavár-Vársziget parkoló	Balatonszentgyörgy	Főnyed-Szege rdő	Sopron-Városháza u.
<i>Rumex acetosa</i> L.	mezei sóska														6				
<i>Rumex acetosella</i> agg.	juhsóska																		
<i>Rumex crispus</i> L.	fodros lórom																		
<i>Rumex obtusifolius</i> L.	réti lórom														2				
<i>Saponaria officinalis</i> L.	szappanfű				35														
<i>Saponaria officinalis</i> L.	szappanfű														2				
<i>Saponaria spec.</i>	szappanfű																		
<i>Senecio aquaticus</i> agg.	vízi aggófű				3														
<i>Sinapis arvensis</i> L.	vadrepce																	4	
<i>Sambucus ebulus</i> L.	gyalogbodza														6				
<i>Sambucus ebulus</i> L.	gyalogbodza													6					
<i>Solanum dulcamara</i> L.	ebszőlő csucsor				4														
<i>Solanum dulcamara</i> L.	ebszőlő csucsor														22				
<i>Solanum nigrum</i> L.	fekete csucsor				9														
<i>Solanum nigrum</i> L.	fekete csucsor														123				
<i>Stellaria graminea</i> L.	réti csillag-húr													1					
<i>Stellaria media</i> agg.	tyúkhúr				1										2				
<i>Tanacetum vulgare</i> L. (syn. <i>Chrysanthemum vulgare</i> (L.) Bernh.)	gilisztaűző varádics				2														
<i>Thalictrum spec.</i>	borkóró				1														

Latin név	Magyar név	Késő avar kor (8. század eleje–811)													Karoling-kor (811–896)					Szláv (9–10. század)
		Szirák	Táp-Borba pusztá	Hajdúdorog	Kistelek 27/2. lelőhely	Röszke 48/75. lelőhely	Pitvaros- Vízjáróló	Kompolt-Kistéri tanya	Budakalász	Vörs-Papkert	Elbes-Zsong-völgy	Budapest, Csepel-Szennyvíztelep	Kiskundorozsma-Nagyszék (M5 Nr. 33)	Bakonszeg-Körögy	Fonyód-Bélatelep	Zalavár-Várszige parkoló	Balatonszentyörgy	Főnyed-Szege rdő	Sopron-Városháza u.	Panyola-Ásottfok (Slavonic)
<i>Trifolium arvense</i> L.	tarlóhere v. here-hura														5					
<i>Trifolium campestre</i> Schreb.	mezei here																			
<i>Trifolium pratense</i> (L.) Kelch	vörös here														11					
<i>Vicia angustifolia</i> L.	vetési bükköny														12					
<i>Vicia villosa</i> Roth.	szőszös bükköny													1	9					
<i>Xanthium strumarium</i> L.	bojtorján szerbtövis													2						
Maradványszám		0	0	16	226	5	0	0		0	0	0	0	0	1425	1546	0	0	38	9
Növényfaj					24				2						20	35				
Növényvédelmi maradványok																				
<i>Claviceps purpurea</i> (Fries) Tulasne	anyarozs vagy varjúkőröm																			
<i>Tilletia tritici</i> (Bjerk.) Wint.	kőüszög														1					
<i>Tilletia tritici</i> (Bjerk.) Wint.	kőüszög																			1
<i>Monilia</i> (cf. <i>fructigena</i> Pers.)	Monilia											1		1						
<i>Bruchus pisorum</i> L.	borsózsizsiklyukak borsószemen													1						
<i>Calandra granaria</i> L.	gabona-zsizsiklyukak gabona-szemen													1						
<i>Carnivora excrement</i>	rágcsáló-ürülék													1						

Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont?

Bevezetés

„Az avarok pedig Pannóniának azon részét birtokolták, amely a Bécsi erdőtől a Rába folyóig terjed, és délről a cillei (celjei) tartomány határolja. Ősi szállásaikat mintegy (Nagy) Károly kegyére adták, miután igen békéssé váltak: vagy azért, mert a keresztény erkölcsöt bevezetvén lassan felhagytak a harciassággal, vagy azért, mert meggyengülvén és férfiak szükébe jutván attól fogva szemmel láthatólag semmire nem merészkedtek. Ugyanis kelet felől szláv népek, délről karantánok, nyugatról bajorok, északról a Duna és a morvák kerítették körbe őket. Nyilvánvalóan ugyanaz a sors jutott osztályrészül közülük azoknak, akiket eddig középre helyeztünk: akik a Tiszán túl, és akik csak Erdélyen belül lakoztak, egy részről a morvák által (akik valószínűleg a Tiszáig terjesztették fennhatóságukat), más részről a bolgárok és a szávai horvátok által lettek közrefogva. Bizony, a végzet különös elrendeléséből azok, akik előbb két évszázadon át a Fekete-tengertől az Elbáig, a Szávától az Ennsig terjesztették ki uralmukat, és hajdan viselt dolgaik dicsősége tündökölt, végül oly szűk határok közé szorultak, hogy eztán még hírük-nevük sem maradt fenn. A tekintetben mindazonáltal szerencsésebbek voltak hun eleiknél, hogy azon vidékeiket, amelyeket fegyverrel foglaltak el, egészen addig megtartották Európában, ameddig a magyarok közössége Ázsiából kijövéen saját neve alatt szerezte vissza az egykorvolt dicsőséget.”¹

E szavak kíséretében vonultak le az avarok az írott történelem színpadáról – legalábbis ahogy azt 1761-ben látni lehetett. Ennél jobban pedig akkor aligha lehetett látni, hiszen ezeket a szavakat a kor legavatottabb őstörténésze, Pray György vetette papírra.

¹ „Obtinebant igitur Avarae eam Pannoniae partem, quae a Comagino monte ad Arrabonem fluvium tenditur, & a meridie Cillejensi provincia definiebatur, veluti avitas sedes Caroli venia indultas satis pacate, sive quod ad Christianos mores instituti sensim a militari ferocia remitterent, sive, quod attritis, & in arctum redactis viribus nihil praeclarum deinceps ausi essent: nam ab oriente Sclavinis populis, a meridie Carentanis, ab occidente Bajoaria, a septentrionem Danubio & Marahanis concludebantur. Eadem fortuna eorum fuit, qui trans Tibiscum habebant, quos intra solam Daciam hinc a Marahanis, quos ad Tibiscum usque ditiones protulisse versimile est, illinc a Bulgaris, & Chrobatis Savianis redactos fuisse ex iis, quae hactenus in medium adduximus, perspicuum est. Miro sane fortunae eventum, quod, qui prius prolata illinc a Ponto Euxinio ad Albim, hinc ab Savo ad Anasum ditione duobus adeo seculis, & quod porro est, rerum gestarum gloria claruissent, tam arctis in exitu limitibus constringerentur, ut ne nominis quidem fama deinceps superesset: in eo tamen Hunnis majoribus suis feliciores, quod partem eorum, quae sibi armis adquisierant, ad ea usque tempora in Europa tuerentur, quoad Hungaris ex Asia prodeuntibus sociati istorum nomine pristinam gloriam recuperarent.” Pray (1761, 292).

Az *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* nemcsak a 18. századi neolatin kultúra remekműve, hanem időtálló szakirodalom; még akkor is, ha tudva tudjuk: az eltelt bő negyed évezred alatt tudományágak születtek, kutatási módszerek finomodtak, paradigmák változtak. Ám a fenti idézet is azt sejteti, hogy a jezsuita tudós hun–avar–magyar évkönyveinek fel-fellapozása még sok szellemi kincset hozhat felszínre.

Pusztán az iménti gondolatmenetben annyi probléma sűrűsödik, amennyi hosszú időre létjogosultságot biztosít a kutatásnak. Mi történt az avarokkal a 9. század folyamán? Hol maradtak fenn csoportjaik és mely népek környezetében? Milyen hatalmi és etnikai viszonyok jellemezték a korabeli Közép-Duna-medencét? Az avarok és a magyarok „találkozásáról” milyen értelemben, milyen kronológiai keretek között lehet szólni? Megannyi kérdéskör, megannyi válaszlehetőség. E sorok írója sem kalapálhat minden görbe kérdőjelet egyenes felkiáltójellé, csupán az utoljára említett kérdéskör mezején tallóz.

Írott kútfők tanúságáról és kutatásuk történetéről

A 9. században a Kárpát-medence a görög és a latin írásbeliség látókörének peremvidékén helyezkedett el, és belső keletkezésű feljegyzések gyakorlatilag nem állnak rendelkezésünkre e korból; hamar sorra vehetjük hát, mi az, amit tudunk (tudni vélünk). Az Avar Kaganátus belviszályoktól, illetve külső, frank és bolgár támadásoktól sújtva szűnt meg a 8–9. század fordulóján.² A magyarok egy földrajzilag egységes, ám politikailag megosztott tájra érkeztek, miután a 860-as évektől nyomon követhetően alapos helyismeretre tettek szert. Mai tájjelölő kifejezésekkel élve, a Dunántúlon a Karoling-frank fennhatóság érvényesült, Dél-Erdélyben és a magyar Alföld délkeleti tájékán valamilyen mértékig a bolgároké.

Az avar állam bukása és az avarság továbbélése iskolapéldája annak, hogy egy térség politikai és etnikus élete mennyire különbözhet. Ezen eltérő identitásformák tudatosítása teszi lehetővé, hogy a 16–18. századi előidő-szemléletünket meghatározó hun–avar–magyar hármasság – más értelemben – a jelenkor tudományosságától sem idegen. A hazai kutatásban kevésbé hangsúlyozott szempont a római – nem római állammodell szembeállítás. Európa közepén ugyanis a népvándorlás korban három olyan állam jött létre, amelyek kialakulásában ez a római örökség semmilyen szerephez nem jutott. Walter Pohl a Kárpát-medence három sztyeppe-i birodalmát foglalta a „nem római” világ rendszerébe: a hun, az avar és a 10. századi magyar uralmat. E sztyeppe-i birodalmak a Róma utáni kormányzati modell alternatíváját nyújtották, és

² A korszak írott kútfőinek gyűjteményét lásd ATF; Olajos 2001. Szakirodalmi tájékoztatás gyanánt lásd Pray 1761, 291; Váczy 1974; Pohl 1988, 288–331; Szádeczky-Kardos 1990, 218–220; Szádeczky-Kardos 1996, 28–29; Szőke 1996, 21–43; Szőke 2014, 9–35.

a kora középkor „nem római” államiségát alkották.³ Walter Pohl gondolatait érdemes lenne meghonosítani. Nem is annyira azért, mert maga a szerző a népvándorlás kor kutatásának egyik motorja;⁴ inkább azért, mert az avar nép osztrák monográfiájától csak nem veszi senki „keletpreferenciának” azt, hogyha a hunok, az avarok és a pogány magyarok körében nem pusztán az államiségot ismeri el, de politikai szervezetüket a sztyeppei birodalmak közé sorolja.

E két utóbbi több szempontból kívánczik az ilyesfajta összevetésre. Eleve tény, hogy az Avar Kaganátus és a Magyar Nagyfejedelemség több nemzedéken keresztül állt fenn itt, Közép-Európában, ráadásul az avar és a magyar „sztyeppebirodalom” – vagy semlegesebb megfogalmazással élve „sztyeppe-állam” – Kárpát-medencei léte között kevesebb idő telt el, mint a Hun Birodalom bukásától (453) az avar honfoglalásig (568). Igen ám, de voltaképpen mikorra tehető az „avar kor” vége és a „magyar kor” kezdete? (Mi értendő e fogalmakon?) Mekkora időárkot kell áthidalni és hogyan lehetséges ez? Pray György *Régi évkönyveiben* (1761) 827-ig vezeti az avarok történetét.⁵ 2014-ben Szőke Béla Miklós az Avar Kaganátus kimúlását és a pannoniai Karoling térnyerést hosszabb átmenetként, egymásba fonódó események rendszereként látta. Rávilágít arra, hogy az avarok 822-ből adatolt frankfurti követjárása nem tekintendő az avarság hatyúdálának; ezzel is a folyamatjellegre hangsúlyozza.⁶

Ennél biztosabb pontnak látszik az időárok túlsó oldala, a magyar honfoglalás ideje. De csak látszik. A tudományos közmegegyezés ugyanis koronként változik. Pray György 889-re keltezte a magyar bejövételt; e dátum a 10. század elején alkotó Regino lotaringiai apát világrónikájára megy vissza.⁷ Pauler Gyula több kútfő mérlegelésével döntött 895 mellett.⁸ E hosszan uralkodó évszámmal szemben – nem minden előzmény nélkül – Szőke Béla Miklós vetett fel jogos kételyeket túl késeinek tartva azt,⁹ amint arról alább bővebben tétetik említés.

Ha az áthidalandó időárok mértéke felől sem jutottak nyugvópontra a nézetek, akkor elképzelhető, hogy az áthidalás lehetőségei és nehézségei mennyire változatos vélekedéseket vetettek felszínre.

Manapság nem szokás Thury Józsefre hivatkozni.¹⁰ Kár, mert épp az avar továbbélés tárgyában is közölt újszerű, sőt nagyjából helytálló okfejtést. Szerinte az avarok közül nemcsak azok maradtak életben, akiket Nagy Károly frank uralkodó (768–814) Savaria és Carnuntum közé (Sopron, Moson megye és Pozsony megye déli része) tele-

³ Pohl 2003, 572–573.

⁴ Lásd pl. Airle et al. 2006; Pohl–Wieser 2009; Pohl–Mehofer 2010; Pohl–Zeller 2012.

⁵ Pray 1761, 292.

⁶ Szőke 2014, 9–42, különösen 38–42. Vö. *Annales Regni Francorum* 159.

⁷ Pray 1761, 323. Őt követi ebben Szabó 1869, 61. Vö. Regino 131.

⁸ Pauler 1880. Ehhez lásd még pl. Hóman 1935, 115–121; Györffy 1984, 577–605; Kristó 2003, 7–25.

⁹ Szőke 2014, 108–110; Szőke 2014a, 36–38.

¹⁰ Más vonatkozásban, de így is elismerésre méltóan az üdítő kivételek közé tartozik B. Szabó 2007, 501.

pített, hanem nagy számban laktak Pannonia egyéb vidékein, továbbá a Tiszától keletre, „a régi Daciában vagy Gepidiában” is. Thury itt Einhard 796-hoz rendelt bejegyzéséből indul ki: „Pippin a hunokat [avarokat] a Tisza folyón túlra űzte (Pipinus Hunnis trans Tizam fluvium fugatis).”¹¹ Az ott honos avarokat egy bizonyos 9. század közepi Ravennai Guido leírásában véli felfedezni: „Első és második Dacia, amely Gepidiának is mondatik, ahol most hunok, vagyis avarok laknak.” (Dacia prima et secunda, quae et Gepidia appellatur, ubi modo Uni, qui et Avari inhabitant.) Ám „Ravennai Guido” két személyt takar. Egyfelől adott egy ismeretlen nevű földrajzíró, Ravennai Anonymus, akinek műve, a *Cosmographia* valóban szerepeltet avarokat a Kárpát-medence keleti felén,¹² csakhogy alkotói idejét az újabb kutatás a 8. század elejére helyezi; másfelől adott Pisai Guido, aki 1119-ben a *Cosmographia* egyik átdolgozását készítette el.¹³ Ebből következik, hogy ha eredetileg is Ravennai Anonymustól való az idézet, akkor érvénye a 700-as évek elejétől csak visszafelé számítandó, ha viszont Pisai Guido toldotta be, akkor 568-tól az avarok pontosan be nem határolható eltűnéséig bármelyik időszak szóba jöhet. Sem így, sem úgy nem lehet az erdélyi avarokat a 9. század közepéhez rögzíteni.¹⁴ Hanem a *Cosmographia* illetően módon való kiesése viszonylag csekély veszteség, hiszen Thury József emelt két olyan hiteles forráshelyet vezetett be a hazai tudományba, amelyek 850 után is dokumentálnak avarokat!¹⁵ 870/871 táján Salzburgban feljegyzés készült a bajorok és a karantánok megtéréséről. A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*¹⁶ szól olyan „hunokról”, akik megkeresztelkedvén a frank uralkodónak fizetett adó fejében „mindmáig” (*usque in hodiernum diem*) ősi földjeiken lakoznak.¹⁷ Ennél is ígéretesebb egy 948 és 952 között készült bizánci államkormányzati mű. A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár (913–959) vezetésével összeállított *De Administrando Imperio*¹⁸ az avar–horvát háború következményeit ecsetelvén, jelen időben beszél horvátok között lakozó avarokról, akiknek „avar mivolta felismerhető”.¹⁹

Az „avar–magyar találkozó” egy másik lehetséges változata értelmében a magyarság egyes csoportjai jóval a honfoglalás előtt bebocsáttatást nyertek az Avar Kaganátusba. A több hullámban történt magyar beköltözés gondolata az Árpád-kor óta része histo-

¹¹ Thury 1897, 293. Vö. *Annales Regni Francorum* 99.

¹² Ravennai Anonymusnál két helyen is olvasható ez a leírás: „magna et spatiosa Datia dicitur: quae modo Gipidia ascribuntur; in qua nunc Unorum gens habitare dinoscitur.” *Cosmographia* 28; „Iterum ad partem quasi meridianam, ut dicamus, ad spatiosissimam terram, sunt patriae spatiosissimae quae dicuntur Datia prima et secunda, quae et Gipidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant.” *Cosmographia* 292.

¹³ Schnetz 1940, IV–VIII; Staab 1976, 27.

¹⁴ Érdekes, hogy Pray György hoz egy honfoglaláskor-térképet, amely Erdélyben avarokat tüntet fel. Ebből arra következtethetni, hogy a jezsuita tudós ismerte a *Cosmographia* egy korábbi kiadását. Pray 1761, 295.

¹⁵ Thury 1897, 293–294.

¹⁶ A továbbiakban CBC!

¹⁷ CBC 40.

¹⁸ A továbbiakban DAI!

¹⁹ DAI 142–143.

riográfiánknak;²⁰ régebbtől fogva, mint az avarok históriája, amelyet Antonio Bonfini vezetett be a 15. század végén történelmi műveltségünkbe.²¹ Fentiek taglalása helyett elég ide annyi, hogy e kérdésben Nagy Géza nyitott új fejezetet, azt tartván, hogy „*Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált e hazában*”. Őket a bolgárok között vélte felfedezni. Hivatkozik arra, hogy az Azovi-tenger melléki hun királyt, akinek székhelyén aztán Kuvrat feltűnik, Muagernek hívták, a Kuvrat által alapított Dulo-dinasztiát pedig a magyar mondák is ismerik.²²

Ezt az elméletet újabban László Gyula neve fémjelzi, aki a „kettős honfoglalás” kifejezést alkalmazta rá. Ennek lényege, hogy Árpád magyarjai nagy tömegű magyarságot találtak a Kárpát-medencében. Ők a 670-es években bevándorló „griffes-indás” kultúrájú kései avarok, vagyis „onogur-magyarok” leszármazottai lehettek.²³ Az elmélet hiányosságaira Kristó Gyula világított rá, amikor az etnikai együvé tartozást kifejező nyelvi és más tudati jelenségek egykorú dokumentumait kérte számon.²⁴ Jóllehet Kristó hiányérzete jogos, de nem perdöntő. A „kettős honfoglalás” melletti és a vele szembeni érveket ugyanis egyazon objektív akadály korlátozza: nyelvi adatok híján nem igazolhatóak, de nem is cáfolhatóak. Nincsenek olyan feljegyzéseink, amelyek reprezentatív erővel tanúsíthatnának az „avar” nyelvről, nincsenek kontrolladatok arra nézvést, hogy az etelközi magyarokhoz képest milyen nyelve(ke)n szólaltak meg a Kárpát-medencei „avar” emberek a 800-as években. Ezért máig helytálló Szádeczky-Kardoss Samu helyzetértékelése: a római kor vége és a magyar állami írásbeliség 11. századi kezdete közötti évszázadok írásos emlékei olyannyira szegényesek és oly eltérőféléképpen értelmezhetőek, ami miatt korántsem bizonyos, hogy a magyar nyelv Kárpát-medencei megjelenése 895-höz kötődik.²⁵ A kérdés tehát nyitva marad.

Hasonlóképpen lezáratlan/lezárhatatlan vita övezi a székelyek eredetét.²⁶ Ez a kérdés erős szállal kötődik az előzőhöz, hiszen a székelység ősfoglaló mivolta szintén az Árpád-kori íráshagyományban bukkan fel.²⁷ Egyes újkori tudósok a székelyeket az Avar Birodalom egyik népcsoportjaként tartják számon. E vélemény előbb Hóman Bálint ta-

²⁰ SS. Rer. Hung I, 147–165.

²¹ Erről összefoglalóan lásd Kulcsár 1973; Szabados 2006.

²² Nagy 1895, CCCLII. A „Muagerisz ~ Magyar” megfeleltetés igazolása Moravcsik 1927.

²³ László 1978. Vö. Szádeczky-Kardoss 1968; ATF 219–220; Bálint 2004; Makkay 2009.

²⁴ Kristó 1983, 186.

²⁵ Szádeczky-Kardoss 1971, 7.

²⁶ Historiográfiáját lásd Hóman 1921; Kordé 1991; Kordé 1993; Kristó 1996; Benkő 2012.

²⁷ SS. Rer. Hung I, 101, 162–163.

nulmányában,²⁸ később László Gyula 1944-es könyvében öltött testet;²⁹ mintegy átvezetésül a „kettős honfoglalás” mai értelemben veendő elméletéhez.

Az állami és etnikai identitásformák különbözősége lehetőséget ad arra, hogy az Avar Birodalmon belül, majd a „túlélő avar” jelentésmezőben „onogur-magyar”, székely jelölőkről beszéljünk, ezek egymáshoz való viszonyát mérlegeljük.³⁰ Addig azonban illő a számunkra fontos további írott emlékeket sorra venni. (Messzire vezetne annak taglálása, hogy az „avar” közösségek miért „hun” néven fordulnak elő többször; ehhez még a teljes avar kor népnévi adattára sem lenne elegendő.)

A CBC (870/871) és a DAI (948/952) adata közé időben egy „újabb” forrás ékelődik, ami tulajdonképpen egy régről ismert passzus újraértelmezése. Regino prümi apát 908-ban bevezetett krónikája *„pannonok és avarok pusztáin”* (*Pannoniorum et Avarum solitudines*) kóborló magyarokat említ.³¹ E kútfő különös jelentőségére később térek ki; itt a *solitudo* szóra kell tekintenünk. Korábban elhagyatott pusztaságnak vélték, ám Szádeczky-Kardoss Samu meggyőző érvei alapján az „avarok pusztái” nem lakatlanul hagyott térségek, hanem avarok benépesítette sík vidéknek tekintendők.³² A *solitudo* szó Iustinusnál – akinek krónikáját forgatta Regino – túlnépesedő területet jelent, ahonnan időnként tömegek rajzanak ki. Az aktuális *„Pannoniorum et Avarum solitudines”* így Szádeczky-Kardoss szerint *„nem az avarok és pannoniaiak lakatlanul hagyott földjeire értenedők, hanem mozgó életmódú pannoniaiak és avarok territóriumára, amelyről a bolgár és a morva állam, valamint a karantán örgróf igazgatása alatt álló frank tartomány határai (fines) elérhetők voltak.”*³³

A CBC, Regino és a DAI egymástól elkülönülten szól három avar csoportról. Az első egy frank főség alatt, ilyenformán Pannoniában élő közösség 870/871-ből; a CBC adófizető keresztény hunjaira tett utalást nincs okunk anakronisztikusnak minősíteni. A második avar népegységet az alföldi pusztákon érdemes keresnünk; a hozzá rendelt 889-es évszám részint Regino egykorú mivolta, részint a magyarok említése miatt nagyságrendileg mindenképpen helyesnek tartandó. Harmadjára a horvátoknak hódolt avarok

²⁸ „A történettudomány nem igazolja az Attila halála és birodalma bomlása után Erdélybe költöző s ott ötödfélszáz évig, a hún-magyarok bejöveteléig a hegyek közt elvonultan élő székelyekről szóló ősi hagyományt, de megerősíti, történeti ténnyé emeli a székelység hún hagyományát, az egykor Attila birodalmához, majd a hatalmas avar birodalomhoz tartozó valamelyik hún-török törzsből való származását, a magyar honfoglalástól független, annál korábbi idő óta folytonos, ma már tizenegyszázados erdélyi foglalt birtokosságát, a magyar nép hún-török (bolgár) elemeivel közeli etnikai és az egész magyar néppel való kulturális rokonságát s ennek következtében történt gyors és tökéletes megmagyarosodását.” (Hóman 1921, 107.)

²⁹ „... a magyar krónikák hún név alatt elmondott avar történelme a legerősebb bizonyíték arra, hogy az adatokat csakis az itt maradt és beolvadt húnoktól (avaroktól) kaphattuk...” (László 1944, 95–101 [Idézet 1944, 98]).

³⁰ Ehhez kiindulásul lásd Hóman 1917; Hóman 1918; Olajos 1969; Makkay 2009; Szabados 2014.

³¹ Regino 132.

³² Szádeczky-Kardoss 1983, 198. Korábbi, meghaladott „pusztaság” értelmezését lásd pl. Hóman 1917, 153.

³³ Szádeczky-Kardoss 1993, 232–233.

sorakoznak az előző kettőtől dél-délnyugatra; mivel a DAI eme közlése inkább politikai, mint történeti jellegű, érvényét nyugodtan lehet a 940-es, 950-es évekre vonatkoztatni.³⁴

Mindezekről további források is szólnak. Makkay János nemrég hívta fel a figyelmet az Altaichi Évkönyvek azon mondatára, amelyből a „hun nép” keresztény hitre téréséről (865. *Gens Hunnorum fiunt Christiani*) értesülünk.³⁵ Innen az *Annales Altahenses Maiores* kritikái kiadása az *Annales Alamannici* 863-ra datált helyéhez utasít (*Gens Hunnorum christianitatis nomen aggressa est*).³⁶ Ám a kutatók korántsem ennyire egyöntetűen vélekednek e hunok kilétéről. Ki magyaroknak (Gombos Ferenc Albin), ki Kárpát-medencében honos avaroknak (Szádeczky-Kardoss Samu) tartja őket.³⁷ Olajos Terézia viszont elveti annak valószínűségét, hogy az avarokat még ekkor is téríteni kellett volna, és ezért ezt a bejegyzést az *Annales Einsidlenses*nek a 868. év alá sorolt közlésével társítja (*Gens Vulgarorum ad Christi fidem convertitur*), ilyenformán a kereszténységre térő bolgárokat látja bennük. Ez az értelmezés nem meggyőző. Eleve tény, s erre Olajos Terézia maga is hivatkozik, hogy ugyanezen forrás 863-hoz a hunok megtérését rögzíti (*Huni ad fidem convertuntur*).³⁸ Bár az – akár figyelmetlenségből, akár a rendszertelen írói munka miatt – gyakran megesett, hogy az évkönyvek ugyanazon eseményt többször is feltüntettek,³⁹ de az *Annales Einsidlenses*ben nem csupán e két hír áll egymástól viszonylag távol (863 és 868), hanem más-más népnévhez kötődik. Vagyis az tűnik kézenfekvőnek, hogy ez a két bejegyzés két külön eseményt takar: a korábbi az avar „hunok”, a későbbi pedig a bolgárok keresztény hitre térését. Nem mellesleg az *Annales Einsidlenses* 863-as adata időben is jobban illeszkedik az *Annales Alamannici* szintén 863-ra és az *Annales Altahenses Maiores* 865-re keltezett közléséhez, mint a 868-as bolgár tárgyú adat az előzőek bármelyikéhez.

Továbbá azt sem túlzás feltenni, hogy ekkor még tömegével élhettek pogány avarok Pannoniában.⁴⁰ Mindezeknél fogva az *Annales Alamannici*-féle *Gens Hunnorum* avar megfeleltetésével értek egyet. Úgy vélem, ezt a lassan kereszténnyé lett népességet a CBC hunjaiban láthatjuk viszont 870/871 folyamán: tehát a tartalmi jegyek nem egy negyedik avar közösségre utalnak, hanem ugyanarra a pacifikált pannoniai „avar” lakosságra.

„Avar” szempontból tekintve ezek a körülmények várhatták a honfoglaló magyarokat. Ámde a honfoglaló magyarok mikor ismerték meg ezeket a körülményeket, és ehhez

³⁴ A tőlük idézett irodalmon kívül ehhez lásd még Olajos 2004.

³⁵ Makkay 2007, 84. Vö. *Annales Altahenses Maiores* 60.

³⁶ MGH. SS. I, 50, 66, 76.

³⁷ CFHH. I, 91; Szádeczky-Kardoss 1986, 138.

³⁸ Olajos 2012, 176. Vö. MGH. SS. III, 140.

³⁹ A Fuldai Évkönyvekbe például 895 és 896 alá egyaránt bekerült a magyar–bolgár háború. *Annales Fuldenses* 126, 129–130. Klosterneuburgban ennél is furcsább eredmény állt elő, amikor Imre magyar király (1196–1204) halála évét 1203-nál és 1205-nél is feltüntették a tényleges 1204 helyett. Vö. MGH. SS. IX, 620–621, 634.

⁴⁰ Vö. Szőke Béla Miklós azon megfigyelésével, miszerint a csoportidentitás változása a szolgálonépek körében lassabban, míg az elit esetében gyorsabban ment végbe (Szőke 2014a, 34).

képest mikor(tól) s mi módon települtek eme körülmények közé? E sarkalatos kérdés a honfoglalás időrendjét feszegeti.

Utaltam rá, hogy Szőke Béla Miklós perújrafelvételt kezdeményezett a kronológia újragondolásáért. Érvelésének történeti alapja egy 9. századi évkönyv. Hinkmar reimsi érsek a 862. esztendőhöz egy *Ungri* nevezetű nép, eladdig ismeretlen ellenség (*hostes... inexperti*) hadjáratát jegyezte fel, amely a dánok [valójában a keleti frankok] királyságát pusztította (*populantur*).⁴¹ Hinkmar műve, az *Annales Bertiniani* régóta ismeretes historiográfiánkban,⁴² de ezt az adatát csupán a magyarok első nyugat-európai említéseként szokás elkönyvelni olyképpen, hogy az Etelközből hadra kelők ekkor érték el a Keleti Frank Királyság területét. Csakhogy 862-ben megérte-e ezeknek a harcosoknak vállalni a hosszú utat Etelközből az Alpok előteréig, kockáztatva azt, hogy mire ideérnek, okafogyottá válik a megbízatás? Szőke ezért véli úgy, hogy ezek a magyarok 862-re már a Kárpát-medencében éltek, különben a forgandó hadiszerencse miatt nem tudtak volna bekapcsolódni a küzdelmekbe. Így ők legkésőbb a 9. század közepétől jelen vannak a Kárpát-medencében, és számottevő katonai erőt képviselnek; a 880-as évek elejére alaposan kiismerték a térséget, s képesek voltak beavatkozni a Karoling Birodalom keleti végeinek életébe. Szőke végső soron arra a következtetésre jutott, hogy a honfoglalás több évtizeden keresztül zajló eseménysor volt, amelynek 895/896 nem a kezdő, hanem a befejező dátuma lehetett.⁴³

Noha az írott kútfők változatlanul nem keltik a bőség zavarának érzetét, de Szőke újító felvetése kellően erősnek mutatkozik. Elméletét a forráskritika tüzeiben lehet tovább edzeni. Elsőként azt a próbát kell kiállnia, hogy 862 „ismeretlen ellenségein” kizárólag a honfoglaló magyarok és nem mások értendők. A kérdés indokolt, hiszen az *Ungri* népnév Német Lajos keleti frank király (843–876) 860-ban kelt oklevelének „*Uuangariorum marchia*” kitételével csendül össze, ami a 805-ben Nagy Károly által létrehívott egykori vazallus avar állam határát jelöli. Hazánkban Olajos Terézia figyelt fel erre az adatra, de csak lehetőségként vetette fel, hogy itt egy korábbi magyar bejövétel emlékezete csapódott le.⁴⁴ Őrá is hivatkozva László Gyula határozottan állította, hogy a 862. évi utalás a Kárpát-medencei onogurokra vonatkozik.⁴⁵ Mivel a magyar elnevezés ékes példája annak, hogy a jelölők (nevek) és az általuk jelöltek (népek) kapcsolata mily szövevényesen alakulhat, László Gyula különvéleményétől nem vitathatjuk el teljesen a létjogosultságot. Mégsem valószínű, hogy ebben neki lenne igaza. Ugyanis egy közösség azonosításakor nem pusztán a nevére, de az általa tanúsított viselkedésre is ajánlatos figyelni, és itt azt látjuk, hogy két csoport más-más magatartásformát képvisel. Amíg az egyik ez idő tájt megkeresztelkedik és adót fizet, addig a másik a Frank Birodalomra

⁴¹ *Annales Bertiniani* 60.

⁴² Pray 1761, 321.

⁴³ Szőke 2014, 108–110.

⁴⁴ Olajos 1969.

⁴⁵ László 1978, 172.

ront. Előbbiek az „avarok” (akár „hun”, akár „onogur” nevezettel), utóbbiak a „magyarok” (862-ben éppen *Ungriként* említve). Mialatt tehát a békés avarok új vallásra térnek a Karoling Pannóniában, azonközben egy harcias nép jelenléte körvonalazódik ugyanott, amelynek Nyugat-Európát elérő katonai ereje hatékonyságra és jó helyismeretre vall. Hadat irányítani bajosan lehetett volna kizárólag Etelközből a Kárpát-medence kiismerése nélkül oly korban, amikor – és még azután évszázadokig – a hadtörténet menetét nagyban befolyásolták a természetföldrajzi viszonyok.⁴⁶

Ezekre tekintettel a honfoglalás kezdete valóban teherő a 9. század közepére, de azért úgy vélem, hogy 862-ben a magyarok még Etelközben tartózkodtak, de már a Kárpát-medencében is tartottak szállást. (Igaz, azt megbecsülni sem lehet, hogy hányan, s mekkora területen.)

Hogyan viszonyultak egymáshoz az avarok és a magyarok? Erről nem szólnak a források, de valami fogalmat azért alkothatunk. Nyilvánvaló, hogy a támadó magyarokat senki nem tartóztatta fel a Kárpát-medencében, hiszen pusztító erővel zúdultak célterületükre. Hadi útjuk pedig – akár a Kárpátokon kívül, akár az Alföldön vette kezdetét – Pannonián keresztül vezetett nyugat felé, ily módon áthaladhattak avar szállásföldeken, de legalábbis érinthették azokat. Persze lehet latolgatni, hogy az avarok nem tudtak, vagy nem akartak a magyarokkal szembeszállni, de adatok híján nem jutunk messzebbre, mint hogy rögzítsük: az „avar–magyar találkozó” lehetséges 862. évi fejezetéből nincs tudomásunk konfrontációról.

A következő ismert magyar hadjáratot majdnem két évtizeddel későbből adja hírül egy évkönyv. Avarokról ugyan nem tétetik említés, de a magyarok azonosíthatósága mellé pontosabb helymegjelölés járul. A *Salzburgi Évkönyvek* 1921-ben felfedezett szövegváltozata a 881. esztendő alá ezt az eseményt rendeli: „Az első csata a magyarokkal Bécsnél. A második csata a kabarokkal Culmite mellett.” (*Primum bellum cum Ungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.*)⁴⁷ Hiányos ez a közlés, mert a harcok 881-en belüli idejéről és kimeneteléről nem szól, de két dolog legalább egyértelmű. Egyrészt az, hogy a csaták helyszíne a Bécsi-medence (Bécs és Kullmitz vagy Kulmberg),⁴⁸ másrészt az, hogy a kabarok fegyvertársi minőségét bizonyítja. Itt Álmos magyarjai, és nem a pannoniai „onogur-magyarok” harcoltak, hiszen a kabarok még Kelet-Európában váltak ki a Kazár Kaganátus kötelékéből, hogy a Magyar Nagyfejedelemséghez csatlakozzanak.⁴⁹ Afelől viszont ismét csak találgatni lehet, hogy a magyarok és a kabarok honnan vonultak a Bécsi-medencébe, és hová térhettek vissza onnan, még Etelközbe, vagy már egy Kárpátokon belüli támaszpontra?

Ha 862 kapcsán alapos okkal tehetjük fel ez utóbbit (is), akkor 881 immár lokalizálható célpontjai tovább nyomatékosítják ennek lehetőségét. Ettől még sejtelmünk sincs

⁴⁶ A magyar hadtörténet katonaföldrajzi korszakolása kapcsán e szempontot lásd Nagy 2004, 6–11.

⁴⁷ MGH. SS. XXX/2, 742.

⁴⁸ HKÍF 209.

⁴⁹ DAI 174–175.

arról, hogy mekkora teret foglaltak el a magyarok a Kárpát-medencéből, illetve mekkora népesség képezte a „magyar” hátországot; amint arról sem, hogy milyen ütemben haladt és mikor fejeződött be Etelköz kiűritése. Annyi bizonyos, hogy a Kárpát-medence 881-re kellően feltérképezett és könnyen átjárható felvonulási területet biztosított a magyar harcosok számára.⁵⁰

Az idő előrehaladtával, a 9–10. század fordulóján sűrűsödnek az idegen politikai alakulatokat ért támadások (892, 894, 895, 898?, 899–900, 900, 901, 902, 903, 904–905, 906). Csupán e 15 esztendő alatt 11 (10) mozgósítást különíthetünk el, amelyek között kisebb portyák és nagy horderejű hadjáratok egyaránt előfordultak.⁵¹ A tömör adatsorból is kiviláglik a mozgásban levő Magyar Nagyfejedelemség biztonságérzete: nem kellett hátbatámadástól tartania keletről,⁵² a Kárpát-medencében kiépülő új sztyepp-birodalomra pedig egyáltalán nem ellenségként tekintettek a régebbi lakosok, akikkel szervezetlenségük dacára számolni kell, hiszen Álmos népe nem lakatlan földön járt.

Az avar–magyar kapcsolat értékeléséhez legközelebb Regino vezeti olvasóit. Amire korábban utaltam, azt itt kell megfelelő mértékben idézni. A 889. évnél a magyarokról ez áll nála: „*Először is a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak, vadászattal és halászattal szerezvén meg mindennapi táplálékukat; ezután ismétlődő, ellenséges támadásokkal törtek be a karantánok, morvák és a bolgárok határterületeire; kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el...*”⁵³ A magyarok kétszeri megmozdulása tehát eltérő viselkedést tükröz. Amíg a pannónok és az avarok pusztáin csak élelmet gyűjtöttek, addig a karantánokat, a morvákat és a bolgárokat fegyveres támadásaik sújtották. Vagyis a Kárpát-medence avarok lakta törzsterületein – illetőleg a „pannónok” vélhetőleg dunántúli, de a térség szempontjából mindenképpen belső vidékén – nem mutathatók ki harci cselekmények, hanem csupán annak peremterületein, valamint attól délre. Etnikus szempontból kihegyezve ezt az összehasonlítást az látszik, hogy a karantánok, a morvák és a bolgárok iránti harcias magatartást a magyarok nem tanúsították az avarokkal szemben!

Ennyi, amit írott kútfőink elárulnak az „avar–magyar találkozó” háttéréről. A helyszín világosan látszik: a Kárpát-medence. Az időpont már elmosódottabban tűnik elénk: igazából nem időpont, hanem egy több évtizedes folyamat a 9. század második felében. (Illetve akár ki is terjedhetne a 950-es évekig az Északnyugat-Balkán térségére, ám a horvátok között lakó avarok és a magyarok esetleges érintkezéséről végképp nincs tudomásunk.) Végül a kapcsolat minőségét a legóvatosabb becsléssel szólva is úgy jellemezhetjük, hogy e két közösség között jóindulatú semlegesség állt fenn; mindez elősegítette

⁵⁰ E magyar harcosok 881-ben már nem is tűntek oly ismeretlennek. Elgondolkodtató Szőke Béla Miklós azon megállapítása is, hogy a salzburgi annalista képes volt pontosan elkülöníteni a magyarokat és a kabarokat, amit nem tehetett volna meg egy számára majdnem ismeretlen ellenség láttán (Szőke 2014, 108–110).

⁵¹ Források és szakirodalom megjelölésével lásd Szabados 2011, 139–142.

⁵² Ennek részletes indoklását lásd Szabados 2010.

⁵³ HKÍF 198. (Kordé Zoltán fordítása.) Vö. Regino 132–133.

a Kárpát-medence magyar integrációját, az új közép-európai sztyeppebirodalom berendezkedését.

Kitekintés a régészetre

Az írástudók jóvoltából csupán a történelmi keret állt elő. Ezt a vázat, ezt a történelmi foglalatot a tárgyi emlékek tudják valamelyest kitölteni, amelyekről értelemszerűen a régészet illetékes nyilatkozni. Mivel az írott és a tárgyi források a múltat más-más szemszögből világítják meg, öröndetes, ha ez a két forráskör nemhogy nem mond ellent egymásnak, de még egy irányba mutató tanulságok levonását is engedi: amint hogy az alábbi rövid szemlélésből is kiderül, hogy régészek és történészek hasonló következtetésre jutottak.

A régészeti szakirodalomban Tomka Péter, Szentpéteri József és Szőke Béla Miklós tollából származnak általánosabb érvényű következtetések. Tomka a politikai és az etnikus történelem közötti különbségtétel szükségére hívja fel a figyelmet: az avar állam bukása kiemeli a magyar állam megmaradásának tényét, továbbá a magyar eredet számai nemcsak keletre, hanem a Kárpát-medencébe is vezetnek, amelynek lakói a magyar etnogenezis részévé váltak.⁵⁴ Ezzel egybevág Szőke Béla Miklós véleménye, miszerint az avar kori népesség jelentős vérveszteség nélkül élte túl a 8–9. század fordulóján bekövetkezett hatalmi átrendeződést; az ő leszármazottaik alkották a honfoglalás kori Kárpát-medence alaplakosságát, s majd az új uralkodó hatalom, a magyarság köznépi zömét is.⁵⁵ Szentpéteri József tekintélyes adatbázissal érzékeltette az eddigi keltezési gyakorlat érdekességeit.⁵⁶ Az összesített és regionálisan tagolt diagramok közös jellemzője, hogy a 9. század elejéhez kötött lelőhelyek mennyisége óriási zuhanást mutat a 8. századi anyaghoz képest. *„Sem a régészeti leletanyag, sem az írott történelmi források (az avar állam belső nehézségei, időnkénti belharcai, fennállásának vége felé pedig hanyatlása) nem indokolják azokat a nagymérvű lelőhelyszám-csökkenéseket, melyek a 7. század elejétől a század végéig, valamint a 8/9. század fordulót követően bekövetkeztek. A fenti jelenségek hátterében minden bizonnyal a jelenleg követett keltezési gyakorlat rejlik.”* Az anomáliák oka a népvándorlás kor tekintélyes kutatóinak szemléletéhez való alkalmazkodás, emiatt elengedhetetlennek tartja a keltezés újragondolását és a túl meredeken emelkedő/hanyatló vonalak enyhítését. Szentpéteri József diplomatikus megfogalmazása azt tárta fel, hogy az avarok 9. század elejére erőltetett „kiveszése” egyfajta vegyes érvelés révén állt elő a korábbi régészetben.⁵⁷ Ezt a keltezés általi „avarpusztítást” az írásos emlékek nem kellően

⁵⁴ Tomka 1997.

⁵⁵ Szőke 1996, 43.

⁵⁶ Szentpéteri 2002.

⁵⁷ Szentpéteri 2006.

körültekintő elemzése gerjesztette, holott azok beható vizsgálata szintén nem támasztja alá a végzettszerű népirtás képzetét.⁵⁸

Régészek és történészek egymástól függetlenül, ám egymással egybehangzóan állítják: Avarország bukása nem járt együtt az avar nép kipusztulásával. És ezt nem kizárólag magyar kutatók hangsúlyozzák: erre a következtetésre jutott John Van Antwerp Fine, a középkori Balkán amerikai monográfusa is.⁵⁹

A fenti képet árnyalják a regionális érvényű megfigyelések. Ha például Észak-Bácskát tekintjük, ott Ricz Péter szerint az avarok túléltek a frank háborúkat: egy ideig megtartották temetkezési szokásaikat, s temetőiket valamikor a 9. század közepén hagyták fel végleg.⁶⁰ Itt tehát az avar kor régészeti értelemben is közel kerül a „magyar kor” kezdetéhez. Hanem amint az írott, úgy a tárgyi kútfőket sem kerülheti el a válaszadás kényszere: a „magyar kor” valójában mikortól számítandó?

Szőke Béla Miklós a honfoglalás kor újraértelmezéséhez nemcsak történeti, hanem régészeti érveket is csat sorba állított. Mint mondja, a „honfoglalók első nemzedéke” jelenség lehet az oka annak, hogy a 9. század második felében a magyarok régészeti leletek nehezen mutathatók ki. A sztyeppei népekre jellemző törvényszerűségeként tünteti fel azt, hogy az írott kútfők és – a gyakran pénzzel – keltezett leletanyag között egy emberöltő a hiátus.⁶¹ Számomra meggyőzőnek tűnik ez az okfejtés, de történészként nem dönthetek keltezési módszerek helyessége felől. Kiváltképp annak fényében, hogy a Kárpát-medence régiói az anyagi műveltség tekintetében is elkülönültek. A néhai Avar Kaganátus törzsterülete a 830-as évek derekáig két nagy politikai és kulturális tömbre szakadt. Pannonia provincia(e) (Alsó-Ausztria, a Dunántúl és a Dráva–Száva köze) a Karoling Birodalom egyházi és világi közigazgatási rendszerébe tagozódott, ahol a változások lassan, az akkulturáció jegyében folytak. Ezzel szemben a Dunától keletre visszahúzódó „maradványkaganátus” anyagi műveltségét a kései avar tradíciók őrzése határozta meg.⁶²

Amiként az általános, úgy a helyi léptékű következtetések levonásakor sem lehet eltekinteni attól, hogy meddig terjed az egyes forráscsoportok illetékességi köre. E módszertani tudatosság köszön vissza Tomka Péternél is, amint kiemeli: Pannoniában a késő avar griffes-indás kultúra nem éri meg a honfoglalást, mivel időben közbeékelődik a Karoling-peremkultúra, de a tárgyi műveltség átalakulása nem hozza sem a génállomány változását, sem a nyelvváltást.⁶³ Ugyanezt a finom, de határozott különbségtételt alkal-

⁵⁸ Szőke 1993, 36–38; Olajos 2001.

⁵⁹ Fine 1983, 78.

⁶⁰ Ricz 1993, 177.

⁶¹ Szőke 2014, 110. Már korábban is szóvá tette, hogy hiányoznak a biztos fogódzók a honfoglaló magyarság első nemzedéke régészeti lelethorizontjának meghatározásához (Szőke 1994, 83).

⁶² Szőke 2014a, 34–36.

⁶³ Tomka 1994, 106.

mazta egy másik Kárpát-medencei régió, az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetőinek monográfiája is, Gáll Erwin.⁶⁴

Még egy lehetőség mutatkozik arra, hogy avarok és magyarok „találkozását” régészeti oldalról meg lehessen ragadni. Ez az avar–magyar asszimiláció kérdése, amivel hol egyéni, hol társszerzős munkáiban Szentpéteri József foglalkozott. Esettanulmány gyanánt a vörsi lelőhely szolgált, ahol is egyazon temetkezési helyen késő avar kori, 9. századi, honfoglalás kori és kora Árpád-kori népesség régészeti emlékei fordultak elő. Az alkalmazott módszerek közül például a csontvázak szerológiai vizsgálata és a pollenanalízis említhető. Az azonban nem derült ki világosan, hogy egy folyamatosan itt élő lakossághoz csatlakoztak az újonnan jövő honfoglalók, vagy az alaplakosság maradt változatlan, és csak az anyagi kultúra lett más. E temetőben így csupán a lehetőség maradt meg a késő avar lakosság továbbélésének és a magyarságba való beolvadásának nyomon követésére.⁶⁵ Az asszimiláció tudományközi megközelítésének szükségét hangoztatva legújabbban is a régészeti elemzések korlátaira világít rá Szentpéteri József. Nem titkolja: a mintegy 3450 ismert avar kori lelőhely ellenére csak néhány olyan temetkezési hely akad, amelyet mindkét népesség használt. A két különböző műveltség egyidejűsége melletti legkézenfekvőbb bizonyíték gyanánt az eltérő tárgyi kultúrák huzamos időn keresztül történt keveredését jelöli meg, egyazon személy, illetve egy közösség hagyatékában. Elismeri, hogy a leg súlyosabb ellenérv szerint nincs ilyen, hiteles körülmények között feltárt lelőhely, és ahol pedig felmerült a közösen használt temetkezési hely gyanúja, ott az uralkodó álláspont szerint az első honfoglalás kori sírok csak jóval az avar kori temető felhagyása után keletkeztek. Ugyanakkor a kisszámú szóba jöhető lelőhely a Kárpát-medence különböző pontjairól és eltérő természetföldrajzi környezetből való (Győr-Moson-Sopron megye, Felvidék, Heves, Békés, Hajdú-Bihar, Tolna megye). Szentpéteri József szerint mind egyik lelőhely rendelkezik olyan késő avar kori leletanyaggal, amely alapján a népesség megérthette a magyarok letelepedését, ám e közös vonás dacára a régészet még nem tudja kifogástalanul bizonyítani az avar–magyar asszimilációt. A feltűnően kisszámú közös lelőhelyet tekintve más megoldási lehetőséget is kínált a szerző: az új hatalmi viszonyok nem tették szükségessé azt, hogy a Kárpát-medence új urai mindenütt saját köreiből való vezetőt állítsanak a régi települések élére, akik együtt temetkeztek volna a helyben talált lakossággal.⁶⁶

Amíg a történész saját forrásbázisa kimerültével érdeklődve várja és figyeli a régészeti módszerek finomodását (különös tekintettel a keltezésre), addig csak kérdezni tud. Itt nem állt fenn a tárgyi kultúrában megragadható asszimilációs kényszer? Mert ha ez nem áll fenn, akkor ez egy gyors és erőszakmentes integrációra enged következtetni, ami egybevág az írott kútfők kínálta képpel. Mikor s miként „illeszkedhettek” egymáshoz az avarok és a magyarok? E dolgotatban előkerült az integráció, az asszimiláció és

⁶⁴ Gáll 2013, 804.

⁶⁵ Lásd pl. Költő–Szentpéteri 1990; Szentpéteri 1991; Költő et al. 1992.

⁶⁶ Szentpéteri 2014, 46–47.

az akkulturáció válfaja. Legújabban Gáll Erwin végezte el e három szociológiai fogalom elkülönítését és a népvándorlás korra történt alkalmazását. Jóllehet az ő esettanulmánya a 6–7. századi Erdélyi-medence avar fennhatóság alá jutását elemezte,⁶⁷ ám üdvös lenne ezekkel a szempontokkal az „avar–magyar találkozó” erejéig is kezdeni valamit.

Egy ilyesfajta gondolatkísérlet egy másik tanulmány tárgyát kell hogy képezze. Addig is változatlan kíváncsi marad annak szem előtt tartása, hogy az avarok és a magyarok viszonyát nem lehet kizárólag az avarok és a magyarok körére szűkítetten értelmezni, hiszen a 9. századi Kárpát-medence a maga közép-európai és észak-balkáni kapcsolódásaival egy bonyolultabb rendszerbe illeszkedett, amelynek frank, karantán, horvát, morva és bolgár szereplői is voltak. Pray György történeti kiválóságát dicséri, hogy mindezt 1761-re világosan felmérte. Nem az ő tudói határait, de nem is Thury József, Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia, illetve Tomka Péter, Szőke Béla Miklós és Szentpéteri József eredményeit és előrevivő gondolatait, hanem a megismerés szűkre szabott korlátait jellemzi az a körülmény, hogy még mindig sok vitás és megold(hat)atlan kérdéssel szembesülünk.

Irodalom

Források

Annales Altahenses Maiores

Annales Altahenses Maiores. Ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Hannoverae, 1891. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 4.)

Annales Bertiniani

Annales Bertiniani. Recensuit Georgius Waitz. Hannoverae, 1883. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 5.)

Annales Fuldenses

Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientales. Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. Hannoverae, 1891. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 7.)

Annales Regni Francorum

Annales Regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. Qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi. Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. Hannoverae, 1895. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 6.)

⁶⁷ Gáll 2014.

ATF

Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai*. Budapest, 1998.

CBC

Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz, 1979.

CFHH

Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I–III. Ed.: Gombos, Franciscus Albinus. Budapestini, 1937–1938.

Cosmographia

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Ex libris Manu Scriptis ediderunt Moritz Pinder et Gustav Parthey. Berolini, 1860.

DAI

Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint)

HKÍF

A bonfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)

MGH. SS. XXX/2

Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae, 1934.

MGH. SS. I

Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus I. Edidit Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae, 1826.

MGH. SS. III

Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus III. Edidit Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae, 1839.

MGH. SS. IX

Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus IX. Edidit Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae, 1851.

Regino

Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi. Recognovit Fridericus Kurze. Hannoverae, 1890. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusati 50.)

SS. Rer. Hung

Scriptores Rerum Hungaricarum. I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938.

Szakirodalom

ADAM

Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. I–II. Hrsg.: Szentpéteri, József. Budapest, 2002. (Varia Archaeologica Hungarica XIII/1–2.)

Airlie et al. 2006

Staat im frühen Mittelalter. Hrsg.: Airlie, Stuart–Pohl, Walter–Reimitz, Helmut. Wien, 2006. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 11.)

Bálint 2004

Bálint Csanád: A középkor kezdete és Kuber bevándorlása. *Archaeológiai Értesítő* 129 (2004) 35–65.

Benkő 2012

Benkő Elek: *A középkori Székelyföld*. I. Budapest, 2012.

B. Szabó 2007

B. Szabó János: Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2007) 501–526.

Fine 1983

Fine, John Van Antwerp Jr.: *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1983.

Gáll 2013

Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. I–II. Szeged, 2013. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.)

Gáll 2014

Gáll, Erwin: The Avar Conquest and what followed. Some ideas on the process of „avarisation” of Transylvanian Basin (6th–7th centuries). In: *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Hrsg.: Cociș, Sorin. Cluj-Napoca, 2014, 295–323. (Series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7.)

Györffy 1984

Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. In: *Magyarország története. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1984, 577–650.

Hóman 1917

Hóman Bálint: A magyar nép neve a középkori latinságban. I–II. *Történeti Szemle* 6 (1917) 129–158, 240–258.

Hóman 1918

Hóman Bálint: A magyar nép neve a középkori latinságban. III. *Történeti Szemle* 7 (1918) 1–22.

Hóman 1921

Hóman Bálint: A székelyek eredete. *Magyar Nyelv* 17 (1921) 90–107.

Hóman 1925

Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest, 1925.

Hóman 1935

Hóman Bálint: *Magyar történet*. I. Budapest, 1935.

Kordé 1991

Kordé Zoltán: *A székelykérdés története*. Székelyudvarhely, 1991. (Múzeumi Füzetek 4.)

Kordé 1993

Kordé Zoltán: A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. *Aetas* 8/3 (1993) 21–39.

Költő–Szentpéteri 1990.

Költő László–Szentpéteri József: Adatok az avar asszimiláció kérdésköréhez. Egy koraközépkori népesség régészeti emlékeinek feltárása Vörsön. *Forrás* 22/10 (1990) 69–78.

Költő et al. 1992.

Költő László–Lengyel Imre–Pap Ildikó–Szentpéteri József: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora-középkori Pannoniában. (Egy Somogy-megyei régészeti ásatás előzetes eredményei – Vörs). – *Ethnika, archäologische Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien. (Vorläufige Ergebnisse einer archäologischen Ausgrabung im Komitat Somogy – Vörs).* *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 283–307.

Kristó 1983

Kristó Gyula: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. *Szegedi Bölcsész-műhely* 82 (1983) 177–190.

Kristó 1996

Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről*. Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10.)

Kristó 2003

Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged, 2003.

Kulcsár 1973

Kulcsár Péter: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Budapest, 1973.

László 1944

László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944.

László 1978

László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978.

Makkay 2007

Makkay János: *Árpád fejedelem*. Budapest, 2007.

Makkay 2009

Makkay János: *Siculica Hungarica. A székelyek az ősidők kezdeteitől magyarok. A kérdés Nagy Gézától László Gyuláig*. Budapest, 2009.

Moravcsik 1927

Moravcsik Gyula: Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 258–271.

Nagy 1895

Nagy Géza: Magyarország története a népvándorlás korában. In: *A magyar nemzet története. I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1895, CCLII–CCCLII.

Nagy 2004

Nagy Miklós Mihály: A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. In: *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)*. Szerk.: Frisnyák Sándor–Csihák György. Nyíregyháza–Zürich, 2004, 3–15.

Olajos 1969

Olajos Terézia: Adalékok a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 87–90.

Olajos 2001

Olajos Terézia: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.)

Olajos 2004

Olajos Terézia: Az avar továbbélés kérdéséről. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Budapest, 2004, 111–118.

Olajos 2012

Olajos Terézia: *Annales Alamannici a. 863: „gens Hunnorum”*. Etlközi magyarok vagy avarok avagy bolgárok? In: Olajos Terézia: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok*. Szeged, 2012, 173–176.

Pauler 1880

Pauler Gyula: Lebedia, Etlköz, Millenarium. *Századok* 14 (1880) 1–21, 97–117.

Pohl 1988

Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822. n. Chr.* München, 1988.

Pohl 2003

Pohl, Walter: A non-Roman empire in Central Europe. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Eds: Goetz, Hans-Werner–Jarnut, Jörg–Pohl, Walter. Leiden–Boston, 2003, 571–595. (The Transformation of the Roman World 13.)

Pohl–Wieser 2009

Der Frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven. Hrsg.: Pohl, Walter–Wieser, Veronika. Wien, 2009. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 16.)

Pohl–Mehofer 2010

Archaeology of identity – Archäologie der Identität. Hrsg.: Pohl, Walter–Mehofer, Mathias. Wien, 2010. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17.)

Pohl–Zeller 2012

Sprache und Identität im frühen Mittelalter. Hrsg.: Pohl, Walter–Zeller, Bernhard. Wien, 2012. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 20.)

Pray 1761

Pray, Georgius: *Georgius: Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae, 1761.

Ricz 1993

Ricz Péter: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. – Angaben zur chronologischen Frage der Auffassung der awarischen Gräberfelder in

der Nordbatschk. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993, 171–186.

Schnetz 1940

Schnetz, Joseph: Praefatio. In: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. Hrsg.: Schnetz, Joseph. Leipzig, 1940, IV–VIII. (Itineraria Romana 2.)

Staab 1976

Staab, Franz: Ostrogothic Geographers at the Court of Theoderic the Great: A Study of some sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 7, 27–64.

Szabados 2006

Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest, 2006.

Szabados 2010

Szabados György: A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 215–235.

Szabados 2011

Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, 2011. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.)

Szabados 2014

Szabados György: Identitásformák és hagyományok. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs–Szentpéteri József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna. Budapest, 2014, 289–305. (MTA BTK MÖT Kiadványok 1.)

Szabó 1869

Szabó Károly: *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Pest, 1869.

Szádeczky-Kardoss 1968

Szádeczky-Kardoss Samu: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. *Antik Tanulmányok* 15 (1968) 84–87.

Szádeczky-Kardoss 1971

Szádeczky-Kardoss Samu: *A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat)*. Szeged, 1971. (Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásából 1.)

Szádeczky-Kardoss 1983

Szádeczky-Kardoss Samu: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In: *Szegedi Bölcsész-műhely '82*. Szeged, 1983, 191–210.

Szádeczky-Kardoss 1986

Szádeczky-Kardoss, Samuel: *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Mit Beiträgen von Therese Olajos*. Szeged, 1986.

Szádeczky-Kardoss 1993

Szádeczky-Kardoss Samu: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993, 227–236.

Szádeczky-Kardoss 1990

Szádeczky-Kardoss, Samu: The Avars. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed.: Sinor, Denis. Cambridge, 1990, 206–228.

Szádeczky-Kardoss 1996

Szádeczky-Kardoss Samu: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged, 1996, 21–30.

Szentpéteri 1991

Szentpéteri József: Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye). – Die spätawarenzeitlichen Reitergräber von Vörs. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984–1985/2* [1991] 265–276.

Szentpéteri 2006

Szentpéteri József: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. – *Tales Told by the Maps. Contribution to the Dating Problems of the Avar Age. Arrabona 44/1* (2006) 455–496.

Szentpéteri 2014

Szentpéteri József: Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs–Szentpéteri József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna. Budapest, 2014, 43–53. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.)

Szőke 1993

Szőke Béla Miklós: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. – Die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993, 33–43.

Szőke 1994

Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a 9. században. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994, 77–84.

Szőke 1996

Szőke Béla Miklós: Plaga Orientalis. A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban. In: *Honfoglaló ősaink*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 1996, 11–44.

Szőke 2014

Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014.

Szőke 2014a

Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár Balázs–Szentpéteri József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna. Budapest, 2014, 31–42. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.)

Thury 1897

Thury József: Krónikáink és a nemzeti hagyomány. *Irodalomtörténeti Közlemények* 7 (1897) 275–296, 398–423.

Tomka 1994

Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994, 99–107.

Tomka 1997

Tomka Péter: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35 (1997) 68–75.

Váczy 1974

Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108 (1974) 1041–1061.

THE “AVAR–HUNGARIAN CONJUNCTION”. DATE AND PLACE?

GYÖRGY SZABADOS

The Avar Kaganate collapsed early in the 9th century and the Carpathian Basin remained in disintegration until that time when the Hungarians arrived and united this region under their rule. 895 is known as the date of the Hungarian Conquest. Nevertheless some scholars started to re-examine the chronology of the Late Avar and Early Hungarian Period both in historical and archaeological sense, but avoiding the mixed argumentation. Do we need to rewrite these chapters of the migration period? This paper agrees with this scientific endeavour, because it seems to be justified by the sources both from the “Avar” and “Hungarian” aspect.

The end of the Avar State (or steppe-empire) did not mean the extinction of the Avar ethnic community. Using the written sources we can identify the surviving Avar groups from three regions. The first of them was baptized ca. 863 and lived in Pannonia under Frankish rule 870/871. The second community remained independent and these Avars lived in the plains (889). The third group settled amongst the Croats and their Avar-like features were identified even in the middle of the 10th century.

The archaeological traces of the Avars are demonstrable after the fall of the Avar Kaganate, too. Meanwhile the Hungarians appeared first in 862 on the pages of Western annals when their army devastated Frankish lands. In 881 the Hungarians and their allies Kabars were fighting in the region of Vienna. Where did they come from and where did they return? Considering the aspects of military history it is possible that the first Hungarian settlements within the Carpathian Basin were founded ca. 862. We have to emphasize that the relations of the surviving Avars and the conquering Hungarians were conspicuously good. On the one hand the Hungarians showed fierce warlike attitude toward Franks, Bulgars and Moravians, on the other hand they remained peaceful staying on the plains of the Avars. Therefore the distance between the late Avar and early Hungarian period is not as long as it seemed to be earlier. Nevertheless we cannot point at certain years as finishing or starting dates of an era. Only the place of the “Avar–Hungarian conjuncture” is clearly: the Carpathian Basin of course. The time of this meeting must be defined as a long transitional process, which started sometime in the middle of the 9th century and lasted until the Hungarian Great Principality united the Mid-Danube region.

Hatalomváltás a Maros-torkolat nyugati oldalán a 9–10. századi településtörténet tükrében*

Bevezetés

Egy-egy adott földrajzi régió történetében bekövetkezett hatalomváltások kérdésének régészeti vetülete hosszú idő óta foglalkoztatja az elméleti és gyakorlati régészeti kérdésekkel foglalkozó szakembereket egyaránt. A magyar kutatásban ennek kapcsán az egyik sarkalatos kérdés az avar továbbélés, illetve a honfoglaló magyarok megjelenése, vagyis a 9. század végi hatalomváltás és megletelepedés.

Az elmúlt két évtizedben a Maros-torkolat nyugati oldalán, több helyszínen végzett leletmentés és megelőző régészeti feltárás során újabb magyar honfoglalás kori síregyüttesek és temetők váltak ismertté. A frissen előkerült leletanyag és az új, hiteles ásatási megfigyelések egyrészt szükségessé teszik az elmúlt száz évben esetlegesen előkerült és a múzeumi gyűjteményekben őrzött leletegyüttesek korszerű módon történő újraközlését, másrészt lehetővé teszik újraértelmezésüket. Ugyanakkor lehetőséget nyújtanak a korábbi szintézisekben megfogalmazottak újragondolásához,¹ és néhány régészeti és történeti kérdés – köztük a területen végbement hatalomváltás – vizsgálatához, mely utóbbi a jelen dolgozatunk témája.²

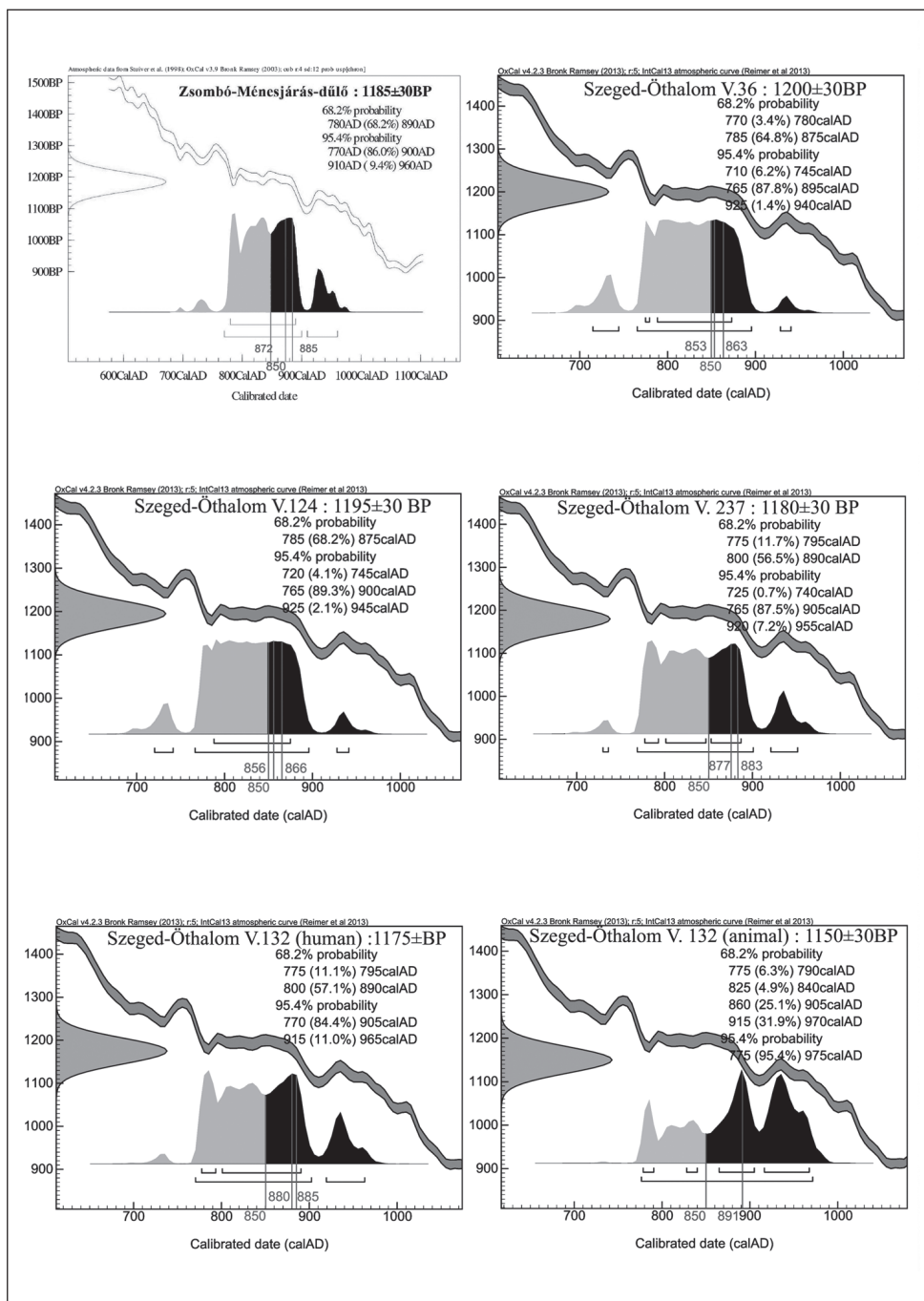
A természettudományos vizsgálatok eredményeként a keltezési és biológiai módszerek segítségével egyrészt kapcsolat figyelhető meg az 5–9. és a 10. századi temetők között,³ viszont a 10. századi temetőkben eddig csak a rokoni kapcsolatok megdöb-

* A kutatás az OTKA 106369 és a MÖT 28.317/2012 keretében készült. Jelen cikk a következő dolgozat rövidített változata: Die Umstrukturierung der Herrschaftsverhältnisse an der Mireschmündung zu Beginn des 10. Jahrhunderts aufgrund der archäologischen Quellen. In: „Castellum, civitas, urbs“ – Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe. Castellum Pannonicum Pelsonense 6. Hrsg.: Orsolya Heinrich-Tamáska–Hajnalka Herold–Péter Straub–Tivadar Vida. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rhoden/Westf., 2015, 318–398.

¹ Bálint 1991; Kürti 1993; Kürti 1994; Kürti 1994a; Kürti 1997; Bende et al. 2002; Takács 2013.

² Magunk is egyetértünk azzal a véleménnyel, mely szerint hasonló mikroregionális vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy mind az itt tárgyalt terület, mind pedig a Kárpát-medence egészének 10. századi betelepítésére vonatkozóan általános tanulságokat fogalmazhassunk meg. Szükség van erre azért is, mert a legfrissebb régészeti eredmények egyre inkább azt erősítik, hogy egy-egy régió leletanyaga leginkább csak önmagával hasonlítható össze, és korántsem bizonyos, hogy az elemzéséből levonható következtetések a Kárpát-medence egészére érvényesek (vö. Révész 1998, 526).

³ Szathmáry et al. 2013, 711–713.

1. tábla. Válogatás a Maros-torkolat nyugati oldalának legidősebb magyar honfoglalás kori temetkezéseinek radiokarbonos keltezési adataiból

Fig.1: Selection of the radiocarbon data of the oldest graves on the west side of the mouth of the River Maros

bentő hiánya mutatkozik,⁴ amely magyarázatra szorul. Az időrend tekintetében eddig jellegzetesnek tartott 10. századi leletanyaggal eltemetetteket tudunk elkülöníteni a radiokarbonos kormeghatározással a 870-es évektől keltezhető (1. tábla), szórt jellegű temetőkhöz, majd a 10. század közepén a Felső-Tisza-vidékkel kapcsolatot mutató horizont tűnik fel. Az előbbieknél az etelközi hagyatékot jelentő Szubotcy-lelethorizonttal való összevetésre kínálkozik perspektivikus kutatási lehetőség, és a 10–11. század fordulójától nyitott új köznépi, majd később templom körüli temetőkkel való kapcsolatok még további, sokrétű vizsgálatokat igényelnek. Alábbi dolgozatunkban ezt a folyamatot vizsgáljuk, és foglaljuk össze ismereteinket mai, legfrissebb adataink alapján.

A terület természetföldrajzi sajátossága

A Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalán két markánsan elkülönülő tájföldrajzi alakzat található.⁵ Kiskundorozsma nyugati határában, a településtől 1,5–2 km-re, ÉK–DNy-i irányban húzódik a Duna–Tisza közti Homokhátság peremterülete, melyhez kelet felől folyamatosan emelkedve, a Tisza egykori ártere csatlakozik. Az előbbi, magasabban fekvő térszín jellegzetes fedőanyaga a lösziszap és a lepelhomok. Az Ásotthalom–Domaszék–Kiskundorozsma, illetve a Körös-ér vonalától nyugatra, a Duna–Tisza közti hátság irányában tavakkal és erekkel egyre kevésbé tagolt a felszín.

A homokhátat keletről mélyebben fekvő, alluviális térszín szegélyezi, mely egykor a Tisza árterületéhez tartozott, és rajta vastag üledékréteg halmozódott fel.⁶ Az egykori ártér területét tavak és időszakos vízfolyások tagolják, melyek között több halom és kiemelkedés található. Ezek az 1,5–2 m-re kiemelkedő hátak többnyire a pleisztocén kori löszfelszín maradványai,⁷ és árvizek esetén is szárazak maradtak.

A két terület tengerszint feletti magassága közel 5 m-rel tér el egymástól. A mélyebben fekvő terület tengerszint feletti magassága a Tisza, a Subasai- és Maty-éri-csatorna környékén 80 m, a dorozsmai homokhát keleti határterületén pedig 85 m, mely nyugati irányban a megyehatárig 120 m-re emelkedik.⁸

A vízrajzra jellemző, hogy a legfontosabb vízfolyás a Maty-ér, mely egykor a Tisza holtága volt. A mainál jóval nagyobb volt a mederzete, mely Dorozsma alatt ágakra bomlott, és a szegedi és algyői határ vízállásaiban végződött.⁹

⁴ Csősz–Mende 2011; Langó–Siklósi 2013.

⁵ Andó 1995, 1. grafikai melléklet.

⁶ Uo., 13.

⁷ Uo., 20.

⁸ Uo., 20. és 5. grafikai melléklet.

⁹ Uo., 27.

Talajtani szempontból elmondható, hogy a homokkal fedett Duna–Tisza közti hátság Tisza-völgygel érintkező keleti peremén, főként a Maty-ér völgyvonalán, művelésre alkalmas mezőségi vályogtalaj, a Tisza irányában pedig öntéstalajok és löszhátak találhatók.¹⁰

A mikrorégió 8–9. századi településtörténeti előzményei

Az avarok Kárpát-medencei honfoglalását követően a Maros-torkolattal szemben fekvő területen – a rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján – a kora avar korban nem települtek meg, mivel nem ismerünk olyan kora avar kori temetőt, melyet még a 6. században nyitottak meg és használtak volna a 7. század első felében. Csak a 7. század közepén, középső harmadában indult meg a terület benépesítése.¹¹ Erre utal például Szeged-Fehértó A,¹² Szeged-Kundomb és a szeged-öthalmi temető néhány sírjának korai típusú lelete, valamint a Szeged, Kolozsvári térről ismert szórvány, granulációval díszített, aranyozott bronz gömbcsüngős fülbevaló.

A terület nagyobb arányú benépesítése – elsősorban a temetők leletanyaga alapján – a 7. század második felében történt, az egyes temetőkben megfigyelhető, egymástól eltérő temetkezési szokások tanúsága szerint több irányból. Egyes közösségekre (például Szeged-Makkoserdő, Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő II., Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár I.) az egész és a részleges marhatemetkezések, valamint a fülkesírok használata volt a jellemző. Az e temetőket megnyitó közösségek a Tiszántúlról települtek át.¹³

Más közösségek (például Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár, Szeged-Fehértó A) temetkezési szokására az ételmelléklet-adás volt a jellemző, melyben a szárnyascsonatok dominanciája a meghatározó, ezeket gyakoriságban a sertéscsontok előfordulása követi.¹⁴ Viszont ezeknél a temetőknél az áldozati állatok mellékelésének aránya eltörpül az ételadás mellett.¹⁵ Regionális vizsgálatok hiányában azt ma még nem tudjuk pontos-

¹⁰ Uo., 24.

¹¹ Kürti 1983, 190.

¹² A terület avar kori temetőiről lásd ADAM 2002 vonatkozó címszavait, melyek szerzője Kürti Béla. Terjedelmi korlátok miatt az egyes temetőkre vonatkozó főbb adatokat és irodalmi hivatkozásokat itt mellőzzük, azok az előbb említett munkában megtalálhatóak. A 2002 óta ismertté vált lelőhelyekre: Béres 2002, 56–62; Vályi 2003; Mészáros et al. 2005, 145–162; Mészáros et al. 2006; Szalontai–Wilhelm 2006, 133–154; Daim 2010; Wilhelm 2010; Szalontai–Károly 2013. A terület avar kori történetéről az itteniekhez képest részletesebben, de más megközelítésben Kürti 1983.

¹³ Bende 2012, 111. j.

¹⁴ Kürti 1983, 201, 296. j.; Vályi 2003, 22. j.

¹⁵ Bende 2012, 666.

san meghatározni, hogy ezek a csoportok az Avar Birodalmon belüli migráció keretében honnan érkezhettek.¹⁶

Egy harmadik, nagy valószínűséggel a Kárpát-medencén kívülről, keleti irányból érkező közösséget jelez például a Szeged-Baktó és a Szeged-Fehértó B temető, valamint az átokházi magányos sír. Az egyforma övdíszek és ékszerek nemcsak a temetkezések egyidejűségét, hanem az eddigiektől eltérő, új közösségek megjelenését is jelzik.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján ezt követően, a 7–8. század fordulója táján népesítik be az addig lakatlan, a Tisza és a Maty-ér menti területeket (Algyő, Tápé, Kiskundorozsma, Szentmihálytelek), és ekkor veszik birtokukba az új közösségek a Duna–Tisza közí hátság keleti szélén fekvő Domaszék, Mórahalom, Zákányszék, Bordány, Röske, Pusztamérges és Ruzsa határrészeit is. Így néhány évtizeden belül jelentősen megnőtt a benépesített terület nagysága, a települések száma és a közösségeken belül a lélekszám is. E közösségek anyagi kultúrája a 7. század utolsó harmadától egységesült, uniformizálódott.

Az általunk vizsgálat alá vett mikrorégió belül a 7. század harmadik harmadától a települési súlypont egyértelműen Szeged határába esik. A különböző területekről érkező, eltérő hagyományokkal rendelkező lakosság településterületileg zárt egységet alkotott a Tisza, a Fehér-tó és a Maty-ér partján. A lakosság 8. századi létszámának növekedését jól jelzi, hogy Szeged északi határában, a Fehér-tó és a Maty-ér partján egy körülbelül 2,5 km-es körön belül nyolc késő avar közösség (temető) létezett (közel) egy időben.

A mikrorégióból ismert nagyszámú temetőt használó közösségek döntő többsége – a temetkezési szokásokban tükröződő mellékletek alapján – földművelő-állattartó életmódot folytatott, csupán két közösség temetője tért el ezektől jelentősen.

A Tisza jobb partján a szegedi révet a sírok kardleletei alapján a 7. század közepe táján a szeged-kundombi és a Szeged-Fehértó A temető férfi tagjai felügyelheték, míg a század harmadik harmadától a Szeged-Fehértó B temető fegyveresei – a kiemelkedően nagyszámú fegyvermelléklet (kard, íj, tegez stb.) alapján – hivatásszerűen katonáskodó „kíséret” tagjai lehettek. Ez utóbbi közösséghez tartozhatott az átokházi magányos sírba üvegbetétes, aranyozott ezüstlemez díszes övvel, ezüst ivókürttel, talpas serleggel és ezüstszerelékkel szabljával eltemetett férfi.

A temetők döntő többségét (például Szeged-Makkoserdő, Szeged-Fehértó A, Szeged-Öthalom, Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár I.) folyamatosan használták egészen – a ma régészetileg követhető időszakig –, a 9. század első harmadáig. Nem tapasztalható semmi változás Nagy Károly Északnyugat-Dunántúl területét érintő hadjárata, vagy a kagáni kincstár kifosztása, akárcsak Krum, és később Omurtag bolgár kán katonai akciója kapcsán. Az Avar Kaganátus területének szétszakadása nem jelenthette a lakosság nyomtalan eltűnését.

A bolgár kézben lévő dél-erdélyi bányákban kitermelt só¹⁷ a feltételezések szerint a Maroson kerülhetett el a folyó tiszai torkolatáig, majd onnan morva területre

¹⁶ Bende 2006, 101.

¹⁷ Kristó 1971, 47.

a 890-es évek első felében.¹⁸ Ugyanakkor se a Maros mentén, se a vizsgált területen nem lehet kimutatni a bolgár vagy a Karoling-peremkultúra jellemző leletanyagát, így bármilyen fennhatóságra vagy befolyásra se régészeti, se nyelvészeti bizonyíték nem áll rendelkezésre.

A Duna–Tisza köze és benne a Maros-torkolattal szembeni kistáj – avar lakossággal együtt – valószínűleg ütközőzóna szerepét játszotta a Frank és a Bolgár Birodalom közt. A területen új etnikai, katonapolitikai helyzetet a magyarság 9. századi megjelenése jelentett.

A terület a 10–11. században

A mikrorégió 10–11. századi régészeti lelőhelyei

A mikrorégió tágabb környékének, Csongrád megye délnyugati negyedének 10–11. századi településtörténetét először Kürti Béla foglalta össze.¹⁹ Munkájának megjelenése óta ugyan nem telt el hosszú idő, de a megyében és a vele szomszédos Bács-Kiskun megye déli felében előkerült újabb sírok és temetők, illetve a róluk szóló híradások szükségessé teszik a terület településtörténetéről általa megfogalmazottak felülvizsgálatát. A Maros-torokkal szembeni területről közel 40, 10. századra keltezhető sír- és temetőhelyet ismerünk.

1. Algyő, Távvezetékindító-állomás²⁰
2. Algyő-258. kútkörzet²¹
3. Ásotthalom (Szeged-Alsótanya-Város-tanya)²²
4. Ásotthalom (Szeged-Királyhalom)-Rívói erdő²³
5. Ásotthalom (Szeged-Királyhalom-473. sz. tanya)²⁴
6. Bordány (Kiskundorozsma-Kistemplomtanya)-Dudás-tanya²⁵
7. Bordány-belterület²⁶

¹⁸ Szegfű 1983, 247.

¹⁹ Kürti 1983; Kürti 1994; Kürti 1994a; Kürti 1997.

²⁰ Deák 2010, 128.

²¹ Kürti 1994, No. 1; Kürti 1996; Kürti 1997; Kürti 1997a; Kürti 1998, 15–36; Kürti 2001; Vörös 2000; Szathmáry et al. 2015.

²² Kürti 1994, No. 2.

²³ Uo., No. 3.

²⁴ Uo., No. 4; Fári 1992, 221.

²⁵ Uo., No. 5.

²⁶ Uo., No. 6.

8. Bordány-Mező-dűlő²⁷
9. Domaszék (Szeged)-Bojárhalom²⁸
10. Domaszék (Szeged-350. sz.)-Nógrádi-tanya²⁹
11. Mórahalom (Szeged-Királyhalom)³⁰
12. Röske (Szeged-Alsótanya)-Feketeszél³¹
13. Röske-Ladányi-dűlő³²
14. Röske-Nagyszéksós-685³³
15. Ruzsa (Szeged-Ruzsajárás, Csorva)-Szabó Mihály földje³⁴
16. Sándorfalva-Eperjes³⁵
17. Szatymaz (Szeged)-Jánosszállás-Gróf Árpád földje³⁶
18. Szatymaz-Jánosszállás-Katona part³⁷
19. Szatymaz-Jánosszállás, 1980³⁸
20. Szatymaz-Őszesék³⁹
21. Szeged-Csongrádi út⁴⁰
22. Szeged-Kiskundorozsma-Gépállomás⁴¹
23. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát⁴²
24. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom⁴³
25. Szeged-Kiskundorozsma-Jerney-téglagyár⁴⁴
26. Szeged-Kiskundorozsma-Subasa⁴⁵
27. Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő⁴⁶
28. Szeged-Öthalom, 1879⁴⁷

²⁷ Uo., No. 7.

²⁸ Uo., No. 11; Fári 1992, 219; Kürti 2000, 319–325; Fári et al. 2001, 403–408; Kovács 2013, 546.

²⁹ Fári 1992, 220; Kürti 1994, No. 12.

³⁰ Kürti 1994, No. 21.

³¹ Uo., No. 22.

³² Uo., No. 23; Kovács 1996, 51, 65; Kürti 1997a, 132.

³³ Bende et al. 2002, 355.

³⁴ Kürti 1994, No. 25.

³⁵ Uo., No. 26; Fodor 1996, 348–351.

³⁶ Kürti 1994, No. 27.

³⁷ Uo., No. 28; Kovács 2013, 549.

³⁸ Kürti 1994, No. 29.

³⁹ Uo., No. 30.

⁴⁰ Uo., No. 31; Kürti 1996, 59–64.

⁴¹ Kürti 1994, No. 15; Nagy 1995, 67, 14. grafikai melléklet.

⁴² Lőrinczy–Türk 2011; Kovács 2013, 549.

⁴³ Bende et al. 2002; Kovács 2013, 549.

⁴⁴ Kürti 1994, No. 17; Nagy 1995, 67, 70, 14. grafikai melléklet.

⁴⁵ Bende et al. 2013; Kovács 2013, 550 (rossz lelőhely-elnevezéssel).

⁴⁶ Kürti 1994, No. 18; Nagy 1995, 67, 14. grafikai melléklet.

⁴⁷ Kürti 1994, No. 32; Türk–Lőrinczy 2015.

29. Szeged-Öthalom, 1950⁴⁸
30. Szeged-Öthalom, V. homokbánya⁴⁹
31. Szeged–Szabadka, Négyhalom-dűlő⁵⁰
32. Szeged-Székhalmos⁵¹
33. Tápe-Sertéstelep⁵²
34. Tompa-Körösoldal⁵³
35. Üllés-Petőfi-dűlő 106⁵⁴
36. Üllés-Árpád-dűlő⁵⁵
37. Zsombó-Bába-dűlő⁵⁶
38. Zsombó-Ménészjárás-dűlő, Kossuth u.⁵⁷

A mikrorégió 10. századi temetkezéseinek sajátosságai

1. *Magányos sírok és szállási temetők.* A rendelkezésünkre álló adatok alapján az általunk vizsgált mikrorégió 10. századi temetkezéseinek egyik sajátossága a „magányos” sírok⁵⁸ és a kis sírszámú, úgynevezett szállási temetők⁵⁹ dominanciája. 25 lelőhelyről, a lelőhelyek kétharmadából – s mondanivalónk szempontjából most ez a lényeg – csak egyetlen temetkezés ismert. Eltekintve a részletek ismertetésétől, hajlunk arra, hogy azok a 2–6 síros temetők, ahonnan csak felnőttek sírjait ismerjük, valójában a közepes sírszámmal jellemezhető temetők sorába tartoznak. A régi ásatások esetében többször is előfordulhatott – mint például Bojárhalomnál –, hogy a gyermeksírokat nem vették észre. Négy, feltártnak tartott temetőben 13–18 sír volt (Szatymaz-Jánosszállás, Szeged-Csongrádi út, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát, Szeged-Öthalom, 1950).

A Csongrád megye nyugati felére jellemző megtelepedésre utaló adatokat jól kiegészítik a Duna–Tisza közti Homokhátság Bács-Kiskun megyei részéből ismert magányos sírok és kis sírszámú temetők, nyugati irányban a Dunáig, északi irányban Soroksárig.⁶⁰

⁴⁸ Kürti 1994, No. 32.

⁴⁹ Türk–Lőrinczy 2015.

⁵⁰ Mesterházy 1996, 353; Horváth 2005, 136.

⁵¹ Kürti 1994, No. 33.

⁵² Uo., No. 37.

⁵³ Varga 2011, 92. j.

⁵⁴ Kovács 1989, 91.

⁵⁵ Bende et al. 2002, 355.

⁵⁶ Lőrinczy–Szalontai 1993, 296; Bende et al. 2002, 356.

⁵⁷ Bende et al. 2013.

⁵⁸ Bende et al. 2002, 357; Lőrinczy–Türk 2011, 431.

⁵⁹ Kovács 2013, 521–530.

⁶⁰ H. Tóth 1990; Horváth 1993; Révész 2001; Varga 2011. A fent vázolt képet jól kiegészíti, hogy az észak-bácskai 10. századi sírok is többnyire magányosak, vö. Lovász–Czékus 2006, 299.

A Duna–Tisza közén, s annak főként a déli felén a „magányos” sírok és a rangos, kis sírszámú (szállási) temetők száma lényegesen meghaladja a nagy sírszámú, folyamatosan használt temetőket.

2. *Az elhunytak életkori és nemi jellemzői.* A vizsgálatba bevont magányos sírok és szállási temetők másik sajátossága az elhunytak életkori és nemi aránytalansága. A Szeged-Algyőn és Sándorfalva-Eperjesen feltárt temetőkön kívül 36 lelőhely 116 temetkezéséről van több-kevesebb információnk. A rendelkezésre álló – elsősorban antropológiai, másodsorban régészeti – anyag tanúsága szerint 42 férfit, 26 nőt és 9 gyermeket lehetett azonosítani. A döntő módon az elmúlt két évtizedben feltárássra került leletanyag antropológiai vizsgálatai során⁶¹ 48 esetben sikerült az elhunytak elhalálozási életkorcsoportját meghatározni: 8 *inf.* I–II, 2 *juvenis*, 7 *adultus*, 3 meghatározhatatlan korú felnőtt, 21 *maturus*, 6 *senium* életkorú. Ezek alapján az érett felnőtt korcsoportban elhunytak aránya kiemelkedően magas. Ezen belül az embertanilag vizsgálható férfiak 75%-a *maturus* és *senium* életkorcsoportban halt meg. Az érett felnőtt életkorcsoportban elhunytak területen belüli eloszlása egyenletesnek mondható (már amennyire ennek megállapítására lehetőséget biztosít a régi feltárásokból származó antropológiai leletanyag hiánya). Ugyanez állapítható meg a *maturus* és *senium* életkorcsoportban elhunyt férfiak esetében is, a magányos síroknál és a kis sírszámú temetőknel egyaránt.

3. *Fegyvermelléklet-adás.* A vizsgálatba bevont lelőhelyek több mint 56%-ban, 21 temető 41 sírjában került elő fegyver. Öt lelőhely 5 sírjából csak nyílhegyek – mind régi feltárásból vagy szórványként, illetve bolygatott sírból – kerültek elő, hasonlóan a négy, csak csontmerevítőcs íjat tartalmazó temetkezéshez. Legnagyobb számban – és ezt a régió harmadik sajátosságaként határozhatjuk meg –, 10 temető 19 sírjából (a férfisírok 45%-ában) került elő – 11 esetben vasmerevítőcs, 3 esetben csontos szájú – tegez, nyílhegyekkel együtt. A tegezekkel együtt 15 temetkezésből kerültek elő az íjat merevítő csontlemezek. A *maturus* és *senium* korban elhunyt férfiak 50%-a mellé temettek el – döntő többségében – vasmerevítőcs tegezt nyílvevesszőkkel és csontmerevítőcs íjakat. Szálfegyver – három szablya, két szablamarkolatú kard és egy kétélű kard – 5 temető 6 férfisírjából (14%) került elő. A teljes területen megfigyelhető a fegyvermelléklet-adás szokása (csontos íj+tegez+nyílhegyek), ezek bizonyos fokú koncentrációja vasmerevítőcs tegezek esetében csupán Szeged-Öthalom, V. homokbánya, szálfegyverek és tegez tekintetében a Szeged-Csongrádi úti temetőben valószínűsíthető.

4. *Részleges lovas és lószerszámos temetkezések.* A területről ismert 37 lelőhely több mint kétharmadáról, 28 lelőhely 36 sírjából került elő lovas vagy lószerszámos temetkezésre utaló lócsont, illetve régészeti leletanyag. Ezek alapján – a bizonytalan sírokat nem számítva – a területről ismertté vált temetkezések több mint 30%-a tartalmazott részleges

⁶¹ Marcsik 2015.

lovas sírt, ami az országos elfogadott 10%-os átlag⁶² háromszorosa! Még az egyes temetők, temetőrészek 15–20%-os lovassír-gyakoriságának⁶³ is másfél–kétszerese.

A területünkön – ahogy a Kárpát-medence magyarok által megszállt területén általában – a 9–10. században a részleges lótemetkezések esetében a lovakat mindig a mellső és a hátulsó lábtőizületnél fejtették szét, bőrben hagyva a koponya mellett a négy lábcsontot is. A lómaradványok sírban való helyzete egységesnek tűnik, mindegyik a sír láb felőli, keleti feléből került elő, a lókoponya és a négy lábcsont helyzetét tekintve árnyalatnyi különbségekkel. Az antropológiai meghatározások és a régészeti leletanyag alapján részleges lótemetkezés 23 férfisírból került elő, döntő többségük *maturus* vagy *senium* korú férfiak (11 esetben) és nők (5 esetben) mellékleteként.

A részleges lovas temetkezés mellett lószerszámos temetkezés csupán 10 lelőhely 12 temetkezéséből valószínűsíthető, mivel régészeti feltárás során csak 5 sírből került elő lószerszám, a többi esetben a lószerszámzat egyes részei szórványként kerültek a múzeumi gyűjteménybe. A vizsgált területen általánosnak mondható a lábhoz tett részleges lovas és lószerszámos temetkezés.

Összegezve megállapíthatjuk, a mikrorégió területén előkerült magányos sírok között és a kis sírszámú temetőkben kiemelkedően magas az idős korban elhunyt felnőttek, ezen belül a férfiak aránya. A férfisírok döntő többségében fegyver – leggyakrabban vas-merevítőes tegez nyílvevesszőkkel és csontmerevítőes íjakkal – került elő, és ezek részleges ló- vagy lószerszámos temetkezést is tartalmaztak.

A mikrorégió településtörténeti sajátosságairól

A Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalának 10. századi temetkezései a terület keleti felében sűrűsödnek, a nyugati részen ritkábbak a lelőhelyek. A megtelepedést több, egymástól részben független tényező – talajtani, vízrajzi okok, korabeli úthálózat stb. – határozhatta meg. Ilyen például a terület keleti és nyugati felének természetföldrajzi különbözősége. Dorozsmától északra és nyugatra, a Dorozsma-Majsai-homokhát területén fekvő községek – Ásotthalom, Bordány, Mórahalom, Ruzsa, Üllés, Zsombó – területén csak 1–2 temetkezés került elő, míg Szatymaz határának déli, Kiskundorozsmával szomszédos részén, Szegeden, Kiskundorozsmán és Röszkén, a Tisza egykori mellékfolyói által bejárt területen sűrűsödnek a lelőhelyek.

A talajadottságokat tekintve a kiskundorozsmai temetkezések a Tisza menti vályogos, löszös talajon helyezkednek el, míg az ásotthalmi, az üllési, a ruzsai és a pusztamérgesi, nem is beszélve az utóbbival közvetlenül szomszédos balotapusztai, valamint a kiskunhalasi lelőhelyekről, a Duna–Tisza közti Homokhátságon kerültek elő. Amennyiben ezek közel egyidősek, így ebben az esetben a megtelepedés szempontjából nincs

⁶² Vörös 2013, 327.

⁶³ Uo.

értelme különbséget tenni a talajadottságok között, hiszen például a kiskundorozsmai és a kiskunhalasi talaj minőség szempontjából eltérő volt, az előző löszös, az utóbbi homokos, mégis azonos időszakban – a temetkezési szokások és a régészeti leletanyag alapján – hasonló társadalmi állású közösségek települtek meg az egymástól eltérő talajfajtákon. Lényegesebb szempontnak tűnik azonban a megfelelő minőségű és mennyiségű víz jelenléte vagy hiánya.

Erre kitűnő példa a kiskundorozsmai lelőhelyek fekvése. A temetőkhöz tartozó szállások, települések a környék legjobb minőségű réti/löszös talajú területein, a vizek közvetlen közelében lehettek, hiszen a temetők is innen ismertek. A Szeged-Kiskundorozsma-Gépállomás és a Szeged-Kiskundorozsma-Jerney-téglagyár területéről ismert sírok a Nagy-Maty-ér nyugati partjáról, a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú és a hosszúhát-halomi a Kis-Maty-ér végétől, míg a szeged-kiskundorozsma-subasai ez utóbbi oldalágának nyugati partjáról került elő. A szeged-kiskundorozsma-vöröshomok-dűlői sírban fekvő férfi szállása – a földrajzi közelségük alapján – a Syha-tó vagy a Nagy-széki-tó partján lehetett.

Zárójelben kell megjegyeznünk, hogy a Duna-Tisza közére jellemző – vizsgálatinkból most kihagyott –, szórványos és rövid ideig tartó megtelepedésre utaló temetkezésektől, temetőktől jelentősen eltérő, a Tisza menti sávban fekvő Szeged-Algyőn⁶⁴ és Sándorfalva-Eperjesen⁶⁵ feltárt, hosszabb ideig tartó és folyamatos használatra utaló, viszonylag magas sírszámú temetők használatának és felhagyásának is lehet éghajlattani magyarázata.

A 9–10. század folyamán csapadékszegény, száraz klimatikus periódussal számolnak.⁶⁶ Ennek egyik lehetséges dél-alföldi igazolását látjuk abban, hogy a Szeged környéki temetők közül ez a két temető igen alacsonyan fekvő területen került elő: az algyői 80,5 m, a sándorfalvi 79,5–80 m-es tengerszint feletti magasságon. Mint közismert, a száraz, csapadékmentes, meleg időszakban az álló- és folyóvizek szintje süllyed, az erek elapadnak, a tavak és a mocsarak összehúzódnak. Ugyanakkor például a kiskundorozsmai és a zsombói sír környezetében a mélyebb területek is több méterrel magasabban fekszenek, mint az algyői és a sándorfalvi temetők környezetükből alig kiemelkedő dombjai. Ezek szerint, ha szárazság volt, a népesség nem a Duna-Tisza közti Homokhátság belső területeit szállta meg, hanem a magasabb vízhozamú folyók vagy nagyobb kiterjedésű tavak közelébe települt.⁶⁷

A 10. századra keltezhető magányos sírok és kis sírszámú temetők ezektől a temetőktől külön értékelendők. Jelzi a területet megszálló közösségek közötti különbséget

⁶⁴ Kürti 1980.

⁶⁵ Fodor 1985.

⁶⁶ Györffy–Zólyomi 1994, 13–38.

⁶⁷ Jelzésértékű, hogy míg a kiskundorozsmai lelőhelyek közvetlen környezetében az első katonai felmérés készítése idején élővíz volt, addig az algyői és a sándorfalvi temető helyén összefüggő vízjárta területet jelöl a térkép.

például a szűkebb régióban előkerült érmés temetkezések magas aránya a magányos és kis sírszámú temetőkben, míg a pénzek hiánya a szeged-algyői, illetve egyetlen átlukasztott és nyakban hordott érme előfordulása a sándorfalva-eperjesi temetőben.

Az antropológusok véleménye szerint a Tisza – az embertani jellegek szempontjából – nem volt szigorú értelemben vett határvonal.⁶⁸ A Tisza menti temetők jobban hasonlítanak a tiszántúliakra, mint a Duna–Tisza köziekre, ami újabb bizonyíték arra, hogy a Duna–Tisza közének Tisza menti sávját nagy valószínűséggel a Tiszántúlt megszálló népesség telepítette be – hasonlóan a terület 7. század második felében történt benépesítéséhez⁶⁹ –, s a temetők felhagyását követően az algyői és a sándorfalvi közösség nagy valószínűséggel a Tiszántúlon lelhetett új szállásterületre.

Az eddigiek ismeretében felmerül a kérdés, hogy vajon a bojárhalom–jánosszállási csoport⁷⁰ valóban elválasztható-e a Duna–Tisza közén megfigyelt magányos és úgynevezett szállási temetők⁷¹ lelőhelyein belül. Véleményünk szerint ez a megkülönböztetés – a földrajzi közelségen és távolságon kívül – ma már nem tartható. A csoporthoz sorolt temetők például eltérő talajadottságokkal rendelkező területeken feküdtek. Az itt-ott megmutatkozó sűrűsödésüknek és ritkulásuknak inkább település- és kutatástörténeti magyarázata lehet. A rozettás lószerszámveretek elterjedése alapján a Duna–Tisza közén körülhatárolt déli csoport, amelynek területe a Maros-toroktól Kiskunhalasig terjed,⁷² éppúgy ellentmond a területen belüli csoportok elkülönítésének, mint a területre jellemzőnek mondható, kiemelkedően gazdag női sírok előfordulása: Balotaszállás,⁷³ Domaszék (Szeged)-Bojárhalom,⁷⁴ Bugac-Alsómonostor (Bugacmonostor),⁷⁵ Szatymaz (Szeged)-Jánosszállás-Gróf Árpád földje 21. sír,⁷⁶ Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír.⁷⁷

Történeti kitekintés a mikrorégióban: a nemzetségi szállásterület kérdése

A Duna–Tisza köze és annak déli fele a 800-as évek végén került a Kárpát-medencét megszálló Árpád népének fennhatósága alá, de a terület tényleges benépesítése – a Duna és a Tisza menti sávot kivéve – csak a 10. század második harmadának végén vagy harmadik negyedében, fokozatosan történhetett meg. A régészeti, a történeti és az éghajlat-

⁶⁸ Guba–Szathmáry 1999, 11.

⁶⁹ Bende 2012, 111. j.

⁷⁰ Kürti 1994, 373.

⁷¹ Kovács 2013.

⁷² Révész 2001, 68.

⁷³ Révész 2001.

⁷⁴ Reizner 1891; Kürti 2000.

⁷⁵ Szabó 1941, 286.

⁷⁶ Kürti 1994, 375.

⁷⁷ Lőrinczy–Türk 2011, 421–424.

tani adatok alapján valószínűsíthető, hogy a bodrogi közeli népesség az éghajlatváltozás és politikai indokok alapján elköltözött korábbi szállásterületéről, és legalábbis egy részük a Duna–Tisza köze déli felén települt le. A területet vélhetően ez a népesség azért csak a 10. század második felének kezdetén vagy a század harmadik negyedében kezdte benépesíteni, mert korábban valószínűleg kevésbé volt alkalmas a megtelepedésre.

Feltételezhető, hogy az algyői⁷⁸ és a sándorfalvi temető használatuk akkor szűnt meg, amikor megkezdődött a belső, a Tisza völgyétől távolabbi – magasabban fekvő – területek megszállása, benépesítése, s ez az esemény összekapcsolható az időjárás rövid távú változásával. Azaz a csapadékosabbá váló éghajlat idején a bodrogi közeli, és esetünkben a Tisza alsóbb folyása menti területek (Sándorfalva, Algyő) nedvesebbek, tocsogósabbak lettek, tehát alkalmatlanok a további tartózkodásra.⁷⁹

Erre utal a Duna–Tisza között eddig ismertté vált magányos sírok vagy néhány síros temetők nagy száma és a hosszabb ideig folyamatosan használt 10. századi temetők hiánya. A fentiek alapján a terület betelepítésének más volt a menete és a jellege, mint például a Tiszántúl azonos földrajzi sávjában, ahol a temetők többségének folyamatos használatuk a megtelepedés zavartalanosságáról vall.⁸⁰

A Duna–Tisza köze belső területein való megtelepedés nem tarthatott sokáig, mert a megnyitott temetők első sírjait nem követték újabb temetkezések, a temetőket rövid időn belül elhagyták, és a népesség minden valószínűség szerint továbbköltözött. Ennek oka lehet politikai, de a megtelepedésre, illetve a hosszabb távú megélhetésre alkalmatlan természetföldrajzi tényezők is indokolhatták. A kényszerből idetelepült közösségek alkalmasabb időpontban kedvezőbb adottságú területekre vándoroltak. A Maros-torokkal szembeni régió területén e magányos és kis sírszámú temetőktől független új temetők nyitása alapján a század negyedik negyedében⁸¹ vagy az ezredforduló táján új jövevényeket telerakhatunk fel.⁸²

A fentiek alapján a Duna–Tisza között a 10. században történt megtelepedésnek, illetve a temetők rövid időn belüli felhagyásának és a területről történő elköltözésnek az indokát nem elsősorban, vagy nem feltétlenül politikai változásokban látjuk, hanem a terület kedvező természetföldrajzi adottságainak hiányában.⁸³ Hasonlóan érvelt Takács Miklós is a szomszédos Bácska és Bánát területén megfigyelhető 10–11. századi meg-

⁷⁸ „Úgy tűnik, 970 táján lezárul az algyői és a két öthalmi temető, ekkor kezdődik a kiskundorozsmai határ benépesítése, megindulnak az első temetkezések a Szeged-Csongrádi úti és a makkoserdei temetőkben.” Kürti 1983, 271.

⁷⁹ Bende et al. 2002, 376.

⁸⁰ Kürti 1994, 378.

⁸¹ Például Kiskundorozsma nyugati határrészében a 11. században indul meg a terület betelepítése és a temetők nyitása (Kürti 1994, 378).

⁸² Bende et al. 2002, 377.

⁸³ Mivel a vizsgált temetők felhagyásának felső időhatára a 970-es évekkel húzható meg a régészeti keltezés alapján, fenti megállapításunk ellenére nem zárhatjuk ki a politikai hátteret sem, hiszen Géza fejedelem államszervező harcai ekkor foly(hat)tak.

telepdesi anomáliák esetében.⁸⁴ Megállapításunkat az az általános megfigyelés is alátámasztja, mely szerint a 10–11. századi településterület folyóvölgyekhez való igazodása a Kárpát-medence teljes területén egyformán megállapítható.⁸⁵

A Kiskundorozsma tágabb környékéről ismert 10. századi temetkezéseket a Dorozsma nemzetséggel kapcsolták össze.⁸⁶ Véleményünk szerint ez a feltételezés jelenleg nem bizonyítható, mivel a Dorozsma tágabb határában előkerült és a 10. század harmadik negyedére keltezhető temetkezések nem kapcsolhatók össze egyértelműen a 10. század végén vagy a 11. század elején nyitott, úgynevezett köznépi temetőkkal. A hagyományos régészeti keltezési módszerek nehézségei miatt nem tisztázott ma még a vizsgált területen a soros elrendezésű köznépi temetők felső időhatára sem, illetve kapcsolatuk a 11. század végén nyitott, templom körüli temetőkkal. A területet később birtokló Dorozsma nemzetségről a legkorábbi forrásadat pedig nem korábbi a 13. század elejénél.⁸⁷

Tágabb történeti kitekintés: adatok a 10. század közepi fejedelmi szálláshely kérdéséhez

A vizsgált mikrorégió – főként női sírokból származó – kiemelkedő gazdagságú, többnyire a 10. század közepére, második felének elejére keltezhető leletei kapcsán meg kell említenünk Makk Ferencnek a területet is érintő történeti koncepcióját. A 10. századi fejedelmi szálláshely meghatározása tekintetében úgy vélte, hogy miután a Felső-Tisza-vidéken a század derekán megszűnt a fejedelmi szállásterület,⁸⁸ az rövid időre – a 970-es évek elejéig – a Duna–Tisza közére tevődött át. Később, a bizánci fenyegetettség hatására került az Északkelet-Dunántúlra, a Fehérvár–Esztergom–Óbuda háromszögbe.⁸⁹ Bár a 10. századi fejedelmi szállásterület kérdése régészeti úton véleményünk szerint egyelőre nem vizsgálható, a Felső-Tisza-vidék és a Dél-Alföld korabeli régészeti és antropológiai hagyatékában mutatkozó hasonlóságokat már korábban is összefoglaltuk és felhívtuk rá a figyelmet.⁹⁰ Elmondhatjuk, hogy a 950–970-es évekből kiemelkedő gazdagságú leleteket (is) ismerünk a vizsgált régióból, ráadásul többnyire kis sírszámú, feltehetően rövid ideig használt temetőkből. Ezek jórészt egységesen a 10. század második felére, középső

⁸⁴ Takács 2013, 654.

⁸⁵ Legutóbb hasonló következtetésre jutott: Takács 2013, 656.

⁸⁶ Bálint 1968, 66–68; Kürti 1993, 25; Kürti 1994a, 166; Mesterházy 1996, 783; Mesterházy 1998, 31.

⁸⁷ Petrovics 1995, 81.

Dolgozatunk kísérlet arra, hogy az eddigieknél árnyaltabb képet rajzoljunk a Duna–Tisza köze déli felének 10. századi történetéről, nem csupán a régészeti tárgytípológia, de a társtudományok eredményeit is felhasználva. Ha ez a kép legjobb szándékunk ellenére is hézagos, annak elsősorban a területéről előkerült régészeti forrásanyag töredékes feltártsága, hiányos dokumentációja, valamint közöletlen volta az oka.

⁸⁸ Révész 2014, 96.

⁸⁹ Makk 2004.

⁹⁰ Bende et al. 2002, 375, 76. j.

harmadára keltezhetőek, a gazdag mellékletű női sírokban feltárt nemesfém pedig feltehetően a 940-es évek hadjárataiból származik. Az írott források és a sírokban feltárt pénzek alapján a honfoglalók ebben az időszakban jutottak a legnagyobb mennyiségben nemesfémhez.

Ebben a horizontban megfigyelhető nagyszámú magányos sír, illetve szállási temető („temetőkezdemény”) véleményünk szerint arra utal, hogy az itt megtelepült – többségében feltehetően a Felső-Tisza-vidékről átköltözött – népesség itt-tartózkodása néhány évtized után, a 10. század utolsó harmadában megszakadt.

A hatalomváltás tehát a Maros-torkolat nyugati oldalán folyamatosan ment végbe a 9. század utolsó harmadában. Bár az avar kori népességet mind a hagyományos antropológiai, mind pedig az archaeogenetikai módszerekkel sikerült nyomokban kimutatni a 10–11. századi népességben, még további kutatásokra van szükség az átmenet folyamatának antropológiai magyarázatára. A Homokmégy-Székesen feltárt nagy sírszámú 10–11. századi temetőben az avar kori temetkezési rítus több eleme (például sírépítményes temetkezések stb.) kimutatható.⁹¹ Így az avar továbbélés kérdésének⁹² az eddigieknél árnyaltabb megválaszolására a Dél-Alföld Duna–Tisza közí részén jó esély mutatkozik a jövőben.

Ugyanakkor a Maros-torkolat valóban stratégiai jelentőségű terület volt, melynek birtoklása az átkelőhelyek, kereskedelmi és/vagy hadi utak csomópontjában kulcsfontosságú lehetett. Ezt látszik alátámasztani a nagyszámú fegyvermellékletes sír koncentrációja – melyek aránya a Felső-Tisza-vidéken megfigyeltékhez hasonló – a szeged-öthalmi és a Szeged-Csongrádi úti temetőben. Amennyiben az általunk bemutatott sírok kronológiája helytálló,⁹³ a jövőben az írott források adatai mellett régészeti leletekkel is tudunk érvelni a magyar honfoglalás tudatos, folyamatszerűen végrehajtott voltára, mely a 9. század 60/70-es éveitől megkezdődhetett.

Az általunk bemutatott, korainak tűnő radiokarbon-adatok azonban meglepő összhangban vannak a magyarok Kárpát-medencei feltűnésének az írott forrásokban megőrződött adataival. A Kárpát-medence tudatos birtokba vételének folyamatára is utalnak ezek az adatok, mivel úgy tűnik, hogy nem a teljes magyar katonai kontingens tért vissza innen a 895 előtti hadmozdulatokból az ekkor a Dnyeper folyó középső folyása mentén lévő magyar szállásterületekre. Amennyiben ez valóban így volt, és erről a szomszédos hatalmak is tudtak, akkor az megkönnyíthette az etelközi besenyő támadás megszervezését és sikerét.

Az elmúlt években teljes egészében feltárt temetők elemzésének megbízható adataival újabb elemeket sikerült a helyükre illeszteni a mikrorégió 10–11. századi törté-

⁹¹ Gallina–Varga 2013, 128.

⁹² Varga 2013, 316.

⁹³ Bende et al. 2002; Lőrinczy–Türk 2011; Bende et al. 2013; Türk–Lőrinczy 2015.

netét illetően,⁹⁴ melyek ugyanakkor számos általános kérdést vetnek fel a teljes Kárpát-medence 10. századi időszakát illetően is.

A folyamatos, újabb értékelésekre már csak azért is szükség lesz, mert a legfrissebb eredmények ugyanakkor a megválaszolandó kérdések számát is szaporították: az archaeogenetikai vizsgálatok meglepő eredményei⁹⁵ teljesen más egykori „temetőkialakítási” rendszert feltételeznek, mint azt korábban gondoltuk. Hogy ennek kronológiai és/vagy „hitvilági”, esetleg politikai (telepítés) okai voltak, egyelőre nem tudjuk. Választ azonban továbbra is csak a mikrorégiós régészeti, és a mai ismereteink alapján régészeti-leg érdemben nem vizsgálható kérdések (például évtizedes pontosságú keltezés) természet tudományos kutatásainak folytatásától remélhetünk, melyekből egyszer kirajzolódik majd a teljes Kárpát-medence 10. századi településtörténeti képe.

Irodalom

ADAM9 2002

Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg.: József Szentpéteri. Budapest, 2002. (Varia Archaeologia Hungarica 13.)

Andó 1995

Andó Mihály: Természetföldrajzi viszonyok. In: *Kiskundorozsma – Tanulmányok.* Szerk.: Kövér Lajos–Tóth Sándor László. Szeged, 1995, 13–36.

Bálint 1968

Bálint Csanád: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. – *Mogili iz epohi zavojevanyija na Öthalom pro gor.* Szeged. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1968, 47–90.

Bálint 1991

Bálint, Csanád: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* Budapest, 1991. (Studia Archaeologia 11.)

Bende 2006

Bende, Livia: Bestattungssitten in der zweiten Hälfte der Awarenzeit in der durch die Flüsse Körös, Tisza und Maros umgebenen Landschaft. – *Burial customs in the second half of the avar age in the area bordered by the Körös, Tisza and Maros rivers.* *Arrabona* 44/1 (2006) 87–110.

Bende 2012

Bende Livia: Lószerszámos temetkezések, áldozati állatok és ételmelléletek a Körös–Tisza–Maros köze késő avar kori temetőiben. – *Bestattungen mit Pferdegeschirr, Tieropfer und Speisebeigaben in den spätawarezeitlichen Gräberfeldern des Gebietes zwischen Kreisch/Körös–Theiß–Tisza und Mieresch/Maros.* In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére.* – *Archaeological Studies in Honour of Éva Garam.* Hrsg.: Vida, Tivadar. Budapest, 2012, 645–678.

⁹⁴ Lőrinczy–Türk 2011; Türk–Lőrinczy 2015.

⁹⁵ Csősz–Mende 2011; Lőrinczy–Türk 2011, 440; Csősz–Mende 2015.

Bende et al. 2002

Bende Livia–Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-Halomról. – Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.

Bende et al. 2013

Bende Livia–Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Újabb 10. századi sírok a Maros-torkolat Duna–Tisza közeli oldaláról. Régészeti adatok egy szaltovói párhuzamú tárgytypus értelmezéséhez és a honfoglalás kori temetkezési szokásokhoz. – A unique find with Saltovo analogies in the 10th century material of the Carpathian Basin). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 25–68. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Béres 2002

Béres Mária: A régészeti múlt. In: *Szatymaz földje és népe*. Szerk.: Péter László. Szeged, 2002, 56–62.

Csősz–Mende 2011

Csősz Aranka–Mende Balázs Gusztáv: Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát lelőhely 10. századi népességén. – Archäogenetische Untersuchung der Bevölkerung des 10. Jh. am Fundort Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 505–510.

Csősz–Mende 2015

Csősz Aranka–Mende Balázs Gusztáv: Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát és Szeged-Öthalom lelőhelyek 10. századi népességén. In: Türk Attila–Lőrinczy Gábor: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. Szerk.: Türk Attila–Lőrinczy Gábor. Budapest, megjelenés alatt. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.

Daim 2010

Daim, Falko: Kaiser, Vögel, Rankenwerk. Byzantinischer Gürteldecor des 8. Jahrhunderts und ein neufund aus Südungarn. In: *Der Aufsatz wurde veröffentlicht unter: Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*. 3. Mainz, 2010, 277–330. (Peripherie und Nachbarschaft. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseum 84.)

Deák 2010

Deák Andrea: Algyő-Távvezetékindító állomás. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009*. Budapest, 2010, 128.

Fári 1992

Fári Irén: Régészeti leletek és ásatások híre a szegedi napilapokban. – News about archaeological finds and excavations in the Szeged daily papers. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989–1990/1 (1992) 203–230.

Fári et al. 2001

Fári Irén–Kőhegyi Mihály–Szalontai Csaba: Reizner János és Hampel József levelezése. – Der Briefwechsel von János Reizner und József Hampel. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* – *Studia Archaeologica* 7 (2001) 393–440.

Fodor 1985

Fodor István: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. – Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. *Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum* 5 (1985) 17–33.

Fodor 1996

Fodor István: Sándorfalva. In: *A honfoglaló magyarság*. Szerk.: Fodor István. Budapest, 1996, 348–351.

Gallina–Varga 2013

Gallina Zsolt–Varga Sándor: 10–11. századi köznépi temető Homokmégy-Székesen. – Das Gräberfeld des gemeinen Volkes aus dem 10.–11. Jahrhundert von Homokmégy-Székes. In: *Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 127–142. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Guba–Szathmáry 1999

Guba Zsuzsanna–Szathmáry László: Honfoglalás kori népességünk regionális mintázata. – Regional pattern of the conquering Hungarian population. *Anthropologiai Közlemények* 40 (1999) 3–13.

Györffy–Zólyomi 1994

Györffy György–Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994, 13–38.

H. Tóth 1990

H. Tóth Elvira: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). – Archäologische Funde von vier Jahrzehnten (1949–1989). *Cumania* 12 (1990) 81–232.

Horváth 1993

Horváth M. Attila: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből. – Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2 (1993) 321–350.

Horváth 2005

Horváth Ciprián: Hólyagos és négygömbös fejű gyűrűk honfoglalás kori sírokban. – Special rings found in the graves dating to the time of the settlement of Hungarians in the Carpathian basin. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2004 (2005) 121–148.

Kovács 1989

Kovács, László: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. Budapest, 1989. (Fontes Archaeologici Hungariae.)

Kovács 1996

Kovács Tibor: Régészeti emlékek. In: *Röszke földje és népe*. Szerk.: Péter László. Szeged, 1996, 25–77.

Kovács 2013

Kovács László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. – Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartiere und Dörfer mit Hinblick auf die vorgeschichte. Ein Abriss. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 511–604. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Kristó 1971

Kristó Gyula: A középkori Tápé. In: *Tápé története és néprajza.* Szerk.: Juhász Antal. Tápé, 1971, 47–56.

Kürti 1980

Kürti Béla: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. – Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–1979/1* (1980) 323–345.

Kürti 1983

Kürti Béla: Az avarok kora (567/568–805). In: *Szeged története.* I/1. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983, 162–218.

Kürti 1993

Kürti Béla: Régi honfoglaló temetők – mai szemmel. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1992.* Szeged, 1993, 25–31.

Kürti 1994

Kürti Béla: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez. – Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10.–11. ten Jahrhunderten. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1994, 369–386.

Kürti 1994a

Kürti Béla: Honfoglalók a Maros-torok táján. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994, 161–170.

Kürti 1996

Kürti Béla: Egy honfoglalás kori tárgy eredetéhez. – Zur Herkunft eines Gegenstandes aus der Landnahmezeit. *Communicatones Archaeologicae Hungariae* 1996, 151–164.

Kürti 1997

Kürti Béla: A honfoglalás dél-magyarországi szemszögből. – Conquest viewed from the Aspect of Southern Hungary. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság.* Szerk.: Rokay Péter. Újvidék/Novi Sad, 1997, 127–136.

Kürti 1997a

Kürti Béla: Társadalmi változások kutatási lehetőségei egy honfoglalás kori temetőben. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1995–1996.* Szeged, 1997, 21–31.

Kürti 1998

Kürti Béla: Az algyői temetőről röviden. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1997.* Szeged, 1998, 15–36.

Kürti 2000

Kürti, Béla: Die Nekropole von Szeged-Bojárhalom. In: *Europas Mitte um 1000. Katalog*. Hrsg.: Wieczorek, Alfried–Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000, 319–325.

Kürti 2001

Kürti Béla: *Sírok üzenete*. Algyő, 2001.

Langó–Siklósi 2013

Langó Péter–Siklósi Zsuzsa: 10. századi temető Balatonújlak-Erdő dűlőn. – Ein Gräberfeld des 10. Jahrhundert in Balatonújlak-Erdő dűlő. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 143–160. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Lovász–Czékus 2006

Lovász Gabriella–Czékus Géza: Észak-Bácska régészeti lelőhelyei. – Archäologische Fundorte in der Nordbatschka. In: *Hadak útján. Népeségek és iparok a népvándorlás korában. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XVI. konferenciáján, Nagykovácsi, 2005. szeptember 26–28. elhangzott előadások*. Szerk.: Pongrácz Újlaki Zsuzsanna. Nagykovácsi, 2006, 293–303.

Lőrinczy–Szalontai 1993

Lőrinczy Gábor–Szalontai Csaba: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez. I. – Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert. I. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2 (1993) 279–320.

Lőrinczy–Türk 2011

Lőrinczy Gábor–Türk Attila: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátrol. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalának 10. századi településtörténetéhez. – Gräberfeld des 10. Jh. In: Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 419–479.

Makk 2004

Makk Ferenc: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Budapest, 2004, 119–127.

Marcsik 2015

Marcsik Antónia: Honfoglalás kori csontvázak Szeged-Öthalom V. homokbánya területéről. In: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. Szerk.: Türk Attila–Lőrinczy Gábor. Budapest, megjelenés alatt. (Magyar Ős-történeti Témacsoport Kiadványok 3.)

Mesterházy 1996

Mesterházy Károly: Szeged–Szabadka határa. In: *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Fodor István. Budapest, 1996, 353.

Mesterházy 1998

Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok és a régészet. *Életünk* 1996/8 (1996) 767–795.

Mészáros et al. 2005

Mészáros Patrícia–Paluch Tibor–Szalontai Csaba: Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2004. Szeged, 2005, 145–162.

Mészáros et al. 2006

Mészáros Patrícia–Paluch Tibor–Szalontai Csaba: Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. – Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről. *Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek* 8 (2006) 97–109.

Nagy 1995

Nagy Erzsébet: Az őskortól a magyar honfoglalásig. In: *Kiskundorozsma – Tanulmányok*. Szerk.: Kövér Lajos–Tóth Sándor László. Szeged, 1995, 59–74.

Petrovics 1995

Petrovics István: A honfoglalástól Mohácsig. In: *Kiskundorozsma – Tanulmányok*. Szerk.: Kövér Lajos–Tóth Sándor László. Szeged, 1995, 75–104.

Reizner 1891

Reizner János: Magyar pogánykori sírleletek (Szeged–királyhalmi és bojárhalmi lelet). *Archaeológiai Értesítő* 11 (1891) 97–114.

Révész 1998

Révész László: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. – Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.

Révész 2001

Révész László: *Aranyszántás Balotán. – Goldenes Ackerfeld in Balota*. Kiskunhalas, 2001.

Révész 2014

Révész László: *A magyar honfoglalás kora*. Budapest, 2014.

Szabó 1941

Szabó Kálmán: Ásatási segédeszközök. – Ein Hilfsgerät für Ausgrabungen. *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 286.

Szalontai–Károly 2013

Szalontai, Csaba–Károly, László: Runiform fragments of the late Avar Period from Hungary. *Acta Orientalia* 66 (2013) 365–396.

Szalontai–Wilhelm 2006

Szalontai Csaba–Sz. Wilhelm Gábor: Előzetes jelentés egy késő bronzkori település és avar kori temető mentő feltárásáról Szeged-Kiskundorozsmán (M5 Nr. 38., 26/90. lelőhely). *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2005. Szeged, 2006, 133–154.

Szathmáry et al. 2015

Szathmáry László–Holló Gábor–Marcsik Antónia: Szeged-Algyő és Sándorfalva-Eperjes 10. századi népességének kraniológiai összefüggései az Alföldön. In: *Régészeti és természet-*

tudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. Szerk.: Türk Attila–Lőrinczy Gábor. Budapest, megjelenés alatt. (Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.)

Szegfű 1983

Szegfű László: A szegedi sóközpont. In: *Szeged története.* I/1. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983, 246–248.

Takács 2013

Takács Miklós: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. – Die südliche Ausdehnung des Siedlungsgebietes der landnehmenden Ungarn. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 641–666. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Türk–Lőrinczy 2015

Türk Attila–Lőrinczy Gábor: Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. In: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez.* Szerk.: Türk Attila–Lőrinczy Gábor. Budapest, megjelenés alatt. (Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.)

Vályi 2003

Vályi Katalin: Késő avar kori temetőrészlet Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatáron. – Das Detail eines spätawarenzeitlichen Gräberfeldes in Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 211–227.

Varga 2011

Varga Sándor: 10–11. századi temetők Bács-Kiskun megye területén. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája.* Szerk.: Bíró Szilvia. Győr, 2011, 185–199. (Győr-Moson Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Tanulmányok 3.)

Varga 2013

Varga Sándor: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. – Nischengräber des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 297–320. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Vörös 2000

Vörös István: Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. – Die archäozoologische Untersuchung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Algyő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 357–402.

Vörös 2013

Vörös István: Adatok a honfoglalás kori lovastemetkezésekhez. – Angaben zu den Pferdebestattungen der Landnahmezeit. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 321–336. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Wilhelm 2010

Wilhelm Gábor: Késő avar kori településrészlet és temetkezés Kiskundorozsma határában. – Spätawarenzeitliches Siedlungsfragment und Bestattung in der Gemarkung von Kiskundorozsma. In: *Pusztaszertől Algyőig*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 2010, 209–227. (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2.)

THE CHANGE OF POWER IN THE 9TH-10TH-CENTURY HISTORY OF THE SETTLEMENT ON THE WEST SIDE OF THE MOUTH OF THE RIVER MAROS IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL FINDS

GÁBOR LŐRINCZY–PÉTER STRAUB–ATTILA TÜRK

Experts dealing with either theoretical or practical questions of archaeology have long been interested in the effect of the change of power in the history of a geographical region on archaeology. In the Hungarian research, fundamental aspects are the Avar survival as well as the appearance of the conquering Hungarians, i.e. the change of power and the settlement at the end of the 9th–10th century.

During rescue and earlier excavations, in several places on the west side of the mouth of the River Maros, so far unknown graves and cemeteries from the age of the Hungarian Conquest were disclosed in the last two decades. The newly found finds and the detailed examination at the excavations make it necessary to publish the up-to-date results about the finds uncovered earlier and their new interpretation as well.

The Avar–Hungarian change of power on the west side of the mouth of the River Maros took place continuously in the last third of the 9th century. Though it was possible to identify the traces of the population during the Avar period – with both traditional anthropological and archaeo-genetical methods – in the 10th–11th-century population, further research is necessary to provide an anthropological explanation for the process of the transition. To answer the question of the survival of the Avars more exactly, further research may be of great help in the region between the Danube and the Tisza in the southern part of the Great Plain.

The mouth of the River Maros was a strategically important area, its possession was of vital importance as it was in the junction of a ford, commercial and/or military roads. This idea seems to be supported by the large number of 10th-century graves which were found with weapon grave-goods; similarly concentrated groups of graves were disclosed in the Szeged region and in the Upper Tisza area. However, the radiocarbon data mentioned here (*Fig. 1.*) surprisingly correlate with the written data about the appearance of the Hungarians in the Carpathian Basin.

If the introduced chronology of the graves is accurate, with the help of archaeological finds we will be able to reason that the Hungarian Conquest was a process between about 860 and 907.

Vörs-Majori dűlő. Régészeti adatok Somogy megye 10–11. századi fegyveres sírjaihoz

Bevezetés

Jelen dolgozatunkban a feldolgozás alatt álló, 1999–2002 között a Vörs-Majori dűlőben feltárt, 404 síros, 10–11. századi temető¹ fegyveres sírjaival foglalkozunk, tisztelegve a 60. születésnapját ünneplő Szentpéteri József munkássága előtt. A választás alapos indokául szolgált a helyszín, hiszen Vörsön, a Papkertben 1983 és 1996 között folytatott feltárás során több mint tíz szezonban ástunk együtt az ünnepelttel!

A majori dűlői temető általános bemutatására először az egyik sírban talált nyíltartó tegez rekonstrukciós kísérletének ismertetésekor került sor,² a temető feldolgozásának részeredményeit a „Hadak Útján” XXIV. konferenciáján ismertettük.³

A lelőhely

Vörs Somogy megye északnyugati csücskében fekszik, a Kis-Balaton-víztározó keleti oldalán, annak közvetlen szomszédságában (1. tábla 1). A lelőhely kiterjedése 5000 m². Az ásatás négy éve alatt 435 objektum feltárására került sor. Az említett 404 síron túl a maradék 31 objektum többnyire őskori kerámiával keltezett gödör, illetve egy megközelítőleg szabályos cikcakk alakú árok, melynek kialakulása és funkciója egyelőre nem tisztázott, az azonban biztosnak látszik, hogy a 10–11. századi temető kialakításában nem játszott szerepet.

A talajviszonyok a Kis-Balaton közelsége miatt nem kedveztek a csontvázak és a szerves anyagok megtartásának. A 404 sírból mindössze 121-ben került elő valamilyen melléklet. A jellemző leletek közé tartoznak az egyszerű, nyitott, valamint a sima S végű karikák, az állatfejes karperecek, lunulák, valamint a férfiak esetében a csiholók, vas-kések. Kiemelkedő lelet a 208. sír hajfonatkorongja, illetve az alább ismertetésre kerülő fjas–nyilas sírok közül a 357. és 385. sír leletanyaga. A feldolgozottság jelenlegi szintjén

¹ Költő 2002, 266; Költő 2003, 234; Költő 2003a, 238–239.

² Költő–Horváth 2004.

³ Hegyi–Költő 2015.

úgy tűnik, a temető használata valamikor a 10. század közepső harmadában/második felében kezdődött meg, és eltarthatott akár a 11. század első feléig. Ennél későbbre azonban nem indokolja semmi a datálást.

A következőkben az íjas–nyilas sírok (1. tábla 2) leletanyagait vesszük sorra, részletesen ismertetjük a sírokban előforduló nyílcsúcsok típusait, valamint az íjak és nyíltegezek lehetséges rekonstrukcióját.

A fegyveres sírok leírása

7. sír (2. tábla 1; 3. tábla 1–2)⁴: T.: Ny–K. H.: kb. 190 cm, sz.: 61 cm, m.: 96 cm. Csontváz h.: 170 cm. A sírgödör alakja lekerekített sarkú téglalap. Vízvezeték árka bolygatta meg a sírgödör keleti végét, illetve állatjárás is bolygatta a sírt. A sírban 40–50 éves férfi⁵ jó megtartású csontváza feküdt nyújtott helyzetben. A koponya jobb oldalra fordult, a karok a váz mellett párhuzamosan, nyújtva helyezkedtek el. Mell.: 1–3. A jobb váll felett, a jobb felkar belső oldala és a lapocka között, illetve a medence jobb oldalán egy-egy *nyílhegy* (3. tábla 5–7) volt: egy rövid vágóélű, deltoid és kettő rombusz alakú. H1: 10,1 cm, sz1.: 2,7 cm (hegy h.: 5,4 cm, tüske h.: 4,7 cm); h2.: 10,8 cm, sz2.: 3,6 cm (hegy h.: 6,9 cm, tüske h.: 3,9 cm); h3.: 9,8 cm, sz3.: 2,4 cm (hegy h.: 6,9 cm, tüske h.: 2,8 cm). Ltsz.: 2014.1.1.2–4. 4. A jobb felkarcsont belső oldalán, a bordák helyén lant alakú *csiholó* (3. tábla 4). H: 8,9 cm, sz.: 4,2 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: 2014.1.1.1. 5. A lábszárak között aranyozott felületű, öntött bronz *szíjelosztó* (3. tábla 3). Bikafejet formáz, fülei helyén bújtorfülekkel, hátoldalán, az orra magasságában szintén a bújtorfüleket szolgálja egy 1,7 cm hosszú, kerek átmetszetű áthidalás. Kissé aszimmetrikus, a fej bal oldala vízszintes irányban nyújtottabb. H.: 3,2 cm, sz.: 4,5 cm, v.: 1,5 cm. Ltsz.: 2014.1.1.5.

57. sír: Sírgödör T.: NyD Ny–KÉK, csontváz T.: NY–K. H.: 199 cm, sz.: 67 cm, m.: 82 cm. Csontváz h.: 115 cm. A sírgödör alakja téglalap. 5–10 éves *fiú(?)* gyermek⁶ jó megtartású csontváza, valószínűleg állat által bolygatott. A koponya feltárás közben sérült. A váz háton fekvő, nyújtott helyzetű. A bal alkar hiányzik, a bal felkarcsont a fej mögé csúszott. Mell.: 1. A has tájékán egy rombusz alakú *nyílhegy* tüskés nyéllel. H.: 7,7 cm, sz.: 2,5 cm (hegy h.: 5,1 cm, tüske h.: 2,6 cm). Ltsz.: 2014.1.13.1. 2. A jobb alkar külső oldalán *vaskés* töredéke. Egyélű, egyenes hátú, középső nyélállású, tüskés nyéllel. H.: 8,8 cm, sz.: 1 cm (penge h.: 6,4 cm, nyél h.: 2,4 cm). Ltsz.: 2014.1.13.2.

74. sír (2. tábla 2–3; 4. tábla 1; 5. tábla 1): T.: NyD Ny–KÉK. H.: 150–155 cm, sz.: 50 cm, m.: 75 cm. A sírgödör alakja téglalap. A kotrógép, valamint a mezőgazdasági munkák által erősen bolygatott sír. A sírban 20–40 éves *férfi* rossz megtartású csontváza

⁴ A képtáblákon szereplő sírrajzok minden esetben méretarány nélküliek.

⁵ Az embertani meghatározásokat lásd Bernert–Wéber 2005.

⁶ Az embertani meghatározás szerint 30–60 éves nő. A meghatározások közötti ellentmondás valószínű oka a csontvázak mosása közbeni keveredés lehet.

volt. A koponya kivételével az összes csont felszívódott, a koponya feltárás közben sérült. A váz helyzete nem állapítható meg. Mell.: 1–2. A sírfenék felett 11 cm-rel, a szelvény nyesésekor került elő egy rombusz alakú és egy villás *nyílhegy* (5. tábla 2–3). H1.: 8,2 cm, sz1.: 2,7 cm (penge h.: 5,4 cm, tüske h.: 2,8 cm); h2.: 7,1 cm, sz2.: 3,4 cm (penge h.: 4,2 cm, tüske h.: 2,9 cm). Ltsz.: 2014.1.19.7–8. 3. A koponyától nyugatra, 2 cm-re egy félkör alakú *vascsat* (5. tábla 8). H.: 2,65 cm, sz.: 2,8 cm. Ltsz.: 2014.1.19.2. 4. A has tájékán, a jobb oldalon *vaskés* (5. tábla 10). Két darabra törött, a két darabból egy egyélű, egyenes hátú, középső nyélállású kés rekonstruálható. Rek. h.: kb. 10,9 cm, sz.: 1 cm. Ltsz.: 2014.1.19.3. 5. A koponyától északra, 5 cm-re, a gerinc vonalában 25 cm hosszan, valamint a medence helyén *tegezvasalás* (5. tábla 4–7, 11–14) töredékei, tegez fenékpántja és oldalmerevítő vaspálcái. Fenékpánt h.: 1–7,7 cm, sz.: 1–1,2 cm; merevítő pálcák h.: 2,1–7,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: 2014.1.19.1., 4., 6. 6. A *vaskés* közelében, attól keletre, egy ismeretlen funkciójú, lapos *vastárgy* (5. tábla 9). Megközelítőleg trapéz alakú, egyik hosszanti oldala befelé enyhén ívelt, míg a másik, hosszanti oldalán kifelé 2,9 cm hosszan félkörösen ívelt. H.: 3,1 cm, sz.: 5,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: 2014.1.19.5.

124. *sír* (6. tábla 1; 7. tábla 1): T.: NyDNy–KÉK. H.: 216 cm, sz.: 70 cm, m.: 70 cm. Csontváz h.: 167 cm. A sírgödör alakja rövidebb oldalain enyhén ívelt téglalap. A sírban 25–30 éves férfi jó megtartású, bolygatatlan csontváza nyugodott. A koponya előre, kissé jobbra billent. A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, szoros testtartását a lepelbe csavarás eredményezhette. Bal alkarja a medencére hajlik. A váz felett 10 cm-rel teknős aljkiképzésű árok fut keresztül. Mell.: 1–2. A jobb oldali bordáknál, illetve a koponya jobb oldalán egy-egy egyszerű, nyitott *ezüstkarika* (7. tábla 7–8). Kerek átmetszetűek, mindkét végük levágott. H1.: 2,3 cm, sz1.: 2 cm, v1.: 0,15 cm; h2.: 2 cm, sz2.: 1,9 cm, v2.: 0,15 cm. Ltsz.: 2014.1.34.2. 3. A sírföldben *tegezvasalások* (7. tábla 3), öt töredék a függesztőfülekhez, a többi a merevítőpálcákhoz tartozik. Többségük jellegtelen töredék, egy-egy darabon figyelhető meg valamikori szegecselés maradványa. Fültöredékek h.: 1,5–3 cm, pálcátöredékek h.: 0,9–2,7 cm. Ltsz.: 2014.1.34.1., 3. 4. A töredékek között egy ismeretlen rendeltetésű, hosszúkás *vastárgy* (7. tábla 2), kétszárú, melyek a végüknél összeérnek. H.: 9,75 cm, sz.: 1,6 cm. Ltsz.: 2014.1.34.4. 5. A bal könyök külső oldalán egy rombusz alakú *nyílhegy* (7. tábla 5), tüskés nyéllal. H.: 9,2 cm, sz.: 3,3 cm (penge h.: 5,2 cm, tüske h.: 4 cm). Ltsz.: 2014.1.34.5. 6. A koponyától nyugatra kerek *vascsat* (7. tábla 9). H.: 2,7 cm, sz.: 3,05 cm, v.: 0,45 cm. Ltsz.: 2014.1.34.6. 7. A jobb medencelapát alatt *vaskés* (7. tábla 10). Hegye a fej felé mutat. Rek. h.: 11–12 cm, sz.: 1,1 cm. Ltsz.: 2014.1.34.

151. *sír* (4. tábla 2–3): T.: Ny–K. H.: 224 cm, sz.: 80 cm, m.: 72 cm. Csontváz h.: 173 cm. A sírgödör alakja ovális. 40–45 éves férfi közepes megtartású, bolygatatlan csontváza. A koponya jobbra billent. A váz háton fekvő, nyújtott helyzetű, mindkét kar nyújtva, párhuzamosan a test mellett feküdt. Szoros testtartását lepelbe csavarás eredményezhette. Mell.: 1–4. 4 db *nyílhegy* a bal felkar külső oldalán. Három rombusz, egy deltoid alakú, mindegyik nyéltüskével ellátott. H1.: 7,9 cm, sz1.: 2,9 cm (penge h.: 4,8 cm, tüske h.: 3,1 cm); h2.: 6,2 cm, sz2.: 2,2 cm (penge h.: 4 cm, tüske h.: 2,2 cm); h3.: 7

cm, sz3.: 2,35 cm (penge h.: 4,8 cm, tüske h.: 2,2 cm); h4.: 8,5 cm, sz4.: 2,1 cm (penge h.: 4,6 cm, tüske h.: 3,9 cm). Ltsz.: 2014.1.43.1–4. 5. Töredékes lant alakú *csiholó*. Rek. h.: 6,3 cm, sz.: kb. 2,5–3 cm. Ltsz.: 2014.1.43.5.

153. *sír* (8. tábla 1–2; 9. tábla 1): T.: NyDNy–KÉK. H.: 198 cm, sz.: 67 cm, m.: 61 cm. Csontváz h.: 172 cm. A sírgödör alakja ívelt végű téglalap. A sírban 25–30 éves férfi közepes megtartású, bolygatatlan csontváza feküdt. A koponya jobb oldalra billent. Hanyatt feküdt, nyújtott helyzetben, mindkét karja a medencére volt hajlítva. A jobb láb térdnél enyhe szögben befelé fordult. Szoros testtartását a lepelbe csavarás eredményezhette. Mell.: 1–4. 4 db deltoid alakú *nyílhegy* (9. tábla 2–5) a bal könyök külső oldalán. Ezek közül három rövid, a negyedik hosszú vágóélű, mind nyéltüskével ellátott. H1.: 7,5 cm, sz1.: 2,35 cm (penge h.: 4,1 cm, tüske h.: 3,4 cm); h2.: 8,5 cm, sz2.: 2,6 cm (penge h.: 4,7 cm, tüske h.: 3,8 cm); h3.: 7,1 cm, sz3.: 2,5 cm (penge h.: 4 cm, tüske h.: 3,1 cm); h4.: 8,4 cm, sz4.: 2,5 cm (penge h.: 5,4 cm, tüske h.: 3 cm). Ltsz.: 2014.1.44.1–4.

159. *sír* (8. tábla 3–4; 10. tábla 1): T.: Ny–K. H.: 193 cm, sz.: 79 cm, m.: 66 cm. Csontváz h.: 173 cm. A sírgödör alakja a láb irányába szűkülő, lekerekített sarkú téglalap. 25–30 éves férfi jó megtartású, állatjárás által bolygatott csontváza. A koponya jobbra billent. Hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, a karok párhuzamosan a test mellett nyugodtak. A lábfejek merőlegesen felfelé álltak. Mell.: 1–2. A koponya jobb oldalán 2 db egyszerű, nyitott *bronzkarika* (10. tábla 2). Vékony huzalból készültek, ovális alakúak, kerek átmetszetűek. Egy ép és egy töredék. H1.: 2,5 cm, sz1.: 1,85 cm, v1.: 0,1 cm; h2.: 1,6 cm, v2.: 0,1 cm. Ltsz.: 2014.1.46.7. 3. Bal oldalon, a bolygatott bordák alatt egy lant alakú *csiholó* (10. tábla 8). H.: 6,9 cm, sz.: 2,7 cm. 4. Mellette *kovakő* (10. tábla 10). H.: 2,8 cm, sz.: 1,3 cm. Ltsz.: 2014.1.46.5. 5–6. (10. tábla 4–5) A bal felkarcsont belső oldalán valamint a jobb felkarcsont külső oldalától délre, 20 cm-re 2 db *nyílhegy*. Az egyik rombusz alakú és rövid vágóélű, a másik deltoid alakú. H1.: 5,8 cm, sz1.: 2,05 cm (penge h.: 4,4 cm, tüske h.: 1,4 cm); h2.: 6,4 cm, sz2.: 2,5 cm (penge h.: 4,3 cm; tüske h.: 2,1 cm). Ltsz.: 2014.1.46.2–3. 7. A jobb kar két oldalán, illetve a jobb boka külső oldalától 3 cm-re *tegezvasalások* töredékei (10. tábla 3, 6, 11–14). Három függesztőfül, kettő szegeccsel ellátott merevítőpálca töredéke, három szegecs, a maradék jellegtelen vastöredék. H.: 1–19 cm. Ltsz.: 2014.1.46.1. 8. A medencén, középen egy kerek *vascsat* (10. tábla 7). H.: 3,8 cm, sz.: 3,4 cm. Ltsz.: 2014.1.46.6. 9. A bal medencelapát alatt egyélű, egyenes hátú, középső nyélállású, nyéltüskés *vaskés* (10. tábla 9). Töredékes. H.: 9,4 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: 2014.1.46.4.

175. *sír* (6. tábla 2): T.: Ny–K. H.: –, sz.: –, m.: 37 cm. Csontváz h.: kb. 65 cm. A sírfolt nem volt kivethető. 3–4 éves gyermek rossz megtartású váza, csaknem teljesen elpusztult sír. Néhány koponyatöredék és a lábszárcsont töredékei maradtak meg. A váz helyzete nem meghatározható. Mell.: 1. A koponyacsontoktól 15 cm-re egy kisméretű, töredékes, valószínűleg rombusz alakú, nyéltüskés *nyílhegy*. Ltsz.: 2014.1.49.1.

187. *sír* (6. tábla 3): T.: Ny–K. H.: 193 cm, sz.: 60 cm, m.: 62 cm. Csontváz h.: 155 cm. Bizonytalan sírfolt, rövidebbik végén kissé ívelt, téglalap alakú sírgödör. 30–40 éves férfi rossz megtartású, bolygatatlan, hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű csontváza. A ko-

ponya balra billent. A bal alkar enyhe szögben a medencére hajlítva. Szoros testtartását lepelbe csavarás eredményezhette. Mell.: 1–3. 3 db *nyílhegy* a jobb váll külső oldalán. Kettő deltoid és egy rombusz alakú, mindegyik nyéltüskés. H1.: 6,8 cm, sz1.: 2,05 cm (penge h.: 4,2 cm, tüske h.: 2,6 cm); h2.: 7,5 cm, sz2.: 2,6 cm (penge h.: 4,6 cm, tüske h.: 2,9 cm); h3.: 5,5 cm, sz3.: 2,9 cm (penge h.: 5,5 cm). Ltsz.: 2014.1.54.1–3.

191. *sír* (6. tábla 4; 11. tábla 1): T.: NyDNy–KÉK. H.: 205 cm, sz.: 65 cm, m.: 50 cm. Csontváz h.: 170 cm. A sírgödör alakja ovális. 20–25 éves férfi jó megtartású, bolygatatlan, hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű csontváza. A koponya töredékes, előrebillent a jobb vállra. Mindkét alkar a medencére hajlítva. Mell.: 1. A jobb váll belső felén ezüst, kerek átmetszetű, két végén egyenesre vágott *karika* (11. tábla 2). Átm.: 2 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: 2014.1.55.2. 2. Jobb oldalon, a bordák között bronz *fülesgomb* (11. tábla 3). Tömör, öntött, lencsefejú, a fej díszítése sugaras irányban rovátkolt, felülete kopott. A nyakon gyűrű fut körbe. H.: 1,5 cm, fej átm.: 0,8 cm. Ltsz.: 2014.1.55.1. 3. A bal alkar alatt ismeretlen rendeltetésű *vastárgy* töredékei (11. tábla 4–6, 8–10). 15 db üreges, csőszerű és hurkolt vashuzaltöredék, szegecstöredékek. H.: 0,8–3,6 cm. Ltsz.: 2014.1.55.8. 4. Szintén a bal alkar alatt lant alakú *csiholó* (11. tábla 7). H.: 6,8 cm, sz.: 4,2 cm. Ltsz.: 2014.1.55.10. 5–9. A bal combcsont külső oldalától 6 cm-re, egy kötegben 5 db *nyílcsúcs* (11. tábla 11–15). Ezek közül négy deltoid, egy pedig rombusz alakú, mind nyéltüskés. H1.: 8 cm, sz1.: 2,65 cm (penge h.: 4,8 cm, tüske h.: 3,2 cm); h2.: 8,6 cm, sz2.: 2,4 cm (penge h.: 5,3 cm, tüske h.: 3,3 cm); h3.: 6,8 cm, sz3.: 2,1 cm (penge h.: 3,6 cm, tüske h.: 3,2 cm); h4.: 8,1 cm, sz4.: 2,8 cm (penge h.: 4,4 cm, tüske h.: 3,7 cm); h5.: 6,2 cm, sz5.: 2,5 cm (penge h.: 4,3 cm, tüske h.: 1,9 cm). Ltsz.: 2014.1.55.3–7. 10. A bal láb külső oldalától 10 cm-re kb. 79 cm hosszan *tegezvasalás* töredékei (12. tábla 1–13) feküdtek. Ezek közt négy pálcaszerű vékony töredék, három, végükön levél alakúan kiszélesedő pálcaszerű töredék, öt szegeccses pánttöredék, továbbá 12–13 jellegtelen vastöredék. H.: 1,5–13 cm. Ltsz.: 2014.1.55.1.

205. *sír* (13. tábla 1–2; 9. tábla 6): T.: Ny–K. H.: 220 cm, sz.: 70 cm, m.: 61 cm. Csontváz h.: 173 cm. A sírgödör alakja lekerekített sarkú téglalap. 30–35 éves férfi rossz megtartású, bolygatatlan, hanyatt fekvő csontváza. A koponya balra billent. Mindkét alkar a medencére hajlítva. A szoros testtartást lepelbe csavarás eredményezhette. Mell.: 1. A mellkason középen öntött, tömör, lencsefejú, kopott felületű, bronz *fülesgomb* (9. tábla 10). H.: 1,1 cm, fej átm.: 0,9 cm. Ltsz.: 2014.1.60.1. 2. A jobb könyök külső oldalán *vas-kés* töredéke (9. tábla 9). H.: 5,6 cm, sz.: 1,1 cm. Ltsz.: 2014.1.60.5. 3–4. A bal medencelapát külső oldalán, illetve a bal lábszárcsont külső oldalán egy deltoid és egy rombusz alakú *nyílhegy* (9. tábla 7–8). H1.: 8,3 cm, sz1.: 3,1 cm (penge h.: 5,3 cm, tüske h.: 3 cm); h2.: 7,9 cm, sz2.: 3,2 cm (penge h.: 5 cm, tüske h.: 4,9 cm). Ltsz.: 2014.1.60.2–3. 5. A csontváz felszedésekor lant alakú *csiholó* (9. tábla 11) került elő. H.: 3,4 cm, sz.: 6,3 cm. Ltsz.: 2014.1.60.4.

241. *sír* (14. tábla 1–3; 15. tábla 1): T.: Ny–K. H.: 228 cm, sz.: 78 cm, m.: 93 cm. Csontváz h.: 170 cm. A sírgödör lekerekített sarkú téglalap alakú volt. 25–30 éves férfi jó megtartású, hanyatt, nyújtott helyzetben fekvő csontváza. A karok párhuzamosan a

test mellett nyugodtak, a bal alkar enyhén a medencére hajlítva. Valószínűleg állat által bolygatott, a nyakcsigolyák feldúltak, a bordák a bal combcsont alatt és felett, valamint a bokánál kerültek elő. Mell.: 1. 19 cm-re a mellkas közepe felett hegyes, pálca alakú *vas-tárgy* (vasár vagy lyukasztó?) (15. tábla 2). Nyéltüskéje kerek, hegye négyzet átmetszetű. Eredetileg fanyele lehetett. H.: 9,8 cm, v.: 0,45 cm. Ltsz.: 2014.1.73.5. 2. A jobb oldali bordák külső oldala és a jobb felkar között *csiholó* (15. tábla 6). Alsó része téglalap alakú, ehhez csatlakozik az ujjaknak való kiképzés, mely belül, a végeinél visszakunkorodik. H.: 4,9 cm, sz.: 5,8 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: 2014.1.73.2. 3. Felette két összerozsdásodott, S alakú *vas láncszem* (15. tábla 11). H.: 3,4 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: 2014.1.73.3. 4. A jobb bordák külső oldala és a jobb felkar között, valamint a jobb medencelapátnál *véső* töredékei (15. tábla 3). Négyzet átmetszetű, üreges, lefelé V alakban szűkülő vastárgy, vége elkeskenyedik. H.: 1,6–4 cm. Ltsz.: 2014.1.73.9. 5. A jobb könyök alatt *vaslemezek* töredékei (15. tábla 5). Köztük egy enyhén ívelt vaslemez töredéke, előlapján falenyomatok, mindkét oldalán pedig szegecselés nyoma. Ezenkívül a maradék nyolc töredék a fenti vaslemezhez hasonlatos, enyhén ívelt, alakatlan töredék, némelyiken szegecselés nyomával, illetve fa- és talán textillenymattal. H.: 2,1–2,8 cm. Ltsz.: 2014.1.73.4. 6–8. A csiholó mellett 3 db *kovakő* (15. tábla 7–9). H.1: 2,8 cm, sz1.: 2,1 cm h2.: 2,85 cm, sz2.: 1,3 cm; h.3.: 2 cm, sz.: 1,5 cm. Ltsz.: 2014.1.73.7.1–3. 9. A jobb medencelapáton, a vésőtöredék mellett vastag *üvedény* peremtöredéke. H.: 2,7 cm, sz.: 2,7 cm, v.: 0,8 cm. Ltsz.: 2014.1.73.10. 10. A jobb combcsont külső oldalától 4 cm-re nagyméretű, deltoid alakú *nyílhegy* (15. tábla 4). Rövid vágóélű, nyéltüskés. H.: 11,1 cm, sz.: 3 cm (penge h.: 6,5 cm, nyélt. h.: 4,6). Ltsz.: 2014.1.73.8. 11. A bal térd külső oldalától 2 cm-re *vas láncszem* (15. tábla 10). H.: 3,3 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: 2014.1.73.3. 12. Bal oldalon, a sípcsonton egy ovális *vascsat*. Töredékes, a csatpecsek hiányzik. Rek. h.: kb. 3,8 cm, sz.: kb. 2,1 cm. Ltsz.: 2014.1.73.1.

284. *sír* (13. tábla 3–4; 12. tábla 14): T.: Ny–K. H.: 220 cm, sz.: 80 cm, m.: 65 cm. Csontváz h.: 163 cm. A sírgödör lekerekített sarkú téglalap alakú volt. 20–22 éves férfi jó megtartású, bolygatatlan, háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváza. A koponya jobbra billent. A jobb kar a bal vállhoz volt felhajlítva, a bal kar derékszögben a hason feküdt. Szoros testtartását lepelbe csavarás eredményezhette. Mell.: 1–3. A bal medencelapát külső oldalától 8 cm-re 3 db *nyílcsúcs* (12. tábla 16–18). Egy rombusz alakú, egy deltoid alakú, valamint egy villás *nyílhegy*. H1.: 8,6 cm, sz1.: 3 cm (penge h.: 5,6 cm, tüske h.: 3 cm); h2.: 8,2 cm, sz2.: 2,2 cm (penge h.: 4,7 cm, tüske h.: 3,5 cm); h3.: 9,5 cm, sz3.: 3,8 cm. Ltsz.: 2014.1.84.1–3. 4. A bal medencelapáton egyélű, ívelt hátú, középső nyélállású *vaskés* (12. tábla 19). H.: 14 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: 2014.1.84.5. 5. A bal combcsont külső oldalától 6 cm-re *vas-töredékek* (L alakú vékony, lapos töredék, *vascsat*?) (12. tábla 15). H.: 1,8 cm, sz.: 0,8 cm. Ltsz.: 2014.1.84.4.

357. *sír* (16. tábla 1; 17. tábla 1): T.: Ny–K. H.: 240 cm, sz.: 75 cm, m.: 98 cm. Csontváz h.: 178 cm. A sírgödör lekerekített sarkú téglalap alakú volt. 25–35 éves férfi közepes megtartású, bolygatatlan, háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváza. A koponya balra billent. A jobb kar szorosan, párhuzamosan a test mellett, a bal alkar enyhén a

medencére hajlítva feküdt. A holttestet lepelbe csavarva helyezhették sírba. Mell.: 1–2. A koponya két oldalán ezüsthuzalból hajlított, sima S végű *karika* (17. tábla 14–15). H1.: 2,5 cm, sz1.: 2 cm, v1.: 0,2 cm, S vég sz1.: 0,4 cm; h2.: 2,7 cm, sz2.: 2 cm, v2.: 0,2 cm, S vég sz2.: 0,4 cm. Ltsz.: 2014.1.102.1. 3. A csontváz jobb oldalán, a koponyától a medence magasságáig nyíltartó *tegez* (17. tábla 1, 3–4, 11). Nyakpánt sz.: 1 cm, függesztőfülek h.: 17–17 cm, a nyaki merevítőpálcák h.: 15,5–15 cm, fenékpánt sz.: 1,3 cm, alsó merevítőpántok h.: 16,5–16,5 cm. Ltsz.: 2014.1.102.6–11. 4. A tegezre fektetve íj (17. tábla 1–2, 12). A két végén és a markolatán íjlécekkel borított. Felső íjvégborítás h.: 18,9–20 cm, sz.: 2–2,2 cm, markolatlemez h.: 13,4–13,8 cm, sz.: 2,5–2,6 cm; trapéz átmetszetű lécz h.: 4,2 cm, sz.: 1 cm, alsó íjvégborítás h.: 6,8–24,4 cm, sz.: 1,5–1,9 cm. Ltsz.: 2014.1.102.2–5. 5–10. A nyíltartó tegezben 6 db *nyílhegy* (17. tábla 5–10). Egy darab rombusz alakú, egy levél alakú, három rövid vágóélű, deltoid alakú és egy típusa nem meghatározható. H1.: 7,7 cm, sz1.: 2,5 cm (penge h.: 5 cm, tüske h.: 2,7 cm); h2.: –, sz2.: 2,2 cm (penge h.: 4 cm); h3.: 7 cm, sz3.: 1,7 cm (penge h.: 4,2 cm, tüske h.: 2,8 cm); h4.: 6,8 cm, sz4.: 1,9 cm (penge h.: 4,3 cm, tüske h.: 2,5 cm); h5.: 7 cm, sz5.: 2 cm (penge h.: 4,3 cm, tüske h.: 2,7 cm). Ltsz.: 2014.1.102.12–17. 11. A bal könyök alatt egyélű, alsó nyélállású, nyéltüskés *vaskés* töredéke. Rek. h.: 10,8 cm, sz.: 1 cm, nyélt h.: 2,9 cm. Ltsz.: 2014.1.102.18. 12. A bal alkar alatt lant alakú *csiholó* töredéke (17. tábla 13). H.: 6 cm, sz.: 3 cm. 13. Vörös színű *kovakő* (17. tábla 16). H.: 2,4 cm, sz.: 1,3 cm. Ltsz.: 2014.1.102.19.

379. *sír* (16. tábla 2): T.: Ny–K. H.: 196 cm, sz.: 60 cm, m.: 97 cm. Csontváz h.: 155 cm. A sírgödör alakja bizonytalan, sírfolt nem látszott. 35–40 éves férfi igen rossz megtartású, állatjárat által kissé bolygatott, háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváza. A koponya jobbra billent. A jobb felkarcsont kimozdult. Mell.: 1–2. 2 db rövid vágóélű, deltoid alakú *nyílcsúcs* a jobb oldalon, a felkar külső oldalán. Az egyik tüskéje töredékes. H1.: 6,4 cm, sz1.: 2 cm (tüske h.: 2,7 cm, penge h.: 3,7 cm); h2.: 9,1 cm, sz2.: 2,5 cm (tüske h.: 5 cm, penge h.: 4,1 cm). Ltsz.: 2014.1.108.1–2.

385. *sír* (16. tábla 3–4; 18. tábla 1): T.: Ny–K. H.: 210 cm, sz.: 95 cm, m.: 46 cm. Csontváz h.: 165 cm. A sírgödör lekerekített sarkú téglalap alakú volt, bizonytalan folttal jelentkezett. 45–50 éves férfi jó megtartású, bolygatatlan, hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű csontváza. A koponya balra billent. A koponyatető bal oldalán gyógyult trepanáció nyomai figyelhetők meg. A jobb kar párhuzamosan a test mellett, a bal alkar a hasra hajlik. Mell.: 1. A váz bal oldalán, a bal alkar külső oldalára megközelítőleg merőlegesen, valamint a bal lábszár külső oldalán *reflexíj* felső és alsó végét borító lemezek (19. tábla 1–2, 4–9) voltak töredékes állapotban. Három nagyobb töredéken megfigyelhető a húrvájat, a többi töredék jellegtelen. Külső felületük helyenként sűrűn bekarcolt. A markolatlemezek enyhén íveltek, egyik darab ép (19. tábla 3), a másik töredékes. Az ép darabon dupla vonalú, rombikus mintázatú, vékony bekarcolás látható, erősen lekopva (20. tábla 3). Íjvéglemez: h.: 11–12,3 cm, sz.: 1,8–2 cm; Ltsz.: 2014.1.109.1–3. 2–3. A bal könyök külső oldalán egy rombusz és egy rövid vágóélű, deltoid alakú *nyílhegy* (18. tábla 6–7). H1.: 10,5 cm, sz1.: 3,3 cm (penge h.: 7,5 cm, tüske h.: 3 cm); h2.: 8,3 cm,

sz2.: 3 cm (penge h.: 5,3 cm, tüske h.: 3 cm). Ltsz.: 2014.1.109.5–6. 4. A könyök alatt *tegezvasalások* (18. tábla 3–4). A vas függesztőpálca két vége nádlevélszerűen van kialakítva, egy-egy szegecsot helyeztek el rajtuk. Közepén egy ívelt, félkör alakú kidomborodás. Ezeken kívül még 11 darab vasalástöredék: két pálca alakú, öt darabon megmaradt a szegecseles. Függesztőfűl h.: 9,1 cm (rek. h.: 9,5 cm), sz.: 0,8 cm, kidomborítás külső h.: 1,5 cm, belső átm.: 0,9 cm, lapított merevítőréssz h.: 4–4 cm, lapított merevítőréssz h.: 4,5 cm, töredékek h.: 1–4,7 cm. Ltsz.: 2014.1.109.7. 5. A bal medencelapát külső oldalán *bronzcsat* (18. tábla 2). A csatkarika ovális alakú. A csattest ötszögű, melynek belső mezejét háromágú palmetta motívum tölti ki. A vas csatpecsek letörött, maradéka a csattesthez korrodálódott. Hátlapján a felerősítést szolgáló, a csattesttel egybeöntött, három apró szegecs. H.: 3,6 cm, csatkarika sz.: 2,2 cm, csattest sz.: 1,7 cm. Ltsz.: 2014.1.109.8. 6. A gerinc alatt, a csontváz felszedésekor négyzet alakú *vascsat* (18. tábla 9) került elő. Csapcecke töredékesen maradt meg. H.: 2,6 cm, sz.: 2,6 cm. Ltsz.: 2014.1.109.9. 7. A bal felkar külső oldalára merőlegesen egy háromszög alakú, töredékes *csontdíz* (18. tábla 6) díszíthette, amely a tegezszáját díszítette. H.: 4,4 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: 2014.1.109.4. 8. Lant alakú *csiholó* (18. tábla 5). H.: 7,7 cm, sz.: 3,8 cm. 9. Ugyanott szürke színű *kovakő* (18. tábla 8). Ltsz.: 2014.1.109.10.

A fegyverek elemzése

A vörsi temetőben az íjas–nyilas sírok többnyire egyenletesen helyezkednek el, elsősorban a temető északi és déli sarkában koncentrálnak 4–5 fős csoportban (1. tábla 2).

Íjak

Íj jelenlétére utaló csontlemezek két sírból kerültek elő (357. és 385. sírok), valamint egy szórvány markolatcsont a 284. és 285. sír közötti felület nyesésekor.

A 357. sírban az íjat temetéskor – az *in situ* megfigyelések alapján – minden bizonnyal nyugalmi állapotban fektették a nyíltartó tegezre (17. tábla 1). A markolat- és az íj végét borító, enyhén ívelt átmetszetű lemezek egyaránt megmaradtak, jóllehet az egyik alsó íjvéglemezből csak egy kis töredék került elő. Az íjvéget borító lemezeken jól megfigyelhető a húr beakasztására szolgáló vájat. A sírban való elhelyezkedésük alapján az íj hajdani teljes nyugalmi állapotú hosszúsága feltárástechnikai hiányosságok miatt (feltárás közben az alsó borítólemezt kiemelték) sajnos nem állapítható meg biztonsággal. Azonban a markolatlemezek középpontjától a felső borítólemezek végéig mért távolság 70 cm, miáltal – szimmetrikus íjat feltételezve – az íj maximális hosszúsága körülbelül 140 cm lehetett. A markolatlemezek között egy harmadik, kisebb méretű, hasáb alakú, szabályos trapéz átmetszetű csonttárgy is helyet foglalt, melynek két szemközti, rövi-

debb oldala, valamint hátoldala irdalással megmunkált, míg előlapja sima felületű (17. tábla 2). Ez a lécsík a markolatlemezek külső oldalának ívéhez illeszkedik.

A tárgy típusa a Kárpát-medence honfoglalás kori, különböző íjcsontokat tartalmazó sírjaiban igen ritka, azonosítása és elemzése a közelmúltban történt meg.⁷ Az elemzésből kitűnik, hogy egyfelől ezeket a trapéz átmetszetű léceket mindig az íjmarkolat közelében, szerencsés esetben a markolatlemezekhez illeszkedően figyelték meg, illetve hogy a szóban forgó lécek a markolatlemezek méretét általában többé-kevésbé követik. Funkcióját az íjmarkolat stabilitásának kialakításában játszott szerepében határozták meg, egyszerűbben fogalmazva: beillesztve a két markolatlemez közé, a trapéz átmetszetű lécsík elősegítette, hogy a markolat jobban simuljon használója kezébe.⁸

Ennek a kis csontlécnek köszönhetően sikerült kiszerkeszteni a markolat közepénél az íj magjának pontos keresztmetszetét. A markolatlemezek közé beépített lécsík trapéz keresztmetszetű, melynek alapjai 10 mm, illetve 7 mm hosszúak, magassága 4,5 mm. A szárák 35°-os szöget zárnak be. Tehát az íj markolatának a markolatlemezek által meghatározott szöge szintén 35°-os volt. A markolatlemezek szélessége középen 25,5 mm, illetve 25 mm. Ezáltal az íjmarkolat keresztmetszete középen egy olyan trapéz lesz, amelynek (felajzott állapotban) az íjász felé néző, belső, rövidebb alapja a köztes lécsík rövidebbik alapjával megegyezően 7 mm, külső, hosszabb alapja 22 mm, magassága 24 mm, szárai pedig a borítólemezek szélességével egyezően 25 mm hosszúak (20. tábla 2).

A 385. sírban már jóval töredékesebben maradtak meg az íjcsontok, de feltárásukkor ezek helyzetét ennek ellenére is hitelt érdemlően meg lehetett figyelni. Az íjat a halott bal oldalára fektették, valószínűleg ugyanúgy a nyíltartó tegezre helyezték, mint a 357. sírban. Itt a tegez is sokkal töredékesebben maradt meg, ezáltal helyzete nem határozható meg egyértelműen (20. tábla 1; 16. tábla 4). Az íjcsontok helyzetéről elmondható, hogy míg a felső íjvégcsontok szinte merőlegesen álltak a halott felkarcsontjára (a húrvájat függőlegesen felfelé nézett), addig az alsó íjvégcsontok a húrvájjal kifelé, a sírgödör fala irányába nézően helyezkedtek el. Ez utalhat arra, hogy az íj talán már eleve deformált állapotban, törötten került a sírba.⁹

A két íjvégnek a sírban mért távolsága alapján az íj hossza nyugalmi állapotban 126 cm lehetett. Ugyanennek az íjnak az egyik markolatlemezén dupla vonalú vékony bekarcolásokból álló, rombusz alakú mintát lehet felfedezni (20. tábla 3). A markolatlemezek bekarcolt díszítéssel ellátott változatai szintén igen ritkák, de nem példa nélkül állóak a

⁷ Bíró et al. 2010.

⁸ Bíró et al. 2010, 259–261. „Elképzelhető azonban az is, hogy csak egy speciális íjtípus esetében alkalmaztak ilyen lécbetétet, esetleg az íj készítése során történt hibát küszöbölték ki vele, vagy valamilyen utólagos javítás során illesztették a markolatba az agancsléceket. Azt a lehetőséget sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az íjak többségében az agancsléceket akár falécsík is helyettesíthette. Nem zárható ki továbbá, hogy egyes markolatlécek az íjak sírba helyezését megelőző – egyre több esetben feltételezhető – rongálás következtében nem kerülhettek a sírokba.” (Bíró et al. 2010, 265).

⁹ B. Nagy–Révész 1986, 124.

Kárpát-medencében.¹⁰ A minta párhuzamaként a Hajdúszoboszló-Árkoshalom 145/a sír ívjégcsontjain látható motívumok említhetők.¹¹

A 284. és 285. sír közötti nyelési felszínről származik továbbá egy szórvány íjmarkolatlemez.¹² Ezen a helyen tehát számolnunk kell egy elpusztult sírral, amely íjat tartalmazott, vagy pedig a 284. sír mellékletei közé tartozhatott egy íj, melynek legalább is a markolatát biztosan csontlemez fedte. A két lehetőség közül az utóbbinak adunk nagyobb valószínűséget, mivel a temető szerkezetének tanúsága szerint a két feltárt sír közötti távolság alapján nem valószínű közöttük egy harmadik (még sekélyebb?) elpusztult sírt feltételezni.

Tegezek

Nyíltartó tegez maradványai 74., 124., 159., 191., 357. és a 385. sírokból kerültek elő. A tegezekre legtöbb esetben a tegez oldalát és/vagy száját merevítő vaspálcák, valamint szegecses utaltak, ezért többségük kevésbé rekonstruálható.

A 74. sír tegez bolygatottsága miatt nem rekonstruálható, habár jó pár töredéke megmaradt, köztük a tegez fenekét borító vaspánt-, illetve függesztőfüles töredékek, szegecses. Jó állapotban megmaradt rész a fenékpánt, ez alapján egy félkör alapra konstruált nyíltegezt feltételezhetünk (4. tábla 1). Kérdés, hogy mit szolgált az a 3,1×5,5 cm-es lapos vastárgy (5. tábla 9), amely megközelítőleg trapéz alakú, egyik hosszanti oldala befelé tartóan enyhén ívelt, míg a másik hosszanti oldalán kifelé tartóan félkörösen ívelt, s amelyet a tegez fenékpántjától néhány centiméterre nyugatra találtak? Felületén szegecsnyom nem látható, így azt sem tudjuk, fel volt-e hajdanán erősítve valamire, vagy játszott-e egyáltalán szerepet a tegez kialakításában.

A 124. sírban csak kisméretű és kevés vastöredék maradt meg, és habár a csontváz bolygatatlan volt, a felette húzódó későbbi árok 10 cm-re futott el a sír felett, így elképzelhető, hogy az árok keletkezésekor elpusztult a tegez többi része. Azonban ezek között is felfedezhető néhány jellegzetes darab (például egy függesztőfül), valamint egy érdekes, szintén ismeretlen rendeltetésű vastárgy, mely két kerek átmetszetű, végeinél egybefutó pálcátágból áll (7. tábla 2).

A 159. sírban a halott jobb oldalára, a karjára (?) fektették a tegezt. Teljes rekonstrukcióra azonban ez sem alkalmas, néhány merevítőpálca maradt meg függesztőfülrel, valamint néhány szegecs. A sír sekélysége miatt itt is számolnunk kell a mezőgazdasági munkák, állatjáratok stb. romboló munkájával, hiszen a csontváz itt sem volt szándé-

¹⁰ Pl. Ikervár-Virág utca 7., 57. és 114. sír (Kiss 2000, 10, 25, 47. tábla); Hajdúszoboszló-Árkoshalom 117. sír (M. Nepper 2002, 56. tábla); Sárrétudvari-Hízó föld 247. sír (M. Nepper 2002, 323. tábla); Sárrétudvari-Poroshalom 2. sír (M. Nepper 2002, 354. tábla).

¹¹ M. Nepper 2002, 77, 71. tábla.

¹² H.: 12,3 cm, sz.: 2,7 cm, v.: 0,25–0,3 cm.

kosan bolygatott, ugyanakkor a nyílcsúcsok sem egymás mellett, hanem a halott jobb oldalán szétszóródva kerültek elő (8. tábla 4).

A 191. sírban a tegez viszonylag épen, de legalábbis szerkezeti elemeit tekintve „rendben” feküdt a halott bal lábának külső oldalán (6. tábla 4). Biztosan a tegez *in situ* megtalált aljának szerkezetét határozhatjuk meg. A fenéklemezett borító abroncsához három merevítőpálcát szegecseltek. Ezeknek a merevítőpálcáknak a tegez szája felé mutató végei levél alakúan kiszélesednek, ezzel helyet adva a szegecseknek (12. tábla 1–3). Némely darab teljes egészében megmaradt, s ezek árulkodóak lehetnek a tegez hajdani külalakját tekintve. A hegyes, levél alakú végük minden esetben felfelé mutatott, a nyílhegyek irányába, s nem érnek végig a tegez teljes hosszán, hanem körülbelül a hossz harmadáig nyúlnak. Így valószínű, hogy a tegez az alsó és a felső részén mintegy 13 cm hosszán volt vaspálcák által merevítve, azonban ezek a pálcák nem értek össze. A tegez sírban mért hossza az aljától a nyílhegyek végéig 79 cm.

A nyakpánt nem maradt meg, illetve valószínűbb, hogy nem is képezte a tegez részét, ugyanis nem szükségszerű, hogy a nyíltartó tegezek összes alkatrésze minden esetben megjelenjen, szerelékeik mennyisége és elhelyezése igen variábilis.¹³

Teljességében rekonstruálható, s a hazai leletanyagban is egyedülálló a 357. sír tegeze.¹⁴ A tegezt a halott jobb oldalára fektették temetéskor, a koponyától a medencéig húzódott. Nyakpántja, oldalmerevítő pálcái és fenékpántja is megmaradtak, *in situ* meg lehetett őket figyelni, ezáltal hiteles adatokat szolgáltat a tegez szerkezetére vonatkozólag. Száját körben két díszítetlen, valamint egy ezekre merőlegesen fektetett, pont-kör díszes csontléc szegélyezte. A csontlécek közrefogták a hat darab nyílcsúcsot, melyet a tegezben elhelyezve temettek el. A nyílvevők rekonstruált hajdani hossza körülbelül 74–75 cm lehetett. Az 1 cm széles nyakpánthoz derékszögben szegecsekkel csatlakozott három, levélszerűen kiszélesedő végű merevítőpálca. Oldalán, az egyik szélső merevítőpálcán egy íves kidomborítás szolgálta a felfüggesztést. A fenékpántra szintén merőlegesen két merevítőpálcát erősítettek. A pálcák itt sem voltak folyamatosak, a tegez testén nem értek össze. A tegez hosszának nagyjából felénél elhelyeztek még egy függesztőfület. A teljes tegez rekonstruálható méretei: hossza 81 cm (belső: 79 cm), a száj szélessége 10,5–11 cm, a nyak szélessége 10 cm (belső: 9,5 cm), a fenék szélessége 15 cm (belső: 14 cm). Igazán kiemelkedő ezen a tegezen a zárszerkezet, melynek párhuzamát mindeddig nem ismerjük a Kárpát-medencéből.¹⁵

Végezetül még a 385. sírban került elő nyíltartó tegez, ez azonban szintén kevésbé rekonstruálható, mivel csak két darab függesztőfüle, valamint kisebb pálca- és szegecs-töredékei maradtak meg. Az bizonyos, hogy a tegezt a halott bal oldalára fektették, valamint, hogy egy oldalon rögzítették a két függesztőt. A tegez sajátossága a háromszög alakú csontlemez, mely a száját díszíthette, valamint a halott bal könyöke és medence-

¹³ Révész 1996, 173.

¹⁴ A tegez helyreállításáról és szerkezetének részletes rekonstruálásáról lásd Költő–Horváth 2004.

¹⁵ Költő–Horváth 2004, 229, 5. ábra.

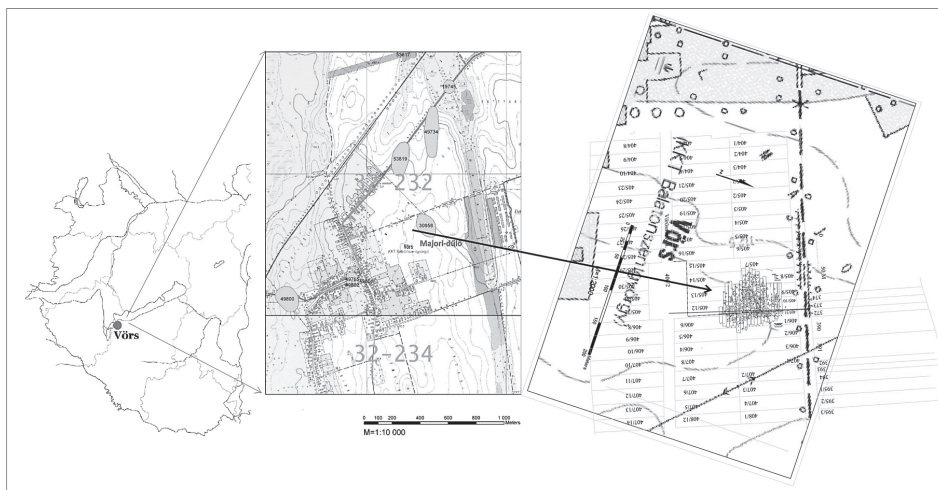
lapátja között, a vasalások közvetlen közelében talált palmettás bronzcsat, mely a helyszíni megfigyelések alapján a tegez felcsatolására szolgálhatott. A tegez függesztőfüleinek kialakítása nem a szokványos módszerrel (a nyakhoz, illetve a fenéklemezhez csatlakozó merevítőpálcák kidomborításával) történt, hanem két önálló, rövidebb, kifejezetten a függesztést szolgáló pánttal oldották meg. A függesztőfülek kidomborítása feltűnően és szokatlanul szűk (8–10 mm), ami igen keskeny függesztőszíjat feltételez. Ezt támasztja alá a felső függesztőfűl közelében talált bronzcsat 16 mm belső átmérőjű karikája is. A tegezben egy rombusz és egy rövid vágóélű, deltoid alakú nyílhegyet helyeztek el. A tegez sírban mért hossza a függesztőpántok elhelyezkedése alapján 55–60 cm lehetett. A halott gerince alatt egy másik, jellegtelen, négyzet alakú vascsat volt, amely övcsatként szolgálhatott.

Nyílcsúcsok

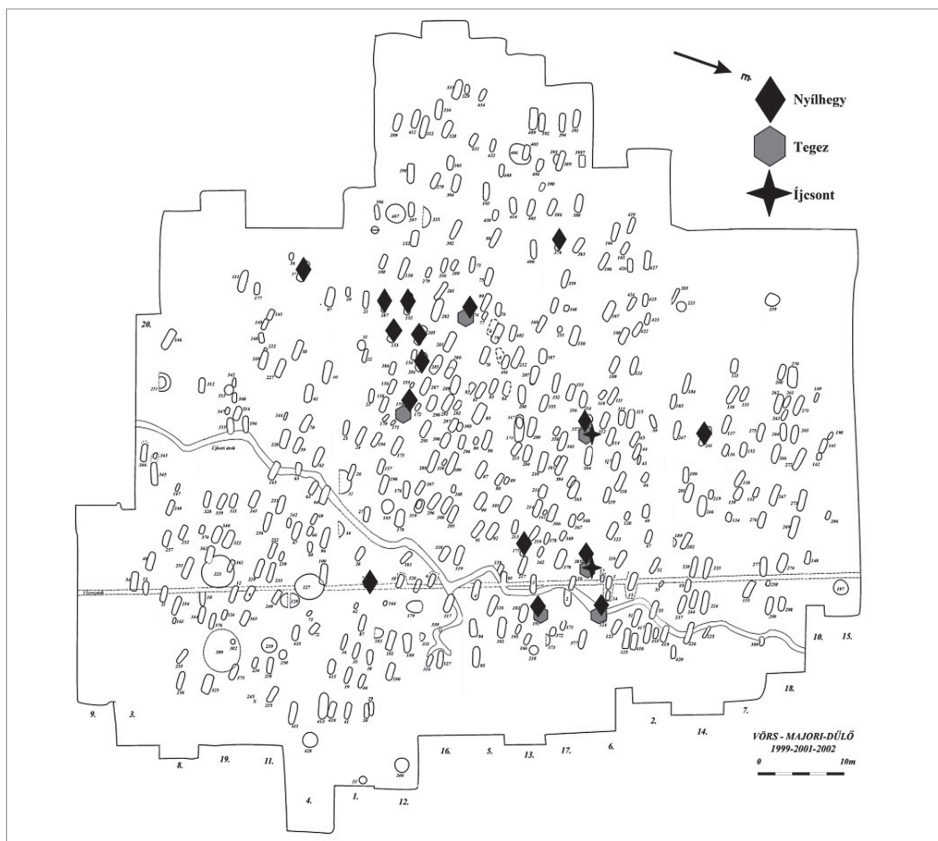
Valamennyi íjas–nyilas sírban (16) volt nyílcsúcs, összesen 42 darab. Nyolc sírban (7., 57., 151., 153., 175., 187., 205. és 379. sírok) kizárólag nyílhegyek találhatóak az íjászfelszerelés tartozékai közül, ezek egy kivétellel felnőtt férfiakéi (20–60 év között). A kivétel a 175. számú gyermek sír, amelyben a 3–4 éves gyermek fejétől nyugati irányban 15 cm-re volt egy rombusz alakú nyílcsúcs.¹⁶ Az esetek túlnyomó többségében (12 eset) 1–3 nyílcsúcsot helyeztek az elhunyt mellé. A 151. és 153. sírokba négyet, a 191. sírba ötöt tettek. A legtöbb a 357. sírban volt, hat darab. Általánosak a rombusz és a deltoid alakú nyílcsúcsok, ezeken kívül egy-egy villás nyílhegy (74. és 284. sírok) került elő, valamint a deltoid alakúak közül a 153. sírból egy hosszú vágóélű példány. Kivétel nélkül nyéltüskés megoldással csatlakoztak a nyílvevőbe. Ez utóbbiaknak a maradványai nem maradtak meg, viszont szinte minden példány nyéltüskéjén megfigyelhető a fa erezetének lenyomata. Ugyanakkor a 7. sír deltoid alakú nyílhegyén a penge felületén is látható szerves anyag maradványa, ez azonban textilmaradvány, amit talán a halotti lepel maradékának tarthatunk. Ez felveti a kérdést, hogy vajon együtt tekerték-e a lepelbe a halottal a nyílhegyeket, vagy pedig külön textilbe burkolva adták mellé? Ezt utólag már szintén nem lehet sajnos tisztázni.

A vörsi temetőben arányaiban alacsonynak számít a fegyveres sírok száma, valamint az előforduló fegyverek típusai sem variálódhatnak látványosan, a megmaradt leletek viszont kiemelkedő jelentőségű adatokat nyújtanak a honfoglalás korában használatos nyíltegezek és íjak szerkezetének rekonstruálásához.

¹⁶ A gyermeknek más melléklete nem volt, azonban bolygatott volt a sír és rossz megtartású a váz, ezért nem lehetünk biztosak benne, hogy eredetileg nem volt-e egyéb melléklet.

1

2

1. tábla. 1. A lelőhely elhelyezkedése; 2. Vörösmarty-Majori dűlő 10–11. századi temető összesítő térképe
 Fig. 1. 1. Location of the archaeological site; 2. The comprehensive map of the Vörösmarty-Majori dűlő 10th–11th-century cemetery

1

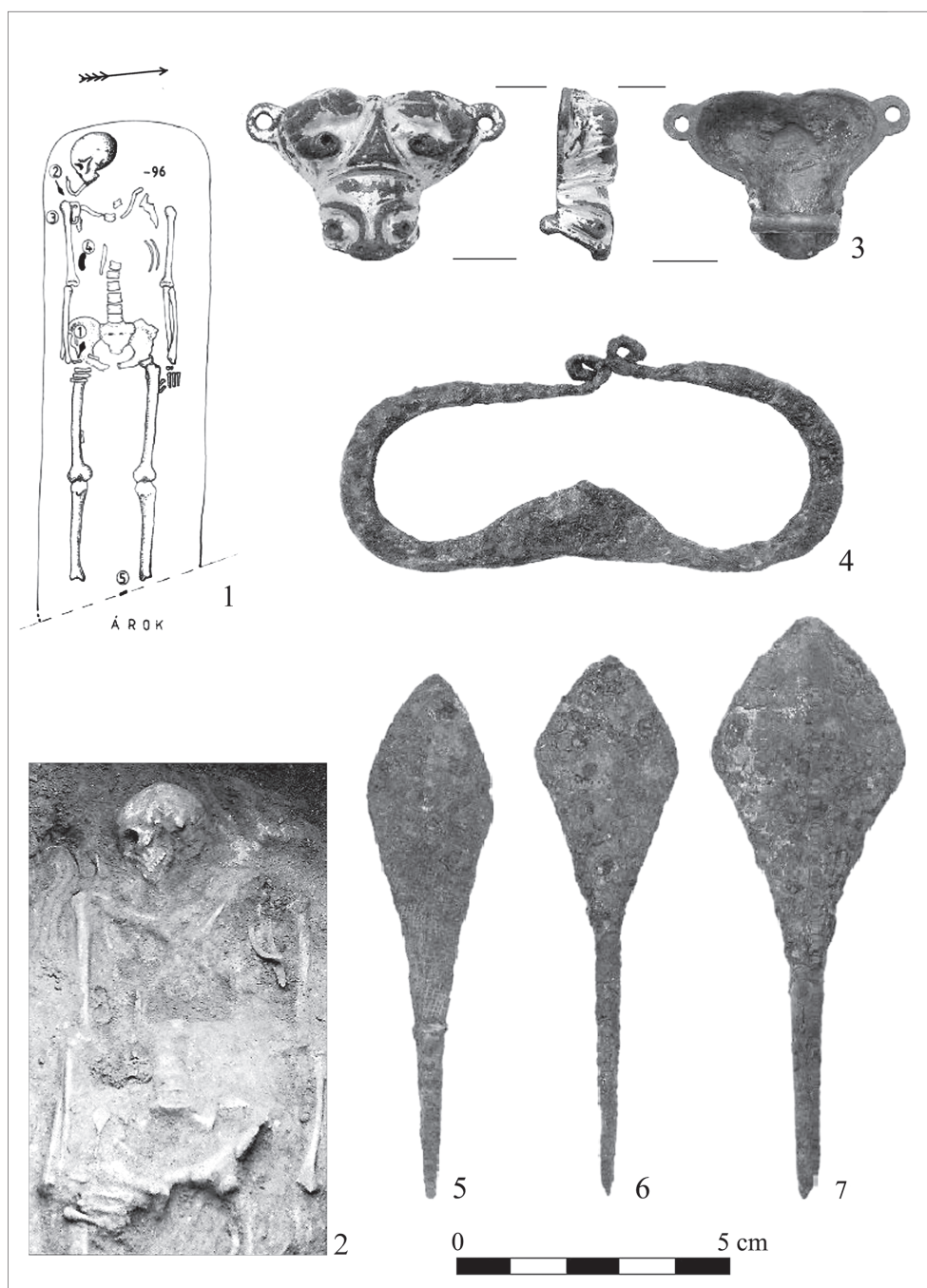

2

3

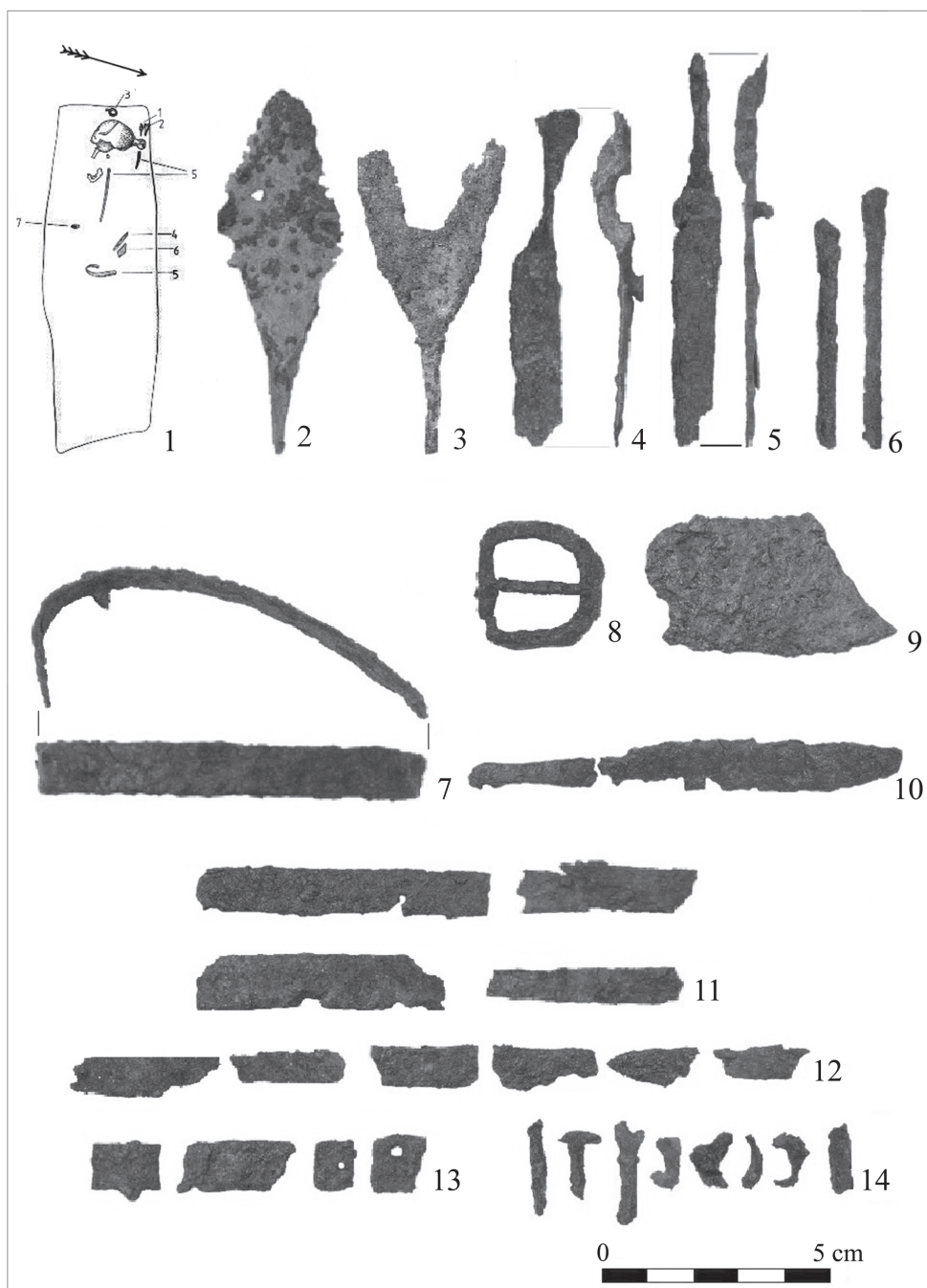
2. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1. 7. sír; 2–3. 74. sír
Fig. 2. Vörs-Majori dűlő 1. Grave 7; 2–3. Grave 74

3. tábla. Vörs-Majori dűlő 7. sír
Fig. 3. Vörs-Majori dűlő, grave 7

4. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1. 74. sír; 2–3. 151. sír
Fig. 4. Vörs-Majori dűlő. 1. Grave 74; 2–3. Grave 151

5. tábla. Vörs-Majori dűlő 74. sír
Fig. 5. Vörs-Majori dűlő, grave 74

1

2

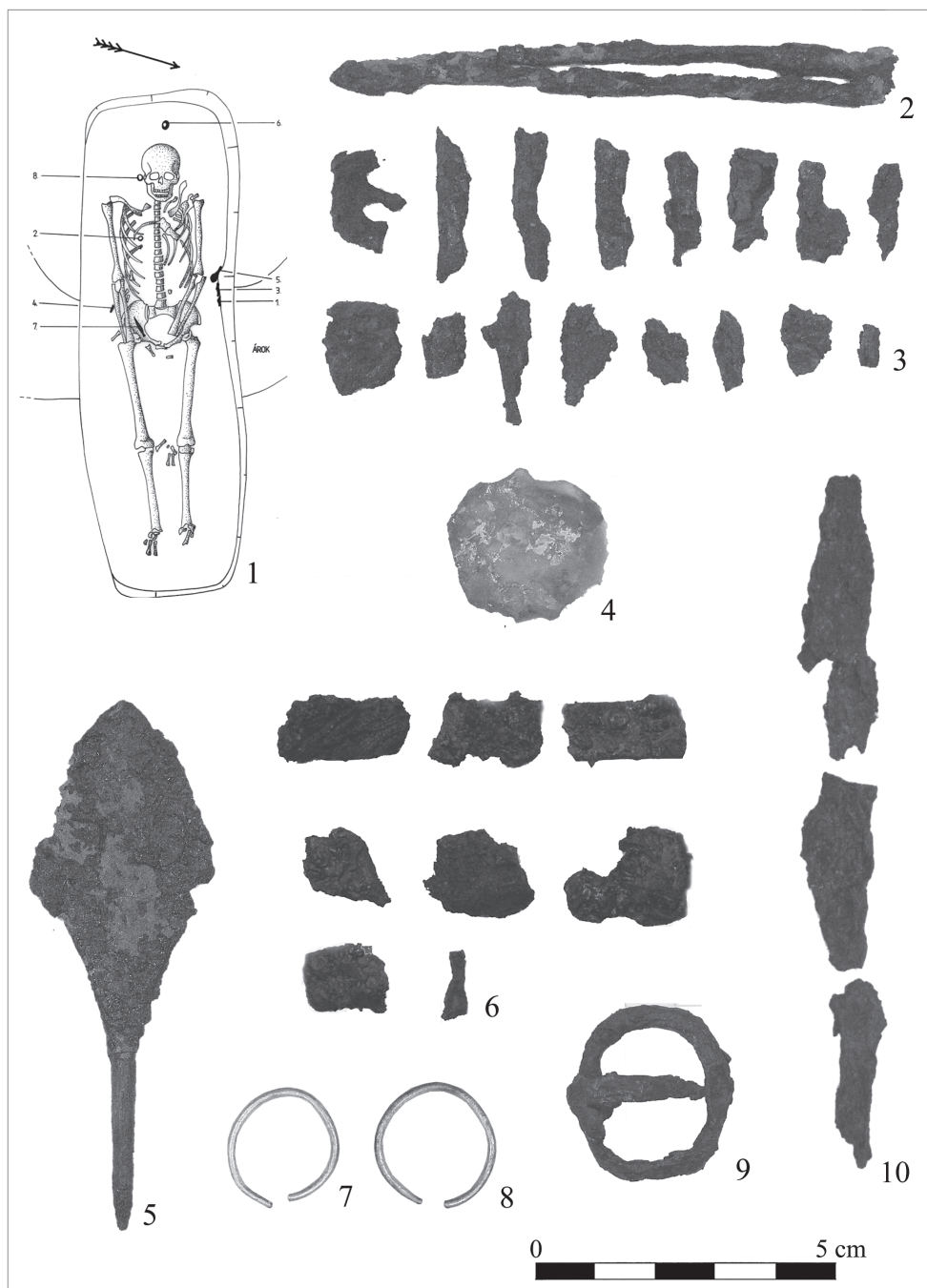

3

4

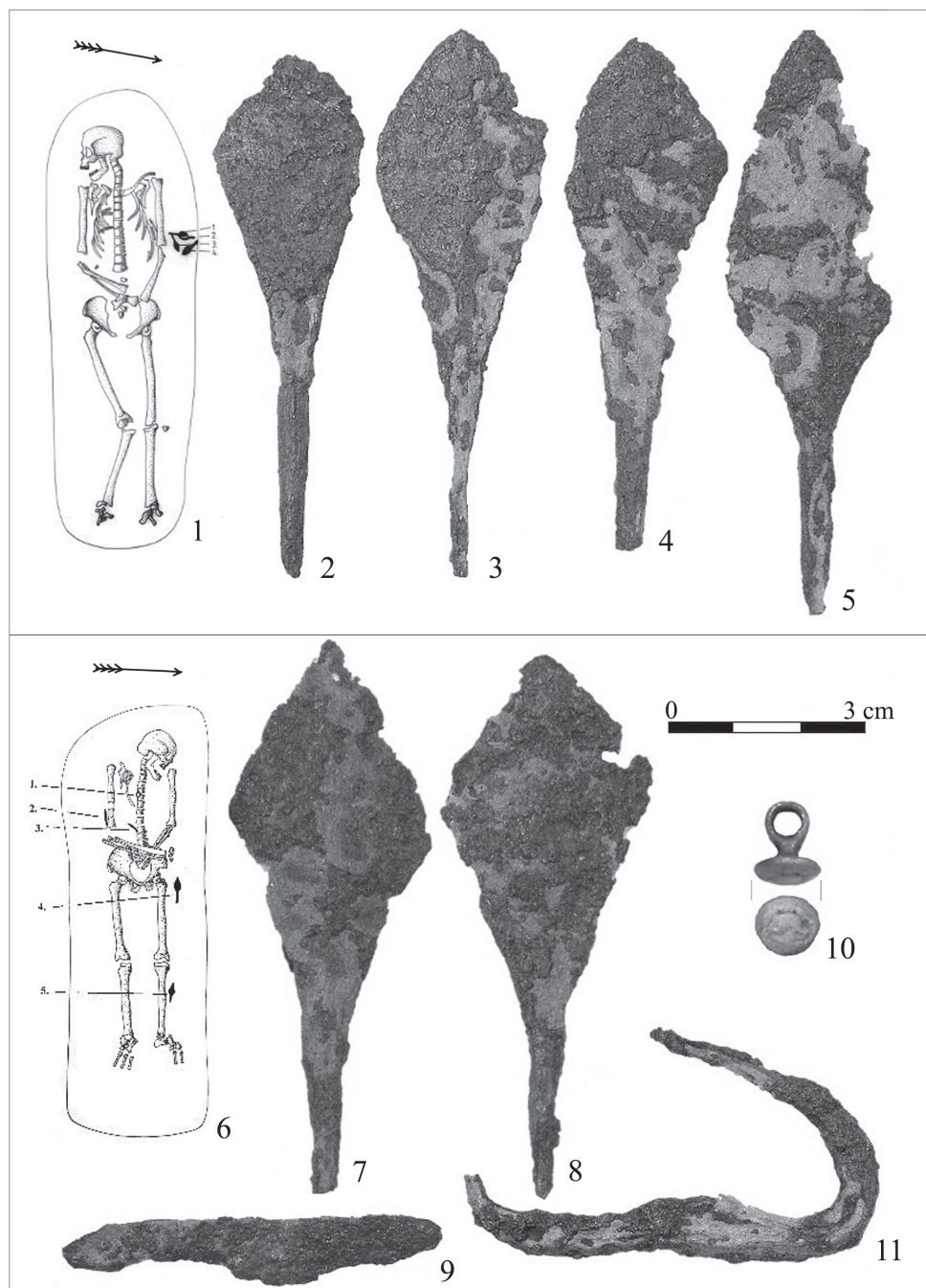
6. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1. 124. sír; 2. 175. sír; 3. 187. sír; 4. 191. sír
Fig. 6. Vörs-Majori dűlő. 1. Grave 124; 2. Grave 175; 3. Grave 187; 4. Grave 191

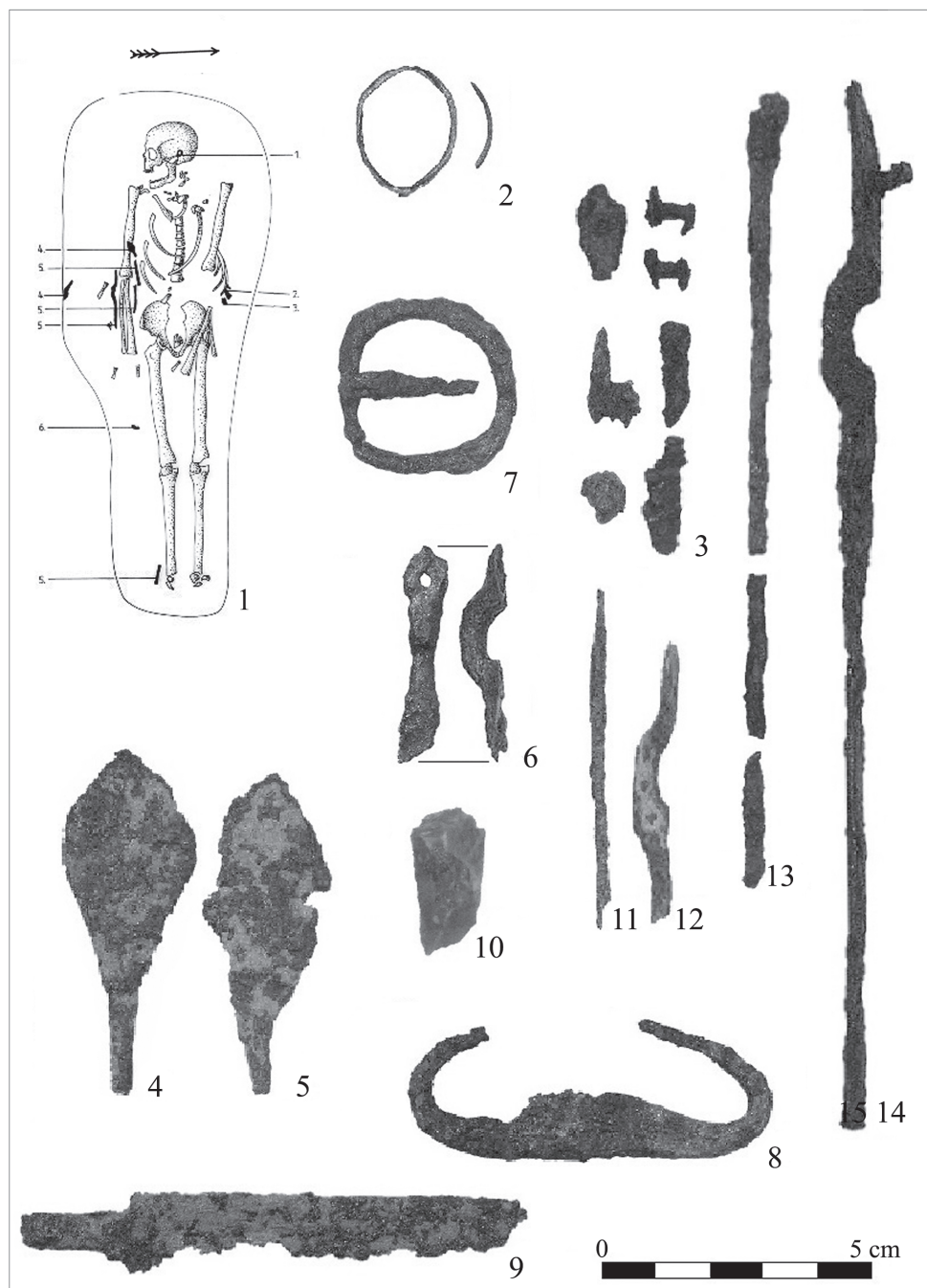
7. tábla. Vörs-Majori dűlő 124. sír
Fig. 7. Vörs-Majori dűlő, grave 124

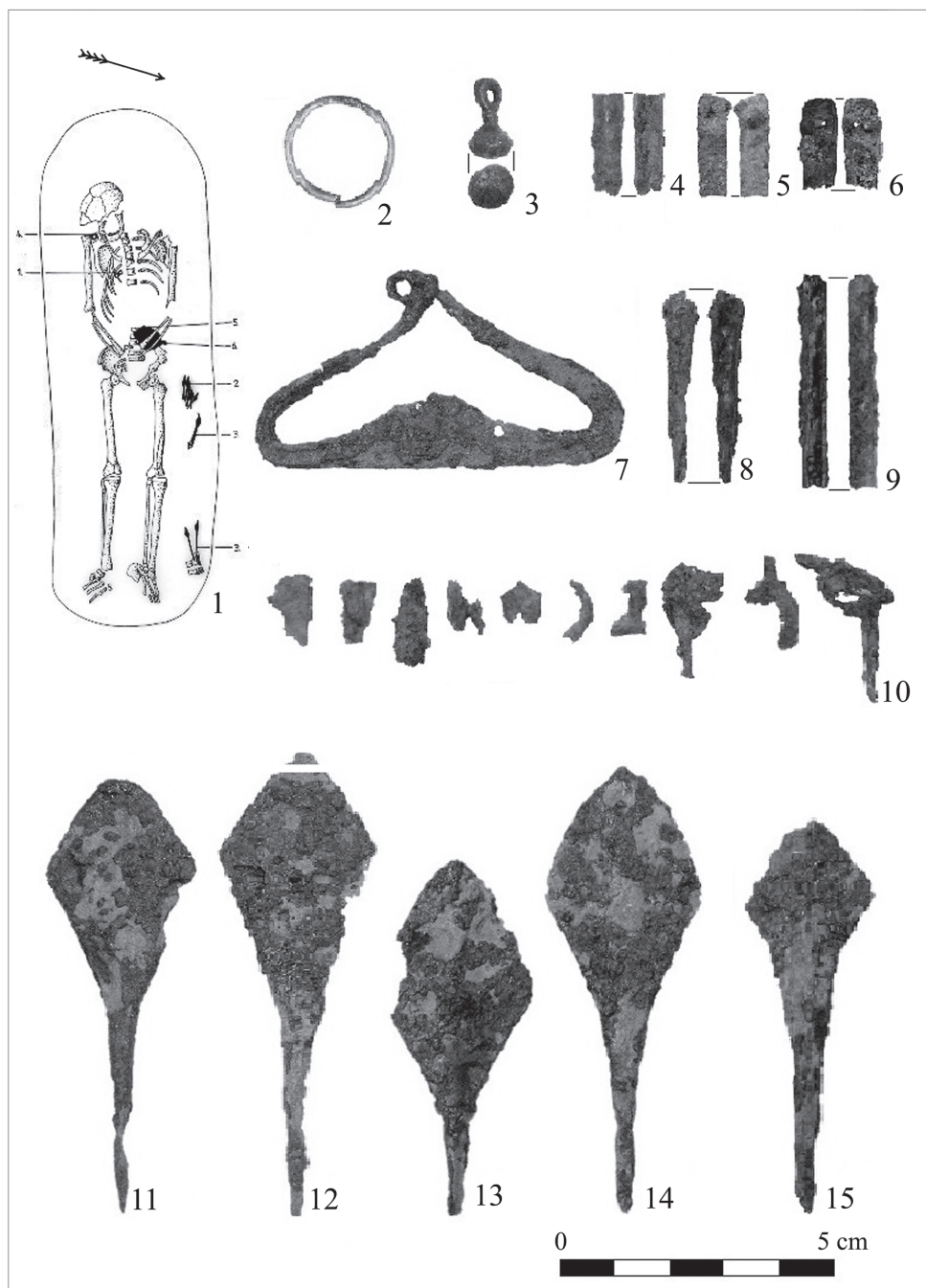
8. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1–2. 153. sír; 3–4. 159. sír; 4. 159. sír
Fig. 8. Vörs-Majori dűlő. 1–2. Grave 153; 3–4. Grave 159; 4. Grave 159

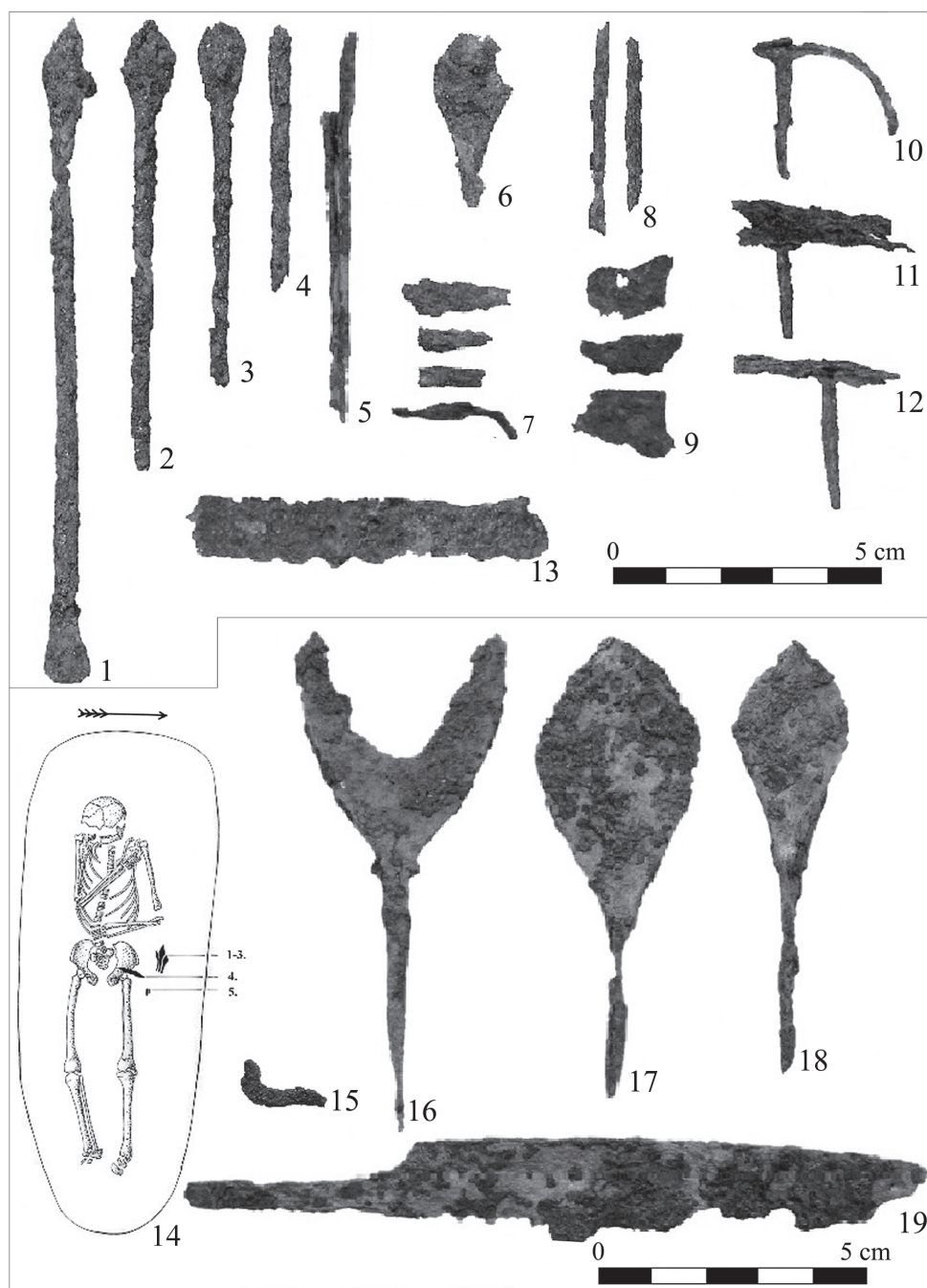
9. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1–5. 153. sír; 6–11. 205. sír
Fig. 9. Vörs-Majori dűlő. 1–5. Grave 153; 6–11. Grave 205

10. tábla. Vörs-Majori dűlő 159. sír
Fig. 10. Vörs-Majori dűlő, grave 159

11. tábla. Vörs-Majori dűlő 191. sír
Fig. 11. Vörs-Majori dűlő, grave 191

12. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1–13. 193. sír; 14–19. 284. sír
Fig. 12. Vörs-Majori dűlő. 1–13. Grave 193; 14–19. Grave 284

1

2

3

4

13. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1–2. 205. sír; 3–4. 284. sír
Fig. 13. Vörs-Majori dűlő. 1–2. Grave 205; 3–4. Grave 284

1

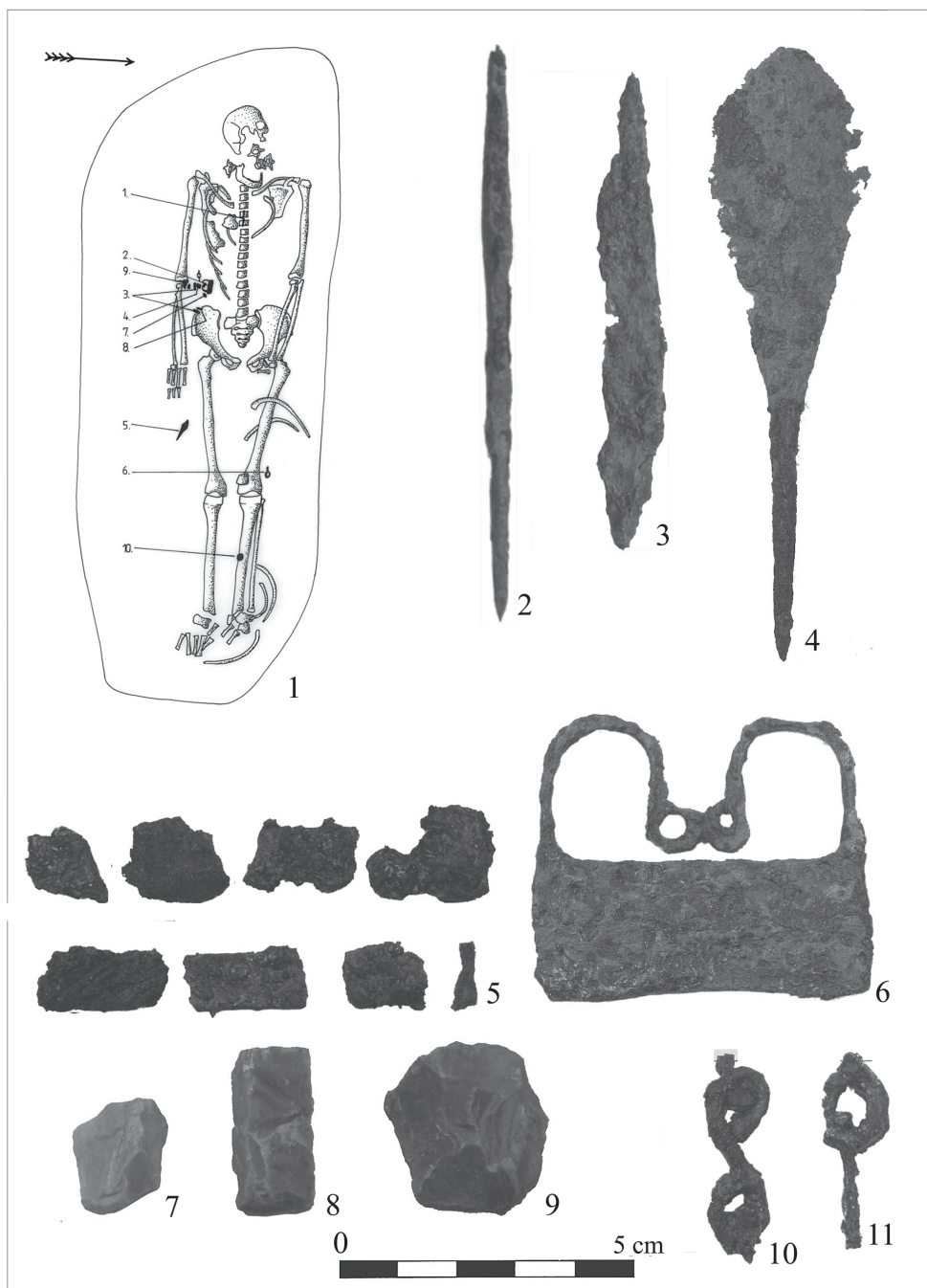

2

3

14. tábla. Vörs-Majori dűlő 241. sír
Fig. 14. Vörs-Majori dűlő, grave 241

15. tábla. Vörs-Majori dűlő. 241. sír
Fig. 15. Vörs-Majori dűlő, grave 241

1

2

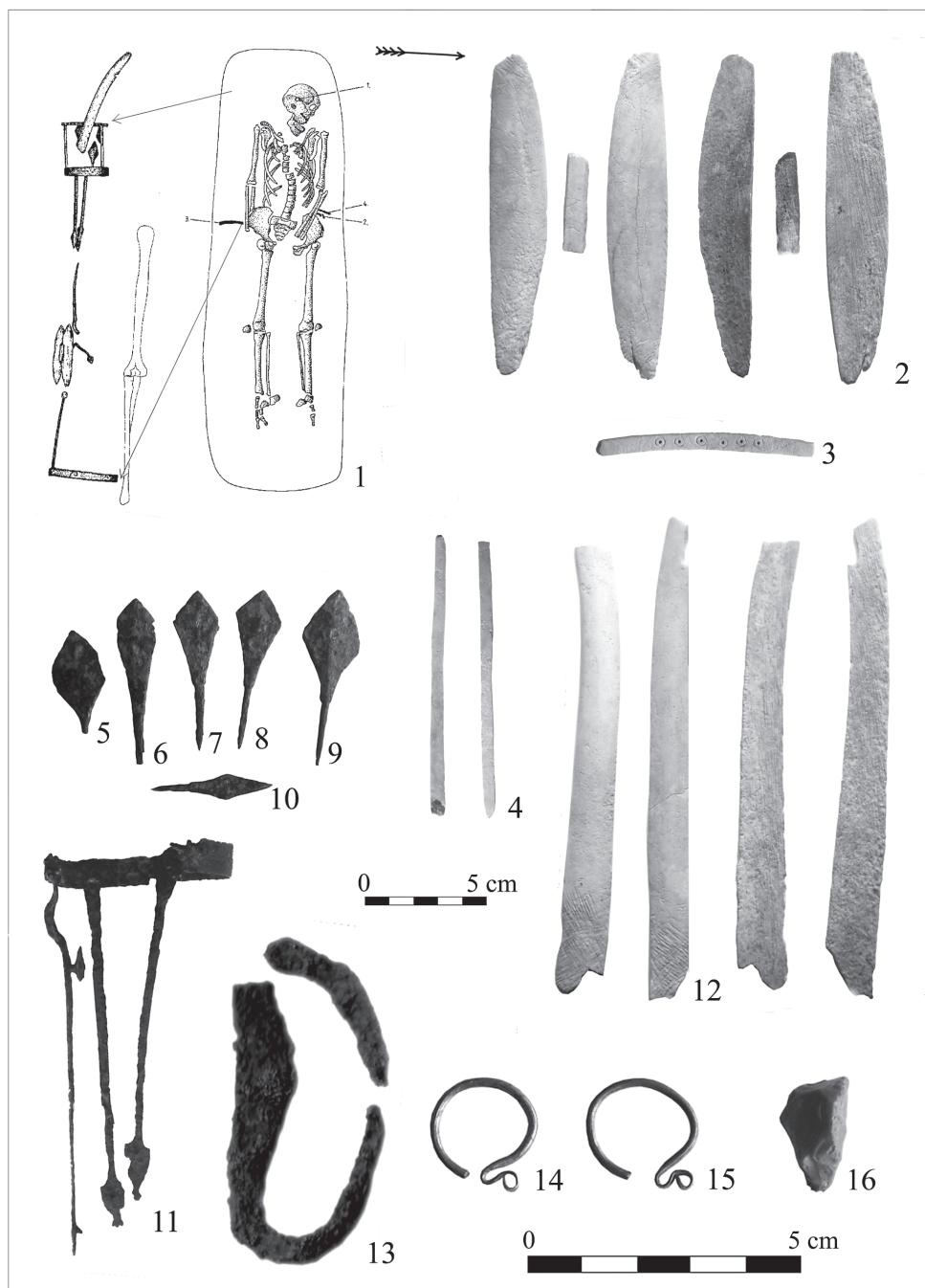

3

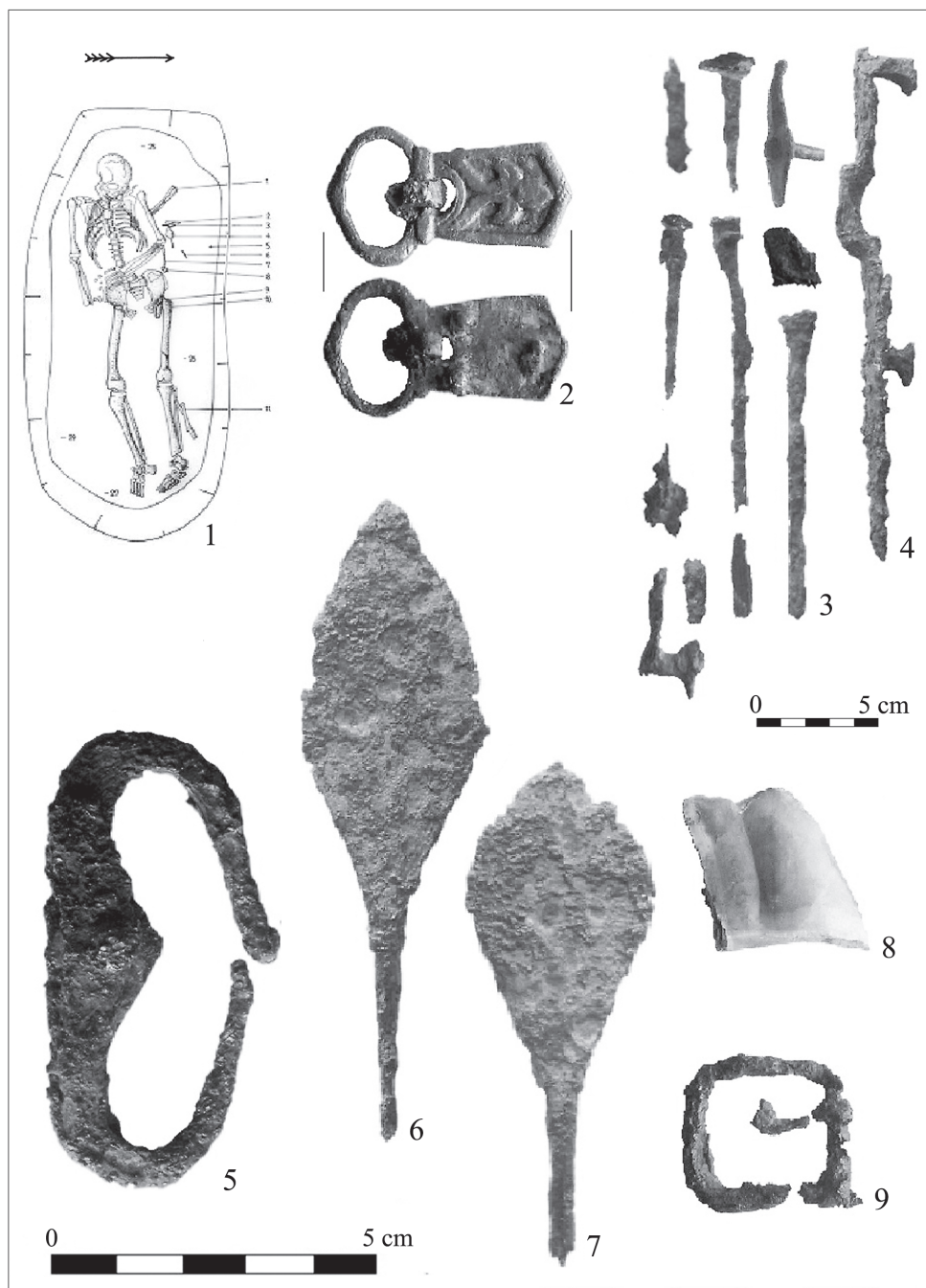

4

16. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1. 357. sír; 2. 379. sír; 3–4. 385. sír
Fig. 16. Vörs-Majori dűlő 1. Grave 357; 2. Grave 379; 3–4. Grave 385

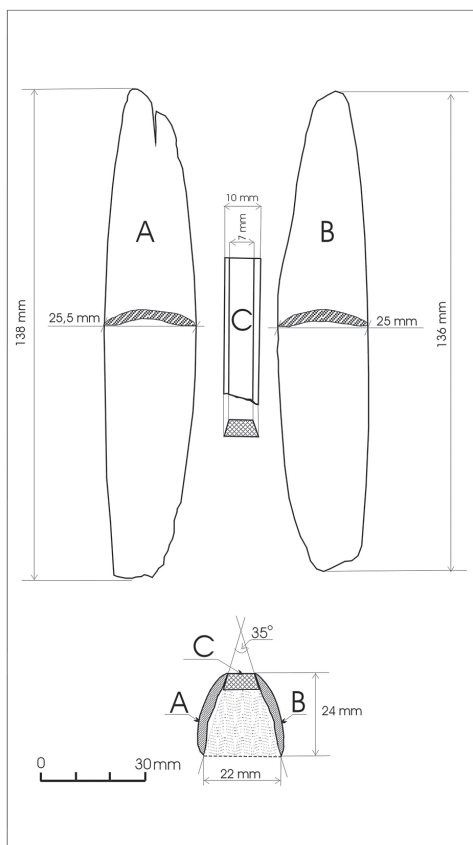
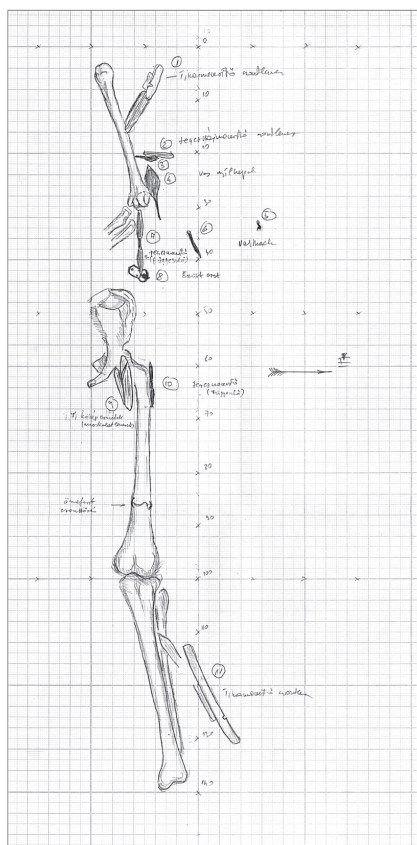
17. tábla. Vörs-Majori dűlő 357. sír
Fig. 17. Vörs-Majori dűlő, grave 357

18. tábla. Vörs-Majori dűlő 385. sír
Fig. 18. Vörs-Majori dűlő, grave 385

19. tábla. Vörs-Majori dűlő 385. sír
Fig. 19. Vörs-Majori dűlő, grave 385

20. tábla. Vörs-Majori dűlő. 1. A 357. sír részlete a tegez maradványaival; 2. A 385. sír íjmarkolatcsontjának rekonstrukciós rajza; 3. A 385. sír karcolt díszű markolatlemeze

Fig. 20. Vörs-Majori dűlő. 1. Detail of grave 357 with the fragments of a quiver; 2. The reconstruction drawing of the bone grip of the bow from grave 385; 3. The scratched ornament of the grip plate from grave 385

Irodalom

Bernert–Wéber 2005

Zsolt Bernert–Katalin Wéber: Anthropological data of Vörs-Majori dűlő cemetery. In: *Anthropological Data of Hungarian Historical Populations 1*. Budapest, 2005, 3–38.

Bíró et al. 2010

Bíró Ádám–Langó Péter–Türk Attila: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. *Archaeológiai Értesítő* 135 (2010) 245–268.

B. Nagy–Révész 1986

B. Nagy Katalin–Révész László: Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. – Knochenbeschläge eines landnahmezeitlichen Bogens individuellen Typs von Hódmezővásárhely-Nagysziget. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 123–134.

Költő–Hegyi 2015

Költő László–Hegyi Borbála: Vörs-Majori dűlő 10–11. századi temetője. In: „*Hadak Útján*”. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, 2014. nov. 4–6. Piliscsaba, megjelenés alatt.

Kiss 2000

Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Szombathely, 2000.

Költő 2002

Költő László: *Vörs-Majori dűlő. Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Budapest, 2002, 266.

Költő 2003

Költő László: *Vörs-Majori dűlő. Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Budapest, 2003, 234.

Költő 2003a

Költő László: *Vörs-Majori dűlő. Ásatási jelentés. Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Budapest, 2003, 238–239.

Költő–Horváth 2004

Költő László–Horváth Péter: Vörs, Majori dűlő 357. számú sírban talált tegez zárszerkezetének restaurálása, rekonstruálása. – The reconstruction of the fastening of the quiver found in grave number 357 at Vörs-Majori dűlő. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 223–235.

M. Nepper 2002

M. Nepper Ibolya: *Hajdú–Bihar megye 10–11. századi sírleletei 1–2*. Budapest–Debrecen, 2002. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.)

Révész 1996

Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc, 1996. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.)

Straub 1999

Straub Péter: A honfoglalás kori tegezcsontok időrendjéhez. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 409–422.

VÖRS-MAJORI DŰLŐ. DATA FOR THE 10TH–11TH-CENTURY
ARCHER-GRAVES OF SOMOGY COUNTY?
LÁSZLÓ KÖLTŐ–BORBÁLA HEGYI

In July 1999, graves were found during ditching a water-conduit at Vörs-Majori dűlő, Somogy county (Fig. 1). After that László Költő accomplished an excavation between 1999 and 2002. The site is situated four kilometres southward from Lake Balaton's southwest corner, the boundary of the Kis-Balaton region and the Marcali-ridge. During these four years, 404 graves were unearthed, dated for the period of the Hungarian Conquest. Finds, which are mainly wearing items and jewels, came up from 121 graves. Characteristic items of this cemetery are the simple, opened, and the S-ending rings, twisted turquoises, bracelets with tapering or animal-head ending, simple or decorated bronze and silver rings, iron strikers and knives.

16 graves had some items of equipage of archers (Fig. 2–20). Researchers of the Hungarian Conquest possibly knew the quiver of grave 357 from paper of László Költő and Péter Horváth from 2004. 16 grave had rhombus, deltoid and fork-shaped arrowheads, bones covering the ends and the middle part of bows, and quivers, which we could reconstruct authentically, and the bows, too. With these data, we have a reliable image of the weapons of the period of the Hungarian Conquest.

Beszámoló a Solt-Kalimajor lelőhelyen folytatott kutatásról

Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoportjának egyik kijelölt célja a honfoglalás kori régészeti leletkataszter felújítása, a benne szereplő adatok folyamatos ellenőrzése, hitelesítése és online adatbázisban való közreadása.¹ Az MTA BTK Régészeti Intézetének munkatársai e programhoz kapcsolódóan kezdtek hozzá a Solt külterületén fekvő kalimajori lelőhely kutatásához. A munka célja az volt, hogy hitelesítse a korábban itt megtalált régészeti lelőhelyet. Az ásatás vezetője a Régészeti Intézet munkatársa, Langó Péter volt, továbbá az ásatás szervezésében és annak lebonyolításában részt vettek a Magyar Őstörténeti Témacsoport munkatársai: Petkes Zsolt és Türk Attila. A kutatás során jelentős segítséget nyújtott számunkra Merva Szabina, a Régészeti Intézet ösztöndíjasa. Az ásatás konzulense Takács Miklós, a Régészeti Intézet munkatársa volt, míg a napi munkánkban mindig számíthattunk a Kecskeméti Múzeum (Rosta Szabolcs, Wilhelm Gábor, Hajdrik Gabriella, Csányi Roland) és a Kalocsai Visky Károly Múzeum (Lantos Andrea) munkatársainak önzetlen segítségére is. Sok támogatást kaptunk a solt-tételhegyi lelőhely feltárását vezető Szentpéteri Józseftől, akinek hathatós közreműködése nélkül nem lett volna lehetőségünk itt kutatást végezni. Az ásatás technikusa Soós Rita, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének hallgatója volt, míg a sírok bontása során az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Pécsi Tudományegyetem régészeti tanszékeinek hallgatóira is számíthattunk. Az ásatás költségeit a Magyar Őstörténeti Témacsoport biztosította.²

¹ A munka első lépéseként elkészült a Fehér Géza, Éry Kinga és Kralovánszky Alán (FÉK 1962) által készített honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletek kataszterének digitális változata: <http://www.arpad.btk.mta.hu/adatbazisaink.html> (2015. február 13.).

² Jelen dolgozat elkészítésében a fent említett személyeken kívül Kamarási András, Kovács László, Kulcsár Gabriella, Kustár Rozália, Pánya István, Puskás József, Révész László és Schill Tamás nyújtott segítséget, amit ezúton is köszönünk.

A lelőhely korábbi kutatása

A lelőhely Solttól délre, a Duna közvetlen közelében fekvő Teleki-kastély kertjében található (1. tábla 1). A kastély egy a Duna árteréből kiemelkedő, nagyméretű, észak–déli irányú hordalékhalmon épült. Az árvizektől védett sziget vagy félsziget jellegű dombot a helyi népnyelvben „temető hátnak” nevezik (1. tábla 2), melyen a kastély építése során „rengeteg csontvázat találtak”.³ Az 1924-ben befejezett kastélyt Teleki Gyula fia, Teleki Sándor építtette, amely 1945-ig maradt a Teleki család tulajdonában. A háborút követően gyermekotthonná alakították, majd pártüdülökként üzemeltették az épületet.

1966-ban a kastély északi oldalán dolgozó munkások a korábbi közműárok mélyítése és szélesítése során csontvázakat találtak.⁴ A leleteket és az emberi maradványokat azonban nem őrizték meg, azok elkallódtak. Szerencsés módon Besenczi Sándor egy levélben beszámolt az ekkor előkerült emlékekről, s ezek alapján H. Tóth Elvira egy 10. századi temetőt valószínűsített. A beszámoló szerint a lelőhelyen „trepanált koponyák, s egy vékony aranyozott ezüstlemezzel borított bőrtarsoly került elő”.⁵ Az üdülő, az egykori politikai rendszer sajátosságaiból adódóan a szélesebb külvilágtól elzártan üzemelt, ezért a lelőhely régészeti kutatására nem volt lehetőség; a kutatók általában egy elpusztult, kis sírszámú családi temetőt valószínűsítettek a területen,⁶ melynek 10. századi keletzését egyaránt erősíteni látszott a trepanációra, az ezüstveretes tarsolyra és az esetleges övveretekre utaló adat.⁷

A területen régészeti kutatásra a rendszerváltozást követően került sor. 1991-ben a Kalimajor Duna-parti részén, a kastélytól 250–300 méterre északnyugatra Kulcsár Valéria próbaásatást kezdeményezett, közvetlenül a baracskai római kori kikötővel szemben. A feltárás annak kiderítése végett kezdődött, hogy a Bölcske-Duna-meder 1551,5 km lelőhelyen Gaál Attila és Szabó Géza által kutatott kikötőerődhöz kapcsolódóan az áttelleni oldalon voltak-e egykorú emlékek.⁸ Ez a kutatás nem hozott eredményt a szelvényekben magasan megjelenő víz miatt.⁹

A lelőhelyen 2014-ben végzett hitelesítő feltárás

A fenti adatok ismeretében 2014-ben helyszíni szemlét végeztünk, majd pedig az ásatási engedélyek beszerzését követően 2014. szeptember 1-jén kezdtünk hozzá a kutatáshoz,

³ Soós 1929, 16.

⁴ Horváth 1993, 325. 34. j.; Horváth 2009, 103; Varga 2009, 46, 1. ábra; Varga 2011, 229, 2. ábra.

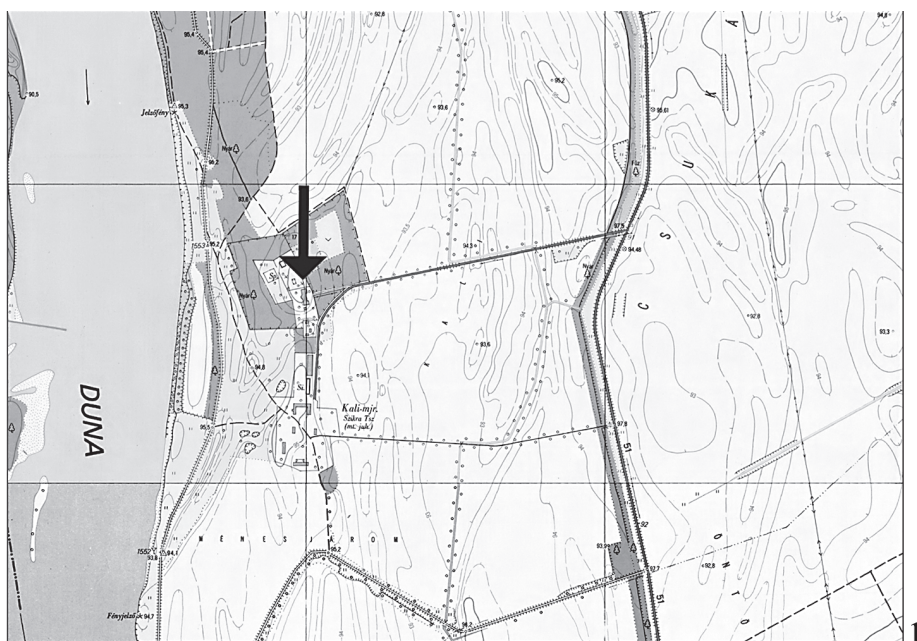
⁵ KJM Régészeti Adattára I. 68.175; H. Tóth 1990, 171; Szentpéteri 2014, 10.

⁶ Horváth 1993, 325.

⁷ Az övveretek meglétére vonatkozóan: Horváth 1993, 325. 34. j.

⁸ Gaál-Szabó 1993.

⁹ Kulcsár 1993; Wicker-Kustár-Horváth 2001, 103.

1. tábla. 1. A solt-kalimajori lelőhely elhelyezkedése; 2. A lelőhely helyzete az I. katonai felmérésen
Fig.1. 1. The location of the archaeological site in Solt-Kalimajor; 2. The location of the archaeological in the I. military survey

amit több megszakítással szeptember 30-ig folytattunk. A feltárás során 3 szelvényt nyitottunk, és összesen 25 régészeti objektumot tártunk fel.

Az 1. szelvényt az 1966-ban megbolygatott területen nyitottuk, s abban megtaláltuk a közművezetékeket, míg a visszatöltött földben 13–14. századi kerámiatöredékeket, középkori fémtárgyakat (többek közt egy csikózábla maradványait) és szórványcsonttöredékeket is felleltünk. Azonban *in situ* régészeti objektumot nem sikerült megfigyelnünk. E területen az egykori régészeti objektumokat nemcsak megbolygatták a munkások, hanem el is pusztították.

A 2. és a 3. szelvényt az 1. szelvénytől északra, attól pár méterre, a kert területén nyitottuk úgy, hogy a kert fának gyökérzetét ne bolygassuk. E két szelvényben a felső humuszréteg eltávolítását követően, megközelítően 40 cm mélységben a szelvény teljes területén egy sötétszürke, tömör, kemény öntéstalaj jellegű réteg jelentkezett. Ezen rétegben mindössze csak két objektum feltja rajzolódott ki, melyek leletanyaguk alapján feltehetően az e területre lokalizált 13–14. századi Kál (Kiskall) faluhoz tartoztak.¹⁰ Takács Miklós a kerámiaanyag átvizsgálása alapján megerősítette a fentebbi keltezt, miközben a szelvényekből előkerült szórvány-kerámiatöredékek közül több őskori (neolit) töredéket is elkülönített.¹¹

Az öntéstalaj eltávolítását követően több sorba rendeződve sírfoltok rajzolódtak ki.¹² A 2. és a 3. szelvényben összesen 15 sírt sikerült feltárnunk (3. tábla), amelyek észak–déli irányú sorokat alkottak.¹³ Az elhunytakat Ny–K tájolású, általában lekerekített sarkú téglalap alakú gödrökbe, nyújtott helyzetben, a hátukra fektetve temették el. Ezekből két sír kialakítása tért el. A 8. sír esetében a sírgödör keleti vége összeszűkül, s a gödör formája szorosan követte az egymás mellé helyezett lábszarak vonalát;¹⁴ a 12. sírnál a sírgödör padkás kialakítását figyelhettük meg.

A sírgödrök mélysége változatos volt: a legsekélyebbekben elhelyezkedő vázak közvetlenül a 0,7 m mélységben megfigyelt objektumfoltok alatt kerültek elő, míg a mélyebbek esetében akár további félméteres mélységet követően értük el ezt a szintet.

A temetőben koporsóra utaló jelenséget nem sikerült megfigyelnünk, ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a sírok egy részénél ácsolt koporsóba temették az elhunytakat. A már említett 8. sír kapcsán megfigyelt jelenségek arra utalnak, hogy ebben az esetben biztosan nem használtak koporsót, hanem a halottat vászonba vagy gyékénybe csavarva helyezték a sírba. A koporsó használata szintén kevésbé valószínűsít-

¹⁰ Engel 2001; Zsoldos 2014, 234.

¹¹ Valószínűleg az őskori horizonthoz tartozott a 2. szelvényben előkerült, objektumhoz nem köthető leletek között lévő obszián töredéke is.

¹² A településobjektumok feltárásában és értékelésében külön köszönjük Merva Szabina és Takács Miklós segítségét.

¹³ A településjelenségek és a sírok folyamatos számozást kaptak. Amennyiben a dolgozatban településhez kapcsolódó vagy későbbi beással kapcsolatos jelenségre utalunk, az 'objektum' kifejezést, míg a sírok esetében természetesen a 'sír' kifejezést használjuk.

¹⁴ Hasonló jelenségre lásd Sárrétudvari-Hízó föld 230. sír (Nepper 2002, 345, 383).

hető a 25. sír esetében. A gyermek sírját jelentős mértékben bolygatta, a sírt jórészt el is pusztította a későbbi 17. objektum, amit a 14. századi kerámiatöredékek kelteztek. A váz egyik combcsontja *in situ* helyzetben maradt, míg a koponya töredékei a 17. objektum betöltéséből kerültek elő.¹⁵ Hasonló módon bolygatott volt az 1. sír is, amit a valamivel később megásott 2. sír rongált meg.¹⁶

Valószínűleg nem használtak koporsót a 7. sír esetében sem – ez a lehetőség a koponya mellett, a sírgödör oldalába helyezett nagyméretű kövek kialakítása és helyzete alapján vethető el.¹⁷ Az ebben a sírban megfigyelt jelenség egyedi a feltárt temetőrészletben, hasonló kőpakolás más temetkezéseknél nem fordult elő.

A temetőrészlet összesen 4 sírsort tartalmazott. A sírok közti távolság eltérő volt. Egy – fentebb már említett – esetben (1–2. sír) az egyik temetkezés kialakításakor a sírgödör áói megbolygattak egy korábbi sírt, ennek során az 1. sír arckoponyája szinte teljesen szétroncsolódott.¹⁸

A sírsorokban egymás mellett feküdtek a közösség felnőtt, gyermek és fiatalkorú halottjai, az eddig feltárt temetőrészletben nem volt tapasztalható az egyes sírok életkor vagy nem szerinti elkülönülése.¹⁹ A feltárt temetőrész szerkezete megfelel a nagy sírszámú 10–11/12. századi, valamint a 11. században nyitott falusi temetőkének.²⁰

A temetőrész kronológiai helyzete és a temető tágabb környezete

A feltárt sírok jelentős része melléklet nélküli volt. A temetkezésekben fellelt tárgyak a viselet, pontosabban az ékszerek kategóriájába tartoztak. A legáltalánosabb ilyen emlékek e temetőben is a 11. századi közösségekre jellemző S végű karikaékszerek voltak.²¹ A temetőben egyszerű karikaékszerek kerültek elő, valamint két sírban (15. és 23. sír)

¹⁵ Számos további sír esetében megfigyelhető volt, hogy a későbbi objektumok bolygatták a sírgödröket: pl. a 6. objektum metszette az 5., a 7. és a 11. sír gödrét. Ugyanakkor a 25. sír esetében megfigyelt bolygatáshoz hasonló mértékűt nem találtunk az általunk kutatott területen.

¹⁶ Mind a két esetben kizárhatjuk a koporsó használatát. Ha az 1. sírba eltemetett felnőtt vagy a 25. sírban fekvő kisgyermeket koporsóban temették volna, akkor minden bizonnyal a későbbi bolygatások során a vázak kevésbé sérültek volna, még abban az esetben is, ha a koporsók időközbeni teljes elkorhadásával számolunk (vö. Samu–Szalontai 2014).

¹⁷ A sírgödörbe helyezett kőkeretek 10–11. századi alkalmazását legutóbb az erdélyi és a bánáti temetkezések kapcsán Gáll Erwin vizsgálta. Áttekintette a kérdés kutatástörténetét és csoportokra bontotta az összegyűjtött jelenségeket (Gáll 2004–2005, 351–353; Gáll 2011, 20–21; Gáll 2013, 602–606).

¹⁸ Az 1. sír arckoponyájának darabjait a 2. sír sírgödörében elszórva találtuk meg.

¹⁹ Dienes 1956, 254; Fodor 1985, 17.

²⁰ Kovács 2013, 532–543.

²¹ A karikaékszerekkel átfogóan legutóbb Gáll Erwin foglalkozott (Gáll 2011, 31–41). A 11. századi Kárpát-medencei temetőkben előkerült darabok értékelésének áttekintő összefoglalását lásd Szőke–Vándor 1987, 54–59.

ezüstgyűrűk is voltak. Az egyik gyűrű tagolt, úgynevezett álvásírásos gyűrű;²² a másik darab elkalapált végű sodrott ezüstgyűrű volt.²³ A rendelkezésre álló adatok alapján mindkét gyűrű a 11. századra keltezhető.²⁴ E kormeghatározást erősítették a 7. sírban talált ásványi eredetű és aranyfóliás gyöngyök is.²⁵

A feltárt temetőrészlet nagy valószínűséggel tehát a 11. századra helyezhető. A temetőtöredékben ép kerámiaedényt nem találtunk,²⁶ s nem fordultak elő a sírokban a más, elsősorban az egykorú alföldi temetőkre jellemző emlékcsoportok (csüngős ruhaveretek, karperecek, érmek) sem.²⁷

A lelőhely környezetében számos további 10–11. századi temetőrész utal arra, hogy a terület kimondottan alkalmas volt e korban is a megtelepedésre (2. tábla). A temetőhöz legközelebb talán a Kalimajortól északra fekvő, jelenleg Wilhelm Gábor által kutatott révbépusztai temető fekszik, melyet az eddig előkerült leletek alapján a 10. században már biztosan használtak. E lelőhely nemcsak a földrajzi közelségéből és hasonló környezeti adottságai révén kapcsolódik a Kalimajorban feltárthoz, hanem azért is köthető e két temető egymáshoz, mert Révbépusztán előkerült a középkori és kora újkori Révfalu is.²⁸

Lelőhelyünkől már jóval keletebbre fekszik az a Tételhegy, amelynek átfogó régészeti kutatását Szentpéteri József fogja össze.²⁹ A tételhegyi ásatások nyomán ma már nemcsak a területről még 1907-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került gazdag mellékletű, 10. századra keltezhető női sírt ismerjük,³⁰ hanem újabb leletek kerültek elő a Varga-tanyáról is.³¹ A Tételhegy tetején épített középkori templom és a körülötte létesített temető pedig már a 11. századi közösség emlékeként értékelhető.³²

A Tételhegytől délebbre, a Kalimajortól pedig délkeletre található a Harta-Béke Tsz homokbányájában, valamint a Harta-Miklapusztán feltárt 10. századi temetők. A homokbányából egy hosszabb ideig használt, de szegényes temető töredéke került elő, míg Miklapusztáról a két világháború közti időszakban szolgáltatott be leleteket a Magyar Nemzeti Múzeum részére. A közel 50 sírosnak feltételezett miklapusztai te-

²² Összefoglalásuk Szőke–Vándor 1987, 68–73.

²³ Uo., 74; Kovács 2015, megjelenés alatt.

²⁴ Szőke–Vándor 1987; Kovács 2015, megjelenés alatt.

²⁵ Szőke 1962, 90; Szőke–Vándor 1987, 60–62.

²⁶ A 15. sírban talált kerámiatöredék valószínűleg másodlagosan a későbbi település maradványai közül került a sírföldbe, eredetileg nem a temetkezési mellékletadás része lehetett.

²⁷ A csüngős ruhaveretek Árpád-kori temetkezésekben való előfordulására lásd Kovács 1986, az állatfejes karperecekről Kovács 1994; Szekeres–Szekeres 1996, 64–65, az érmekről Kovács 1997.

²⁸ Az ásatások eredményeiről: Wilhelm Gábor 2014. október 15-én a Kiskunsági évezredek. Régészeti, geoarchaeológiai és történelmi konferencián számolt be *Bal parti dunai átkelők a török korban: Révfalu és Foktő* című előadásában.

²⁹ Szentpéteri 2010; Szentpéteri 2013; Szentpéteri 2014.

³⁰ Hampel 1907, 137; Révész 1996, 352–353; Szentpéteri 2014, 9–10.

³¹ Szentpéteri 2014, 21. Szentpéteri József szóbeli közlése szerint a Varga-tanyához tartozó szőlőben egy rozettás lószerszámveret került elő.

³² Petkes 2014; Fóthi–Bernert 2014.

2. tábla. A Solt környezetében található honfoglalás és kora Árpád-kori temetők
 Fig. 2. Cemeteries from the time of the Hungarian Conquest and the early Árpád age in the Solt region

1. Dömsöd-Szörhalompuszta; 2. Dunapataj-Csőszdomb; 3. Dunapataj-Bödpuszta; 4. Dunapataj-Várhegy; 5. Dunavecse-Fejéregyháza; 6. Harta-Béke Tsz; 7. Harta-Freifelt; 8. Harta-Miklapuszta; 9. Homokmégy-Halom; 10. Homokmégy-Hilley; 11. Homokmégy-Székes; 12. Izsák-Balázspuszta; 13. Kalocsa-Belvárosi Iskola; 14. Kalocsa, belterület; 15. Kalocsa, ismeretlen lelőhely; 16. Kecel, Lehoczky-tanya; 17. Kecel, Vádéi-dűlő; 18. Kunadacs-Köztető; 19. Kunszentmiklós-Nyakvágó csárda; 20. Öregcsertő-Csornapuszta; 21. Solt-szentimre; 22. Solt-Kalimajor; 23. Solt-Révbér; 24. Solt-Tételhegy I; 25. Solt-Tételhegy II, Templom-domb; 26. Solt-Tételhegy III, Varga-tanya; 27. Szalkszentmárton-Paréjoshát; 28. Tass-Ecsegpuszta

mető egy nagyobb, a 10. század második felében is azon a helyen élő közösség emlékét őrizte meg sodrott karpereceivel, sima hajkarikaival.³³

A miklapusztai lelőhelytől délnyugatra fekszik a Harta-Freifelten feltárt, 10. századra keltezhető temető. A lelőhely kiemelkedően gazdag sírjaiban talált mellékletek és a radiokarbon-adatok egyaránt a 10. század középső harmadára helyezik a sírmező használati idejét.³⁴

E lelőhelytől délebbre, a mai Dunapataj határában, a Szelidi-tó közelében fekvő Várhegyről származnak azok a leletek, melyekkel 1905-ben gyarapodott a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtára. A Várhegyen talált emlékek alapján itt egy nagy kiterjedésű falusi temető húzódtott,³⁵ melyet a 11. század második felében is használ-

³³ Kustár–Langó 2003, 38; FÉK No. 379.

³⁴ Kustár–Langó 2003.

³⁵ A középkori temető azonosítása az újabb kutatások alapján számos nehézségbe ütközik. A területen Wilhelm Gábor és Pánya István azonosította az itt fekvő középkori Szelid falut (Wilhelm–Pánya 2013). A kutatásaik révén nemcsak a falu kiterjedését, hanem a település egykori főútját is sikerült meghatározniuk. A terület keleti oldalán azonosítható volt a középkori templom és a körülötte elhelyezkedő temető is. Kérdés, hogy a lelőhelyen egy korai templom körüli temetővel kell-e számolni, vagy volt egy ettől független, korábbi, nagy sírszámú, templom nélküli falusi temető is. Az előbbi lehetőséget a Hampel József által közölt leletek (sarkantyútörredék, Nagy Lajos érme és II. Lajos-kori pénz) támasztják alá (Hampel 1906, 81). Hampel József a későbbi éremtípusok és a korai emlékek együttes előfordulásából azonban nem vont le semmilyen, a temető jellegére vonatkozó következtetést sem ekkor, sem a későbbi összefoglalásában. 1907-es munkájában (tévesen 1906-ra téve a tárgyak megvételének idejét) e lelőhely kapcsán már nem tért ki az összes emlékre, mint megjegyzi: „A lelt tárgyak közül itt csupán három karperecz látszik reánk tartozni és azokkal hozható kapcsolatba az I. Endre dénár” (Hampel 1907, 163), azonban e leletek közül is mindösszesen csak a két állatfejes karperecet közli. Bizonytalan a várhegyi lelőhely hitelességét illetően az 1962-ben kiadott leletkataszter is, azonban jóval részletesebb, az eredeti közleményt figyelembe vevő leletfelsorolást adott az 1905-ben múzeumba került tárgyakról (elhagyva ugyan a későbbi időszakra vonatkozó emlékek említését). Azok közül 10–11. századnak határozta meg a 30 darab üvegyöngyöt, valamint a sodrott bronzgyűrűt is (ez utóbbi Hampel József első közleményében „kígyódzó bronzgyűrű” megnevezéssel szerepelt, vö. Hampel 1906, 81; FÉK No. 255). Kovács László több munkájában is foglalkozott a lelőhellyel. Az Árpád-kori éremleletek összefoglalásában bizonytalan lelőhelyként említi a „Szelidi várhegyet” (Kovács 1997, 131–132), míg az állatfejes karperecek klasszifikációja kapcsán úgy vélte, hogy valószínűleg egy „köznépi temetőből” származtak a leletek (Kovács 1994, 122). Utóbbi munkájában az állatfejes ékszereket az 1b típusba sorolta (Uo., 122, 132), bár e tárgyaknak közeli párhuzamai vannak az 1d alcsoportban is (Uo., 134). Keltezésüket a 11. században adta meg (Uo., 132), ami megfelel a leletekkel együtt bekerült András-dénár használati idejének is. Annak eldöntésére, hogy a fentebbi tárgyak azonos lelőhelyről származtak-e, csak a levéltári és irattári kutatások világíthatnak rá (ezek jelentőségére lásd: Prohászka 2005; Prohászka 2008). A Várhegyen lévő templomról és a temetőről a Kalocsai Sárköz régészeti emlékeit áttekintő összefoglalás nem tesz említést, a területről mindössze a bronzkori urnatemetkezéseket említi (Gallina–Romsics 1996, 15). Solymos Ede 1948-as adatai felvetik annak a lehetőségét, hogy a templom körüli temető előzménye esetleg egy 10–11. századi temető volt, de elképzelhető az is, hogy egy, a 10. század korábbi szakaszában egy ideig itt megtelepedő közösség létesítette a 10. századi sírokat tartalmazó temetőt (Solymos 1952; Wilhelm–Pánya 2013). A 10. századi sírok meglétére enged következtetni Solymos Ede azon feljegyzése, mely szerint a területen „Szőlő alá forgatáskor sok zabla és kengyelvas került elő, amit a tóba hánytak” (Solymos 1952). A területről azóta is kerülnek elő szőrvány-

tak, amint arról az itt talált I. András (1046–1060) által kibocsátott ezüstdénár tanúskodik.³⁶

További, Dunapataj határából származó szórványleletek utalnak arra, hogy a 10–11. században jóval sűrűbb lehetett a megtelepedés ezen a vidéken, mint ahogy az ma ismert.³⁷ Egy újabb temető töredékét Kustár Rozália mentette meg a Várdombtól mintegy 3 km-re fekvő Csőszdombon,³⁸ míg a Dunapataji Helytörténeti Gyűjteményben Bödpusztáról is vannak 10. századi emlékek.³⁹

A Duna vonalát követve a következő ismert 10. századi szálláshely a Szent István által egyházi központtá emelt Kalocsa belterületén volt. Az 1882-ben múzeumba került öntött bronz övveretek és nyeregkapaveretek egy újabb – azóta valószínűleg már elpusztult – temetőre utalnak.⁴⁰ Hasonlóan egy másik síregyüttes töredékei már csak mint „*Kalocsa környéki leletek*” emlékeztetnek arra, hogy milyen gazdagságú lehetett ez a 10. századi sír, amelyben ezüstveretes nyerges és aranyozott ezüstveretes lószerszámot is találtak.⁴¹

A Kalocsa közelében fekvő Öregcsertő külterületén egy lovas férfisír leletei kerültek elő.⁴² A másik, Kalocsa közelében lévő község Homokmégy, mely talán az egyik legjobban kutatott része a 10. századi Kalocsai Sárköznek. 10–11. századi temetői sajnos részben már elpusztultak, így a hillyei határban lévő,⁴³ vagy a kutatásban sokat idézett Homokmégy-halom lelőhelyen még 1952-ben Lasczik Ernő múzeumigazgató által

leletként 10–11. századi emlékek: a Dunapataji Helytörténeti Gyűjteményben egy állatfejes karperec, S végű karikák és számos nyílcsúcs is szerepel (Schill Tamás szíves közlése alapján). Mindez arra utal, hogy az egykori temető nem pusztulhatott el teljesen, s máig lehetnek ott korai sírok. Mindezek alapján az 1905-ben múzeumba került 11. századi emlékek és a késő középkori leletek összetartozása továbbra is kétséges, hiszen utóbbiak a templom körüli temető sírjaiból, de akár az egykori falu elpusztult maradványai közül is származhattak. A leletegyüttesben található késő bronzkori gyűrű mindenestre inkább azt a lehetőséget erősíti, hogy az 1905 februárjában Búcsú Lajostól 10 koronáért megvett emlékek több, különböző korú emléksoporthoz tartozhattak (MNM Régészeti Gyűjtemény leltárkönyve 1905, 25). A lelőhely kutatása kapcsán ezúton is köszönjük Schill Tamás, Wilhelm Gábor és Pánya István segítségét.

³⁶ Hampel 1907, 163; FÉK No. 255.

³⁷ Szentpéteri 2014, 21.

³⁸ A Csőszdombon 1990-ben Bálint János végzett leletmentést, melynek során 3 nyílcsúcs, egy kisméretű bronzkarika, egy huzalkarperec és egy vaskarika (valószínűleg zablakarika) töredéke került a Dunapataji Helytörténeti Gyűjteménybe. Schill Tamás és Kustár Rozália szíves közlése.

³⁹ Schill Tamás szíves közlése alapján.

⁴⁰ Bálint 1991, 229.

⁴¹ Horváth 1993, 327, 343.

⁴² Gallina–Romsics 1996, 36.

⁴³ Hillyén, a Pávó-háti szőlők mentén elpusztított temetőből mindösszesen egy sodrott bronz nyakperec került elő, ráhúzott bronzgyűrűvel (Gallina–Romsics 1996, 38).

megmentett sírleletek, amit később újabb kutatások követtek.⁴⁴ A Homokmégy-Székesen talált nagy kiterjedésű soros temető feltárását Gallina Zsolt végezte.⁴⁵

Solttól valamivel távolabb, északkeletre, Soltszentimre határában is voltak honfoglalás kori emlékek. Ezek közül kiemelkednek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került leletek: egy növényi ornamensekkel díszített csont nyeregkápa-lemezpár, a rozettás lószerszámveret, kengyelpár és zablatöredék.⁴⁶ A kiskunhalasi Thorma János Múzeumot gazdagító II. Lothar (945–950) itáliai király Paviában veretett érméjét valószínűleg egy másik soltszentimrei sírmező megbolygatásakor lelhatték még 1876-ban, állítólag más aranytárgyakkal együtt.⁴⁷

A lelőhelyen megfigyelt talajtani, hidrológiai jelenség lehetséges értelmezése

A kalimajori ásatás egy szerencsés régészeti megfigyelésnek köszönhetően egy újabb, apró mozaikkal járulhat hozzá a középkori árvizek és ezen keresztül közvetve a korszak klimatikus viszonyainak, illetve változásainak megismeréséhez.

A lelőhely egy, a Duna medrével csaknem párhuzamos hordalékhalmon található, mely mintegy 1,5–2 méterrel emelkedik ki a környezetéből (tengerszint feletti magassága 95 m) és egyben a körülötte elhelyezkedő – az I. és a II. katonai felmérésen is jól megfigyelhető – vízjárta területből (1. tábla 2). A hordalékhalom árvizektől védett, sem az 1941-es nagy árvíz, sem az elmúlt másfél évtized árvizei során nem került víz alá.

A lelőhelyen tapasztalt egyszínű, szürke agyagos réteget Kustár Rozália a Soltisíkságon folytatott kutatásai során több helyen is megfigyelte. A nagy keménységű, sötétszürke, finomszemcsés réteg általában árvizek hatására tartósan vízzel borított területeken alakult ki.⁴⁸ A 2. és a 3. szelvényben előkerült sötétszürke színű, kemény réteg, amely megközelítően 40 cm mélységben jelentkezett, 70 cm mélyen pedig megszűnt, ezen eseményhez vagy eseményekhez lenne kapcsolható. A megfigyelt réteg elfedi a 11. századra keltezhető temetőtöredéket, azonban e réteg felett, azt két esetben áttörve egy 13–14. századi település objektumai helyezkedtek el, így e különleges jelenség viszonylag jól keltezhető egy 200–250 éves időtartamon belül.⁴⁹

⁴⁴ Horváth 1996, 125–128.

⁴⁵ Gallina–Hajdrik 1998; Hajdrik 1998; Gallina 2000; Gallina 2001; Gallina–Varga 2013. A terület Árpád-kori vonatkozásairól Lantos 2007.

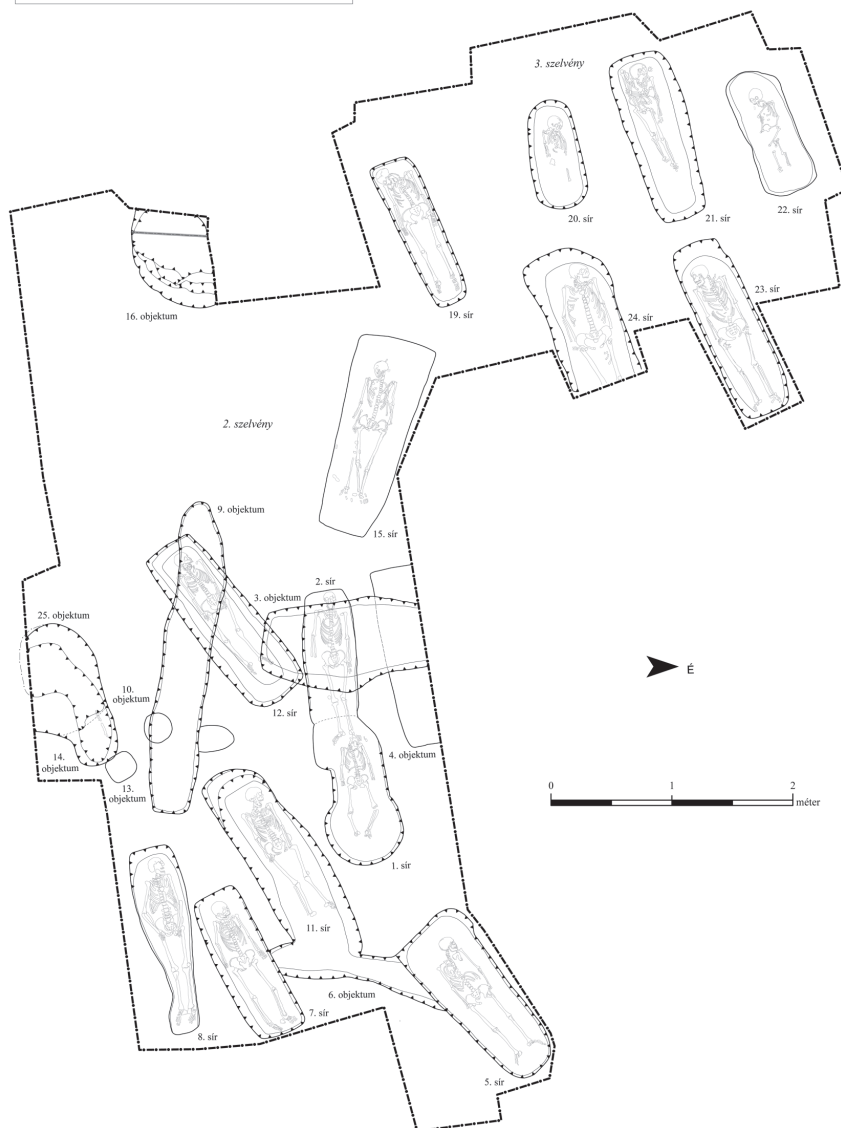
⁴⁶ Hampel 1907, 134–135; Révész 1996, 351.

⁴⁷ FÉK No. 900; Kovács 1989, 58; Kovács 2011, 148.

⁴⁸ Kustár 2008, 24–29.

⁴⁹ A keltezést tovább erősíti Mária magyar királynő (1382–1395) egy dénárja (CNH.II.114., H.566.), amely az árvízi réteg felett került elő. Az érem meghatározását V. Székely György végezte, melyért fogadja köszönetünket.

SOLT-KALIMAJOR
ÁSATÁSVÉZETŐ: LANGÓ PÉTER MTA BTK RI
ÁSATÁS IDŐPONTJA: 2014. SZEPTEMBER 1-30.

3. tábla. Solt-Kalimajori 2–3. szelvény
Fig. 3. Segment 2–3 at Solt-Kalimajori

Az elmúlt két évtizedben Kiss Andrea összegyűjtötte és közreadta a Kárpát-medence árvízi eseményeire vonatkozó középkori forrásadatokat,⁵⁰ így szerencsénkre a dunai árvizekhez kapcsolódó említéseket is. Munkáiból az általunk vizsgált 11. század legvégétől, 12. század elejétől a 14. század közepéig tartó időszakból két árvizekben gazdagabb periódus rajzolódik ki. Az első a 13. század középső évtizedeiben,⁵¹ a második pedig az általunk vizsgált időszak legvégén, az 1340-es években.⁵² A 13. század közepére keltezhető források közül érdemes kiemelni egy 1252-es adatot, amely arról tájékoztat minket, hogy termőterületek árvíz kapcsán tartósan víz alá kerültek.⁵³

Kiss Andrea arra is felhívta a figyelmet, hogy a források korszakonként erősen eltérőek, azok közt mennyiségi és minőségi különbségek vannak. Az Árpád-korból származó adatok száma csekély, ennek kapcsán pedig felmerülhet az a kérdés, hogy a vizsgált árvízi események gyakoribb említése valóban gyakoribb árvizekre, esetleg klimatikus változásra, esetünkben az éghajlat lehűlésére és csapadékosabbá válására utal-e, vagy pedig csak a forrásbázis gyarapodásával növekszik meg az árvízi eseményekhez kapcsolódó említések száma.⁵⁴ A pontos választ erre a kérdésre egyelőre még nem tudjuk megadni, azonban több, egymástól független kutatás mutat arra, hogy a 13. század közepétől csökkent a Kárpát-medencében az átlaghőmérséklet és fokozatosan nőtt a csapadék mennyisége,⁵⁵ így nőtt az árvizek valószínűsége is.

A solt-kalimajori ásatáson megfigyelt sötétszürke, kemény áradási réteg a 11. század legvégétől/12. század elejétől a 14. század közepéig tartó időszakban bekövetkezett egy vagy több nagyméretű árhullámhoz kapcsolható tartós elöntés vagy tartósan magas vízállás során keletkezhetett. Az árvízi réteg pontosabb keltezéséhez és kialakulása okainak modellezéséhez azonban további vizsgálatokra van szükség.

A kutatás további lehetőségei

A lelőhely hitelesítése sikeresen lezárult. Kiderült, hogy azon a kiemelkedő dombon, melyre a Teleki-kastélyt építették, egy nagy kiterjedésű Árpád-kori temető volt egykoron. Kutatásunk során a temető használatának kezdetét és pontos végét sem tudtuk megállapítani, mivel az általunk feltárt emlékek kivétel nélkül arra utalnak, hogy csak a temető 11. századi szejletét sikerült megtalálnunk. Mindebből adódóan továbbra is kér-

⁵⁰ Kiss 1996, 61–69; Kiss 1999, 51–64; Kiss 2007, 271–282; Kiss 2009, 315–339; Kiss 2009a, 37–47; Kiss 2010, 181–193; Kiss 2011, 43–55; Kiss 2012, 339–355; Kiss 2013, 5–37; Kiss–Laszlovsky 2013, 36–65; Kiss 2014, 5–46.

⁵¹ Kiss 2012, 343.

⁵² Kiss 2010, 181–193.

⁵³ Kiss 2012, 342, I/5.

⁵⁴ Uo., 348–349.

⁵⁵ Összefoglalóan, további irodalommal Vadas–Rácz 2010, 53. A Balaton déli partján húzódó Árpád-kori településhálózat kapcsán Mészáros–Serlegi 2011, 221–222.

déses marad, hogy egy olyan temető töredéke került-e elő e lelőhelyen, melyet már a 10. században megnyitottak, vagy egy olyané, amit csak a 11. században kezdtek használni.⁵⁶ Megítélésünk szerint nem biztos, hogy e kérdés a későbbiek során megválaszolható lesz, hiszen hitelesítő feltárásunk alapján nyilvánvaló, hogy a temető központi része a mai kastély helyén lehetett; vagyis azt az építéskor jórészt szétrombolták. A temetőrész további kutatását pedig a kastélykert dús növényzete nehezíti, így nagyobb léptékű kutatásokra csak a kert átalakítása esetén nyílhat lehetőség.

Irodalom

Dienes 1956

Dienes, István: Un cimetière de hongrois conquérants à Bashalom. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 245–277.

Engel 2001

Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. [CD-ROM] Budapest, 2001.

FÉK

Fehér Géza–Éry Kinga-Kralovánszky Alán: *A Közép-Duna-medence honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Budapest, 1962. (Régészeti tanulmányok 2.)

Fodor 1985

Fodor István: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. Előzetes közlemény. – Landnahme-zeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. Vorbericht. *Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum* 5 (1985) 17–33.

Fóthi–Bernert 2014

Fóthi Erzsébet–Bernert Zsolt: A solt-tételhegyi Árpád-kori temető antropológiai vizsgálata. – Anthropological study of the Solt-Tételhegy cemetery. In: *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza-Amler-bánya*. Szerk.: Somogyvári Ágnes–Szentpéteri József–V. Székely György. Kecskemét, 2014, 135–158. (Archaeologia Cumanica 3.)

Gaál–Szabó 1993

Gaál Attila–Szabó Géza: Bölcske-Dunameder 1551,5 km. *Régészeti Füzetek* Ser. 1. No. 45 (1993) 31–32.

Gáll 2004–2005

Gáll, Erwin: Burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crișana and Banat. *Dacia* 48–49 (2004–2005) 334–454.

Gáll 2011

Gáll Erwin: *Doboka–IV. vártérség templom körüli temetője*. Kolozsvár, 2011.

⁵⁶ Kovács László legújabb temetőklasszifikációja alapján VI. vagy VII. típus. A két temetőtípussal kapcsolatos problematikáról lásd Kovács 2013, 532–543.

Gáll 2013

Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. Szeged, 2013. (Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.)

Gallina 2000

Gallina Zsolt: *Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen*. Kalocsa, 2000. (Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár 6.)

Gallina 2001

Gallina Zsolt: 10–11. századi temető- és szarmata településrészlet Homokmégy-Székesen. – Cemetery fragment from 10–11th centuries and sarmatian settlement at Homokmégy-Székes. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 1998*. Budapest, 2001, 87–105.

Gallina–Hajdrik 1998

Gallina Zsolt–Hajdrik Gabriella: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. – Der Friedhof des gemeines Volkes aus dem 10.–11. Jh. in Homokmégy-Székes. *Cumania* 15 (1998) 133–178.

Gallina–Romsics 1996

Gallina Zsolt–Romsics Imre: *A Kalocsai Sárköz régészeti emlékei*. Kalocsai Múzeumi Közlemények 3 (1996).

Gallina–Varga 2013

Gallina Zsolt–Varga Sándor: 10–11. századi köznépi temető Homokmégy-Székesen. – Das Gräberfeld des gemeines Volkes aus dem 10.–11. Jahrhundert von Homokmégy-Székes. In: *honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 127–142. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

H. Tóth 1990

H. Tóth Elvira: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). *Cumania* 12 (1990) 81–233.

Hampel 1906

Hampel József: A nemzeti múzeumi régiségtár gyarapodása. *Archaeológiai Értesítő* 26 (1906) 77–86.

Hampel 1907

Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest, 1907.

Hajdrik 1998

Hajdrik Gabriella: Honfoglaláskori női viselet rekonstrukciója a homokmégy-székesi sírleletek alapján. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1997*. Kalocsa, 1998, 89–98.

Horváth 1993

Horváth M. Attila: Honfoglalás kori leletek Bács-Kiskun megyéből. – Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30-31/2 (1993) 321–350.

Horváth 1996

Horváth M. Attila: A Homokmégy-halomi temető és a Bács-Kiskun megyei honfoglalás kori lelőhelyek összefüggései. – Die Zusammenhänge des Begräbnisplatzes in Homok-

mégý-Hügel und den Begräbnisplätzen aus der Zeit der Landnahme im Komitat Bács-Kiskun. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 1996, 125–147.

Horváth 2009

Horváth M. Attila: Honfoglalás kori női sír Nyárlőrincről. – A female burial from the Age of Hungarian Conquest from Nyárlőrinc. In: *„In terra quondam Avarorum...” – Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Ágnes–V. Székely György. Kecskemét, 2009, 101–121. (Archeologica Cumanica 2.)

Kiss 1996

Kiss, Andrea: Some weather events from the fourteenth century (1338–1358). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 30 (1996) 61–69.

Kiss 1999

Kiss, Andrea: Some weather events in the fourteenth century II. (Angevin period: 1301–1387). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 32–33 (1999) 51–64.

Kiss 2007

Kiss, Andrea: „Suburbia autem maxima in parte videntur esse deleta” – Danube ice floods and the pitfalls of urban planning: Pest and its suburbs in 1768–1799. In: *From villages to Cyberspace*. Ed. Kovács, Csaba. Szeged, 2007, 271–282.

Kiss 2009

Kiss, Andrea: Historical climatology in Hungary: Role of documentary evidence in the study of past climates and hydrometeorological extremes. *Időjárás* 113/4 (2009) 315–339.

Kiss 2009a

Kiss, Andrea: Floods and weather in 1342 and 1343 in the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* 2/3–4 (2009) 37–47.

Kiss 2010

Kiss Andrea: Az 1340-es évek árvizei, vízállás-problémái és környezetük, különös tekintettel az 1342. és 1343. évekre. In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Almási Tibor–Szabados György–Révész Éva. Szeged, 2010, 181–193.

Kiss 2011

Kiss Andrea: Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében: Megfoghatók-e és mi alapján foghatók meg rövid, közép- és hosszú távú változások? In: *Környezettörténet*. Szerk.: Kázmér Miklós. Budapest, 2011, 43–55.

Kiss 2012

Kiss Andrea: Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében: 1000–1500. Esettanulmányok, forráskritika és elemzési problémák. – Danube floods in Hungary in medieval documentary evidence: 1000–1500. Case studies, source critics and analysis problems. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7*. Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2012, 339–355.

Kiss 2013

Kiss, Andrea: Weather and weather-related environmental phenomena including natural hazards in medieval Hungary. I: Documentary evidence on the 11th and 12th centuries. *Medium Aevum Quotidianum* 66 (2013) 5–37.

Kiss 2014

Kiss, Andrea: Weather and Weather-Related Natural Hazards in Medieval Hungary. II: Documentary Evidence on the 13th Century. *Medium Aevum Quotidianum* 68 (2014) 5–46.

Kiss–Laszlovszky 2013

Kiss Andrea–Laszlovszky József: Árvíz hullámok a Dunán? A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor a késő középkorban és a kora újkorban. – Flood series on the Danube? Danube floods and the Franciscan Friary of Visegrád in the late medieval and early modern period. *Korall* 36 (2013) 36–65.

Kovács 1983

Kovács László: A tiszalúc–sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) 11. századi magyar temető. Előzetes jelentés. – Der ungarische Friedhof von Tiszalúc–Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) aus dem 11. Jh. Vorbericht. *Archaeológiai Értesítő* 111 (1986) 218–223.

Kovács 1994

Kovács, László: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs–Petőfi Str.* Budapest, 1994. (Varia Archaeologica Hungarica 6.)

Kovács 1997

Kovács László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. – Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I. (des Heiligen) und Bélas II. (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken. Budapest, 1997. (Varia Archaeologica Hungarica 7.)

Kovács 2013

Kovács László: A Kárpát-medence honfoglalás és Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. – Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartier und Dörfer mit Hinblick auf die Vorgeschichte. Ein Abriss. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 511–604. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Kulcsár 1993

Kulcsár Valéria: Solt-Kali-major. *Régészeti Füzetek* Ser. 1. No. 45 (1993) 41.

Lantos 2007

Lantos Andrea: *Középkori templom és temető Homokmégy-Szentegyházparton.* Kalocsa 2007. (Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár 8.)

Mészáros-Serlegi 2011

Mészáros Orsolya–Serlegi Gábor: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. *Archaeológiai Értesítő* 136 (2011) 215–235.

Nepper 2002

M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei.* – *Die Grabfunden aus dem 10.–11. Jh. in Komitat Hajdú-Bihar.* Budapest–Debrecen, 2002. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.)

Petkes 2014

Petkes Zsolt: Árpád-kori temető a tételhegyi Templomdombon. – Árpadian age cemetery in the Templomdomb area of the Tételhegy site. In: *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza–Amler-bánya.* Szerk.: Somogyvári Ágnes–Szentpéteri József–V. Székely György. Kecskemét, 2014, 85–110. (Archaeologia Cumanica 3.)

Prohászka 2005

Prohászka Péter: *Kincsek a levéltárból. I.* Budapest, 2005.

Prohászka 2008

Prohászka Péter: *Kincsek a levéltárból. II.* Budapest, 2008.

Révész 1996

Révész László: Soltszentimre; Solt-Tételhegy. In: *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. (Kiállítási katalógus.).* Szerk.: Fodor István–Révész László–Wolf Mária. Budapest, 1996, 351–353.

Samu–Szalontai 2014

Samu Anita–Szalontai Csaba: Az avar kori sírbrátlásokról három kiskundorozsmai temető kapcsán. In: *Hadak útján XXIV. (Absztraktfüzet).* Szerk.: Türk Attila. Esztergom, 2014, 25.

Solymos 1952

Solymos Ede: 1948 nyarán a szelidi Várhegygel kapcsolatos néprajzi gyűjtés. KJM Régészeti Adattára ad 108/1952 (kézirat).

Soós 1929

Soós Árpád: *Solt nagyközség története.* Paks, 1929.

Szekeres–Szekeres 1996

Szekeres László–Szekeres Ágnes: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicon.* Szabadka, 1996.

Szentpéteri 2010

Szentpéteri József: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről. – Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009.* Budapest, 2010, 53–80.

Szentpéteri 2013

Szentpéteri József: Castrum Tetel – Egy induló kutatási program kérdésfeltevései. – Castrum Tetel. Research Design of a New Archaeological Project. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.:

Révész László–Wolf Mária. Szeged, 2013, 357–371. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.)

Szentpéteri 2014

Szentpéteri József: Semmiből egy régi világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013). – An ancestral world from naught: research at Solt-Tételhegy (2005–2013). In: *Télepléstörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza-Amler-bánya*. Szerk.: Somogyvári Ágnes–Szentpéteri József–V. Székely György. Kecskemét, 2014, 7–22. (Archaeologia Cumanica 3.)

Szőke 1962

Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Budapest, 1962. (Régészeti Tanulmányok 1.)

Vadas–Rác 2010

Vadas András–Rác Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. – Climatic change in the Carpathian Basin in the Middle Ages. *Agrártörténeti Szemle* 51 (2010) 39–62.

Varga 2009

Varga Sándor: 10–12. századi lelőhelyek Kiskunhalas környékén. A földrajzi környezet és a lelőhelyek elterjedésének összefüggésével. *Halasi Múzeum* 3 (2009) 45–54.

Varga 2011

Varga Sándor: 10–11. századi temetők Bács-Kiskun megye területén. *Győr-Moson-Sopron megyei múzeumok kiadványai. Tanulmányok* 3 (2011) 215–229.

Wicker–Kustár–Horváth 2001

Wicker Erika–Kustár Rozália–Horváth Attila: Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében (1990–1995). *Cumania* 17 (2001) 33–126.

Wilhelm–Pánya 2013

Wilhelm Gábor–Pánya István: *Dunapataj-Szelid középkori faluhely. Jelentés 2013*. KJM Régészeti Adattára 2013 (kézirat).

Zsoldos 2014

Zsoldos Attila: Tétel középkori birtokosai. – The medieval landowners of Tétel. In: *Télepléstörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza-Amler-bánya*. Szerk.: Somogyvári Ágnes–Szentpéteri József–V. Székely György. Kecskemét, 2014, 225–234. (Archaeologia Cumanica 3.)

ACCOUNT ABOUT THE RESEARCH IN THE DISCOVERY
PLACE IN SOLT-KALIMAJOR
PÉTER LANGÓ–ZSOLT PETKES–RITA SOÓS

In the garden of the Teleki Castle, close to the Danube, to the south of Solt, skeletons dated at the 10th century were found in 1966. The verifying excavation of this discovery place was carried out by the Institute of Archaeology of the Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences (HAS RCH) and the Hungarian Prehistory Research Team of the HAS RCH in 2014. During the verifying excavation, 15 graves forming a line of graves in the north-south direction were disclosed as well as fragments which were the remains of a later settlement dated at the 13th–14th centuries.

This part of the cemetery contained altogether 4 lines of graves; the distance between the graves was different. In the grave lines, the dead bodies of the community—whether adults, children or young persons—lay side by side; in the part of the cemetery uncovered so far, the graves were not separated according to age or gender. Its structure is equal to the 10th–11th/12th cemeteries with a large number of graves and to the village cemeteries opened in the 11th century. Most of the disclosed graves had no grave goods. The objects unearthed belong to wear more exactly to jewellery. The most common relics in a cemetery like this were circle-shaped jewellery ending in S form typical of the 11th century communities. Simple circle-shaped jewellery were also found in the cemetery and two silver rings in two graves, too. One of them is a proportioned ring ornamented with so called pseudo-Old Hungarian Runic script, the other one is a twined silver ring with hammered ends. According to the available data, both rings can be dated at the 11th century. This was confirmed by the mineral and gold foiled pearls found in grave 7 as well.

After the successful verification, it turned out that on the hill where the Teleki Castle was built there used to be a large cemetery in the Árpád age. During the research, it was not possible to determine the beginning and the exact end of the use of the cemetery as all the finds refer to the fact that the 11th-century part of the cemetery was found. However, on the excavation site, it became obvious, that the core of the cemetery must have been on the ground of the present castle, which means that most of the cemetery was ruined during the construction of the castle. Further research in the cemetery is made difficult because of the lush vegetation of the castle garden therefore large-scale research would only be possible if the garden will be converted.

Kóborlás az Árpád-kori Magyarországon

A minden ésszerű feltételezés szerint a területéhez képest gyéren lakott Árpád-kori Magyar Királyság lakatlan vagy alig lakott részeinek benépesítése terén történetírásunk mind a „telepítés”-nek, mind a „kóborlás”-nak szerepet juttat. A „telepítés” esetében ez magától értetődik, hiszen a kifejezés eleve valamiféle eltervezett és szervezett keretek között zajló népességmozgást feltételez, a „kóborlás” jelentéstartományából viszont ez a két elem nyilvánvalóan hiányzik: ebből a szempontból akár a „telepítés” egyfajta ellentétéként is felfogható, jóllehet a népesség mozgása ez esetben is kétségtelen.

A „telepítés” fogalmával leírható jelenség rendkívül sokféle lehet. Idetartozik, amikor a birtokos egyik földjéről a másikra költöztette át népeinek egy csoportját valamely megfontolásból, miként az is, ha lakatlan birtokát népesítette be a föld megművelésére vállalkozókkal, legyenek azok akár belföldi, akár külföldről érkező telepesek. Az efféle akciók kétségtelenül településtörténeti következménnyel jártak, mindazonáltal a hétköznapi birtokigazgatás keretei között maradtak, még akkor is, ha egy-egy időszakban gyakrabban találkozunk a jelenséggel, és a királyi hatalom bátorította a birtokosok ez irányú törekvéseit, amint történt az a tatárjárás utáni évtizedekben. A telepítés tudatos elemei ugyanis – tudniillik a telepítés tervezett és szervezett volta – ez esetben sem terjedtek túl egy-egy birtok határain. A telepítés ezen formája távolról sem volt a világi magánbirtok kizárólagos sajátja: egyházi és uralkodói, illetve a királyi család tagjainak rendelkezése alá bocsátott birtokokon szintén számos példán megfigyelhető. Más kérdés, hogy a királyi hatalom esetenként nagyobb szabású telepítési akciókba kezdett, amelyek akár egy-egy országrész arculatát is átformálhatták. A telepítések ez utóbbi formájában – már csak méreteinél fogva is – a politikai döntés legalább akkora szerepet játszott, mint bármely más megfontolás. Nyilván nem független ettől, hogy előbb vagy utóbb az ilyen telepítés igazgatástörténeti következményei is megjelentek, amint az a dél-erdélyi német telepesek vagy a kunok tatárjárás utáni visszafogadása kapcsán közismert.

A „telepítés” és a „kóborlás” közötti lényeges különbség az előbbieken említetteken túl, hogy a telepítések különféle formáival történetírásunk az Árpád-kor teljes időszakában számol, a „kóborlás” ellenben egyfajta, időhöz kötött szakkifejezésként használatos, mely a 11. század második felének sajátos történeti jelenségét írja le.

A kóborlásról a jelenlegi általános vélemény – melynek egy rövidke lexikonszócikk erejéig magam is hívéül szegődtem egykor¹ – azt vallja, hogy olyan vándormozgalomról van szó, mely a maga csúcspontját az 1060–1070-es években érte el, és voltaképpen egyfajta

¹ Zsoldos 1994, 361.

reakció volt mindazon változásokra, amelyek a keresztény magyar királyság – legszélesebb értelemben vett – intézményrendszerének kialakulásával jártak együtt. A kóborlás résztvevői között egyfelől az új rend fenyegető kötöttségeit nem vállaló szabadokkal, másfelől az e kötöttségeknek már alávetett, de azoktól szabadulni akaró, s ennek érdekében a szökés kockázatától sem visszariadó szolgálkakkal kell számolnunk. Maga a vándormozgalom, értelemszerűen, a Kárpát-medence keleti és északi vidékei felé irányult, ahol az új rend kialakulása még korántsem haladt annyira előre, mint az Árpádok monarchiájának központjában, a mai Dunántúlon és az azzal közvetlenül szomszédos területeken. A kóborlók – egyéb jövedelemforrás híján – gyakorta kényszerültek tolvajlással beszerezni mindazt, amire pusztá létük fenntartása érdekében szükségük volt. A kiépülő magyar államhatárol azonban nyilvánvalóan nem tűrhette ennek a helyzetnek a tartós fennállását, s minden rendelkezésére álló eszközzel a felszámolására törekedett. A kóborlás mindazonáltal így is szerepet játszott a Kárpát-medence peremterületeinek benépesülésében.²

A röviden így összegezhető elképzelés valóban a 11. századból ránk maradt források által megrajzolt képet tükrözi bizonyos mértékig, s alighanem ennek köszönheti, hogy akkor is életben tudott maradni,³ amikor ideológiai szempontok már nem kívánták meg a „földesurak” kizsákmányolását elszenvető „alávetett osztály” kialakulásának minél korábbi időszakra helyezését annak érdekében, hogy a magyar történelem e korai szakasza is zökkenőmentesen beilleszthető legyen az osztálytársadalmakról szóló tanítás keretei közé. 11. századi okleveleinkben ugyanis valóban találkozunk olyan szövegrészekkel, amelyek azt bizonyítják, hogy az egyháznak adományozott birtokok szabad lakóit gyakran állították választás elé: vagy elfogadják, hogy ezentúl az egyház szolgálja lesznek, vagy el kell távozniuk a birtokról. Ilyen kitétellel a század elejéről származó veszprémvölgyi alapítólevélben éppúgy találkozunk,⁴ mint a százdi monostornak a közvélekedés szerint 1067 táján kelt alapítólevelében.⁵ Nyomára bukkantunk tehát azoknak a szabadoknak, akik – miként azt feltételezik – a kóborlók közé kényszerültek. A Szent László neve alatt fennmaradt törvények közül pedig a III. sorszámmal ellátott meglehetősen nagy terjedelemben és igen aprólékosan tárgyal olyan ügyeket, amelyek a kóborlás és a tolvajlás által felvetett kérdéseket érintik,⁶ amint az köztudott. A jelenség még Kálmán király I. törvényében is feltűnik,⁷ ám bár jól érzékelhető, hogy a kérdés akkor már kiszorulóban volt azon témák sorából, amelyekkel a királyi tanácsnak intenzíven foglalkoznia kellett.

Ha forrásainkat újra elővéve bebocsátást kérünk a részletek világába, házigazdánk kaján tekintete azt sejteti, hogy érdemes alaposabban körülnézni. Kezdjük a törvények-

² Vö. pl. a kérdés korábbi irodalmával Kristó 1974, 72–80.

³ Vö. pl. Kristó 1998, 156.

⁴ ÁMTBF 80.

⁵ (1067 k.): DHA I. 184.

⁶ *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* cc. 2., 13., 20., 21., 29. (Závodszy 1904, 173–174, 177, 178–179, 180).

⁷ *Colomanni regis decretorum liber primus* cc. 19., 41–44. (Závodszy 1904, 186, 189).

kel! Szent László törvényeit a továbbiakban Szent László törvényeiként fogom emlegetni, mellőzve ez alkalommal a keletkezésrendjükkal kapcsolatos nyitott kérdésekben⁸ való vájkálást, amire egyetlen mentségem, hogy mondandóm szempontjából nincs különösebb jelentősége a törvények – s közülük is a kiváltképp sok vitát kiváltó III. – pontos datálásának. Annak már inkább, hogy a törvényekben – ideértve Kálmánét is – nyomát sem találjuk kóborló szabadoknak, kizárólag szökött szolgák kerülnek elő. Szent László törvényében ennek megfelelően olvashatunk különféle rendelkezéseket „várnépek”-ről (*cives*), „ínek[ről] vagy szolgák”-ról (*illi, qui dicuntur ewnek vel servi*),⁹ „szökött emberek”-ről (*fugitivi homines*),¹⁰ valamely személynek a „saját emberé”-ről (*sua persona*),¹¹ más befogadott „szolgájáról vagy cselédjéről” (*servus vel lixa*),¹² „szökött szolgát vagy bármiféle elveszett holmit” (*servum fugitivum vel quodcumque perditum*) kereső személyről,¹³ míg Kálmánében részint kóbor szolgálával (*vagus servus*) találkozunk,¹⁴ részint a király engedélye nélkül (*absque regis licencia*) tartott kóborlóról (*vagus*) esik szó,¹⁵ aki azonban szintén szolga lehet, mert említik urát (*dominus eius*).¹⁶ Éppen csak a kóborló szabadok hiányoznak. Előkerül azonban Szent László III. törvényében a kóborlás kapcsán egy sajátos kifejezés, az *izbég* vagy *üzbég* (*illi [...], qui dicuntur vulgo wzbeg*).¹⁷ A szöveggörnyezet alapján az világos, hogy a kifejezés egyfelől az emberek valamely csoportjának tagjait jelölte, másfelől pedig az is kétségtelen – amint arra forrásunk kifejezetten utal is –, hogy valamiféle népnyelvi kifejezéssel állunk szemben. Jó lenne persze tudni, hogy melyik nyelvről van szó. Általános vélemény szerint a szó a szláv nyelvből (vagy a szláv nyelvek valamelyikéből) származhat, s feltételezik, hogy ’szökevény, menekült’,¹⁸ esetleg ’szökött szolga’¹⁹ lenne a jelentése. Ennek ellenére egy álláspont szerint a kifejezés – részben legalábbis – a szabadságuk védelmében kóborlásra kényszerülő szabadokra utal.²⁰ Ez azonban aligha lehet a helyes megoldás, hiszen a törvény szerint akkor is vissza kell szolgáltatni az *izbégeket* a királynak, ha valakinél már szolgálatot vállaltak volna.²¹ A rendelkezés első eleme kizárja, hogy szabadokról, a második pedig, hogy kóborlóról lenne szó. Egy másik elképzelés szerint „szláv földről bemenekült ember”-ekre vonatkozna az *izbég* kifejezés, akiket azért kellett a királynak átadni, mert „minden külföld-

⁸ Összefoglalóan lásd Jánosi 1996, 104–128.

⁹ *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* c. 2. (Závodszy 1904, 174).

¹⁰ *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* c. 13. (Závodszy 1904, 177).

¹¹ *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* c. 20. (Závodszy 1904, 178).

¹² *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* c. 21. (Závodszy 1904, 178).

¹³ *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* c. 29. (Závodszy 1904, 180).

¹⁴ *Colomanni regis decretorum liber primus* c. 41. (Závodszy 1904, 189).

¹⁵ *Colomanni regis decretorum liber primus* cc. 42–43. (Závodszy 1904, 189).

¹⁶ *Colomanni regis decretorum liber primus* c. 43. (Závodszy 1904, 189).

¹⁷ *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* c. 2. (Závodszy 1904, 174).

¹⁸ Melich 1913, 240–247.

¹⁹ Knieza 1955, 544.

²⁰ Kristó 1974, 75–76.

²¹ *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* c. 2.: *illi quoque, qui dicuntur vulgo wzbeg, cuicumque persone si adhererint, representent eos regi* (Závodszy 1904, 174).

ről bejött ember a király szolgája lett”²² Ez utóbbi állásponttal szemben kételyeket ébreszt, hogy az valósággal kiiktatja az Árpád-kor társadalmából a vendégtelepes alakját, jóllehet *hospesek*kel már Szent István törvényeiben találkozunk,²³ s nincs okunk arra gyanakodni, hogy helyzetük lényegesen különbözött volna a Kálmán-koritól, amikor is olyan szabad vendégekről olvashatunk az egyik törvényben, akik „szlávok vagy egyéb külföldiek” és „mások földjén dolgoznak” (*hospites, sicut Sclavi vel ceteri extranei, qui in terris laborant aliorum*),²⁴ tehát világi magánbirtokokon, azaz semmiképpen sem lehettek a király szolgálói. Jól látható tehát, hogy a közvélekedés szerinti etimológiát követve nem tudjuk az *izbég* kifejezést – és annak társadalomtörténeti tartalmát – beilleszteni a 11. század magyar társadalmára vonatkozó ismereteink rendjébe. Ráadásul, amint azt Hoffmann István professzortól megtudtam – akinek önzetlen segítségét ezúton is köszönöm –, a szó közkeletű etimológiája legfeljebb „hihető hipotézis”-ként vehető számításba, de közel sem áll olyan szilárd alapokon, hogy ráépített történeti hipotézisek súlyát elbírná. Magam, pusztán a törvény szövegéből kiindulva, még leginkább amolyan udvarnokféle királyi szolgálonépnak vélném az *izbégeket*. Ez mindenesetre összeegyeztethető lenne az *Izbég* helynevek létevel,²⁵ azzal azonban már kevésbé, hogy azonos alakot mutató személynévet is ismerünk, amelynek egyetlen ismert viselője történetesen Győr püspöke volt a 12. század közepén.²⁶ Hoffmann István említett álláspontja szerint véletlen alaki egyezésnek lehet szerepe abban, hogy az *izbég* szó köznévi, személynévi és helynévi változatban is feltűnik.

A kóborlás jelenségével kapcsolatba hozott törvényekben tehát szökött szolgákkal találkozunk. Ismertségük azonban régebbi keletű: már Szent István törvényeiben feltűnik a szökött szolgája után kutató személy,²⁷ s a 12–13. századra vonatkozó forrásainkból szintén különösebb fáradság nélkül gyűjthető össze jó néhány példa szolgák szökésével kapcsolatosan.²⁸ Figyelmünkre különösen érdemesek közülük azok, amelyek nem egy-egy elszigetelt esetről adnak hírt, hanem arra engednek következtetni, hogy a szolgák szökése a 12–13. század folyamán semmi esetre sem jelentett kisebb gondot, mint a 11. század második felében. A különféle királyi népek felkutatására irányuló meg-megújuló közismert akciókra gondolok elsősorban, de az sem kerülheti el figyelmünket, hogy csak az esztergomi egyház esetében alig 20 éven belül két hasonló akciót ismerünk a 13. század második felében.²⁹ Ha a 13. századi példák legalább egy részét a mindent felfor-

²² Györffy 1977, 517–518.

²³ *Sancti Stephani decretorum liber primus* c. 24. (Závodszy 1904, 148).

²⁴ *Colomanni regis decretorum liber primus* c. 80. (Závodszy 1904, 194).

²⁵ Vö. Kristó 1975, 63–65; Györffy 1977, 518. Egy további, *Izbég* alakot mutató Sáros megyei helynévre lásd 1285: MNL, OL, DL 57 357., kiadását lásd Györffy 1964, 14–17. Az adatra Nógrád Árpád hívta fel a figyelmemet, önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

²⁶ Fehértói 2004, 440; vö. Zsoldos 2011, 90.

²⁷ *Sancti Stephani decretorum liber primus* c. 25. (Závodszy 1904, 148).

²⁸ Pl. 1181: RA I/1. 43–44. (133. sz.); 1220: VR 252. (264. sz.); 1226: PRT I. 675–676.; 1229: VR 293. (363. sz.); 1264: PRT X. 623. stb.

²⁹ 1255: MES I. 422–424.; 1272: MES I. 603–604.

gató tatárjárás, illetve a század utolsó harmadában fokozatosan elhatalmasodó politikai anarchia számlájára íránk, bizonyosan nem tévednénk nagyot, mindazonáltal nem felelkezhetünk meg arról sem, hogy a szétszóródott várnépbeliek összegyűjtéséről II. András már 1221-ben *edictumot* adott ki,³⁰ gyaníthatóan nem azért, mert egy-két eset jutott a tudomására. Kénytelen vagyok tehát megjegyezni, hogy a szökött szolga valójában meg lehetőszen hétköznapi alakja az Árpád-kor társadalmának, Szent László III. törvényében való feltűnésükben indokolatlan olyan történeti jelenséget látni, mely e kor – a törvény datálásának nyitott kérdése függvényében az 1060-as vagy az 1070-es évek – sajátosan egyedi jellemzője lenne.

És a szabadok? – tehető fel a kérdés teljes joggal. A 11–12. század fordulója körüli évtizedekből való törvények anyagában egyedül a Kálmán-koriak között találunk olyan rendelkezést, amely kapcsolatba hozható a szabadok esetleges kóborlásával, Kálmán I. törvényében, az „elűzött régi telepések”-kel (*veteres coloni eiecti*) foglalkozik;³¹ nagy kár, hogy mind a szöveg értelmezése, mind az abban alkalmazott terminológia felvet olyan kérdéseket, amelyek megnyugtató válasz nélkül maradnak. Annyi azonban így is kétségtelennek tűnik, hogy valami olyasféle helyzetet szabályoz ez a *capitulum*, mint amelyet például a százdi alapítólevél teremt, amikor a személyes szabadságukhoz ragaszkodókat eltávolítja az egyháznak adott birtokról.³²

Az efféle eljárásban – hasonlóan a szolgák szökéséhez – nehéz olyan jelenséget látni, mely kizárólag vagy akár csak jellemzően a 11. század második felének sajátja lenne. Szembetűnő, hogy mindjárt Kálmán I. törvényében találkozunk olyan intézkedéssel, mely a nyolcdénáros adó kapcsán a várnépekkel földközösségben élő szabadok egy csoportjáról úgy rendelkezik, hogy fizessenek vagy távozzanak.³³ Egyháznak tett adomány esetén a magánbirtokosok a későbbiekben – azaz a 12–13. században – is biztosíthatták a birtokon élő szabad népesség távozását.³⁴ Királyi birtok eladományozásakor szintén ismertek olyan esetek, amikor kifejezetten említi forrásunk, hogy az adomány csak a földre vonatkozik, de nem az azon élő királyi népekre.³⁵ Adataink egy részében nincs információ a királyi népek további sorsára vonatkozóan, egy részében más királyi birtokra telepítik át őket,³⁶ megint máskor a föld nélkül maradó királynéi népek választhatják azt is, hogy maguk keresnek új helyet.³⁷ Az eredményt tekintve ezek az esetek éppúgy „kóborlók”-at állítanak elő, mint az említett 11. századi példák. És akkor még tudomást sem vettünk arról a különben közismert tényről, hogy a teljes értékű szabadságot adó szolgál-

³⁰ 1221: VR 272. (315. sz.).

³¹ *Colomanni regis decretorum liber primus* c. 19. (Závodszy 1904, 186).

³² 1067 k.: *recedant, preter ecclesasticam familiam, quicumque libertatis nomen affectant* – DHA I. 184.

³³ *Colomanni regis decretorum liber primus* c. 45. (Závodszy 1904, 189).

³⁴ Pl. 1146: ChAH 52.; 1283: BTOE I. 209.

³⁵ Pl. 12(17): CDES I. 170.; 1274: HO VIII. 169–170.

³⁶ Pl. 1220–1230 k.: EO I. 153. (114. sz.).

³⁷ Pl. 1284: RD 134. (212. sz.).

felszabadítás ugyanezzel járt: a felszabadított ott élt a továbbiakban, ahol a legjobbnak látta,³⁸ ami, értelemszerűen, a földrajzi helyváltoztatás lehetőségét is magában foglalja. Végezetül pedig a vendégtelepesek 12–13. század folyamán egyre gyarapodó sokaságáról sem feledkezhetünk meg, akik rendszerint csak akkor bukkannak fel forrásainkban, amikor már megtelepedtek. Addig azonban, amíg ez be nem következett, a *hospesek* közül azok, akiket nem valamely telepítési vállalkozó vezetett a benépesítésre váró birtokra, valójában lakóhely nélküli szabadok: kóborlók tehát, ha úgy tetszik. Megint csak azt mondhatom, amit a szökött szolgálakkal kapcsolatban: az efféle, úton járó szabad elég közönséges jelenség lehetett az Árpád-kor folyamán, s nehéz lenne egyetlen időszakhoz, jelesül a 11. század második feléhez horgonyozni az alakját.

Végezetül a tolvajlásokkal kapcsolatosan két megjegyzés. Nem világos, miért éppen a tolvajlás lenne a kóborlás jellegzetes bűnözési formája. A kóborlás lényegéről az eddigi elképzelések által vallottak alapján sokkal inkább várhatnánk a rablás megjelenését ebben az összefüggésben.³⁹ A másik megjegyzésem már ismerős lesz. A tolvajlás esetében sem mutatható ki, hogy valamiféle, speciálisan a 11. század második felére jellemző jelenségről lenne szó, elegendő átlapozni a Váradi Regisztrum eseteit, s bárki meggyőződhet arról, hogy a lopás az 1208 és 1235 közötti időszakban sem tartozott éppen a ritka bűnök közé.⁴⁰

Miképpen magyarázhatjuk mindezek után azokat a jelenségeket, amelyek 11. századi forrásainkban tagadhatatlanul megfigyelhetők, s amelyeket mindeddig a kóborlásnak nevezett vándormozgalom bizonyítékaiként volt szokás értelmezni?

Az egyik lehetőség, hogy mindez csupán optikai csalódás. A késő középkorban és a kora újkorban a szent királyok fellelhető törvényeit gyűjtötték össze, köztük azokat a kóborlással kapcsolatba hozott rendelkezéseket is, amelyek a ma Szent László III. törvényeként ismert szöveg részei. II. András már említett, a szétszéledt várnépek összegyűjtésével foglalkozó *edictuma* azonban nem maradt ránk, pusztá létéről is egyedül a Váradi Regisztrum szűkszavú utalása tájékoztat.⁴¹ Nem tudhatjuk azonban, hogy az nem tartalmazott-e éppoly aprólékosan kidolgozott rendelkezéseket, mint Szent László III. törvénye, amelyek alapján – ha ismernénk azokat – esetleg szintén indokoltan tűnhetne az 1220-as évek leg súlyosabb kérdésének a szolgák elszökése a királyi birtokokról, kiváltképp akkor, ha II. András uralkodásának ideje is olyan szegény lenne forrásokban, mint a 11. század második fele. Megjegyzem, ugyanígy csak említésből ismerjük II. Andrásnak a jogtalanul elfoglalt várföldek visszaszerzéséről szóló *edictumát*,⁴² miként IV. Béla *edictum generaleját* a tatárjárást követő éhínség idején eladott földek visszakövetelésének tilalmáról,⁴³ vagy az

³⁸ Vö. Bolla 1983, 55–56.

³⁹ Vö. Györffy 1977, 517.

⁴⁰ Pl. 1213: VR 157. (6. sz.); 158. (7. és 9. sz.); 160. (16. sz.); 161. (18. sz.); 163. (24. sz.); 164. (27. sz.); 167. (34. sz.); 168. (39. sz.); 169. (40. sz.) srb.

⁴¹ 1221: VR 272. (315. sz.).

⁴² 1221: VR 269. (310. sz.); 273. (317. sz.).

⁴³ 1255: MES I. 422.

V. István által megkoronázásakor kiadott *edictum universale* a jogtalanul elidegenített birtok visszaadásáról.⁴⁴

Ez az érvelés azonban, jóllehet légből kapottnak aligha minősíthető, egy részleteiben ismeretlen forrás bevonása miatt semmiképpen sem tekinthető teljes értékűnek. Megnyugtató tehát, hogy akár el is vethetjük.

A másik lehetőség ugyanis a kóborlásnak nevezett jelenség magyarázatára jóval szilárdabb lábakon áll, s némiképp érthetetlen is, hogy mindeddig miért szorult háttérbe. Arra az egyébként jól ismert tényre gondolok, hogy a Szent István halálát követő évtizedekben különösen sok háború dúlt fel az ország békéjét. Az 1038 utáni bő fél évszázadban nem kevesebb mint 17 évben – átlagosan hozzávetőleg 3,5 évente – folyt háború az ország területén, s ezek közül kilenc volt olyan, melynek során a katonai események nemcsak a határ menti vidékeket érintették, hanem kiterjedtek az ország belsejére is,⁴⁵ jelentősen megnövelve így a pusztításnak kitett területeket. Összehasonlításképpen: a 12. század 100 éve alatt 6,5 évente tört háború az országra, de csak hét esetben tudunk kiterjedtebb harcokról.⁴⁶ Még árulkodóbb a békeévek eltérése: a 11. század második felében a leghosszabb ilyen időszak 7 évre terjedt ki 1053 és 1059 között – még Szent László uralkodásának nyugalma is megtörte két nagyobb nomád betörés 1085-ben és 1091-ben⁴⁷ –, ezzel szemben a 12. század folyamán 29 évnyi, azaz egy szűk nemzedéknyi a leghosszabb békés periódus (1168 és 1196 között).⁴⁸

A gyakori és vélhetően súlyos háborús pusztítások kielégítő magyarázatot adnak arra, hogy az országban megbomlott a rend. A szolgák elszöktek uraiktól, ha tehették, s nem feltétlenül szabadságuk visszaszerzése érdekében; meglehet, csak mentették az életüket, ha híre jött egy ellenséges sereg közeledésének. A tolvajlásban sem szükséges a magántulajdon intézményétől való idegenkedést gyanítani: az éhínség régtől fogva kéz a kézben jár a háborúval, s akinek nincs mit ennie, úgy segít magán, ahogy tud. A kóborlásnak nevezett jelenséggel kapcsolatba hozott törvények ugyanakkor elbitangolt állatokat is emlegetnek,⁴⁹ ez a körülmény sokkal inkább magyarázható a háborús időkkel, mint bármilyen mással. Aki viszont a háború elől menekült, valószínűleg futott, amerre látott, azaz aligha számolhatunk a 11. század második felében olyan vándormozgalommal, mely az ország peremvidékei felé irányult volna, s ennél fogva a nem létező mozgalom, értelemszerűen e peremvidékek benépesülésében sem játszott semmiféle szerepet.

A kóborlás tehát – legalábbis abban a formában, ahogy arról valamennyien tanulunk annak idején – egyszerűen nem létezett.

⁴⁴ 1270: ÁÜO XII. 10.

⁴⁵ Ilyennek tekintetem III. Henrik 1042., 1044. és 1051. évi hadjáratait, az 1068., 1085. és 1091. évi nomád betörést, valamint a belháborúk közül az 1046., az 1060. és az 1074. évit.

⁴⁶ Ezek közé számítottam az 1108., az 1109., az 1128., az 1132., az 1152., az 1164. és az 1166. évi hadjáratokat.

⁴⁷ Györffy 1977a, 555, 559.

⁴⁸ Az összegzéshez Érszegi Géza és Solymosi László adatait vettem alapul, lásd Kronológia 83–124.

⁴⁹ *Sancti Ladislai decretorum liber tertius* cc. 13., 20. (Závodszy 1904, 177, 178).

Irodalom

Források

ÁMTBF

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Morvacsik Gyula. Budapest, 1984.

ÁÚO

Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874.

BTOE

Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936.

CDES

Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ed.: Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987.

ChAH

Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy. Budapest, 1994.

DHA

Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa–Franciscus L. Hervay–Bernardus L. Kumorovitz–Julius Moravcsik. Budapestini, 1992.

EO

Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–III. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997–2008.

HO

Hazai okmánytár. I–VIII. Kiadják Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891.

MES

Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska–Geysa Érszegi–Andreas Hegedűs–Tiburcius Neumann–Cornelius Szovák–Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999.

RA

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I/1–II/4. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest, 1923–1987.

RD

Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Budapest, 2008.

VR

Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. S. a. r.: Karácsonyi János–Borovszky Samu. Budapest, 1903.

Szakirodalom

Bolla 1983

Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.)

Fehértói 2004

Fehértói Katalin: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301).* Budapest, 2004.

Györffy 1964

Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. I. *Történelmi Szemle* 7 (1964) 1–25.

Györffy 1977

Györffy György: *István király és műve.* Budapest, 1977.

Györffy 1977a

Györffy György: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095). *Történelmi Szemle* 20 (1977) 533–564.

Jánosi 1996

Jánosi Monika: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban.* Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9.)

Kniezsa 1955

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1–2. Budapest, 1955.

Kristó 1974

Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon.* Budapest, 1974.

Kristó 1975

Kristó Gyula: Üzbég és tolvaj. *Magyar Nyelv* 71 (1975) 62–66.

Kristó 1998

Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301.* Budapest, 1998. (Osiris Tankönyvek)

Kronológia

Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk.: Benda Kálmán. Szerk. Solymosi László. Budapest, 1981.

Melich 1913

Melich János: Néhány magyar jogtörténeti kifejezésről. *Nyelvtudományi Közlemények* 42 (1913) 239–249.

PRT

A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII. Szerk.: Erdélyi László–Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916.

Závodszy 1904

Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege.* Budapest, 1904. [reprint: Pápa, 2002.]

Zsoldos 1994

Zsoldos Attila: Kóborlás. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest, 1994, 361.

Zsoldos 2011

Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest, 2011. (História Könyvtár – Kronológiák, Adattárak 11.)

Rövidítésjegyzék

MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
OL	Országos Levéltár
DL	Diplomatikai Levéltár

WANDERING IN THE ÁRPÁD AGE HUNGARY ATTILA ZSOLDOS

Hungarian historiography considers wandering as a migratory movement, which reached its peak in the 1060s–1070s, and as a matter of fact it was a kind of reaction to all the changes that accompanied the formation of the institutions system of the Christian Hungarian kingdom in the widest sense.

The participants of wandering were partly the free who did not want to accept the severe restrictions of the new order, partly servants who wanted to escape the restrictions and they did not deter from the risk of escape.

The migratory movement itself headed the eastern and northern areas of the Carpathian Basin, where the new order had not made as much progress yet as in the centre of the monarchy of the Árpáds, in the present Transdanubia and in the nearby areas.

This study, however, argues for the fact that neither the escape of servants, nor the movement of the free can be regarded a characteristic phenomenon of the second half of the 11th century as it took place in the 12th–13th centuries as well. The reason why the 11th century laws dealt with the issue of escaped servants in remarkable detail can be explained by the fact that there were particularly many wars in the territory of Hungary, and frequent serious destructions caused the breakdown of the order in the decades between 1038 and 1100. The movement of people escaping from the war cannot be regarded as migration.

Al-Idrīsī a baskírokról – adalék a „baskír kérdés” arab forrásaihoz*

Abū ‘Abdallāh Muḥammad al-Idrīsī (+1165) a középkori arab nyelvű földrajzi irodalom egyik legnagyobb alakja. Valószínűleg 1100-ban született Ceutában, Kordovában tanult, és 16 éves volt, amikor útnak indult Kis-Ázsiába, majd bejárta Európa és Észak-Afrika egyes részeit is. Híres földrajzi munkáján, a *Kitāb Nuzhat al-mušhtāk fi ’khtirāk al-āfāk* („A horizontok bebarangolása után vágyódó mulatságának könyve”) című könyvén – amit sokszor „Roger könyveként” (*Kitāb Rūgār*) is emlegetnek – 1139 és 1154 között dolgozott II. Roger szicíliai normann uralkodó támogatásával és közreműködésével Palermóban. Az ókori ptolemaioszi klímarendszerre épülő földrajzi leírás „csúcspontja” egy kb. 3,5×1,5 m nagyságú, 150 kg ezüst felhasználásával elkészített világtérkép, az úgynevezett *Tabula Rogeriana* volt. Ez ugyan nem maradt az utókorra, de al-Idrīsī fentebb említett könyve igen, ami 69 darab térképet is tartalmaz, melyek összerakva a megsemmisült világtérképet adják ki.¹

Al-Idrīsī munkája a magyar történelem szempontjából is jelentősnek mondható, hiszen értékes adatokat írt le a középkori Magyar Királyság területére vonatkozóan, melyeket Elter Istvánnak köszönhetően magyar fordításban is olvashatunk.² E műben szerepel például Közép-Magyarország egyik egykori fontos központja, Solt – T.y.t.l.w.s (=Titel) – is.³ A korai magyar történelem szempontjából sem volna azonban haszontalan figyelembe venni al-Idrīsī művét, mivel a magyarokkal gyakran kapcsolatba hozott baskírokról bő leírást találunk benne. A kérdéses régiók esetében forrásai közt megjelenő Ibn *Khurdādhbih*, al-*Ištakhri*, Ibn *Ḥawkal* és Sallām tolmács munkáját is, de hogy konkrétan a baskírok leírására vonatkozó résznél pontosan kitől szerezhette azokat az információkat, melyeket az említett szerzőknél nem találunk meg, sajnos nem tudni. Rajtuk kívül, illetve velük együtt fontos forrása lehetett még Ptolemaiosz földrajzának arab változata (azt nem lehet pontosan tudni, hogy melyiket használta), al-*Djayhānī* elveszett munkája, al-*Khwārazmī* és Ibn *Suhrāb* műve. Ezeken kívül fontos információkat nyújthattak a különböző vidékekről érkező utazók és kereskedők is.⁴ Seybold nyomán

* A tanulmány az MTA BTK MÖT 28.317/2012. számú programjának és a Collegium Hungaricum ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ *Mappae Arabicae* I/2., 39.

² Elter 1985.

³ Solt és környékének történeti és régészeti kutatására újabban lásd Somogyvári–Szentpéteri–V. Székely 2014.

⁴ A forrásokra általában lásd *Mappae Arabicae* I/2., 47–48; Maqbul 1992, 167–170.

Miller idézi, hogy e mű különlegessége az, hogy sok olyan információt találunk benne, amelyet más arab szerzőknél nem – különösen igaz ez valamennyi európai országra –, és hogy ezeket valószínűleg Roger király 15 éves szorgos gyűjtőmunkájának köszönhetjük.⁵ Fontos tudnunk, hogy maga a munka a térkép kommentárjaként készült, így térképek nélkül nehéz dolgozni a szöveggel, a vonatkozó térképeket érdemes a szövegekkel együtt használni.⁶

A lentebb közölt szövegrészlet fordítását megtalálhatjuk franciául,⁷ kisebb részben pedig angolul,⁸ ez utóbbi azonban a francia fordításból készült. E sorok újabb adatokat szolgáltathatnak a baskírok leírásához az arab földrajzi irodalmat tekintve. A baskír népnév problematikájára, illetve a baskír–magyar azonosság kérdésére e helyütt nem térünk ki,⁹ annyit azonban mindenképp „érdemes megjegyezni, hogy Josef Marquart az al-Ištakhri munkájában szereplő „belső” baskírokat a magyarokkal azonosította, de nem adott bővebb, egyértelmű magyarázatot e feltevésére.¹⁰ Ugyanakkor a szerző másutt¹¹ – és Zeki Validi Togan is – a „külső” baskírokat véli magyaroknak. Zeki Validi Togan al-Idrisi munkájának idevonatkozó részénél csak általánosan említ korábbi forrásokat, ugyanakkor azt gondolja, hogy itt a leírás komplikáltabb, mint más szerzőknél. Ezenfelül megjegyzi, hogy a városokra, a vas- és rézművességre, valamint a kereskedelemre vonatkozó leírásoknál lehetséges, hogy a magyarokat kell keresnünk a sorok mögött. Tovább nehezíti a kérdést, hogy míg a muszlim szerzők a baskírokat „belső” baskírokként, a magyarokat pedig „külső” baskírokként” emlegették, az Urál vidékén élő baskírok is ugyanígy különböztették meg magukat egymástól.¹² A problémát sem Josef Marquartnak, sem pedig Zeki Validi Togannak nem sikerült megnyugtatóan tisztáznia. A baskír–magyar kérdés mindenképpen további kutatásokat igényel, amelyekhez érdemes lenne a különböző forrásokat egy helyen megjelentetni, lábjegyzetekkel ellátott recens fordítással és térképekkel együtt.

Noha al-Idrisi munkája a középkori arab földrajzírás egyik legjelentősebb darabja, kritikai kiadása csak néhány évtizede jelent meg neves olasz intézmények összefogásával. Az alábbi részletek fordítása e kritikai kiadás alapján készült.¹³

⁵ *Mappae Arabicae* I/2., 42.

⁶ Térképekhez lásd *Mappae Arabicae* I–III.

⁷ *La géographie d'Édrisi* II. 336, 339–341, 406–409.

⁸ Macartney 1968, 222–223.

⁹ A baskír kérdést összefoglalóan újabban lásd Zimonyi 2012, 50–64. Zimonyi István arab forrásokról írt munkáinak kritikájára általánosan Ormos 2006; 2009.

¹⁰ „zum Anfang des Gebietes der Roamäer gegen 10 Tagereisen; von Buljār nach Kūjāba (Kyjew) gegen 20 Tagereisen; von den Pečenegen nach Inner-Basğirt (Ungarn) 10 Tage, von Inner-Basğirt nach Buljār 25 Tage.” Marquart 1903, 518. A baskírokra lásd még Marquart 1903, 68–69, 515–517.

¹¹ Marquart 1903, 69.

¹² Togan 1986, 1075.

¹³ al-Idrisi, *Opus Geographicum* VII–VIII.

Részletek al-Idrīsī *Kitāb Nuzhat al-mushtāk fī 'khtirāk al-āfāk* című művéből

Az ötödik klíma hetedik része¹⁴

A Volga (*Ithil*) folyó keleti része a baskírok területe felől [érkezik], és a besenyők és a bolgárok területe közti részen folyik, [egyben] ez képezi a határt a két nép között. Nyugati irányban a bolgárok [lakta terület] hátsó részéhez érkezik,¹⁵ majd visszatér kelet irányát követve, majd a rúszok felé; ezt követve a bolgárok, a burtászok és a kazárok [földjén] halad át, mígnem beletorkollik a Kaszpi-tengerbe.

Az ötödik klíma nyolcadik része¹⁶

H.y.ām¹⁷ városának alsó részénél északról egy hatalmas folyó érkezik északi irányból a nagy hegy felől, ami az oguz vidékek és a baskír vidékek közti [területet] foglalja el, és amit M.r.ghār¹⁸ hegynak hívnak. Ez egy hatalmas és magas hegy, a csúcsát senki nem mássza meg a hó miatt, ami rajta van, és az összefüggő jég miatt. Ezt [az említett] folyót pedig Mārghā¹⁹ folyónak nevezik, amin sok ércet (*tibr*) szállítanak, és a [hegy] üregéből pedig lazúrkövet bányásznak, amiből sokat *Khurāsān* vidékére szállítanak. Ennek a folyónak az erdeiben megtalálható az az állat, amit tigrisnek (*babr*) neveznek. [A tigrisnek] jó bőre van, és a szőrét is jónak mondják, így az nagyon sokat ér, és [ezért] sok állatot levadásznak ezek közül, amiket Bizánc és Armenia minden vidékére szállítanak. Ennek a folyónak az erdeiben sárga róka is van, aminek a színe olyan, mint az aranyé, és [ebből] csak kevés van. E területek népének királyai ezekből az állatokból készült ruhákat hordanak, és nem hagyják senkinek sem, hogy kivigyenek belőlük bármennyit is, oly nagyra becsülik azokat, és vetélkednek [a belőlük készült ruhák viselésében]; olyannyira, hogy nincsen [ilyen viselete] egy királynak sem rajtuk kívül.

Ennek a folyónak a partján van egy hegy, aminek magas a csúcsa, és több mint ezer forrásvíz ered belőle, amik mind a Mārghā folyóba ömlenek, és a csúcsán két város található, melyek olyanok, mint az erődök. Az egyiket ezek közül N.w.dj.a-nak, a másikat pedig Bād.gh.a-nak²⁰ hívják. A kettő között egy napi távolság van, és e két [város] közti területről egy nagy folyó folyik, amely nyugati irányban halad, és ott egy nagy állóvízbe

¹⁴ al-Idrīsī, *Opus Geographicum* VII. 834–835; *La géographie d'Édrisi* II. 336.

¹⁵ „en dirigeant son cours vers l'occident jusqu'à a Boulghar” (*La géographie d'Édrisi* II. 336).

¹⁶ *La géographie d'Édrisi* II. 336, 339–341; al-Idrīsī, *Opus Geographicum* VII. 839.

¹⁷ Jaubert-nél: Hiam (*La géographie d'Édrisi* II. 339).

¹⁸ Jaubert-nél: Morghār (*La géographie d'Édrisi* II. 340).

¹⁹ Jaubert-nél: Morgha (*La géographie d'Édrisi* II. 340).

²⁰ Jaubert-nél: Toudjah vagy Noudjah, illetve Badegha (*La géographie d'Édrisi* II. 340).

ömlik, aminek körülbelül 50 mérföld az átmérője. A vize édes, és körülötte sok termékeny föld és művelt terület van. A turkok e [víz] körül töltik a nyarakat és ott tartózkodnak. E víz és az Aral-tó (*baḥr Khwārazm*) közt 6 napi járóföld van, és ez onnan északra található. Ez a tó északon az előbb említett M.r.ghār hegy széléhez ér el, és a kettő közt 5 napi járóföld van, amelyeken a turkok legelői találhatók.

Az említett hegy lábánál (*adhyāl*) két város található, az egyik neve ezek közül D.r.n.d.a, a másikat pedig D.r.ḳ.w-nak²¹ hívják. D.r.n.d.a D.r.ḳ.w-tól nyugatra található, és a kettő közt 3 napi távolság van. Ez a két város kicsi, de találunk bennük piacokat, kézművességet és csekély forgalmú boltokat. Mindkét település rendkívül jól erődített, a hó náluk állandó, e vidékek népe pedig még érés előtt aratja le terményeit, és azokat füsttel szárítja. Sötétség van ezeken a területeken, mert erős hideg van náluk és az eső uralkodik felettük, szárazság pedig kevés van. Ebben a hegyben és a vizeinek a patakjaiban gránitkő,²² türkiz és másfajta kövek is megtalálhatóak. D.r.ḳ.w városától keletre és a Mārghā folyó forrása közt 4 napi út van, D.r.ḳ.w városától a fentebb említett Dj.dj.ān városáig 10 napi út van.

A hatodik régió hatodik része²³

Amiket magában foglal ez a hatodik rész a Fekete-tengerből, azok az ennek a tengernek a partján fekvő vidékek, valamint a kunok (*kumāniyya*) földjének egy darabja, a „külső” ruszok vidékei, a bolgárok területeinek néhány része, a baskírok vidékeinek néhány része, az alánok területei, a kazárok földje és annak területei és folyói.

[...]

A bolgároktól a ruszok első határáig²⁴ 10 napi járóföld, a bolgároktól Kūyāba-ig (Kijev) körülbelül 20 napi járóföld van, míg a besenyőktől a belső baskíroktól 10 nap; a belső baskíroktól a bolgárokig pedig 25 nap.²⁵

²¹ Jaubert-nél Darendá és Darcou (*La géographie d'Édrisi* II. 341).

²² *al-balkbaḥ* vagy arabul: *la 'l*. Jaubert-nél: rubis-balais (*La géographie d'Édrisi* II. 341).

²³ al-Idrīsī, *Opus Geographicum* VIII. 914; *La géographie d'Édrisi* II. 399, 403.

²⁴ al-Iṣṭakhrī munkájában (10. század közepe) Bizánc (náluk „*bilād al-Rūm*” „*bilād al-Rūs*” helyett) szerepel. al-Iṣṭakhrī, *Kitāb al-Masālik*, 227.

²⁵ al-Idrīsī, *Opus Geographicum* VIII. 919.

A hatodik régió hetedik fejezete²⁶

Amit pedig a hatodik régiónak (*iklīm*) ez a hetedik fejezete tartalmaz,²⁷ az a Kaszpi-tenger (*baḥr al-khazar*)²⁸ egy részének [a leírása], folytatva a „belső” baskírokkal és a „külső” baskírokkal, valamint azzal együtt, ami [e területekkel] északi irányban Szkítia (*Asḡū-tiyya*)²⁹ vidékével határos. [E területeket] elhelyezkedésük szerint szeretnénk említeni, valamint az útjaik helyét [leírni] annak megfelelően, ahogy az előzőekben is tettük ezt a többi régió [leírásánál] – Allah segít [minket ebben]. [Ezek alapján] mondjuk, hogy a legtöbbje ezeknek a földeknek, amelyeket megneveztünk, összefüggő sztyeppét (*ṣaḥārin*) [alkot], elhagyatott, lakatlan terület. Vidékei szegényesek, [a lakott területektől] külön állóak, [az ottani földekből származó] haszon kevés, [az utazónak] az úthoz való alkalmazkodás³⁰ nehéz az ott élő népek (*umam*) különbözősége, illetve azok nehéz szokásai miatt.

Ami pedig a belső baskírok vidékeit illeti, már korábban említettük őket és leírtuk határait az ötödik régióban (*iklīm*).³¹ Ami pedig a külső baskírok területeit illeti, azok közül való Kārūkiyya,³² N.mdjān,³³ Gh.rkhān.³⁴ Ezek a vidékek zsúfolásig teltek lakóikkal, akik magukat látják el [termékekkel], illetve ezen a vidéken jelen van a kereskedelem és a kézművesség is annak megfelelően, ami eleget tesz [az igényeiknek]. Egyik [nép azonban] átmegy a másikuk földjére is, és keresletüket a szomszédos országokból (*bilād*) elégitik ki. Ezek a vidékek pedig termékenyek, bőséges legelőkkel és sok szabadon legelő lábasjósággal. A baskíroknak két törzsük van, akik az oguzok vidékének szélső

²⁶ al-Idrīsī, *Opus Geographicum* VIII. 922–925.

²⁷ A hatodik klíma hatodik részéhez, a kumánok, a „külső” rúszok és a bolgárok földjének egy része mellett a baskírok területének egy része is odatartozik az alánok és a kazárok vidékei mellett (al-Idrīsī, *Opus Geographicum* VIII. 914). Lásd fentebb!

²⁸ A Kazár-tenger a forrásokban jórészt a Kaszpi-tengert jelöli, de olykor előfordul az is, hogy a szerzők a Fekete-tengert értik alatta.

²⁹ Jaubert-nél, illetve annak nyomán Macartney fordításában az átírás Asconia. Másik változata a kéziratban Asḡūniyā. Más földrajzi munkák alapján ez inkább Szkítiaként értelmezhető. Ibn Khurdādhbih leírásában, illetve Ibn al-Fakīh al-Hamadhānīnál találkozhatunk *Asḡūtiyā*val a világ lakott területeinek felosztásánál (ennek négy része: Európa, Líbia, Etiópia és Szkítia), ahol szintén a görög földrajzi irodalom nyomát fedezhetjük fel, mégpedig legnagyobb valószínűség szerint Ptolemaiosz *Tétrabylos* (arabul *Kitāb al-arb ‘a*) című munkája lehetett az említett szerzők forrása. A Goeje-féle kiadásban ennek alapján ezt Szkítiával azonosítják (Ibn Khurdādhbih: *Kitāb al-masālik*, 155; al-Hamadhānī: *Kitāb al-buldān*, 6–7). Náluk azt találjuk, hogy Szkítiához Armenia, Khurāsān, a turkok és a kazárok vidékei tartoznak. Az arab földrajzírok görög forrásai Szkítiára vonatkozólag: Zadeh 2011, 90–93.

³⁰ A *sulūk* pontos jelentése a viselkedés, de itt a szerző nyilván az utazónak az úthoz, illetve az ott élő népekhez való alkalmazkodására utal.

³¹ Lásd fentebb.

³² Jaubert-nél: Caroukia (*La géographie d’Édrisi* II. 406).

³³ Jaubert-nél: Namdjān (*La géographie d’Édrisi* II. 406).

³⁴ Jaubert-nél: Ghourdjān (*La géographie d’Édrisi* II. 406).

határán laknak (*ḵabīlatān yaskunāni fi āḵḥār al-ghuzz*)³⁵ a bolgárok mögött. Számuk eléri a kétezer férfit, akik a sűrű erdőkben tartózkodnak és a szomszédos [népek] közül senki nem tud hatalmat gyakorolni felettük. A bolgároknak [azonban] engedelmességeknek – az ő hatalmuk alatt állnak, [pedig] nagy erejük van és erősek. A másik fajta baskírok a besenyőkkel szomszédosak. A besenyők és a baskírok turkok,³⁶ szomszédosak Bizánccal (*al-Rūm*). Közöttük a legtöbbször fegyverszünet van, de előfordul az is, hogy egyikük a másik ellen támad és háborúkat folynak köztük. A bolgároktól al-Rūs³⁷ első határáig 10 napi járóföld (*marḥala*) [a távolság]. A baskírok földje egészen az al-M.n.t.n.a (Bűzös föld) vidékéig ér el, amit részletesen fogunk említeni ezután a nyolcadik részben Allah erejének segédelmével.³⁸ A külső baskírok földje keleti irányból ugyanígy szomszédos az al-M.n.t.n.a egy részével is. A külső baskíroktól is N.mdjān városáig a keleti irányban 8 napi távolság van. N.mdjān városa pedig egy kicsi, elvárosiasodott település (*mutaḥaddira*), amit egy, a turkok közül való férfi ural, a hatalom (*wilāya*) azonban a fiának és a fiának a fiának a kezében van, akiknek nem fordít hátat jó magaviseletük miatt, hanem társa nekik általában a dolgaikban. Ez a város a Sūkān³⁹ nevű folyó partján fekszik, és ettől a várostól keletre pedig az Ardjīkā-hegység található, amely [belsejében] rézbányák vannak. Ezekben több mint ezer férfi dolgozik, és sok [rezet] fejtenek ki belőlük, amit *Khwārazm*, al-*Shāsh* minden vidékére, és azokra a [helyekre] szállítanak, amik szomszédosak az ogozúk (*bilād al-agḥzāz*) földjeivel. Ebből a városból a folyón át kiviszik a rókák bőrét és a tigrisnek nevezett állat bőrét is a Kaszpi-tenger (*baḥr al-ḵazar*) felé, és a Kaszpi-tengeren és Daylamban⁴⁰ magas áron eladják őket. Ebben a városban jó minőségű és hosszú élettartamú cserép- és kőedényeket (sing. *burma/birām*) is gyártanak. E folyó partján pedig többféle színes drágakövet is találunk, és sok van az úgynevezett lazúrkőből (*al-lāzūrd*) is. Ebben a folyóban többféle kisebb és nagyobb hal él,⁴¹ amelyek leírása is lehetetlen, mert [számuk] meghaladja az emlékezet határát. Olyannyira [sok van belőlük], hogy N.mdjān városának lakói könnyűszerrel és a legkisebb gonddal le vadásszák őket, majd kivesznek belőlük sokat, megfűszerezik, tartósítják,⁴² megszózzák

³⁵ al-Isṭakhri munkájában a *ṣanf* szó található, jelentése: -féle, -fajta.

³⁶ A turk névszó problematikájára az arab forrásokban lásd Zsidai 2013.

³⁷ Al-Rūs említéseire az arab forrásokban újabban lásd Hraundal 2013.

³⁸ Kmoskó „Büdös földnek” fordítja. Ormos István kritikáját a Kmoskó-hagyatékra vonatkozóan lásd Ormos 2006; 2009. Ugyanakkor Ormos cikkében is „Büdös földként” szerepel (Ormos 2009, 1138–1139). Magam meghagyom a munkában található gyökök szerinti átírást. Véleményem szerint helyneveknél – főként nem arab nevű földrajzi nevek esetében – nem biztos, hogy célravezető külön jelentést keresni egy-egy szónak, hacsak a szövegkörnyezetben talált leírás ezt nem támasztja alá. Mindazonáltal itt a későbbiekben szó van róla, hogy a föld valóban „utálatos szagú”, természetlen, ahol nincs semmi, amolyan „senki földje”, amit délről S.ḵ.māḵiyya városa határol (al-Idrisi: *Opus Geographicum* VIII. 929).

³⁹ Jaik, vagyis az Urál folyó Jaubert és Miller szerint (*La géographie d'Édrisi* II. 407; Miller: *Mappae arabicae* IV. 88).

⁴⁰ Területe nagyjából a mai Gilān tartománynak felel meg.

⁴¹ *ḍurūb al-samak wa anwāʾ al-ḥītān*.

⁴² Szó szerint: felfrissítik.

a legtöbbet és a hajóikkal egészen addig viszik őket, míg elérnek a Kaszpi-tengerig, átszelik azt, majd eléri a partját, *Ithil* városáig⁴³ és más [helyekig], és ott eladják azokat és kereskednek velük.

N.mdjān városától *Gh.r.khān* városáig 8 napi távolság van. *Gh.r.khān* pedig a turk Szkítia (*Askūtiyya*) földjének egyik városa. [Ez egy] nagy város a Volga (*Ithil*) folyó északi részén, ami a Kaszpi-tengerbe ömlik, és zsúfolásig telve van a lakóival. Ez egy olyan település, amelyhez egy külső város (*rasātīk*) tartozik, összefüggő épületei vannak, és ahova a kereskedők és az utazók valószínűleg a fentebb említett folyón érkeznek. Itt lakik az Askūtiyya turkok királya is. Ő egy olyan király, akinek vannak katonái (*ridjāl*), lőszerszámai, fegyverei és sok erődítése, valamint azoktól külön lévő épületei is. Ezen a vidéken a kézművesség és a kézműves termékek is a szükségletek határának megfelelően találhatók meg, illetve itt készítenek olyan fegyvereket és nyergeket, amelyekhez fogható jó [minőségűeket] és tökéleteseket nem készítenek sehol máshol a turkok vidékein.

Gh.r.khān városától *Kārūkiyā* városáig a folyón át 8 napi út van, szárazföldön pedig nyugati irányban 16 nap. *Kārūkiyā* egy szép város, épületei fából és nemezjurtákból állnak, és a bolgárok népe minden adandó alkalommal kifosztja őket – köztük pedig 16 napnyi távolság van. Ők folyamatosan háborúznak egymással.

Kārūkiyā városától a külső baskírok felé északi irányban 10 napi út van hegyekkel, csúfos dolgokkal, nehezen járható utakkal és keskeny ösvényekkel.

Kārūkiyātól a belső baskírokig 12 napi járóföld van, ami hegyek, csúfos dolgok és nehezen járható utak közt vezet át.

A baskírok vidéke egy nagy terület, ahol egyik [hely] a másiktól távol esik, és a belső baskírok középső [területe] és a külső baskírok középső [területe] 11 napi útra van egymástól.

A baskírok népének viselete a török-bolgárokéval azonos, így ruhájuk nagyméretű kaftán⁴⁴ (*karāṭīku*), és azok [a dolgok], amiket említettünk ezekből az alkalmatosságokból.

A hetedik régió hetedik része⁴⁵

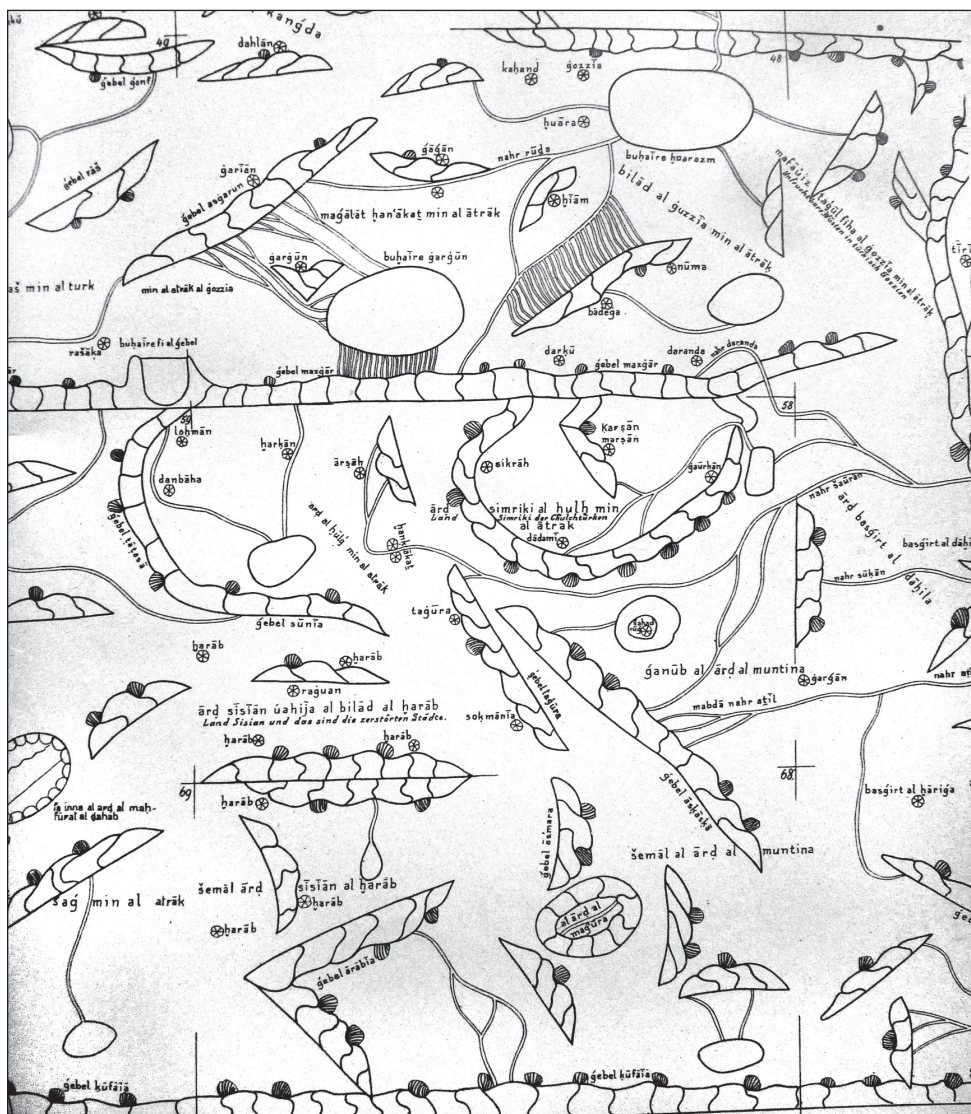
A hetedik régió ezen hetedik része a baskírok vidékeinek maradékát, al-M.n.t.na északi részét, a besenyők földjének legtöbb részét, és a belső baskírok városai közül Mās.t.r.a-t és Kās.t.r.a-t⁴⁶ foglalja magában. Ez utóbbi két kicsi város, és csak kevesen vannak, akik betérnek hozzájuk – [például] a kereskedők; és nem érkezik senki hozzájuk, mert ők megölik azt, aki nem közülük való és besétál a földjükre és vidékeikre. Ez a két város annak a folyónak a partján fekszik, amelyik a Volga (*Ithil*) folyóig nyúlik el.

⁴³ Etil városáról lásd Polgár 2011.

⁴⁴ *ḡabāʿ* (Ibn Manzūr: *Lisān* XI. 117).

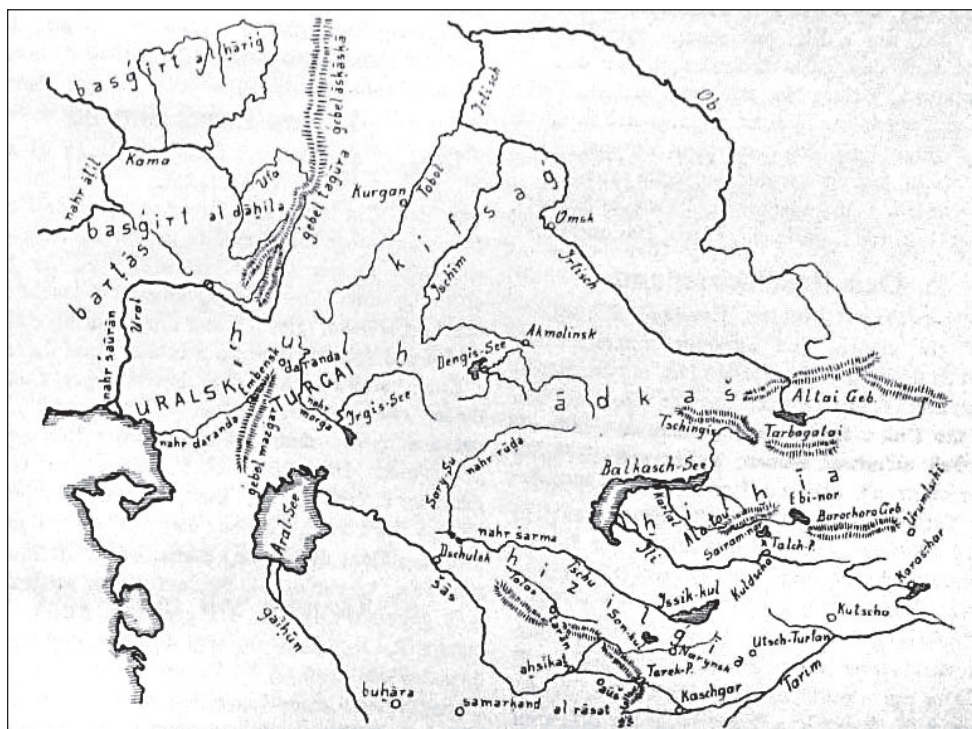
⁴⁵ al-Idrīsī: *Opus Geographicum* VIII. 960; *La géographie d'Édrisi* II. 437.

⁴⁶ Fayzullina Casra, Masra formában idézi hibás átírással (Fayzullina 2003, 162), míg Jaubert Mastra és Castra településeket latin Masira és Casira városaival azonosítja (*La géographie d'Édrisi* II. 437).

1. tábla. Al-Idrisī térképe a „belső” és a „külső” baskírokról és a környező népekről (*Mappae Arabicae* I/2, VI térkép részlete).

Fig. 1. Al-Idrīsī's map about the "inner" and "outer" Bashkirs and the neighbouring peoples
(*Mappae Arabicae* I/2, detail of map VI)

2. tábla. Konrad Miller térképe al-Idrisi nyomán a Kaszpi-tenger és az Altáj-hegység közti északi népekről

Fig. 2. Konrad Miller's map after al-Idrīsī about the northern people living between the Caspian Sea and the Altai Mountains (*Mappae Arabicae* IV/87.)

Ami a besenyők földjét illeti, az kevés, nem jutott tudomásunkra, hogy több városuk lenne, mint Yaḡāmūnī.⁴⁷ Ők sok népből állnak, törökök, harcolnak a rúszokkal (*rūs*), és azokkal a [népekkel], akik Bizánc földje (*bilād al-Rūm*) felől szomszédosak velük. Hegyekben és erdőkben rejtőznek el, és ott senkinek nincs hatalma felettük. A besenyők népe természetükben (*fi dhātihim*) olyan, mint a rúszok: elégetik a halottaikat, néhányuk borotválja a szakállát, néhányuk pedig befonja (*yadḡfirūnahā*). Viseletük a kicsi kaftán (*karāṭiku*),⁴⁸ a nyelvük pedig másmilyen, mint a rúszok vagy a baskírok nyelve. Dicsérettéssé a világ teremtetője, az élet adományozója, nincs más Isten, csak ő, a magasságos, a hatalmas.

⁴⁷ Másik változata: Bānāmūnī.

⁴⁸ Más helyütt, a ruszok leírásánál pont az ellenkezőjét írja al-Idrisi: míg a ruszok kicsi kaftánt hordanak, addig a kazárok, a bolgárok és a besenyők „teljes” kaftánt viselnek selyemből, pamutból, lenből és gyapjúból (al-Idrisi: *Opus Geographicum* VIII. 918).

Irodalom

Források

al-Hamadhānī: *Kitāb al-buldān*

al-Hamadhānī: *Kitāb al-buldān*. Ed.: Michael Jan de Goeje. Leiden, 1967.

al-Idrīsī: *Opus geographicum*

al-Idrīsī: *Opus geographicum sive Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant, consilio et auctoritate* E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci una cum aliis ediderunt A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri. Napoli–Roma, 1970–1984.

al-Iṣṭakhrī: *Kitāb al-Masālik*

al-Iṣṭakhrī: *Kitāb al-Masālik wa'l-mamālik*. Szerk.: Michael Jan de Goeje. Leiden, 1927. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum 1.)

Ibn Khurradādhbih: *Kitāb al-masālik*

Ibn Khurradādhbih: *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik*. Ed.: M. J. de Goeje. Leiden, 1967². (Bibliotheca Geographorum Arabicorum 6.)

La géographie d'Édrisi

La géographie d'Édrisi: traduite de l'arabe d'après deux manuscrits de la Bibliothèque Nationale; traduction complète du Kitāb nuzhat al-muštāq, ou Kitāb ruja, terminé en 1154 (548 h.), „Récration de celui qui désire parcourir les pays”; accompagnée de notes explicatives et philologiques; Kitāb nuzhat al-muštāq fi ḥtirāq al-āfāq. Éd.: Jaubert, Pierre-Amédée. Amsterdam, 1975.

Ibn Manzūr: *Lisān*

Ibn Manzūr: *Lisān Lisān al-‘Arab*. I–XVIII. Eds.: Muḥammad ‘Abd al-Wahhāb–Muḥammad as-Šādiḳ al-‘Ubaydī. Bayrūt, é. n.

Szakirodalom

Ahmad 1992

Ahmad, S. Maqbul: Cartography of al-Sharīf al-Idrīsī. In: *The History of Cartography. Vol 2. Book 1: Cartography in the traditional Islamic and South Asian Societies*. Eds.: Harley, J. Brian–Woodward, David. Chicago, 1992, 56–174.

Elter 1985

Elter István: Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae* 82 (1985) 55–63.

Fayzullina 2003

Fayzullina Zulfia: Earliest Information about Bashkirs in the Written Sources. *Echinox Journal* 5 (2003) 161–164.

Hraundal 2013

Hraundal, Thorir Jonsson: *The Rus in Arabic sources: Cultural Contacts and Identity*. PhD Dissertation. University of Bergen, 2013.

Kmoskó

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom.* I/1–3. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 1997–2007.

Macartney 1968

Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century.* Cambridge, 1968.

Marquart 1903

Marquart, Josef: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940).* Leipzig, 1903.

Mappae Arabicae I–IV.

Miller, Konrad: *Mappae Arabicae. Arabische Welt-und Länderkarten des 9.–13. Jahrhunderts in arabischer Urschrift, lateinischer Transkription und Übertragung in neuzeitliche Kartenski-zen.* Stuttgart, 1926–1927.

Ormos 2006

Ormos István: Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2006) 733–781.

Ormos 2009

Ormos István: Kiegészítések „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei” című írásomhoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 1129–1157.

Polgár 2011

Polgár Szabolcs: Etil, a kazárok városa. (Az urbanizáció kezdetei a Volga-vidéken a középkorban.) *Aetas* 26/3 (2011) 50–67.

Somogyvári–Szentpéteri–V. Székely 2014

Castrum Tetel program (Solt-Tételhegy). Eredmények és perspektívák. In: *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza-Amler-bánya.* Szerk.: Somogyvári Ágnes–Szentpéteri József–V. Székely György. Kecskemét, 2014, 7–263. (*Archaeologia Cumanica* 3.)

Togan 1986

Togan, Zeki Validi: *Bashdjirt.* In: *The Encyclopaedia of Islam.* I. Eds.: Gibb, H. A. Rosskeen–Kramers, J. Hendrik–Lévi-Provençal, Evariste–Schacht, Joseph. Leiden, 1986, 1075–1077.

Zadeh 2011

Zadeh, Travis: *Mapping Frontiers Across Medieval Islam. Geography, translation and the ‘Abbasid Empire.* New York, 2011.

Zimonyi 2012

Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében.* Nagydoktori értekezés. Szeged, 2012.

Zsidai 2013

Zsidai Zsuzsanna: *Turkok az arab forrásokban – problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán.* *Keletkutatás* 2013 ősz, 5–17.

AL-İDRİSÎ'S ACCOUNT ON THE BASHKIRS —
 ADDENDA TO THE ARABIC SOURCES
 ZSUZSANNA ZSIDAI

Abū ʿAbdallāh Muḥammad al-İdrīsī († 1165) was one of the greatest medieval Arabic geographers whose famous work, the Kitāb nuzhat al-mushtāk fi iḵhtirāk al-āfāk includes interesting details about the medieval Kingdom of Hungary which has been translated earlier by István Elter. The work might be worthy of attention from the early Hungarian history point of view because al-İdrīsī writes about the Bashkirs and gives some more informations on them than the earlier writers. His sources were the works of Ibn Khurradādhbih, al-İṣṭaḵrī, Ibn Ḥawḳal and Sallām the Interpreter. In addition, he should have used the Arabic version of Ptolemy's Geography, the lost text from al-Djayhānī and the books of al-Khwārazmī and Ibn Suhrāb. The article gives a short description about al-İdrīsī's work and his sources and includes the translation of excerpts about the Bashkirs from the discussed works. The author is hoping that these texts can give additional insights on this matter as regards the Arabic sources.

A Dunapataj és Solt közötti terület késő középkori településhálózatának változása

Előszó

Bács-Kiskun megye területére vonatkozóan a régészeti topográfiai ismereteink viszonylag szerények, melynek egyértelmű oka az alapvetően nagy terület mellett a szisztematikus felmérések évtizedes elmaradása. Az elmúlt években a térinformatikai módszerek beemelése a kutatásokba, majd annak önálló, teljes rendszerre fejlesztése jelentős előrelépéseket eredményezett ezen a téren, melyet legfőképp az újonnan felderített régészeti lelőhelyek kiemelkedően magas száma mutat.¹ Különösen a középkori lelőhelyek felkutatásában, beazonosításában tudunk ma már komolyabb sikereket is felmutatni a megye területén. Korábban a legszembevetőbb hiányok a középkori települési rendszerben főként a megye északnyugati részén jelentkeztek, a Solti-sík kifejezetten fehér foltnak tűnt. Éppen ezért itt mutatkozik meg leginkább szemléletesen az a nagy mennyiségű ismeretanyag, melyet az új térinformatikai alapú kutatási rendszer révén sikerült felgyűjteni, majd beépíteni a vizsgálatokba. Terjedelmi korlátok miatt a következőkben elsősorban a kutatás módszertanára és a Dunavecse–Solt–Dunapataj közötti területen elért legújabb eredményekre térünk ki részletesebben. Az eddig gyakorlatilag ismeretlen középkori településhálózat szinte teljes feltérképezése mellett e tanulmány egy interdiszciplináris módszerekkel még soha nem kutatott időszak, a 16. század pusztásodásának kérdését taglalja.

Tanulmányunk Szentpéteri Józsefnek a solti Tételhegyen és környékén végzett munkája előtt tiszteleg.

Kutatási módszertan

Hosszabb távú célunk a teljes megye késő középkori településhálózatának felderítése. Ehhez kapcsolódóan – a lehetőségekhez mérten – vizsgáltuk a települések szerkezetét, alaprajzi sajátosságait, a települési viszonyokat, az úthálózatot és a tájat. E munkához egy olyan rendszerre volt szükség, amelyben az új adatfelvételi módszerek alapján összesze-

¹ 2013–2014-ben, Bács-Kiskun megye területén több mint 1000 új lelőhely került felvételre az örökségvédelmi adatbázisba.

dett, igen terjedelmes térbeli és hagyományos adathalmazt hatékonyan lehet megjeleníteni és szerkeszteni.

A legjobban használható „eszköznek” a térinformatika bizonyult, amely a Kiskun-sági Homokhátság történeti településrendjének kutatásában az elmúlt években kitűnően vizsgázott, ezért főként az ott létrehozott keretrendszert kellett bővíteni a Duna irányába.²

A Solti-sík középkori településhálózata vizsgálatára létrehozott módszertan az alábbi lépésekből állt össze. Az első fázisban – a rendelkezésre álló források alapján – meghatároztuk a célterület keresett középkori falvait. Ennek során szembeötlő volt, hogy a Solti-sík hemzseg a valamely írott forrásból ismert vagy helytörténeti adattal ugyan rendelkező, de alapvetően – régészeti szempontból legalábbis – azonosíthatatlan településektől.

Ezt követte a területre vonatkozó összes térkép, rajz, valamint légi felvétel kiválogatása a hazai gyűjteményekből. Elővettük a sokak számára már ismert, a kutatók nagy örömeire már az interneten is elérhető első és második katonai felméréseket. A DVD-n kiadott változatok azonban túl sok hibát tartalmaztak, ezért ezeket térinformatikai eszközökkel nagymértékben javítottuk, hiszen a folyamatosan bővülő, rendelkezésünkre álló régészeti adatok lehetővé tették a georeferált térképi állomány további pontosítását.

A katonai felméréseken kívül dolgoztunk számos további kéziratos térképpel, például birtokvázlatokkal, úrbéri, kataszteri és vízrajzi térképekkel. Mind közül az egyik leghasznosabb az úgynevezett Duna Mappáció volt,³ mely tapasztalataink szerint a Solti-sík és a Kalocsai Sárköz kutatásában pótolhatatlan forrás, mivel az első és második katonai felmérés készítése közötti időszak – gyakran máshol már nem ábrázolt – helynévanyagát tartalmazza.

Archív légi felvételeket a HM HIM Hadtörténeti Térképtár gyűjteményéből és a FÖMI internetes gyűjteményéből, a Fentről.hu oldalról szereztünk be, továbbá esetenként a Google Maps műholdfelvételei is fontos adatokkal szolgáltak.⁴

A területre vonatkozó helytörténeti adatok felgyűjtése is megtörtént, kiemelten a helynévgyűjtésekre vonatkozóan. Ezek közül talán a Pesty Frigyes-féle névgyűjtés a legismertebb, azonban létezik egy későbbi, az 1980-as években végzett gyűjtés, amely Bács-Kiskun megyére kéziratos formában, darabokban, több helyen maradt fenn, és szintén fontos, ma már pótolhatatlan adatokkal látja el a topográfiai kutatást.⁵

A felgyűjtött térképek és légi felvételek georeferálása után azokat egymással, valamint az írott forrásokkal kellett aprólékosan összevetni. A térképeken a középkori–kora

² Rosta 2010; Rosta 2015.

³ Vízhelyzeti térképe a' Dunának és árjainak tekintetes nemes Pest vármegyében..., Pest megyei levéltár, PMT 018, 1839.

⁴ Ezúton is köszönetet mondunk dr. Jankó Annamáriának, a Térképtár vezetőjének a szakmai segítségnyújtásért.

⁵ KJM NéprAd. 571.89; VKM NéprAd. 209-82.

újkori faluhelyekre és/vagy a falvak templomaira utaló nyomokat kerestük. Ilyen például a faluhely (Szüle és Máriaháza), telek (például Szüle-telek), Kirchhof (Kisharta), templomomladék (Mikla) vagy a kápolna (ismeretlen nevű helyszín Dunatétlen határában).

A légi felvételeken azokat a jellegzetes nyomokat fűrkésztük, melyek középkori településszerkezetre utalhattak. Szelid, Szüle és Kisharta ilyen módon is felfedte magát: az utca nyoma sötétebb sávként, a házak helyei pedig az utca mentén sorakozó világosabb foltokként jelentek meg. Csanád, Fejéregyháza és Szentkirály még ennél is többet árult el magáról: előbbieknél a templomot és a körárkot lehet azonosítani, utóbbinál pedig a török kori palánk alaprajza rajzolódott ki.

Az adatok pontos és aprólékos felgyűjtése, összevetése, majd ezek alapján a valószínűsíthető topográfiai pontok meghatározása után, utolsó lépésként a terepi ellenőrzés maradt hátra. A terepi munka koncentráltan a középkori faluhelyek templomát, a falvak kiterjedését vizsgálta. A terepbejárás során felgyűjtött, főként kerámia és kő leletanyag jelentősen kiegészült az ellenőrzött, szakszerűen végzett fémdetektoros kutatás kiemelkedő tárgyanyagával.⁶

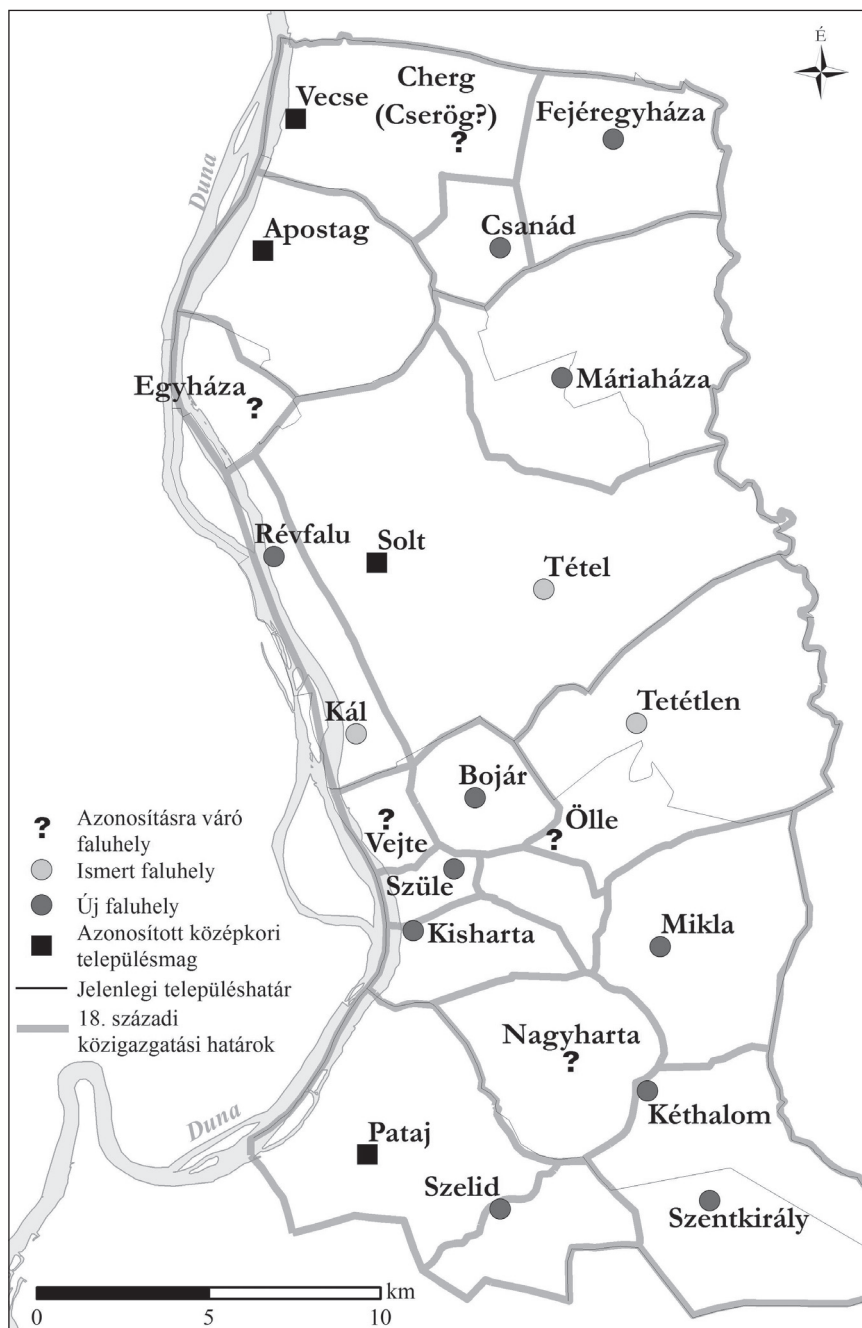
Kutatásunk a ma is létező települések középkori településmagjának vizsgálatára is kiterjedt. Számos kutató foglalkozott a Duna mente török kori–újkori továbbélésével, a környék „táji kontinuitásával”, azonban épp a belterületek régészeti és település-földrajzi szempontból oly fontos magjait nem határozta meg senki.⁷ Ennek nyilvánvaló oka maga a beépítettség, mely földmunkák híján nem engedte az ilyen irányú vizsgálatokat. A térképi adatok egyértelmű vonatkozásai mellett azonban a közelmúltban ezen települések belterületén végzett földmunka közben, régészeti szakfelügyelet során több helyen sikerült bizonyítani a középkori települések elhelyezkedését. A tanulmányban közölt mintaterületen, Solton, Dunavecscén, Apostagon, Dunapatajon, valamint a Dunapataj-Szelidi-tavi üdülőövezetben sikerült ezek meghatározása.

A középkori források tükrében Solt környékének településhálózata igen sűrű volt. A kutatások nyomán most már régészetileg is igazolható, hogy a következőkben bemutatott 8 mai település közigazgatási határán belül legalább 16 névről ismert hellyel számolhatunk (1. tábla).

Egyes részeken – például Hartától északra – a középkori templomos falvak nem az Alföldön „megszokott” 5–6 km, vagy a Homokhátságon megfigyelt 8–12 km távolságra, hanem néhol alig 2 km-re feküdtek egymástól. Ennek okát többek között talán a birtokrendezési szempontokban lehet megtalálni.

⁶ Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani segítőinknek, akiknek szakszerű és lelkiismeretes együttműködése több, unikális műtárggyal gazdagította múzeumunk állományát. Köszönettel tartozunk Greman Istvánnak, Rácz Nándornak és fiának, Rácz Bernátnak, Tóth Györgynek, Schill Tamásnak, Kustár Rozáliának, Mercz Vincének, Pesthy Imrének, Csordás Istvánnak és Suhajda Krisztiánnak.

⁷ Bárth 1975; Fenyvesi 1984.

1. tábla. A településhálózat változása a 16. század elejétől a török hódoltság végéig
 Fig. 1. The change of the network of settlements from the beginning of 16th century to the end of the Turkish occupation

A középkori Solt-szék legnagyobb birtokosa a Tetétleni család volt.⁸ Hozzájuk tartozott Solt, Vecse, Tetétlen, Harta, Csanád, Fejéregyháza, Kéthalom, Szentkirály, Szüle és Ölle. Talán a nemzetségi leszármazás miatt következett be birtokaprózódás, mely folyamat a korábbi időkben gyökerezik. Az utódok a birtok egy szögletét kaphatták örökségül, amelyen előbb kisebb gazdasági központjukat építették fel, ami később faluvá szerveződött. Kisharta és Nagyharta viszonya legalábbis erre enged következtetni. Szüle, Bojár, valamint a még csak körvonalazott Ölle és Vejte viszonya is ilyen családi leszármazás eredménye lehet.

Ez a sűrű településhálózat a 16. század második évtizedétől indult romlásnak. A környék falvai minden bizonnyal a mohácsi csata utáni kivonulás során szenvedték el az első károkat, bár erről írott forrás nem áll rendelkezésünkre.

A következő jelentősebb hullám három évvel később következett be, amikor a török–rác csapatok az Alföldre törtek és (Duna)Harashti érintésével egészen Pestig hatoltak.⁹ Ezt a támadást az elmúlt néhány évtized kutatási eredményei alapján viszonylag jól körvonalazhatjuk. 1529. április 11-én Pósa István értesíti a kalocsai prépostot, hogy az ellenség elpusztította Vadkertet, Kisköröst, Akasztót és Tetétlent, majd egy hétre rá a kalocsai prépost értesíti a királyt, hogy az ellenség Révfalunál a Dunántúlra menekülőket gyilkolja.¹⁰ A térképre pillantva látható, hogy ezek a falvak a Halas–Solt közötti közlekedési folyosón – nagyjából a mai 53-as út vonalán – találhatók. Ahhoz, hogy átfogóbb képet kapjunk a török–rác dúlás lefolyásáról, az 1529. évi források már nem elegendők, azonban az 1546. és 1548. évi defterek adatainak térképre vitele sokban segíti a korábbi történések meghatározását is (2. tábla).

Úgy tűnik, hogy majd húsz évvel a terület feldúlása után a Duna menti falvak jelentős része lakott ugyan, mégis szembeűnő, hogy a lakosságszám a többségnél rendkívül alacsony. A Dunától beljebb fekvő sáv falvai már sötétebb képet mutatnak: a fentebb említett Vadkert, Kiskörös, Tetétlen és Szentimre körül, valamint tőlük északra néptelen falvak sorakoztak. Meglepő, hogy az a Szabadszállás és Fülöpszállás is pusztá ekkor, amely később ismét benépesült, majd „kiskun” szigetként maradt meg a hódoltság végéig. Valószínű, hogy az elmúlt években Szentpéteri József vezetésével kutatott Tétel falu is ekkor néptelenedett el örökre. Az ellenség közeledtének hírére – mint azt az egyik levélből tudjuk – tömegekben menekült át a lakosság a folyó nyugati partjára.¹¹ Általános fejetlenség uralkodott ekkoriban a környéken, menekülők százai lepték el az utakat. Kalocsa szinte elnéptelenedett, a lakosok értékeit hajókra és kocsikra pakolták és „könnyhullatások közepette” hagyták el a várost. Az érseki palotát alig 18 gyalogos védte ezekben a hetekben.¹²

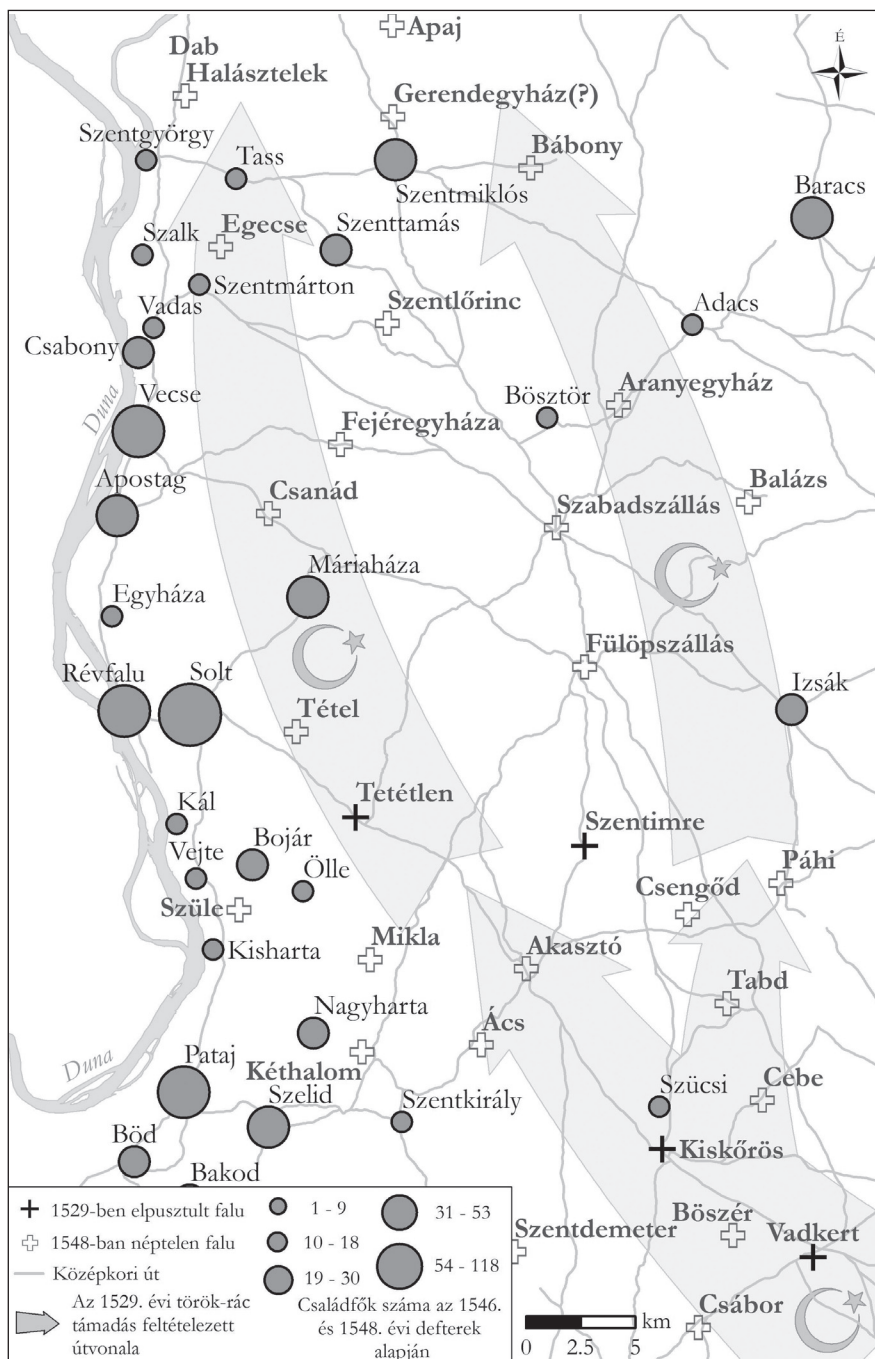
⁸ Dümmerth 1952, 211.

⁹ Bunyitay 1902, 447.

¹⁰ Uo., 442, 447–448.

¹¹ Vass 1980, 21.

¹² Uo., 20–22; Bunyitay 1902, 447, 453, 484.

2. tábla. Az 1529. évi török-rác támadás feltételezett útvonala

Fig. 2. The presumed route of the Turkish-Serb attack in 1529

A török–rác betörés miatti mélypontról azonban néhány év alatt felépült a vidék. 1541-ben a török berendezkedett Kalocsán, 1570 körül pedig megépítették a szentkirályi palánk, ami jelentős katonai erő jelenlétét eredményezte.¹³ A környék a budai vilajeten belül első körben a kalocsai náhije része lett, majd 1560-tól a náhije északi részéből létrejött a solti náhije. Az adóösszeírásokból látható, hogy a következő 30–40 évben számos település lakosság száma emelkedett. A környék központjai Pataj és Solt, 1548-ban 53 és 118, 1578-ban 160 és 176 adózó egységet írtak össze a két városban. Kalocsán 1548-ban 80, 30 évvel később már csupán 54 adózó egységet találtak. A néptelen pusztákat a megmaradt települések vették használatba: Solt város Tétel és Tetétlen pusztákat, Pataj város Mikla egyik felét és Akasztót, Nagyharta Mikla másik felét, Kál a Kecel melletti Szentdemetert, Vecse Csanádot és Fejéregyházát.¹⁴

A bizonyos mértékig helyreállt települési rendszerre a tizenöt éves háború mérte a következő csapást. Ekkor a környék településrendjében jelentős változások zajlottak le. Az 1620. évi defterben már nem szerepelt a solti náhije, és eltűnt az iratokból a szentkirályi palánk is.¹⁵ Ebben az időszakban néptelenedett el Ölle, Kisharta, Nagyharta, Szentkirály, Mikla.

Három évtizeddel később a magyar közigazgatás helyreállt Kalocsa környékéig, 1686. október 13-án felszabadult maga Kalocsa is.¹⁶ A környék településeinek azonban éppen a felszabadító háborúk adták meg a kegyelemdőfést: ekkor futott szét végleg Kál, Révbér, Bojár, Szentkirály és Szelid lakossága.

A célterület ismert középkori–kora újkori települései

Apostag – Apostag

Korábban is ismert, de újabb adatokkal bővített helyszín. Apostag egyike volt a török hódoltságot átvészelő Duna menti falvaknak.¹⁷ Árpád-kori eredetű, 12 oldalú temploma volt.¹⁸ 1805-ben a leromlott állapotú és meglehetősen szűk épületet lebontották, és helyébe újat építettek.¹⁹ Szomorú sorsáról Bednár József így emlékezett meg: *„Magát a kisdud egyházat... kellene vizsgálni, tanulmányozni, de nem lehet, mert a tudatlansággal szö-*

¹³ Uo., 23.

¹⁴ Uo., 29–30; Káldy-Nagy 1985, 698.

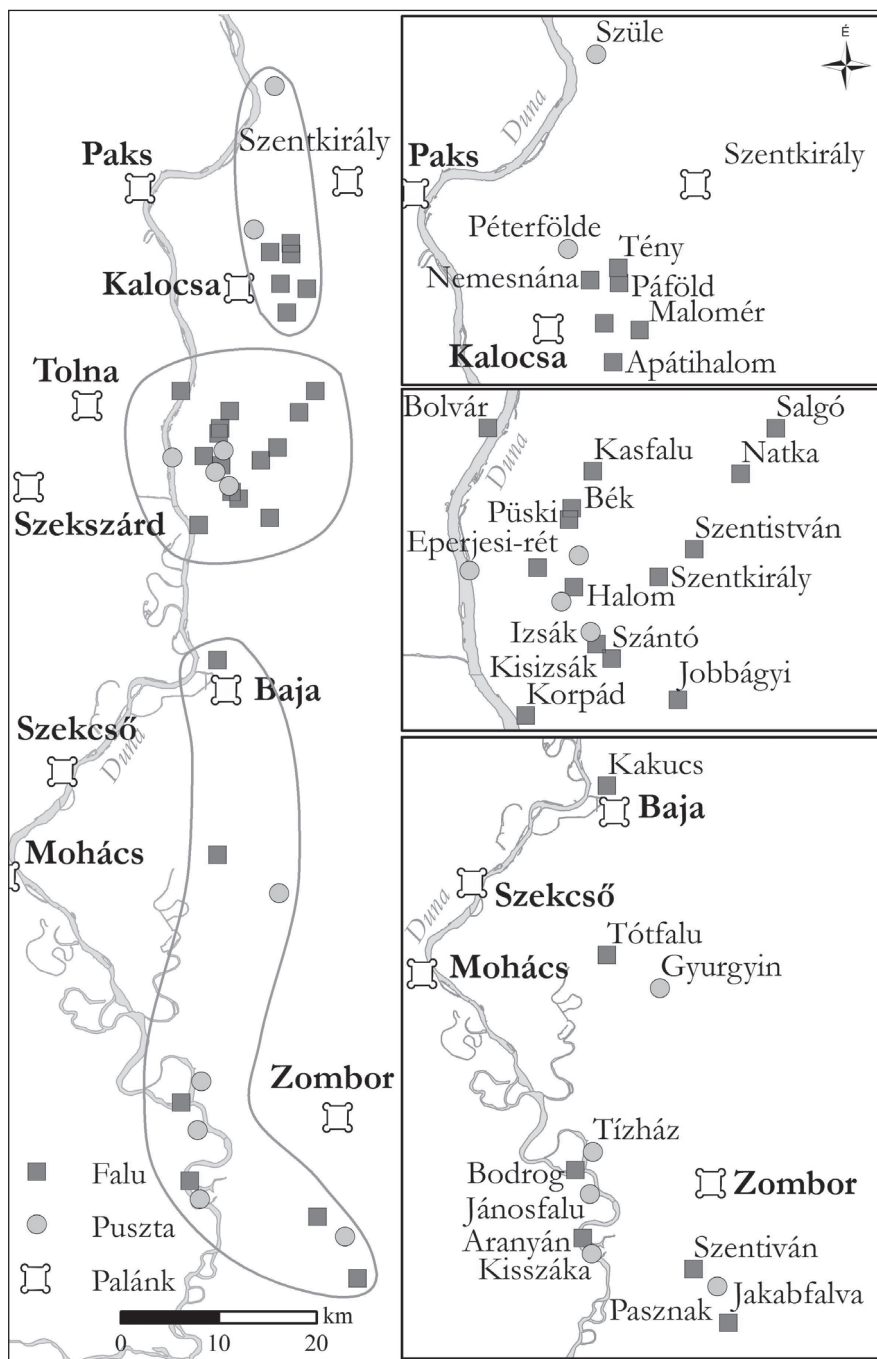
¹⁵ Vass 1980, 31.

¹⁶ Uo., 54–55.

¹⁷ Káldy-Nagy 1985, 89; Borovszky, 2004.

¹⁸ Gervers-Molnár 1972, 45–46.

¹⁹ Patkóné 1997, 23–24.

3. tábla. A szentkirályi palánk katonáinak szolgálati birtokai 1570-ben
 Fig. 3. The allotments of the soldiers of the palisade castle in Szentkirály in 1570

vetkezett kegyelethiány sok egyebekkel e drága ereklyét is, melyre most büszke lehetne minden apostagi lakos, megsemmisítette.”²⁰

Az elmúlt években végzett kutatások szerint a középkori falu a református templom környékén, a mára részben beépített terület alatt található.²¹

Dunaegyháza – Egyháza

Jelenleg még azonosítatlan helyszín. A falu Egyháza néven létezett a késő középkorban, s maradt fenn a török hódoltság végéig. 1686 elején még lakott volt, ekkor ugyanis Básti László, Pest-Pilis-Solt vármegye tiszttviselője utasította a falu bíróját és esküdteit, hogy vigyék a kvártélypénzt Szolnokra. Talán az 1689. évi dúlaskor hagyták el lakosai. 1690-ben már a lakatlan falvak között írták össze.²²

A 19. századi helyi hagyomány szerint a középkori falu az úgynevezett Kisszoros-dűlőben, a Duna partján állhatott.²³ A település jelenlegi helyére költözését a Duna szélsőségeibb vízjárásával indokolták: „E’ falu, az első letelepülése helyén, gyakori Duna viz áradása miatt nem maradhatván, a’ mostani dombos helyre letelepedett.”²⁴

Dunatetetlen – Tetetlen

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Solt-szék neves birtokosainak, a Tetetlenieknek névadó települése.²⁵ A török időszak elején, 1529-ben elnéptelenedett, és a 20. század közepéig pusztá volt. Elhagyott, romos temploma a 19. század közepéig állt a Solt–Akasztó közötti út – a mai 53-as út – szélén, a Kígyós partján. Terepbejárásaink alapján a középkori falu a Csárda-halomtól északi irányban, hosszan elnyúlva, az ér partján feküdt.

Dunavecse – Vecse

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Középkori kőtemploma 1639-ig fennállt, ekkor azonban a források szerint a török elvitette köveit a dunántúli Csákvár megerősítéséhez. A következő templom ennek alapjaira épült 1640-ben, azonban már nem kőből, hanem fából és sárból.

Az első és második templom helyéről annyit tudunk a leírások alapján, hogy mindkettő a mai templomtól keletre feküdt, mintegy 50–60 méterre. Alattuk kőből épült

²⁰ Bednár 1865, 443.

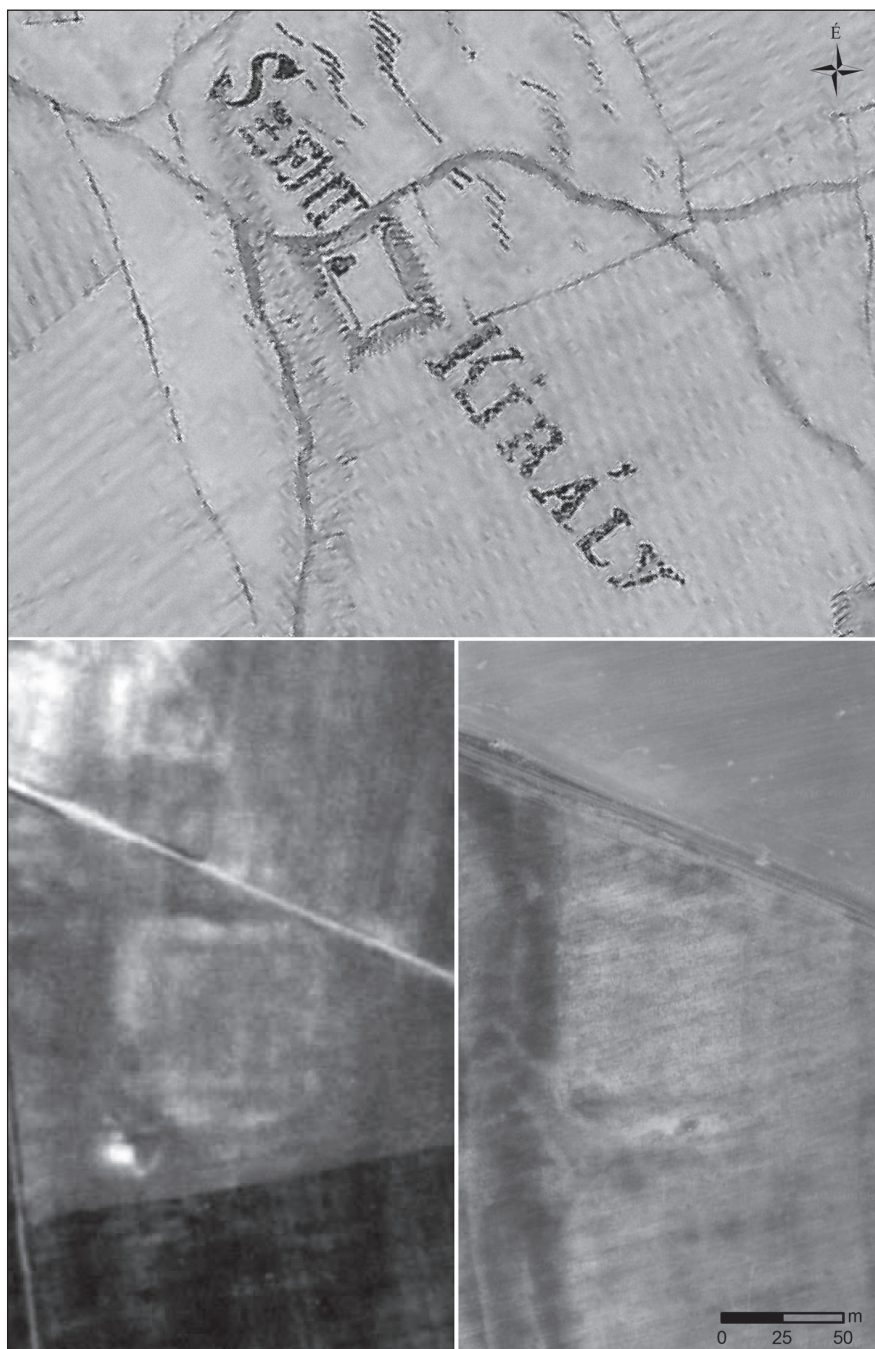
²¹ MNM RégAd. 380/1985

²² Földváry 1898.129.

²³ Bognár 1984.

²⁴ Uo.

²⁵ Dümmerth 1952, 209–210.

4. tábla. A szentkirályi palánk térképen és légi fényképen
Fig. 4. The Szentkirály palisade castle in a map and aerial photo

sírbolt volt. A második, sártemplom lebontása után kocsmá épült a helyébe, melyhez pinceként használták a kiürített kriptát.²⁶

A középkori falu tehát a jelenlegi főtér néhány száz méteres környezetében kereshető, amely mára teljesen beépült.

Dunavecse – Fejéregyháza

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Beszédes neve az építőanyagára utal, tudniillik „...*valóban fehér kövekből épült, messzire ellátszott a végtelen síkságon*”,²⁷ szakszerűbben kifejezve „...*a falak sósókúti faragott s valami durva törmelék mészkőből épültek, a mely közé római sírkömaradványt is felhasználtak*.”²⁸ A falu a 16. század közepén a defterek alapján már pusztá volt, feltételezhető, hogy az 1529. évi támadás során pusztulhatott el.

Fejéregyháza megtalálásához a szűkszavú források mellett archív légi felvételek elemzése vezetett. Az 1950-es évekbeli fotókon felfedeztünk egy 60 m átmérőjű kör alakú ároknyomot, mely a terepi azonosításkor egyértelműen a templom kerítőárkának bizonyult (5. tábla 2).

Dunavecse – Csanád

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. „...*Dunavecse határában a Csanád-Fejéregyház nevű pusztán is van egy Templomdomb nevű magaslat, a melyen egykor állítólag Mária egyháza emelkedett*.”²⁹ A pusztá elnevezése kissé félrevezető, a közeli Szüle és Ölle „Szüleölle” elnevezéséhez hasonlóan jött létre. A Csanád-Fejéregyháza ebben az esetben csupán Csanádot takarja.

A település a szomszédjában fekvő Fejéregyházához hasonlóan legkésőbb a 16. század közepétől, talán már 1529-től pusztaság lehetett. Terepen Otto Braasch légi felvételeinek felhasználásával azonosítottuk. A fotókon jól kivehető volt a templom kerítőárka és egy kéthajós épület alaprajza (5. tábla 1). A falu a középkori Vecse–Szabadszállás–Kunszentmiklós út mentén, a Duna egy sekély, régen lecsapolt ága mellett terült el.

Cherg (Csereg?)

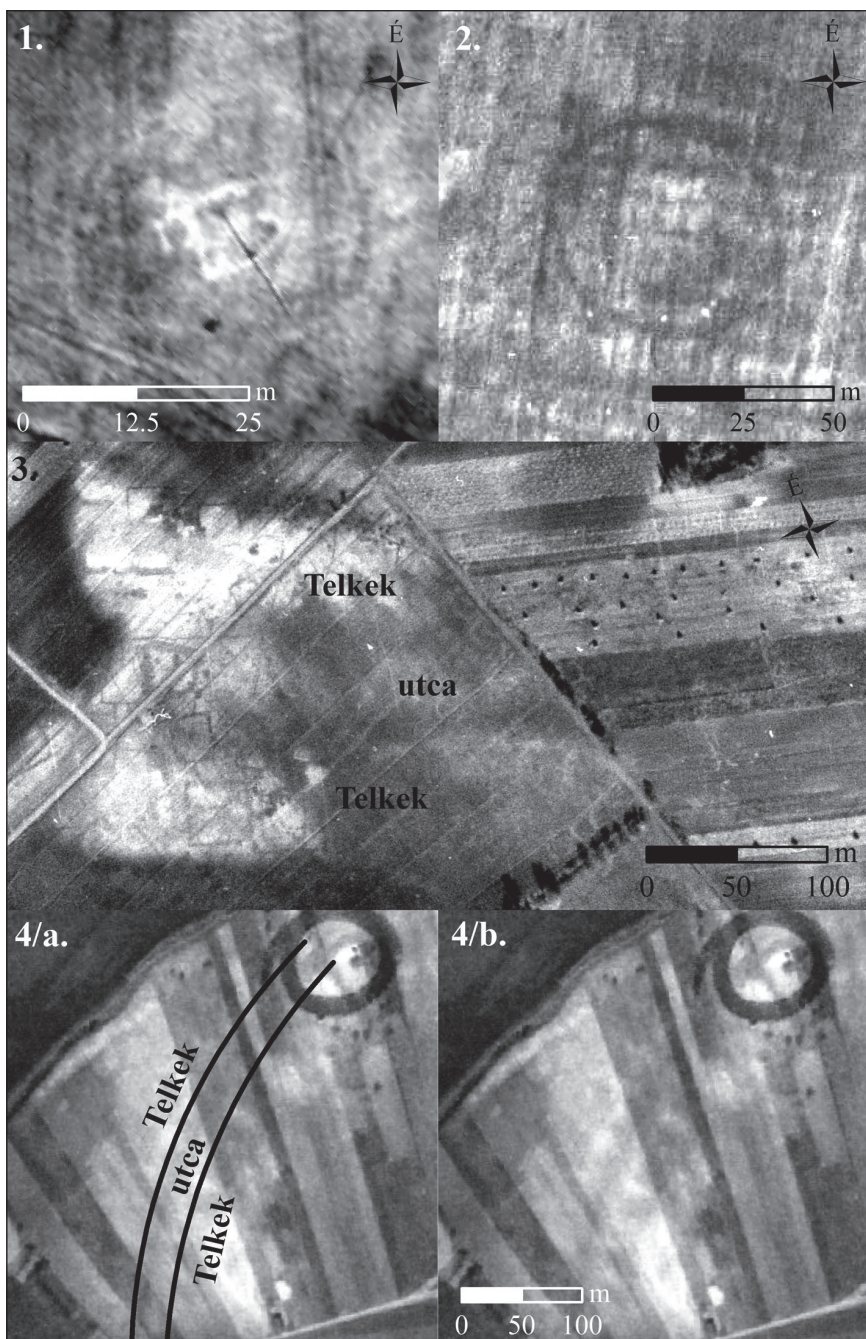
Jelenleg még azonosítatlan helyszín. Neve csupán oklevélből ismert, történeti térképen sehol sem találtuk nyomát. Először 1364-ben említik egy birtokper kapcsán, mely a Duna melletti Zild (Zöld?) sziget viszonyait rendezi. Ekkor jegyzik fel a sziget környe-

²⁶ Lukácsy 1943, 20–21.

²⁷ Uo., 28.

²⁸ Gerecze 1910, 103.

²⁹ Uo., 102.

5. tábla. 1. Dunavecse-Csanád templom a kerítőárokcal; 2. Dunavecse-Fejéregyháza templomának kerítőárka; 3. Harta-Szüle település utca telekrészletekkel;

4a–b. Dunapataj-Szelíd utca nyomvonala

Fig. 5. 1. The church with the ditch in Dunavecse-Csanád; 2. The church with the ditch in Dunavecse-Fejéregyháza; 3. A street in the settlement of Harta-Szüle with parts of allotments; 4a-b. The trace of Szelid street in Dunapataj

zetében fekvő Chabony (Csabony, a defterekben Kiscsaba) és Vadas falvak mellett Cherg (Csereg/Cserög?) helységet is.³⁰ 1516-ból maradt fenn egy másik oklevél, amely a Tetétleni család birtokait sorolja fel, és ebben Vecse és Cherg egymás határosaiként jelennek meg. Cherg az oklevél szövege szerint lakott, de voltak ekkor felhagyott telkei.³¹

Cherg területét az ismert szomszédjai alapján is csak körvonalazni tudjuk. Vecse középkori előzménye ismert, a mai helyén létezett a középkorban is, s ezt a tanulmányban külön taglaltuk. A kutatásaink szerint Vadas tőle északra, az 51-es út mellett, a Kopolyától északra feküdt. Csabony tőle nyugatra, a Duna partján létezett egykor, de a terepi azonosítása még nem történt meg. Adatainkat térképre vetítve Cherg területét tehát valahol a Vecse–Csabony–Vadas vonaltól keletre, a mai Vecse belterületétől északkeletre, a Nagy-ér környékén kereshetjük.

Feltűnő, hogy az iratokban később nem találjuk nyomát. Sem a néhány évtizeddel későbbi defterek nem emlékeznek meg róla, s nem említik a magyar források sem. Talán az 1516-os oklevélben szereplő, elhagyott telkek adják meg a magyarázatot a falu eltűnésére. Előfordulhat ugyanis, hogy a birtok szépen lassan elhalt, lakói a közelben fekvő, szintén a Tetétleniek által birtokolt falvakba költöztek.

Solt – Solt

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Solt-szék névadó települése, a 15. század vége felé lassan önállósodó Solt megye központja. A török időkben a vármegyei közigazgatás kiszorult a területéről, ezért 1569-ben a felszaporodott ügyek miatt az országgyűlés elrendelte, hogy a vármegye igazságszolgáltatását Pest vármegye végezze.³² A török időkben végig szerepel a forrásokban.

A középkori Solt a mai helyén, a református templom és a tőle északra fekvő magaslat környékén feküdt. 2014-ben és 2015-ben a Vendéglő utcában, a református templom és az általános iskola körül sikerült találni középkori telepnyomokat. A református templom eredete jelenleg még kérdéses, annyit azonban tudunk, hogy az épület körül közműfektetéskor többször találtak csontokat, melyek talán a középkori templom körüli temető sírjaiból származhattak.³³

Solt mai területen való kontinuitásának bizonyítása kiemelkedően fontos eredmény a térség középkori településtörténetének pontosításához.

³⁰ Káldy-Nagy 1985, 354–365; MOL DL5177

³¹ Balázs et al. 2007, 81–84.

³² Horváth 1995, 11, 67–70.

³³ Kovácsóczy Bernadett szíves szóbeli közlése.

Solt – Révfalu

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Neve a forrásokban többféleképpen fordul elő, találkozunk Rébél, Rigol, Rifalu, Ré(v)falu, később a török idők után Révbér alakkal is.³⁴

A középkorban jelentős dunai átkelőhely volt. 1529 áprilisában az Alföldre törő törökök és rácok elől menekülő magyarok Révfalunál igyekeztek átkelni a Duna túlsó oldalára.³⁵ A török összeírásokban a 16. század folyamán végig szerepelt.³⁶

A falu pusztulásáról keveset tudunk. 1680-ban Rébél 12 tallért, 2 pár bélelt bagzsia csizmát és 2 vég „jancsár vásznat” ad Wattay Pálnak.³⁷ 1686-ban még fennállt, ugyanis ezen év április 3-án „erősen ráparancsol a révbeli és káli falusi bírákra Hasszán Tihája, hogy úgy nyissák föl a szemeiket, ha egy hét alatt a császár adója Budán nem lesz, karóban száradnak.”³⁸

1690-ben a szomszédos Kállal együtt elhagyott község. Lakosai valószínűleg Buda felszabadítása után a háborús események miatt költöztek el a közeli Földvárra és Soltra. Ember Pál az egyházas falvak között sorolta fel Kállal és Bojárral egyetemben.³⁹ Templomának eddig ugyan nem került elő nyoma, azonban ez nem zárja ki a földműveléssel nem érintett, így nehezen vizsgálható, nagy kiterjedésű lelőhely valamely részén a későbbiek folyamán annak beazonosítását.

A falu kisebb részét homokbányászat semmisítette meg. A bánya bővítése nyomán, 2014-ben Wilhelm Gábor tárta fel a település egy részletét, kiemelkedő kora újkori emlékanyagot hozva a felszínre.⁴⁰

Solt – Kál

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A Duna Mappáción „Falu hely” jelzi, a második katonai felmérésen pedig „Kis konbonás” felirat, mely feltételezésünk szerint a „Kis kápolna” elírása lehet.⁴¹

A falu a Solttól délre fekvő Kalimajor – részben beépített, részben parkosított – területén feküdt. A Dunával párhuzamos, enyhe kiemelkedésen – az úgynevezett temetőháton – 1924-ben épült fel a Teleki család kastélya, melynek során rengeteg csontvázat

³⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, 40. Rigol (Bunyitay 1902, 442, 447–448); Révfalu (Vass 1980, 171); Rifalu (Szakály 1981, 227).

³⁵ Bunyitay 1902, 447–448.

³⁶ Vass 1980, 171.

³⁷ Szakály 1981, 227.

³⁸ Földváry 1898, 263–264.

³⁹ Ember 1728, 646; Földváry 1898, 223.

⁴⁰ Köszönet Wilhelm Gábornak szíves szóbeli közléséért, a leletanyag és a helyszín megtekintéséért.

⁴¹ A második katonai felmérésen máshol is találkozunk ilyen elírással. Dunatetőtlen határában *Kápolna-rév* szerepel, mely valószínűleg *Kápolna-rét* lehetett egykor.

találtak.⁴² 2014 nyarán Langó Péter vezetésével végeztek itt hitelesítő ásatást, mely során középkori nyomokat, valamint egy Árpád-kori temetőrészletet tártak fel a kastély közvetlen közelében.⁴³

A török hódoltság idején csekély lakossággal, kisebb kihagyásokkal végig lakott marad.⁴⁴ 1680-ban Kál 15 tallért, 8 száraz halat ad Wattay Pálnak.⁴⁵ Valószínűleg 1686-ban, a felszabadító harcok során néptelenedett el (lásd fentebb Révfalunál).

Solt – Tétel

A mai Solt város délkeleti szélén fekvő Tétel-hegynek az északi részén feküdt. Valószínűleg már a török hódoltság elején – talán éppen az 1529. évi hadjárat alkalmával – elpusztult, területét inntől kezdve a szomszédos Solt város lakói használták.⁴⁶

1663-ban Wesselényi Ferenc nádortól több végvári katona ajándékba kapta Tétely pusztát. Solt városa azonban földesurán, Eszterházy Miklóson keresztül próbálta megakadályozni Tétel elcsatolását, arra hivatkozva, hogy Tétely pusztán található a falu egyetlen árvízmentes magaslata, mely a város szántója. Ha ezt elvennék, Soltnak nem maradna csupán a *fundusa* (belső telkei) és a szőlőhegye. Különb is, a Tétely „oly közel van a lakóházakhoz, hogy még a lúdjaik sem mehetnek ki anélkül, hogy rá ne tévednének”.⁴⁷

Humoros adalék Tétellel kapcsolatban az, amikor 1674-ben Lanczári Gergely titeli prépost próbálkozik Tétely megszerzésével. Arra hivatkozik, hogy Tetely neve a címében szereplő Titel névéhez hasonló, ezért a soltiak adózzanak a pusztá használatáért. Eszterházy Miklós figyelmezteti, hogy nyereszkezdése kissé átlátszó. Az ügygel kapcsolatban több tanút kihallgatnak, akik elmondják, hogy a Tetelyen lévő romok nem azonosak a titeli prépostság maradványaival, hanem „csak mint egi kis kép vagi kápolna forma” romról van szó.⁴⁸

A Tétel-hegyen 2005 óta Szentpéteri József vezetésével folynak nagyszabású, interdiszciplináris kutatások.

Solt – Máriaháza

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A szakirodalomban Máriaház(a), Mária Magdolna, a defterekben pedig Márjaház néven fordul elő.⁴⁹ A tö-

⁴² Soós 1929, 16.

⁴³ Langó Péter szíves szóbeli közlése. A feltárára vonatkozóan lásd kötetünkben Langó Péter–Petkes Zsolt–Soós Rita tanulmányát.

⁴⁴ Vass 1980, 165.

⁴⁵ Szakály 1981, 227; MOL Wattay lt. 27. tétel. A Szakálnál Kál mellett feltüntetett Heves megye téves: a Heves megyei Kál falunak nem a Wattay család volt a tulajdonosa.

⁴⁶ Vass 1980, 175.

⁴⁷ Szakály 1981, 427.

⁴⁸ Uo., 428.

⁴⁹ Balázs et al. 2007, 82–84; Dümmerth 1952, 211; Káldy-Nagy 1985, 70; Vass 1980, 169.

rök adóösszeírásokban 1590-ig találjuk meg, utána nem hallunk róla többet. A település valószínűleg a tizenöt éves háború során pusztult el.

Máriaháza Solt külterületének északi szélén, az újsolti határhoz közel, a Szabad-szállás–Apostag–Dunavecse középkori útvonalról dél felé leágazó, a Nagy-ér nyugati oldalán végigfutó út mentén állt egykor. Terepi azonosításához az 1880. évi kataszteri térképet használtuk, melyen szerepelt a beszédes „*Faluhely*” dűlőnév.

Harta – Bojár

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. Harta északi részén feküdt a Duna egykori kanyargó mellékágának nyugati partján. A helyszínre Suhajda Krisztián múzeumbarát hívta fel a figyelmünket, amikor 2012-ben középkori cserepeket, kályhaszemtöredékeket hozott be a Kecskeméti Katona József Múzeumba.

A török időkben – a közeli Kálhoz hasonlóan – kisebb kihagyásokkal, de végig lakott maradt.⁵⁰ 1686 februárjában még Báthi László Pest vármegyei pénztárnok követelte a bojárí bíraktól az adó Szolnokra szállítását, 1690-ben pedig már az elhagyott községek között írták össze.⁵¹ A 18. század végén majorság állt a helyén, kis kápolnával, melynek középkori eredete egyelőre nem tisztázott. Ennek helyét a 2013. évi bejáráskor sikerült megtalálni.

Harta – Kisharta

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A török hódoltság idején 1620-ig szerepelt a defterekben.⁵² Valószínűleg ezután néptelenedett el és a 18. század elején pusztá volt.

A faluhely Harta nyugati szomszédságában, a kikötő és az 51-es út között ÉK–DNy irányban elterülő alacsony hátakon található. Templom nyomát ugyan egyelőre nem találtuk a bejáráskor, azonban több okból is következtethetünk annak meglétére. A Duna Map-páció hartai szelvényén a beszédes Kirchhof név szerepel, Pesty Frigyes gyűjtésében pedig „Altér Kirchof” – régi templomudvar”. A hartai helynévgyűjtésben az alábbi idevonatkozó szakasz található: „162. Alder Kerchof / Öreg temető / A betelepülés után / a 18. század elején állítólag itt volt a hartaiak első temetője. A gyakori dunai árvizek miatt kellett a község más helyén temetőt kijelölni.”⁵³

⁵⁰ Vass 1980, 160; Káldy-Nagy 2008, 72.

⁵¹ Földváry 1898, 263.

⁵² Vass 1980, 167; Káldy-Nagy 2008, 75.

⁵³ Rétfalvi Teofil: *Harta községben gyűjtött földrajzi nevek*. VKM164-82.

Harta – Nagyharta

Jelenleg még azonosíthatatlan helyszín. A török hódoltság idején, Kishartával együtt 1620-ig követhető nyomon, ezután valószínűleg elpusztult.⁵⁴

Kézírtos térképen csupán nagy vonalakban jelölik, nagyjából a mai Kékes-pusztá környékén.⁵⁵

A hartai helynévgyűjtésben: „*Krószharta (Nagykékes): A községtől keletre elterülő érseki birtokot nevezték Nagyhartának. Ennek központja volt a Nagykékesi major (Krószhartaer majerei).*”⁵⁶

Harta – Szüle

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A település valószínűleg a hódoltság első felében elpusztult, mert az 1570. évi defterben már csak pusztaként szerepel.⁵⁷

Harta északi részén, a belterülettől alig másfél kilométerre található. A faluhelyet a Duna Mappáción „*Templom föld*” elnevezés jelölte. D. Szabó Kálmán „amatőr régész” 1993-as anyagában Izirkerch néven találtuk meg.⁵⁸

A hartai névgyűjtésben: „92. Szirekerch /Szülei templom/ A „Szire” a „Szülle” helyi svábos alakja, a Kerch templomot jelent. Évszázadokkal ezelőtt állítólag egy templom állott itt. A hartai helytörténeti gyűjteményben van egy nagy római korból származó kő, amely egy öreg hartai házból került elő. Bemondás alapján a „Szirekechből” származik.”⁵⁹

2014-ben azonosítottuk a helyszínt. A falu szerkezete légi fényképen igen jól tanulmányozható. Két párhuzamos, ÉNy–DK irányú dombra települt, s ezek között húzódott a falu főutcája (5. tábla 3). A falu keleti végén, a magasabbik dombháton állt a templom.

Harta – Ölle

Jelenleg még azonosíthatatlan helyszín. A Duna mentén található Taksony, Tass, Solt és Fajszt helynevekhez hasonlóan igen korai, Árpád-kori helynév. Párja a Pest megyei Üllő~Ölle.⁶⁰

Kézírtos térképeken jelölnek egy „Szülei-telek” nevű dűlőt, mely az Állampusztától északra fekvő Börtelek-pusztá közelében található.⁶¹ A Szülei-telek elnevezés va-

⁵⁴ Vass 1980, 170; Káldy-Nagy 2008, 75.

⁵⁵ Lásd a MOL Mikovinyi S. térképét S12_D11_No_0028.

⁵⁶ Rétfalvi Teofil: *Harta köségben gyűjtött földrajzi nevek.* VKM164-82.

⁵⁷ Vass 1980, 170; Káldy-Nagy 2008, 75.

⁵⁸ Wicker et al. 2001, 50.

⁵⁹ Rétfalvi Teofil: *Harta köségben gyűjtött földrajzi nevek.* VKM164-82.

⁶⁰ Kiss 1988, 145.

⁶¹ Bács-Kiskun Megyei Levéltár XV. 1a/1, Pest Megyei Levéltár PMT 018, 1839.

lószerűleg hibás, hiszen Szüle ettől nyugatra található. A név feltehetőleg onnan ered, hogy a 18. századtól gyakran említik a két pusztát *Szüleölle* néven. Emiatt ragadhatott az Öllei-telekre (faluhelyre) a Szüleöllei-telek, röviden Szülei-telek név. A középkori település nyomát eddig nem sikerült megtalálni.

Harta – Kéthalom

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során újból beazonosított helyszín.

Nevét két méretes dombról kapta. A hartai helynévgyűjtésben: „220. Szenthivl (*Homok-halom*), Szegaler Pukl (*Szentkirályi hát*): Valamikor itt két, mesterségesnek látszó halom volt. Az egyiket már elhordták /mert kitűnő homok volt/ a másik még látható, ma is térképeszeti magaslati pont.”⁶²

A Tetétleni család középkori irataiban többször találkozunk Kéthalom birtokkal.⁶³ A török időkben azonban alig akad adatunk rá vonatkozóan. Magyar oldról, 1564-ből van egy rövid feljegyzés, amely szerint Harthay Bálint kapja meg Solt városát, valamint Kéthalmot, több más pusztával egyetemben.⁶⁴ A defterekben csupán 1620-ban említik a tőle délre fekvő Szentkirállyal együtt.⁶⁵ Később, a felszabadító harcok után, 1699-ben elhagyott faluként írták le mindkettőt.⁶⁶

A lelőhelyet Vadász Éva vizsgálta már 1965-ben, de a forrásokban szereplő középkori településsel nem azonosította.⁶⁷

Harta – Mikla

Az elmúlt évek régészeti kutatásai során beazonosított, új helyszín. A középkorban Mikla, Mikola néven említik, mely nevet valószínűleg templomának védőszentjéről – Szent Miklósról (Nicolaus – Mikolaus – Mikla) – kaphatta. Györffy szerint a szávaszentdemeteri görög monostor faluja lehetett a 12. században.⁶⁸ A török hódoltság első időszakában néptelen volt, majd 1570 és 1582 körül lakott, s 1590-ben ismét lakatlan.⁶⁹

A Duna Mappáción „*Templom omladék*” felirat, újkori térképeken pedig „*Harang-láb*” dűlőnév utal a falu helyére. A hartai helynévgyűjtésben: „191. Klokestuul kevon (*ha-*

⁶² Rétfalvi Teofil: *Harta köségben gyűjtött földrajzi nevek*. VKM164-82.

⁶³ Balázs et al. 2007, 82–84; Dümmerth 1952, 209–210.

⁶⁴ Sugár 1994, 77. Az okirat Solt várost, és többek között Csorna, Karácsond, Szentkirály, Mikla és Kétfalu(!) solti pusztát tartalmazza. A név bizonyosan elírás, hiszen ilyen nevű Solt-széki falut nem ismerünk.

⁶⁵ Vass 1980, 174.

⁶⁶ Benedek 2001, 156.

⁶⁷ KJM RégAd. 81.463

⁶⁸ Györffy 1987, 434.

⁶⁹ Káldy-Nagy 1985, 78; Vass 1980, 169; Sugár 1994, 77.

*rangláb dűlő): A legidősebb adatközlő sem látta saját szemével, de nagyapái elmondásából hallotta, hogy itt valamikor egy harangláb állott...*⁷⁰

A falu Harta keleti részén, a Nagy-ér nyugati oldalán fekvő, ÉK–DNy irányú dombháton fekszik. A légi felvételeken a település ívelődő utcája és a templom helye is jól látható.

Harta – Vejte

Jelenleg még azonosíthatatlan helyszín. Harta északnyugati határán található Vejte pusztája. A hódoltság első felében még létezett csekély népességgel. 1570-ben lakatlan volt, aztán 1620-ban néhány lakossal ismét feltűnt.⁷¹ A 17. század második felében már valószínűleg ismét pusztája volt. A középkori falu helyét eddig nem sikerült megtalálni.

Dunapataj – Pataj

Pataj középkori mezőváros Fejér vármegye Solt székének legjelentősebb települése volt a középkorban Solt és Kalocsa után. Ezt jól tükrözi az is, hogy két templommal büszkélkedhetett. Egyik a 13. században épült a település keleti szélén magasodó Szent Tamás-dombon.⁷² A másikat a 15. század elején Zubor Jakab, a város földesura építtethette a város központjában.⁷³ A török és magyar források szerint a hódoltság idején végig lakott maradt.⁷⁴

Dvornikovics Mihály 1700. évi leveléből értesülünk arról, hogy a „városnak van két kath. temploma. Az egyik, melyben a kálv. prédikátor papol, fődött, a másik elpusztult.”⁷⁵ A központban jelenleg is álló református templom e középkori egyház többszöri újkori átépítésével jött létre. Szentélyén láthatók a legutóbbi felújításkor kibontott, korábban elfalazott gótikus ablakkeretek.

A középkori település magja Schill Tamás pataji múzeumigazgató kutatásai, valamint az elmúlt két évben általunk végzett vizsgálatok alapján a Baross–Dózsa György–Ordasi utcák által határolt területen fektetett. Schill Tamás kutatásai szerint a település központjában álló templomot a Zubor család férfi tagja, Zubor Jakab építhette a 15. század elején.⁷⁶ A Szent Tamás-dombon 1999-ben és 2002-ben V. Székely György végzett feltárást.⁷⁷

⁷⁰ Rétfalvi Teofil: *Harta köségben gyűjtött földrajzi nevek*. VKM NéprAd. 164–82.

⁷¹ Vass 1980, 176.

⁷² Dóka 1994, 68–69.

⁷³ Schill 1989.

⁷⁴ Vass 1980, 172; Káldy-Nagy 1985, 67–68.

⁷⁵ Földváry 1898, 276.

⁷⁶ Schill 1989.

⁷⁷ KJM RégAd. 98.744

Dunapataj – Szelid

Korábban is ismert, de újabb adatokkal bővített helyszín. Dunapatajtól keletre, a Szeliditő keleti partján feküdt Szelid középkori falu. A tizenöt éves háborúig lakott helyként szerepelt a defterekben, később már csak pusztaként említették.⁷⁸

Solymos Ede néprajzkutató gyűjtötte a következő történetet 1948-ban: „A Szilidi högy, mondják Várhögynek is, oldalában van egy völgy. Egyszer egy paraszt szántott ott ökrökkel. Hát megakadt az eke egy láncba, de ő akkor még nem tudta mi az. Erős ökrei voltak, möghuzatta velük, hát elpattant. Akkor, ugy mondják, a högy belsejében nagy zubogás támadt. Tán ki volt kötve valami.”⁷⁹

A Várhegy déli oldalán két alacsony dombhát ereszkedett le, és a közöttük fekvő mélyedés volt az a bizonyos völgy. Sajnos az üdülőterület kiépítésekor nagyszabású te-reprende-zést hajtottak végre, így ez már talán örökre eltűnt. Az archív légi fotók vizsgálatából kiderült, hogy a völgyben húzódott a település főutcája, két oldalán pedig jobbágytelkek sorakoztak (5. tábla 4a–b). A fényképeket igazolta Schill Tamás gyűjtése, mely során egy üdülőtelek udvarán ásott gödörből középkori kályhaszemeket mentett meg.⁸⁰

Érdekes jelenség a középkori falutól délre, a vízparton elhelyezkedő, egyelőre meghatározatlan korú földvár. Számos kéziratos térképen előfordul: a Duna Mappáción „Váromladék”, a Bács-Kiskun Megyei Levéltár 19. század eleji vázlatos térképén *Rudera Arcis* (erőd romja), a második katonai felmérésen „Szelidi schanze” (szelidi sáncok) olvasható.⁸¹ A terepi vizsgálataink eddig nem hoztak eredményt. Talán bronzkori eredetű, és az is meglehet, hogy későbbi korokban is felhasználták menedékhelyként.

Esettanulmány: Dunapataj – Szentkirály, vár

Dunapataj keleti részén, az Őrjeg mocsár bejáratánál állt egykor Szentkirály. Mint annyi környékbeli település – Szüle, Ölle, Kis- és Nagyhartá, Tetétlen – ez a falu is a Tetétleniek birtokában volt. A török időszak kezdetén lakosai elhagyják, majd 1550 környékén már ismét népes falu.⁸² 1570 körül felépült a szentkirályi „*párkán*”, azaz palánkvár. Szerepe minden bizonnyal a tőle keletre húzódó veszedelmes Őrjeg mocsár átkelőjének védelme lehetett.⁸³

A vár a falu területén épült fel, a korábbi középkori templom körül. A palánkban szolgálók mindennapjairól nem sok adat maradt fenn. A szegedi szandzsák 1570 körül

⁷⁸ Vass 1980, 173; Káldy-Nagy 1985, 74; Borosy 1987, 200.

⁷⁹ TIM NéprAd. 108/1952. 1948 nyarán a szelidi Várhegygel kapcsolatos gyűjtés.

⁸⁰ Schill Tamás szíves szóbeli közlése.

⁸¹ BKML Dunapataj – Szelid sz. n.

⁸² Vass 1980, 174.

⁸³ Uo., 26, 174.

készült tímár-defterében 59 főnyi katonaság és egy imám szerepel. A defterben szereplő katonák szolgálati birtokainak adatait térképen ábrázoltuk (3. tábla). Későbbi feljegyzések nincsenek a vár legénységének birtokairól, ezért ezt a fennmaradt adatsort lehet felhasználni a török kori birtokviszonyok vizsgálatához. Látható, hogy a birtoktestek három, nagyjából elkülöníthető csoportban helyezkednek el a hódoltság területén. Az első csoportot a várhoz közeli falvak alkotják. A második csoportban a mai Dusnok környékén létezett kisebb falvak találhatók. A harmadik csoportba sorolhatók a távolabbi, Bajától Zomborig fekvő falvak és nagyobb számban puszták is.

1574 körül a legénység száma megnövekedett, elérte a 100 fő körüli számot, melyben közel 50 fő lovas is szolgált. A budai pasa magyar nyelvű levelezéseiből kiderül, hogy 1576. november 12-én az egri vitézek rajtaütöttek a vár lovas (*besli*) ágáján és 20 fős csapatán.

*„Ez holnapnak 12 napian nagi Zöged fele vagion egi kasteli kinek Zent kirali neue az besly agha jw uolt valamy eginhanj loual es valami falun meg szál önny azonban az egriek rea wtnek, huzad magauval többel vittek el, s kit vgian ottan le vágtának szerzamokat lovokat mind el vittek.”*⁸⁴

Ugyanerről ír 1576. december 20-án: *„...Budához nem mezzé három heliön, az haio-kath föl verek el swllieztek, az benne valókat sok marhákkal el viuek, es zantalan karokat miuelenek. Az zent király besli agat meg lesuen, sokad magauval el uiuek, skit le vaganak bennök...”*⁸⁵

A budai pasa 1579. júliusi leveléből pedig megtudjuk, hogy az egriek elvitték a palánk katonáinak 41 lovát: *„...Annak vtanna ismeg az egriek, es ahoz tartozó ragadozok egi nehany varból, eözue giwlnek, az zent kirali vitezök az fwuön leuen, reaiok wtnek, egi nehaniat bennök meg ölnek, s kit el viznek, 41 louakat vyttene el...”*⁸⁶

1582-ben ismét hallunk a portyázó végváriakról: *„...az feölsegeöd vegeiben való vitezök, napról-napra mind inkab száguldanak az hatalmas czaszar varay ala; ez elmúlt napokban eötuen louas az pesty es szegedy mezeön sok ideig iartak ala es feöl, az szegedy szanczak-sagban az hatalmas czaszarnak egi Sz Király neuw vara ala mentek, azokban az kiket megh fogtak w magok megh vallottak, hogy az kapitanok akarattyabol iartak...”*⁸⁷

A tizenöt éves háború előtt, 1594-ben hallunk róla utoljára. A kis erődítményt valószínűleg a háború alatt, vagy utána valamilyen okból felhagyták.

A vár későbbi sorsa ismeretlen. Mikoviny Sámuel 1737-es Solt-széket ábrázoló térképén nem szerepel.⁸⁸ Kronovetter Antal 1780-as térképén viszont feltünteteti a négyszögletes, sarkain kerek bástyákkal épített várat, északnyugati sarkában a vár

⁸⁴ Hegyi 2007, 956; Takáts et al. 1915, 131–132.

⁸⁵ Takáts et al. 1915, 134–135.

⁸⁶ Uo., 166.

⁸⁷ Takáts et al. 1915, 270–271.

⁸⁸ OSZK *Mappa comitatus Solthensis*, Mikoviny Sámuel 1737.

tornyával/templomával.⁸⁹ 1784-ben felkerül az első katonai felmérésre is (Sz. Király War), és feliratként ugyan, de a második és harmadik katonai felmérésen is megtaláljuk (Sz. Király Vár).

Rómer Flóris egyik utazásakor ezt jegyezte le: „*Pataj határában a Szilidi-tó mellett, Szkirályi pusztában földvár, 4 szögű sáncz két gátja még látható.*”⁹⁰ Az első katonai felmérésen látható, hogy a vár környékén szállások voltak ekkoriban. Ötvös János jegyző írta 1864-ben: „*Az ezen Város tulajdonához tartozó részen szinte van egy régi várnak némi nyoma, a honnét az a tér, hol a romok mutatkoztak, most is Sz. Királyi Várnak neveztetik.*”

Feltételezhető, hogy az időjárás mellett a földművelés is kivette részét a sáncok el-egyengetésében és a középkori templom – illetve a török palánk fennállása idején valószínűsíthetően másodlagosan már mecsetként használatos kőépület – lebontásában. A 20. században már nem hallunk az erődítésről.

Vadász Éva 1965-ben vizsgálódott a környéken, talált is középkori településnyomot, de a várat nem azonosította. Erre 2011-ben került sor, amikor egyetemi hallgatókkal, múzeumbarátokkal és a múzeum néhány munkatársával közösen bejártuk a lelőhely területét. A kapcsolódó térinformatikai elemzés során sikerült olyan archív légi fényképekre és műholdas felvételekre bukkanni, melyek megerősítik a Kronovetter-féle térképen látható alaprajz hitelességét (4. tábla). Érdekesség, hogy Szentkirály-pusztán több, vélhetően török kori név maradt fenn a 18–19. századig. Ilyen például az Omer-széke (Szentkirály puszta délnyugati széle), Nemiz-halma (Felsőszentkirály-puszta keleti széle), Várfok-pirka, Pirka-rét (a vártól délre).⁹¹

A légi felvételek szerint a vár kb. 100 méter oldalhosszúságú, szabályos négyszög alakú volt, mely egyezik a térképi ábrázolásokkal. A Duna egyik régi, keskeny mellékágának, az úgynevezett Szentkirályi-fok kanyarulatának belső ívén épült. Terepen a körülötte fekvő falu és a középkori templom nyomát – habarcsot és kőtörmeléket – is sikerült megtalálni, lehatárolni. A lelőhely évek óta a fémkeresősök „Mekkája” volt, ezért javaslatot tettünk a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóságának, hogy a vár területét szántóból a biztonságosabb rét művelési ágba tegyék át. Ez meg is történt, így a megyében ismert öt palánk közül ez megmarad – legalább jelenlegi állapotában – az utókor számára.

⁸⁹ KFL.VIII.2.a. No.2. Anton Kronovetter: Szentkirály (Pest megye) kettéosztott határának birtoktérképe, 1780.

⁹⁰ Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ Tervtára, Rómer hagyaték 22/126 és 24/88.

⁹¹ Kuczy 1992, 401–402.

Összefoglaló

Fenti tanulmányunk a Solti-sík korábban szinte teljesen kutatatlan Dunavecse–Solt–Dunapataj környéki része késő középkori–kora újkori települési rendszerének felrajzolására, a változások nyomon követésére tett kísérletet.

A kiemelkedő eredményeket már a biztosan, régészeti szempontból is megnyugtatóan beazonosított falvak száma is jelzi. Tizenöt, korábban teljesen ismeretlen egyházas falu helyét sikerült megtalálni, részben felmérni az elmúlt évek során. Három, a korábbi kutatások alapján ismert település esetében néhány függő kérdést megnyugtatóan lehe-tett tisztázni. Négy további középkori település pontos lokalizálása ugyan még várat ma-gára, de lehetséges helyzetük szűkítése nyomán a térképre feltehetőek, ezáltal a települési rendszer összességének vizsgálata lehetséges.

Egyértelműen kiderült, hogy a fokozatosan fejlesztett és kialakított vizsgálati szisz-téma tökéletesen alkalmas a kérdéses időszak településtörténeti kutatásaihoz. Sőt túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a térinformatika és az annak keretében kibontott módszerek nélkül ma már elképzelhetetlen egy ilyen jellegű vizsgálat. Az adatok rendszerszintű, térinformatikai kezelése nemcsak számszerűen emelte a lelőhelyek számát, ezzel együtt ismeretanyagunkat az adott helyszínekről, de azok régészeti felmérése minden eddiginél sikeresebbé, gyorsabbá és költséghatékonyabbá is vált.

Jelentős eredménynek tekinthetjük a térségben zajló 16. századi folyamatok ré-gészeti szempontú vizsgálatát, melynek során érdekes összefüggésekre derült fény a történeti források adatainak összevetésével. Ilyen például az 1529. évi rác–török dúlás pontos irányvonalának meghatározása, illetve annak a későbbi települési rendre gyako-rolt hatása.

Kiemelten fontos a térség legjelentősebb településének, Solt városának lokalizá-lása. Most már biztosan kijelenthetjük, hogy – az írott forrásokkal egyébként tökéletes összhangban – mind Révfalu, mind Tétel különálló középkori települések voltak, maga a középkori–kora újkori Solt, a solti szék központja, a jelenlegi város helyén kereshető.

A szentkirályi palánk kétségtelen azonosítása elosztatott több kételyt is e török erődítést illetően. A georeferált térképi ábrázolások, légi felvételek a terepi vizsgálatokkal együtt egy újabb hiteles láncszemét adják a Duna bal partjának török kori védműrend-szerét illetően. Nem utolsósorban ezáltal érthetővé válnak a defterek adatai is a török birtokviszonyok kapcsán.

Véleményünk szerint a fenti eredmények bizonyítják, hogy a középkori–kora új-kori településrendszer vizsgálatának ma lehetséges legoptimálisabb módszerét alkottuk meg, mely a továbbiakban teljes Bács-Kiskun megyére kiterjesztve pótolni fogja a megye középkori emlékeinek felkutatásában még ma is mutatkozó nagy hiányokat.

Irodalom

Balázs et al. 2007

Balázs Gábor–Kiss Anita–Schramek László: *Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban*. Budapest, 2007.

Bárth 1975

Bárth János: *Fajsz népessége a XVIII. század közepén*. Kecskemét, 1975. (Bács-Kiskun Megye Múltjából 1.)

Bednár 1865

Bednár József: Az apostagi plébánia története. *Magyar Sion* 3 (1865).

Benedek 2001

Benedek Gyula: *Öcsöd nagyközség oklevelei és fontosabb iratai 1297–1738*. Szolnok, 2001. (Documentatio Historica 6.)

Bognár 1984

Bognár András: *Pesty Frigyes kézíratos helynévtárából Pest-Pilis-Solt Vármegye és kiegészítések*. Szentendre, 1984. (Elektronikus változat.)

Borosy 1987

Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1638–1711*. Budapest, 1987.

Borovszky 2004

Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*. Arcanum digitális kiadás. Budapest, 2004.

Bunyitay et al. 1902

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. Szerk.: Bunyitay Vincze–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János. Budapest, 1902.

Dóka 1994

Dóka Klára: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa*. 1. Budapest, 1994.

Dümmerth 1952

Dümmerth Dezső: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: A Tetétleni-Földváry család sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig. *Levéltári Közlemények* 53 (1952) 207–260.

Ember 1728

Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania...* Utrecht, 1728.

Fenyvesi 1984

Fenyvesi László: A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostromai idején (1683–1687). In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején*. Szécsény, 1985. december 3–4. Szerk.: Praznovszky Mihály–Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1984. 103–124.

Földváry 1898

Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*. Budapest, 1898.

Gerecze 1910

Gerecze Péter: Dunavecsei ásatások. *Archaeológiai Értesítő* 30 (1910) 101–107.

Gervers-Molnár 1972

Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Budapest, 1972.

Györffy 1987

Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest, 1987.

Hegyí 2007

Hegyí Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. II. Budapest, 2007.

Horváth 1995

Horváth Lajos: *Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig*. Budapest, 1995. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 24.)

Káldy-Nagy 1985

Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1985.

Kiss 1988

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Budapest, 1988.

Kuczy 1992

Kuczy Károly: *A Kalocsai Érsekség Gazdasági levéltár kéziratok térképeinek kartográfiai névtára I. Érsek-Harta és Szentkirály puszták térképeinek vizsgálata*. Kecskemét, 1992. (Bács-Kiskun Megye Múltjából 11.)

Lukácsy 1943

Lukácsy Imre: *Beszél a múlt*. Dunavecse, 1943.

Patkóné 1997

Patkóné Kéring Mária: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa*. 2. Budapest, 1997.

Rosta 2010

Rosta Szabolcs: *A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata*. In: *Középkori Mozaik. ELTE Történeti Doktori Iskola kiadványa*. Budapest, 2010, 101–148.

Rosta 2015

Rosta Szabolcs: *A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete*. Doktori disszertáció, kézirat. Budapest, 2015.

Schill 1989

Schill Tamás: *Dunapataj és környékének templomai*. *Pataji Hírlap* 21/3 (1989)

Soós 1929

Soós Árpád: *Solt nagyközség története*. Paks, 1929.

Sugár 1994

Sugár István: *Az egri vár gazdasági, adminisztrációs és katonai szervezete*. – *Der wirtschaftliche, Administrations- und Militärapparat der Burg von Eger*. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 29–30 (1994) 601–101.

Szakály 1981

Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.

Takáts et al. 1915

Takáts Sándor–Eckhart Ferencz–Szekfü Gyula: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. Budapest, 1915.

Vass 1980

Vass Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, 1980.

Velics–Kammerer 1886–1890

Velics Antal–Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Budapest, 1886–1890.

Wicker et al. 2001

Wicker Erika–Kustár Rozália–Horváth Attila: Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében (1990–1995). – *Archeologische Forschungen Komitat Bács-Kiskun* (1990–1995). *Cumania* 17 (2001) 33–126.

THE CHANGE OF THE LATE MEDIAEVAL NETWORK OF SETTLEMENTS IN THE AREA BETWEEN DUNAPATAJ AND SOLT ISTVÁN PÁNYA–SZABOLCS ROSTA

This study intends to describe and follow the changes of the system of settlements in late Middle Ages and the early modern era in the region of Dunavecse–Solt–Dunapataj in the Solt plain, which were barely researched at all earlier. (Fig. 1–2). Recently, geographical information methods have been used in research, then GIS has gradually developed into a complete system so it has turned out that it is perfect for the research of the history of the settlement in the period in question. What is more, it is no exaggeration to say that without GIS and its methods this kind of research cannot be done. The systematic and geographical informational handling of the data has facilitated not only the disclose of more discovery places but their archaeological survey has become more successful and faster than ever, thus more cost-effective as well (Fig. 3–4).

The outstanding results is shown by the number of villages identified from archaeological points of view as well, as the places of 15 villages with a church, completely unknown earlier, were found and surveyed in past years (Fig. 5).

The above results seem to prove that this method – the most ideal today – for the research of the system of settlements in late Middle Ages and the early modern era will fill the still existing gap in finding the medieval monuments if they are used in the entire county of Bács-Kiskun.

16. századi pénzlelet Soltról

A most ismertetésre kerülő pénzlelet meghatározására és jegyzékbe foglalására több mint egy évszázaddal ezelőtt, 1910-ben került sor. A kézzel írt leletjegyzék végén tett rövid megjegyzés szerint a lelet Saxlehner Kálmán budapesti lakos révén került a Magyar Nemzeti Múzeumba, aki szerint egyik alkalmazottjának családja találta.¹ A leletet a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában Harsányi Pál határozta meg, aki az Éremtár számára 42 db-ot, valamint a leletbejelentő számára 143 db-ot válogatott ki. Az éremtári leltárkönyvben a hat tételben beletárolt 42 pénz után az alábbi bejegyzés olvasható: „*Legéndi János hivatal szolgálja (Budapest, Lipót krt. 20.) ajándéka. Lehel Solt (Pest m.)*.” A pénzlelet tehát valószínűleg Legéndi János családjának solti földjén került napvilágra, de előkerülésének körülményeiről és elrejtésének módjáról nem maradt fenn egyéb adat. A lelet nagyobbik részét valószínűleg ezután visszaadhatták a találónak, bár erre sem sikerült adatot találni.

A leletről az első rövid híradás Harsányi Pál tollából a Numizmatikai Közlönyben jelent meg a lelet összetételének tömör ismertetésével.² A lelet feldolgozását az indokolja, hogy ennek pontos és részletes bemutatása mindeddig nem történt meg. Ugyancsak hiányzott a lelet jegyzékének közzététele, valamint a lelet pénzforgalmi és gazdaságtörténeti értékelése. Jelen munkával ezt a hiányt igyekszünk pótolni.

A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában végzett első meghatározás szerint a lelet 4420 db dénárt tartalmazott. Ebből az Éremtár kiválasztott és megtartott 42 db dénárveretet.³ A pénzlelet meghatározását és jegyzékét a Katalógusban ismertetjük.

A lelet összetételének pontos ismeretében mindenekelőtt az elrejtés, a pénzek földbe kerülésnek időpontját célszerű meghatározni. A solti lelet esetében a legutolsó kibocsátású veretek Miksa 1567. évi körmöcbányai dénárjai. Ezek szerint az 1567-ben záródó leletet legkorábban ennek az évnek a második felében vagy a következő év elején áshatták el. Nagyon valószínű, hogy későbbi elrejtés esetén 1567 utáni veretek is belekerültek volna.

A lelet mintegy hét évtizedet fog át, legkorábbi darabja II. Ulászló évszám nélküli dénárja a 15–16. század fordulójáról, legfiatalabb veretei pedig Miksa 1567-es évszámú dénárjai. A solti lelet a csaknem négy és fél ezres darabszámával a korszak jelentősebb nagyságrendű dénárleletei közé tartozik, melynek vázlatos összetétele a következő:

¹ MNM. ÉRT. Aktaszám: 215B/1910.

² Harsányi 1912, 18.

³ MNM. ÉT. ltsz.: 54B/1910.1–6.

Magyarország		Darabszám	%
II. Ulászló (1490–1516)	dénár	6	0,17
II. Lajos (1516–1526)	dénár	17	0,38
I. Ferdinánd (1526–1564)	dénár	4043	91,47
Miksa (1564–1576)	dénár	318	7,20
Korabeli hamisítvány	dénár	31	0,70
Erdély			
János Zsigmond (1540–1571)	dénár	5	0,11
Összesen:	dénár	4420	100,00

1. táblázat. A solti pénzlelet összetétele
Table 1. Composition of the coin hord from Solt

A lelet tartalmának áttekintése után kíséreljük meg az annak összetételéből levonható tanulságokat összefoglalni. A lelet azok közé a 16. századi leletek közé tartozik, amelyekben kisebb értékű magyar aprópénzek – jelen esetben kizárólag dénárok – találhatók. Néhány hasonló, csupán kisebb értékű ezüstpénzeket tartalmazó lelet összetételéből az időszakból az 1. táblázat mutatja.⁴

A soltihoz hasonló összetételű, a magyar aprópénzek túlsúlyát tükröző leletek főleg a Kelet-Dunántúlon, a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon – tehát a török hódoltsági területen – fordulnak elő a 16. század középső harmadában. Ezután a század végére az ilyen összetételű leletek száma drasztikusan lecsökkent.

A hasonló korú és összetételű leletekkel való összehasonlításból megállapítható, hogy ebben a leletben kizárólag dénárok fordulnak elő, a nagyobb értékű ezüst- vagy aranypénzek (tallérok, dukátok) és az aprópénzek (dénárok, obulusok) között közbülső helyet elfoglaló, középértékű ezüstpénzek (garasveretek) hiányoznak. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az aprópénzek szinte kizárólag magyar kibocsátású veretek, a leletben csupán öt erdélyi veretű dénár volt, idegen aprópénz nem fordult elő. Ilyen leletösszetétel, tehát a magyar dénárok dominanciája, illetve az idegen aprópénzek, garasvere-

⁴ A táblázatban szereplő pénzleletek adatai: Ecséd, Heves m.: MNM. ÉRT. 194/1882; Szederkény, Baranya m.: MNM. ÉT. 108/1963; Tiszakécske, Bács-Kiskun m. (Huszár 1949–1950, 57); Endrefalva, Nógrád m. (Huszár 1965–1966, 93); Nagytótfalu, Baranya vm.: MNM. ÉRT. 363/1899; Erdőtelek-Pusztatenk, Heves vm.: MNM. ÉRT. 101B/1910 (Harsányi 1912, 18); Hajdúböszörmény, Hajdú-Bihar m. (H. Fekete 1951–1952, 71–72); Fajsz-Ösztróvár, Bács-Kiskun m. (Gedai 1967–1968, 105); Hatvan, Heves m. (Gedai 1963–1964, 97); Makkoshotyka, Borsod-Abaúj-Zemplén m. (Gedai 1975–1976, 107); Nagyszékely, Tolna m. (Gaál–Tamásy 1991–1992, 233); Kunhegyes, Jász-Nagykun-Szolnok m. (Tálas 1990, 222–226); Tiszakeszi, Borsod-Abaúj-Zemplén m. (Király 1959–1960, 76); Boldva, Borsod m.: MNM. ÉT. 104B/1917; Drégelypalánk, Nógrád m. (Huszár 1965–1966a, 93); Lövépetri, Szabolcs-Szatmár m. (Király 1963–1964, 96); Kiskunhalas-Alsószállás, Bács-Kiskun m. (V. Székely 1991–1992, 233); Solt, Bács-Kiskun m.: MNM. ÉRT. 215B/1910 (Harsányi 1912b, 18); Érsekvadkert, Nógrád m. (Király 1961–1962, 93); Ismeretlen (Gedai 1973–1974, 97).

tek hiánya vagy csekély jelenléte főleg az ország középső részén, a hódoltsági területen földbe került éremleletekre jellemző.⁵ Ez a jelenség az egykorú pénzforgalmi viszonyok ismeretében teljesen érthető. Ugyanakkor az a körülmény sem hagyható figyelmen kívül, hogy ezeknek a leleteknek az esetében ma már nem dönthető el, hogy összetételük a tulajdonosuk tudatos tevékenysége vagy más kényszerítő körülmény hatására alakult így.

1526 után, II. Lajos halálát követően, a kettős királyválasztás eredményeként mind I. Ferdinánd, mind Szapolyai János nevére folyt pénzverés. Ez a párhuzamos pénzkibocsátás csak 1540-ben, János király halálával szűnt meg. Ebben az időszakban a pénzverés még lényegében csaknem változatlan formában zajlott, a pénzrendszer is azonos volt. Mindkét uralkodó nevére hasonló címletű (aranyforint, garas, dénár, obulus) és hasonló éremképű (címeres előlap, madonnás hátlap) pénzek készültek.

Annak ellenére, hogy a kettős királyság idején Ferdinánd és János dénárjait közel azonos pénzláb alapján verték,⁶ Ferdinánd rendeletekkel tiltotta területén János pénzeinek használatát.⁷ A tiltás mögött valójában politikai okok húzódtak meg. János király dénárverése egyébként sem volt számottevő, elsősorban uralkodásának első éveiben készült nagyobb mennyiség, amely azonban korántsem játszott nagy szerepet a pénzforgalomban.⁸ Az 1527–1550 közötti időszak éremleleteiben János király dénárjainak részesedése mindössze 1%,⁹ így semmi meglepő sincs abban, hogy a solti leletben János király dénárja nem fordult elő. János halála után fiát, János Zsigmondot is magyar királlyá választották, de nem koronázták meg. A kiskorú uralkodó helyett a hatalmat az özvegy királyné, Izabella gyakorolta az ország keleti felében. A János Zsigmond nevére történő tényleges erdélyi pénzverésre csak 1556-ban, Ferdinánd hadainak kivonulását, illetve Izabella és a fia visszatérését követően került sor, miután az országgyűlés fia nagykorúságáig Izabellára ruházta át a királyi jogokat.¹⁰ Ekkor indult meg Nagybányán is az aranyforintok, dénárok és obulusok verése János Zsigmond nevére. Az aprópénzek teljesen az egykori Ferdinánd-denárok mintáját követték.¹¹ A solti leletben 1556-os és 1557-es évszámmal bukkant fel a nagybányai pénzverdéből származó dénár. János Zsig-

⁵ Az 1. táblázatban említett leletek mellett még néhány példa: Császártöltés, Bács-Kiskun m. (Huszár 1942, 66); Lakócsa-Pulkovapuszta, Somogy m. (Huszár 1933–1934, 98); Nógrádszakál, Nógrád m. (Gedai 1977–1978, 127); Ada, Bács-Bodrog vm.: MNM.ÉT. 298B/1916; Decs-Etepuszta, Tolna m. (Gedai 1969–1970, 82; Parádi 1970, 223–235); Ecseg, Nógrád m. (Harsányi 1912a, 18); Ond, Zemplén vm.: MNM. ÉRT. 194B/1912; Uraj (= Ózd), Borsod vm.: MNM. ÉRT. 419/1904; Nógrádverőce, Nógrád m.: MNM. ÉT. 261/1934, 153/1949 (Huszár 1959–1960, 75); Bükkösd, Baranya m. (Huszár 1943, 69); Csereszegtomaj, Veszprém vm.: MNM. ÉRT. 44/1901.

⁶ Ferdinánd aprópénzeinek pénzlába: Harkó 1912, 32, 40; Huszár 1975, 46. János király dénárjainak pénzlába: Huszár 1951–1952, 36. j.

⁷ Áldássy 1904, 1–3.

⁸ Istványi 1939–1940, 41–42; Huszár 1951–1952.

⁹ V. Székely 1991, 182.

¹⁰ Huszár 1995, 10–11.

¹¹ Uo., 22.

Lelőhely	Záróév	I. Mátyás	II. Ulászló	II. Lajos	János	I. Ferdinánd	Miksa	Rudolf	Egyéb	Összes
Ecséd	1542		2	3		1557				1562
Szederkény	1542	14	23	31		1069				1137
Tiszaécscse	1542		1	1		51				53
Endrefalva	1545			2		816			32	850
Nagyótfalu	1549			1		179				180
Erdőtelek	1549			4		1186				1190
Hajdúböszörmény	1549	2	2	6		125				135
Fajsz	1551	1		1	1	1012			2	1017
Hatvan	1553			1		781				782
Makkoshotyka	1554	251	538	453	1	2522			2	3766
Nagyszékely	1557			12		3148			128	3288
Kunhegyes	1561		1	5		1342			1	1349
Tiszakeszi	1562	1	1	2		2406			5	2415
Boldva	1563	364	472	287		37			1	1161
Drégelypalánk	1564			2		50				52
Lövöpetri	1565		1	16	1	2317	27		27	2389
Kiskunhalas	1567			2		266	63			331
Solt	1567		6	17		4043	318		36	4420
Érsekvadkert	1589		1	3		102	82	143	15	346
Ismeretlen	1590			4		1588	1240	628		3460

2. táblázat. A korszakból származó néhány, kisebb értékű ezüstpénzeket tartalmazó éremlelet összetétele

Table 2. The finds with some low value silver coins from the era

mond erdélyi aprópénzeinek hasonlóan csekély előfordulása más egykorú leleteknél is megfigyelhető.

A korabeli országgyűlési végzések között gyakran bukkan fel az a határozat, hogy a jó magyar pénz a korábbi uralkodók pénzeivel együtt forogjon.¹² Huszár Lajos mutatott rá arra, hogy a határozat célja a régebben vert körmöci dénárok elfogadtatása és forgalomban tartása volt, mivel ezeket az új veretekre jellemző fehérség hiánya miatt, s egyben védekezésként az egyre nagyobb tömegű hamis veretekkel szemben, bizalmatlanul fogadták a forgalomban.¹³ Ez a kortársi bizalmatlanság az egykorú leletek összetételén végigtekintve nem mondható általánosnak, mivel a 16. század második negyedében záródó leletek dénárjainak több mint felét I. Mátyás és II. Ulászló veretei alkotják.¹⁴ Az éremleletekben elfoglalt részesedésük – nem utolsósorban Ferdinánd intenzív dénár-

¹² Huszár 1975, 15, 154, 19. j.

¹³ Uo., 15–16.

¹⁴ V. Székely 1991, 183.

verésének hatására – a 16. század közepétől fokozatosan csökkent. Talán ezzel is magyarázható, hogy a solti lelet pénzeinek döntő többségét I. Ferdinánd és utódja, Miksa veretei alkották.

Kibocsátók szempontjából, illetve a lelet darabjainak időbeli megoszlását tekintve szembevetendő, hogy a lelet döntő többsége (91,5%) I. Ferdinánd korából származik és az évenkénti megoszlás főleg az elrejtés előtti években csúcsosodik. Meglehetősen kevés II. Ulászló és II. Lajos vereteinek aránya.

II. Ulászló pénzverése lényegében elődje, Mátyás nyomdokain haladt. A korszak legfontosabb pénzverdéje Körmöcbánya volt, ahol garast, dénárt és obulust egyaránt vertek. Néhány kisebb nagyságrendű nagybányai kibocsátástól eltekintve az ezüstpénzverés Körmöcbányára korlátozódott. II. Ulászló ezüstpénzverése két nagy csoportra osztható. Az elsőt 1490-től 1503-ig az évszám nélküli, a másodikat 1503–1516 között az évszámos veretek alkotják. A sort II. Ulászló évszám nélküli körmöcbányai dénárja indítja, az évszámok is kivétel nélkül a körmöcbányai verdéből kerültek ki. Magyarországon először 1499-ben fordul elő évszám egy tallérszerű vereten (*guldireren*), majd 1503-tól a forgalmi pénzekben is szerepel. A körmöci vereteken 1508-ig a K–H, majd 1508-tól a K–G jegy fordul elő. Thurzó Jánost, aki 1508-ban meghalt, György fia követte a kamaragrófi tisztségben.

Nem sokkal magasabb a következő évtized, II. Lajos korának aránya sem, a 17 dénár a lelet magyar pénzeinek alig 0,4 %-át teszi ki. A II. Lajos-kori dénárok kizárólag az ún. *antiqua moneta*, azaz a jó minőségű pénzek sorából kerültek ki, míg az 1521–1525 közötti pénzrontás éveiben vert *nova moneta*ból egyetlen darab sem fordul elő a leletben. II. Lajos pénzeinek többségét Körmöcbányán verték, ezen kívül csak egy-egy kassai és visegrádi veret volt. A korszak meglehetősen zilált politikai viszonyainak pénztörténeti lecsapódása az a tény, hogy 1527-ben három magyar uralkodó nevére is vertek pénzt. Egyrészt még készült ezzel az évszámmal úgynevezett posztumus veret az 1526 augusztusában meghalt II. Lajos nevével Körmöcbányán és Kassán,¹⁵ másrészt a még ebben az évben megválasztott két új király nevére is ugyanitt.¹⁶

A lelet magyar pénzeinek túlnyomó többségét I. Ferdinánd dénárjai alkotják. Ezek szinte kizárólag a körmöcbányai verdéből kerültek ki. A más verdéből származó dénárok aránya elenyészően csekély. A század igazi aprópénze az ezüstdénár volt. I. Ferdinánd dénárverése uralkodása alatt mindvégig folyamatosan zajlott. Ferdinánd dénárjai elődei madonnás dénárjainak mintáját követték. Az évenként változó mennyiségben, de mindenképpen jelentős nagyságrendben kibocsátott dénárok egyre nagyobb szerepet játszottak a hazai aprópénzforgalomban, amit az 1530-as éveket követően záródó leletekben megfigyelhető növekvő számarányuk is bizonyít. Míg az 1541 és 1550 közötti záródó leletek magyar dénárjainak csaknem kétharmada származik I. Ferdinánd

¹⁵ H. 841; P. 255-18, 255-23, 255-24.

¹⁶ János veretei: H. 881, 883; P. 265-3, 265-14, 266, 267; Ferdinánd veretei: H. 935.

korából,¹⁷ addig a solti leletben a Ferdinánd-dénárok aránya 91,5 % volt. Megjegyzendő egyébként, hogy vannak más egykorú leletek is, amelyekben a magyar pénzek kibocsátók szerinti összetétele igen közel áll a solti lelethez. Így például I. Ferdinánd vereteinek aránya az ecsédi leletben 99,4%, a szederkényiben 93,4%, az erdőtelekiben 99,7% és az endrefalvaiban 99,8%.¹⁸ Úgy tűnik, hogy ezek a leletek – melyek egyébként csaknem kizárólag I. Ferdinánd, illetve utódja, I. Miksa dénárjaiból állnak – a soltihoz hasonlóan nem hosszú időn keresztül, folyamatosan összegyűjtött pénzmennyiségek, hanem inkább a lelet záródása előtti években forgalomban lévő pénztömeg egy részét képviselik és ennek összetételét tükrözik.

Ferdinánd korában a legjelentősebb pénzverde a körmöcbányai volt. A solti lelet Ferdinánd-dénárjainak 99,8%-a innen került ki. A körmöcbányai mellett a többi pénzverde részesedése elenyésző: Nagybánya 12 db, Nagyszeben 7 db, Kassa és Szomolnok 1-1 db. I. Ferdinánd dénárverése uralkodása alatt mindvégig folyamatos volt. Az évenként változó mennyiségben, de mindenképpen jelentős nagyságrendben kibocsátott dénárok egyre nagyobb szerepet játszottak a hazai aprópénzforgalomban, amit az 1530-as éveket követően földbe került leletekben elfoglalt növekvő számarányuk is bizonyít.¹⁹

A lelet dénárjainak évenkénti megoszlásából megállapítható, hogy az 1540–1550-es évtized fordulóján mutatkozó első tetőzést követően az 1550-es évek végére a darabszám kissé visszaesett, majd az 1560-as évek első felében tetőzött. A lelet pénzeinek jelentős része a záródást megelőző évtizedből származik, hasonlóan több más egykorú lelethez. Ez az eloszlás is azt a feltételezést erősíti meg, hogy a dénárokat nem hosszú időn keresztül gyűjtötte össze tulajdonosuk, hanem az éremanyag inkább az elrejtés előtti évek, évtized pénzforgalmát tükrözi.²⁰

A törvényes kibocsátású, valódi dénárok mellett a solti leletben 31 db egykorú, I. Ferdinánd és Miksa körmöcbányai dénárjainak mintájára készült hamisítvány is volt. A hamis pénzek mennyisége a solti leletben viszonylag alacsony, még 1%-ot sem tesz ki. A 16. század, és annak is főleg az első fele a magyarországi pénzhamisítás virágkora volt. Az egykorú politikai viszonyok kedvező lehetőséget teremtettek a hamispénzverés fellendülésének, mivel a kettős királyság idején egyik uralkodónak sem állt érdekében – s lehetősége sem nagyon volt –, hogy erélyesebben fellépjen a hamispénzverő főurakkal szemben. A változó és bizonytalan politikai helyzetet, a királyi hatalom gyengeségét kihasználva az ország minden területén, de főleg a felvidéki és északkelet-magyarországi várakban virágzott a pénzhamisítás.²¹ Ez a tevékenység nem utolsósorban jelentős anya-

¹⁷ V. Székely 1991, 185, VI. táblázat.

¹⁸ Vö. 2. táblázat.

¹⁹ V. Székely 1991, 185, VI. táblázat.

²⁰ Hasonló következtetés levonását sugallják a 16–17. század fordulóján, a tizenöt éves háború időszakában földbe került leletek is, lásd V. Székely 1995–1996, 27.

²¹ A 16. századi magyarországi pénzhamisításnak gazdag irodalma van. Itt csupán az alábbi, témánk szempontjából legfontosabbakra hívjuk fel a figyelmet: Gálócsi 1905, 90; Harsányi 1914, 13–14; Bohdanecz-

gi haszonnal járt, hiszen a silány ötvözetből vagy nagyon gyakran rézből vert dénárok vékony ezüstréteggel befuttatva mint teljes értékű veretek kerültek a pénzforgalomba. A használat során gyorsan lekopó ezüstoffátol alól előtűnő, nemesfémek csak alig vagy szinte egyáltalán nem tartalmazó hamisítványok joggal váltották ki a kortársak felháborodását. A hamis pénzek elterjedését és forgalmát mutatják az éremleletek is, melyek között szinte alig van olyan, amelyben a törvényes kibocsátású dénárok mellett elő ne fordulnának hamis veretek is. A század első felében főleg I. Ferdinánd, de később Miksa és Rudolf dénárjait is hamisították. Az illegális, hamis vereteket a silányabb anyaguk mellett a primitívebb verési technika, a durvább vésetű rajz, a hibás vagy zavaros körirat jellemzi. A gyakorlott vésnök vagy ötvös által készített verőtővel vert, csaknem hibátlan rajzú példányokon át az értelmetlen köriratú, primitív rajzú darabokig, az úgynevezett kovácshamisítványokig a hamis dénárok szinte teljes skáláját fel lehet állítani.

A pénzhamisítás nagy károkat okozott a pénzforgalomban, ahol egyrészt bizalmatlanságot váltott ki a régebbi kibocsátású törvényes veretekkel szemben, másrészt közvetve hozzájárult a külföldi aprópénzek hazai elterjedéséhez. Az országban forgó nagy mennyiségű hamis pénz volt az egyik fő oka, hogy az osztrák tartományokban igyekeztek a magyar dénár forgalmát visszaszorítani. A magyar országgyűléseken gyakran felvetődő probléma volt a magyar aprópénz forgalmának akadálytalan biztosítása az osztrák tartományokban, ez a törekvés azonban a sok hamisítvány miatt az ausztriai rendeknél erős ellenállást váltott ki és nem vezetett eredményre.²² A 16. század elején elburjánzó hamispénzverés első csökkenése a János király halála után erősebben fellépő I. Ferdinánd intézkedései nyomán következett be.

A magyar aprópénz ausztriai forgalmának biztosítása a 16. század második felében sem volt akadálytalan. A rendek hiába kérték a magyar dénárok osztrák forgalmához az uralkodó hivatalos engedélyét, azt nem tudták megszerezni.²³ Ha a rendeknek hivatalosan nem is sikerült elérni a magyar aprópénz akadálytalan és teljes értékben történő forgalmazását az osztrák tartományokban, azok mégis bekerültek az ottani pénzforgalomba. Ennek ellensúlyozására osztrák részről a magyar dénárok forgalmának időbeli korlátozásával és értékük leszállításával próbálkoztak.²⁴ Újabb kutatási eredmények szerint a magyar dénár forgalma Alsó-Ausztriában, Stájerországban és Görzben az eddig feltételezettnél nagyobb arányú volt, sőt Görzön keresztül még Észak-Itáliába is eljutott.²⁵

A fenti adatok alapján a solti lelet összértéke átszámítva az elrejtés körüli években, tehát az 1560-as évek végén kb. 44 magyar (kamarai) forint volt. A vásárlóerő és a kora-

ky 1935–1936, 48–58; Ambrus 1936; Leszih 1941, 49–54; Probszt 1963–1964, 52–58; Huszár 1969, 80–87; Kahler 1971, 84–91; Kahler 1975–1976, 53–56; Gaál 2006, 105–132.

²² Harkó 1912, 32, 34, 38–39; Huszár 1975, 16.

²³ Huszár 1975, 30.

²⁴ Uo.

²⁵ Buza 1996, 89–98.

beli árak érzékeltetésére összehasonlításul csupán két adatot idézünk: egy szarvasmarha ára a század vége felé 11 forint körül volt, egy hektoliter bor ára 3,5 forint körül mozgott.²⁶ A solti leletnek megfelelő mennyiségű készpénzzel hozzávetőleg 4 szarvasmarhát vagy 12,5 hektoliter bort lehetett vásárolni.

Sok más egykorú éremlelethez hasonlóan a solti lelet esetében is lehetetlen ma már az egykori tulajdonos személyét vagy pontos társadalmi hovatartozását kideríteni. Nem nyújtanak ehhez segítséget a lelet előkerülési körülményeiről, a lelőhelyről rendelkezésünkre álló szükségű adatok sem. Nem tudjuk, hogy egykor a valószínűleg edényben elhelyezett pénzeket a településen belül vagy a lakóhelytől távol, a település határában ásták-e földbe. A lelőhely az eddig ismert adatok alapján az egykori Solt település területére vagy környékére lokalizálható.

A környék történetében a 16. század folyamán jelentős változások zajlottak le. A Duna–Tisza köze 1541 után, Buda megszállását követően került török uralom alá. A Duna bal parti területe, Kalocsa és Solt környéke a hódítást követő években megszervezett szegedi szandzsák egyik kisebb egységéként létrehozott kalocsai náhije része lett. A törökök az első adóösszeírást valószínűleg 1544-ben készítették el, de ennek csak későbbi, 1548-ban átírt változata maradt meg. A kalocsai náhije az Apostag–Kecel–Érsekcsanád által határolt félkörön belül fekvő területeket foglalta magában, tehát nagyjából lefedte az egykori Solt szék területének nagy részét is.²⁷ Jelentősebb közigazgatási változás 1560-ban következett be, amikor Solt és Pataj mezővárosok, valamint a környező falvak területéből megalakították a solti náhijét. Ez az új közigazgatási egység a Duna bal partján az Apostag–Máriaháza–Tétetlen–Szentimre–Szentdemeter–Réztelek–Karácson–Inám–Géder–Ordas településekkel határolt területeket foglalta magában, de idecsatolták Akasztó, Tabdi és Ács falvakat is.²⁸ Az új náhije megszervezésével – egy megalapozottnak tűnő feltételezés szerint – a szentkirályi és a solti török palánkvár ellátását szerették volna biztosítani.²⁹ Ez utóbbi erősítést 1555-ben és 1597-ben a magyar források is megemlítik.³⁰ 1570-ben és 1578-ban újabb kiigazítások és átcsatolások érintették a solti náhije területét.³¹ A török hódoltsági területen élőknek nemcsak a török, hanem a magyar világi és egyházi birtokosaiknak is kellett adót fizetni, melyet legtöbbször az egri vár katonái szedtek be.³²

A solti náhije legjelentősebb települése Solt mezőváros volt, ahol 1548-ban 118, 1553-ban 158, 1560-ban 168, 1570-ben 179, 1578-ban 176 adófizetőt vettek szám-

²⁶ Szakály 1983, 584.

²⁷ Vass 1980, 24–25.

²⁸ Uo., 26.

²⁹ Uo., 26–27.

³⁰ Csorba 1974, 213; Vass 1980, 26–27. Tolnai 2011 adattárában a solti palánk nem szerepel.

³¹ Csorba 2000, 160.

³² Vass 1980, 64–67. A kettős adóztatásról általános áttekintést ad Szakály 1981, a *dica*- és *dézsma*jegyzékek közreadása Szakály 1995.

ba.³³ Solt környékén 1560-ban még a következő lakott falvakat vették fel az összeírásba: Révfalu, Kál, Vejte, Bojár, Ölle. Ezek közül Révfalu volt a legnépesebb, ahol 1560-ban 77, 1570-ben 75 adófizetőt írtak össze.³⁴ Konkrét adatok hiányában nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a pénzlelet az egykori Solt mezővárossal nyugatról szomszédos Révfalu határában került földbe. Az itt élők gazdálkodására, jövedelmi viszonyaira az adóösszeírások feljegyzései alapján lehet következtetni. Solt környékén ekkoriban az állattartás és a szőlőművelés volt a legfontosabb jövedelemforrás, de a növény-, valamint a gyümölcsstermesztés és a méhészet is jelentős volt.³⁵

A solti lelet összetétele, értéke és a feltételezett lelőhely környékének fentebb vázolt története alapján joggal valószínűsíthető, hogy a lelet egykori tulajdonosának és elrejtőjének személyében helyi lakost, esetleg a szomszédos Révfalu egyik lakóját kell keresnünk.³⁶ Nem kizárt, hogy az elrejtett lelet az illetőnek csak a pillanatnyilag meglévő készpénzét jelenti és vagyonának többi része áruban, terményben, élő állatban, ékszerben vagy más nemesfém tárgyakban volt, sőt másnak kölcsönadott pénze is lehetett.

Az egykori tulajdonos személyének ismeretlensége és az igen hézagos történeti adatok miatt az elrejtés konkrét oka ma már nem állapítható meg. Az 1568-ban megkötött drinápolyi béke a hódoltság lakosainak egy időre nyugalmat teremtett, de a korszak zavaros közállapotai, a személyi és vagyonbiztonság hiánya, a török hódítók és a végvári magyar katonák sarcolása, rajtaütése, garázdálkodása mindennapos volt. A gyors menekülésre kényszerült, rabságba hurcolt vagy járvány áldozatául esett lakosoknak gyakran nem volt többé lehetőségük a földbe elásott, elrejtett készpénznek és értéktárgyaknak újbóli megkeresésére, amit a felszínre kerülő, nagyszámú 16. századi pénzlelet bizonyít. Ezek sorába tartozik a most ismertetett solti lelet is.

Irodalom

Ambrus 1936

Ambrus Béla: *Egykorú hamis denárlelet Kisterenyén. I. Ferdinánd pénzpolitikája*. Salgótarján, 1936. (Salgótarjáni Könyvek 5.)

Áldássy 1904

Áldássy Antal: I. Ferdinánd 1529-iki pénzrendelete. *Numizmatikai Közöny* 3 (1904) 1–3.

Bohdaneczky 1935–1936

Bohdaneczky Imre: A pénzhamisítás Magyarországon a középkorban. *Numizmatikai Közöny* 34–35 (1935–1936) 48–58.

³³ Vass 1980, 172–173; kissé eltérő adatokkal Csorba 2000, 177.

³⁴ Vass 1980, 171.

³⁵ Uo., 68–75; Csorba 2000, 170–171.

³⁶ Hasonló megállapításra jutott Parádi Nándor is a középkori pénzleletes cserépedényekben talált készpénzmennyiségek vizsgálata alapján (Parádi 1963, 219–221).

Buza 1996

Buza János: A magyar denár kivitele Észak-Itáliába a XVI. század közepén. In: *A numizmatika és a társtudományok*. II. Szerk.: Krankovics Ilona. Debrecen, 1996, 89–98.

Csorba 1974

Csorba Csaba: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1972 (1974) 177–236.

Csorba 2000

Csorba György: A kalocsai és a solti náhije az 1570. évi szandzsákösszeírás alapján. In: *Kalocsa történetéből*. Szerk.: Koszta László. Kalocsa, 2000, 157–207.

H. Fekete 1951–1952

H. Fekete Péter: Hajdúböszörményi denárlelet. *Numizmatikai Közlöny* 50–51 (1951–1952) 71–72.

Gaál 2006

Gaál Attila: Falusi pénzhamisító műhelyek emlékanyaga a Tolna megyei Tevel és Bonyhád-varasd határából. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 28 (2006) 105–132.

Gaál–Tamásy 1991–1992

Gaál Attila–Tamásy Gábor: Nagyszékely. *Numizmatikai Közlöny* 90–91 (1991–1992) 233.

Gálócsi 1905

Gálócsi Zoltán: XVI. századi magyar pénzek hamisítványai. *Numizmatikai Közlöny* 4 (1905) 90.

Gedai 1963–1964

Gedai István: Hatvan. *Numizmatikai Közlöny* 62–63 (1963–1964) 97.

Gedai 1967–1968

Gedai István: Fajsz-Ösztövér. *Numizmatikai Közlöny* 66–67 (1967–1968) 105.

Gedai 1969–1970

Gedai István: Decs-Etepuszta. *Numizmatikai Közlöny* 68–69 (1969–1970) 82.

Gedai 1973–1974

Gedai István: Ismeretlen. *Numizmatikai Közlöny* 72–73 (1973–1974) 97.

Gedai 1975–1976

Gedai István: Makkoshotyka. *Numizmatikai Közlöny* 74–75 (1975–1976) 127.

Gedai 1977–1978

Gedai István: Nógrádszakál. *Numizmatikai Közlöny* 76–77 (1977–1978) 127.

Harkó 1912

Harkó Gyula: A pénz története Magyarországon 1526–1608. Kolozsvár, 1912. (Kolozsvári Értekezések a Magyar Művelődéstörténelem Köréből 2.)

Harsányi 1912

Harsányi Pál: Erdőtelek-Pusztatenk. *Numizmatikai Közlöny* 11 (1912) 18.

Harsányi 1912a

Harsányi Pál: Ecseg. *Numizmatikai Közlöny* 11 (1912) 18.

Harsányi 1912b

Harsányi Pál: Solt. *Numizmatikai Közlöny* 11 (1912) 19.

Harsányi 1914

Harsányi Pál: Pénzhamisító műhely maradványai. *Numizmatikai Közlöny* 13 (1914) 13–14.

Huszár 1933–1934

Huszár Lajos: Pulkova-pusztá. *Numizmatikai Közlöny* 32–33 (1933–1934) 98.

Huszár 1942

Huszár Lajos: Császártöltés. *Numizmatikai Közlöny* 41 (1942) 66.

Huszár 1943

Huszár Lajos: Bükkösd. *Numizmatikai Közlöny* 42 (1943) 69.

Huszár 1949–1950

Huszár Lajos: Újkécske. *Numizmatikai Közlöny* 48–49 (1949–1950) 57.

Huszár 1951–1952

Huszár Lajos: János király denárai. *Numizmatikai Közlöny* 50–51 (1951–1952) 38–47.

Huszár 1959–1960

Huszár Lajos: Nógrádverőce. *Numizmatikai Közlöny* 58–59 (1959–1960) 75.

Huszár 1965–1966

Huszár Lajos: Endrefalva. *Numizmatikai Közlöny* 64–65 (1965–1966) 93.

Huszár 1965–1966a

Huszár Lajos: Drégelypalánk. *Numizmatikai Közlöny* 64–65 (1965–1966) 93.

Huszár 1969

Huszár Lajos: Magyar várak, mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században. *Műemlékvédelem* 13/2 (1969):2, 80–87.

Huszár 1975

Huszár Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei. Corpus Nummorum Hungariae. III/1.* Budapest, 1975.

Huszár 1979

Huszár, Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute.* Budapest–München, 1979.

Huszár 1995

Huszár Lajos: *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése.* Budapest, 1995.

Istványi 1939–1940

Istványi Géza: János király levele a pénzverésről. *Numizmatikai Közlöny* 38–39 (1939–1940) 41–42.

Kahler 1971

Kahler Frigyes: Pénzhamisítás Magyarországon a XVI. században. *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* 1971, 84–95.

Kahler 1975–1976

Kahler Frigyes: A XVI. századi pénzhamisítás kérdéséhez. *Numizmatikai Közlöny* 74–75 (1975–1976) 53–56.

Király 1959–1960

Király Ferenc: Tiszakeszi. *Numizmatikai Közlöny* 58–59 (1959–1960) 76.

Király 1961–1962

Király Ferenc: Érsekvadkert. *Numizmatikai Közlöny* 60–61 (1961–1962) 93.

Király 1963–1964

Király Ferenc: Lövőpetri. *Numizmatikai Közlöny* 62–63 (1963–1964) 96.

Leszih 1941

Leszih Andor: A szuhogyi csorbakői vár XVI. századbeli pénzhamisító műhelye. *Numizmatikai Közlöny* 40 (1941) 49–54.

Parádi 1963

Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. *Archaeológiai Értesítő* 90 (1963) 205–251.

Parádi 1970

Parádi Nándor: Az etei XVI. századi kincslelet. *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1 (1970) 223–236.

Pohl 1982

Pohl, Artur: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540*. Budapest–Graz, 1982.

Probszt 1963–1964

Probszt, Günther: Ungarische Münzfälschungen des 16. Jahrhunderts. *Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien* 13 (1963–1964) 52–58.

Réthy 1907

Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. II. Vegyesházi királyok kora*. Budapest, 1907.

Szakály 1981

Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.

Szakály 1983

Szakály Ferenc: Török megszállás alatt (1543–1686). In: *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983, 535–737.

Szakály 1995

Pest-Pilis-Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Közreadja Szakály Ferenc. Budapest, 1995. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 1.)

Tálas 1990

Tálas László: Újabb XVI. századi éremkincsleletek Szolnok megyéből. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 7 (1990) 213–229.

Tolnai 2011

Tolnai Gergely: *Palánkvárak Magyarországon*. Budapest, 2011. (Opitz Archaeologica 4.)

V. Székely 1991

V. Székely György: Hunyadi Mátyás Madonnás denárai a pénzforgalomban. *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* 1981–1982 (1991) 177–190.

V. Székely 1991–1992

V. Székely György: Kiskunhalas-Alsószállás. *Numizmatikai Közlöny* 90–91 (1991–1992) 233.

V. Székely 1995–1996

V. Székely György: A tizenöt éves háború éremleleteinek gazdaság- és társadalomtörténeti elemzése. *Numizmatikai Közlöny* 94–95 (1995–1996) 27–31.

Vass 1980

Vass Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, 1980. (Kalocsai Múzeumi Dolgozatok 4.)

Katalógus³⁷

MAGYARORSZÁG (királyság)

II. Ulászló (1490–1516)

Körmöcbánya/Kremnitz/Kremnica

1. CNH. II. 272B., H. 807., P. 242-1.	K – H	év n.	1 db
2. CNH. II. 277-278., H. 811., P. 253-3.	K – H	1504	1 db
Megj.: a 4-es szám alul nyitott nyolcas formájú.			
3. CNH. II. 277-278., H. 811., P. 253-3.	K – H	1505	1 db
4. CNH. II. 277-278., H. 811., P. 253-3.	K – H	1507	1 db
5. CNH. II. 277-278., H. 811., P. 253-3.	K – H	1508	1 db
6. CNH. II. 277-278., H. 811., P. 253-3.	K – H	1509	1 db
7. CNH. II. 277-278., H. 811., P. 253-4.	K – G	1510	1 db

II. Lajos (1516–1526)

Körmöcbánya/Kremnitz/Kremnica

8. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-2.	K – A	1520	3 db
9. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-2.	K – A	1521	1 db
10. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-18.	K – A	1526	2 db
11. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-19.	K – B	1525	1 db
12. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-19.	K – B	1526	2 db
13. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-20.	K – IB	1525	2 db
14. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-20.	K – IB	1526	1 db
15. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-1.	K – G	1517	1 db
16. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-1.	K – G	1518	1 db
17. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-38.	L – K	1527	1 db

Kassa/Kaschau/Kosice

18. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-24.	C – lilium	1527	1 db
---	------------	------	------

Visegrád

19. CNH. II. 306A., H. 841., P. 255-11.	A – V/HK	1526	1 db
---	----------	------	------

³⁷ A pénzek meghatározásánál használt rövidítések: CNH. II. = Réthy 1907; H. = Huszár 1979; HE. = Huszár 1995; P. = Pohl 1982, CNH. III. = Huszár 1975.

I. Ferdinánd (1526–1564)

Körmöcbánya/Kremnitz/Kremnica

20. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1527	1 db
21. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1528	42 db
22. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1529	22 db
23. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1530	4 db
24. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1531	17 db
25. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1532	15 db
26. CNH. III. 40., H. 935.	N – B	1532	2 db
Megj.: Valószínűleg téves olvasás a K – B verdejegy helyett.			
27. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1533	6 db
28. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1534	24 db
29. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1535	39 db
30. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1536	69 db
31. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1537	45 db
32. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1538	43 db
33. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1539	58 db
34. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1540	61 db
35. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1541	59 db
36. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1542	58 db
37. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1543	82 db
38. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1544	61 db
39. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1545	96 db
40. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1546	96 db
41. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1547	145 db
42. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1548	108 db
43. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1549	158 db
44. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1550	168 db
45. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1551	141 db
46. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1552	195 db
47. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1553	140 db
48. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1554	141 db
49. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1555	114 db
50. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1556	137 db
51. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1557	176 db
52. CNH. III. 40., H. 935.	K – B	1558	178 db
53. CNH. III. 41., H. 936.	K – B	1559	133 db
54. CNH. III. 41., H. 936.	K – B	1560	110 db
55. CNH. III. 41., H. 936.	K – B	1561	152 db
56. CNH. III. 41., H. 936.	K – B	1562	219 db

57. CNH. III. 41., H. 936., de évszám utolsó számjegye fordított	K – B	156Z	5 db
Megj.: ltsz.: 54B/1910.3. A beletározott négy példány ma már nem található.			
58. CNH. III. 41., H. 936.	K – B	1563	250 db
59. CNH. III. 41., H. 936.	K – B	1564	283 db
60. CNH. III. 41., H. 936.	K – B	1565	162 db

Kassa/Kaschau/Kosice

61. CNH. III. 48., H. 943.	C – lilium	1527	1 db
----------------------------	------------	------	------

Nagyszeben/Hermannstadt/Sibiu

62. CNH. III. 53., H. 948.	H – P	1552	7 db
----------------------------	-------	------	------

Nagybánya/Grossneustadt/Baia Mare

63. CNH. III. 58., H. 953.	N – C	1554	7 db
64. CNH. III. 58., H. 953.	N – C	1555	4 db
65. CNH. III. 58., H. 953.	N – C	1556	1 db

Szomolnok/Schmölnitz/Smolnik

66. CNH. III. 63., H. 959.	S – A	1532	1 db
----------------------------	-------	------	------

Miksa (1564–1576)

Körmöcbánya/Kremnitz/Kremnica

67. CNH. III. 94., H. 992.	K – B	1565	147 db
68. CNH. III. 94., H. 992.	K – B	1566	158 db
69. CNH. III. 94., H. 992.	K – B	1567	13 db
70. I. Ferdinánd elvert dénárok	K – B	év ?	4 db

Megj.: ltsz.: 54B/1910.1.

71. I. Ferdinánd vagy Miksa egy lapú dénárok	K – B	év ?	2 db
--	-------	------	------

Megj.: ltsz.: 54B/1910.2.

72. I. Ferdinánd és Miksa egykorú hamisítványok			31 db
---	--	--	-------

Megj.: ltsz.: 54B/1910.4. A beletározott 28 példány ma már nem található.

ERDÉLY (fejedelemség)

János Zsigmond és Izabella (1540–1559)

Nagybánya/Grossneustadt/Baia Mare

73. HE. 23.	N – P	1556	3 db
Megj.: ltsz.: 54B/1910.5. (2 db)			
74. HE. 23.	N – P	1557	2 db
Megj.: ltsz.: 54B/1910.6. (2 db)			

16TH-CENTURY COIN HOARD FROM SOLT

GYÖRGY V. SZÉKELY

The finding reviewed now was found at 1910 in the field of village Solt. The first definition and short publication was made by Pál Harsányi. The find contained 4420 pieces of denar, including only 5 Transylvanian mints, the rest of the coins were Hungarian (*Table 1*). In the case of the Solt finding, the last issued mints were the denars of Maximilian minted in Körmöcbánya (now Kremnica in Slovakia) in 1567. It implies that the hoard was hidden earliest in the second half of this year or in the beginning of the next year.

The vast majority of the find, more than 90% consisted of the denars of Ferdinand I, while the money of his successor, Maximilian slightly more than 7%. This finding belongs to such 16th century coin hoards in which exclusively denars can be found. These hoards are not rare in this age (*Table 2*). Such finds with similar content like the Solt coin hoard which reflect the predominance of Hungarian small changes mostly appear in East-Transdanubia, in the Danube–Tisza Interfluvium and in the Trans-Tisza region—thus in the area of Ottoman-Turkish Hungary—in the middle third of the 16th century. In the age of Ferdinand I the most important mint was in Körmöcbánya. The 99,8% of the denars of Ferdinand I in the Solt finding came from here. Besides Körmöcbánya the sharing of other mints is insignificant.

The excavation site of the hoard according to the so far known data can be located to the area or the vicinity of the quondam Solt settlement, which after the Ottoman-Turkish occupation was one of the most important settlements first in the nahiye of Kalocsa, later in the nahiye of Solt. Because of the content and value of the Solt finding and the above-sketched history of the vicinity of the supposed finding site it may be rightly supposed that the quondam owner and hider of the coin hoard could be a local resident.

A bécsi magyar eredetű műkincsek és a visszaszerzésükre irányuló törekvések a reformkorban és a dualizmus alatt

*„Micsoda lehetetlenséget lássunk vajon ama reményünk teljesedésében,
hogy kultúránknak ez emlékei a bennünket, ha nem is a jog rideg betűje,
de a méltányosság szerint mindenképpen megillető
s zivataros idők közepette idegenbe hurcolt műkincseink
visszakerüljenek hozzánk?”*

Divald Kornél¹

Az egyetemes magyar kultúra impozáns emlékei többnyire vagyonelkobzás, vétel, ajándékozás, a régészeti leletek esetében pedig a korabeli törvényi szabályozás miatt kerültek a magyar trónt 1526-tól közel 400 éven át birtokló Habsburg-dinasztia kezébe. Nem kis szerepet játszott ebben a folyamatban az egyes Habsburg uralkodók tudatos gyűjtőtevékenysége is, amely a 16. század végén és a 17–18. században öltött nagyobb méreteket. A Bécsben őrzött magyar eredetű műkincsek visszaszerzésére irányuló törekvések az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor kaptak létjogosultságot a közös vagyon felosztása címén.² A tárgyalásokat lezáró velencei egyezmény (1932) értelmében több értékes könyvészeti anyag került vissza hazánkba, köztük a Képes Krónika, Anonymus Gestája és Mátyás corvinái közül 16 hiteles példány.³ Műkincseink többsége azonban osztrák kézben maradt: köztük a német-római császárok által koronázási ereklyeként használt, egyértelműen magyar eredetű, úgynevezett Attila-kard,⁴ a sztyeppei civilizáció egyik legszebb aranyedénykészlete, a nagyszentmiklósi kincs,⁵ valamint a Bocskai-korona,⁶ amelyek napjainkban is a bécsi Schatzkammer, illetve a Kunsthistorisches Museum fényét emelik.⁷

A magyar vonatkozású történelmi ereklyék hazahozatalának igénye a mai napig visszatérő kérdés a közéletben és a médiában,⁸ ám kevésbé ismert, hogy visszaszerzésükre már a 19. században, a reformkori nemzeti mozgalmak során és a dualizmus időszakában is történtek kezdeményezések. A korabeli források, köztük főként a sajtó és

¹ Részlet az Egyetértés című napilap tárcacikkéből, 1897. október 31. Tarczai György álnéven.

² Szávai 1999, 23.

³ Csapodi 1973; Monok 2004; Prohászka 2006, 112.

⁴ A kardról, ami valójában szablya, lásd Dienes 1972, 62; Fodor 2000, 7.

⁵ László–Rácz 1977; Bálint 2004; Prohászka 2002, 47–56; Prohászka 2005, 43–62.

⁶ Siklóssy 2004, 143–148; Benda–Fügedi 1979, 162–164.

⁷ Erről legutóbb Prohászka 2012, 229–254.

⁸ Legutóbb lásd Lass 2014, 14–17.

a fővárosi közgyűlés jegyzőkönyvei, illetve az országgyűlési iratok segítségével az alábbiakban arra keresem a választ, hogy kik, mikor, milyen lépéseket tettek a Habsburg-dinasztia uralma alatt idegenbe hurcolt és a nemzeti kultúra számára oly fontos magyar műkincsek, köztük számos történelmi ereklye visszaszerzése érdekében. A téma azért sem érdektelen, mert amint arra Siklóssy László történész rámutatott: *„a magyarság egész tragikuma benne van ebben az évszázados procedúrában. Fel-feltörtetésünknek, elnyomatásunknak, kultúránknak és kultúranélküliségünknek történetét sehol jobban nem ismerhetjük meg, mint ebben az átlátszó matériában.”*⁹

A források áttekintése és értékelése előtt a folyamatok jobb megértéséhez elengedhetetlen a korabeli magyar és európai viszonyok rövid felvázolása, kitérve a Habsburg-dinasztia műgyűjtő tevékenységére, és mindazokra a tényezőkre, amelyek a magyar eredetű műkincsek Bécsbe kerülését eredményezték.

A Habsburgok és a műgyűjtés – A magyar eredetű műkincsek Bécsbe kerülésének útjai

A kérdéskört a legrészletesebben a Monarchia felbomlásának idején (1919) Siklóssy László történész, napjainkban pedig Prohászka Péter régész tárgyalta. Siklóssy László célja könyvének megírásával az volt, hogy a téma fontosságára felhívja a figyelmet, és bemutassa azokat a folyamatokat, amelyek során a magyar műkincsek Habsburg-kézbe kerültek.¹⁰ Könyvét a műkincsek visszaszerzése érdekében írta meg, amire akkoriban reális esély mutatkozott.

Prohászka Péter főként a régészeti leletek Bécsbe kerülését és ottani sorsukat vizsgálta, továbbá néhány 18. század végi jelentősebb kincsleleten (például Osztrópataka, Nagyszentmiklós), illetve a 19. században talált értékesebb kora népvándorlás kori tárggyegyüttesen keresztül bemutatta a régiségleletekre vonatkozó korabeli törvényi szabályozást és a hivatali eljárást is.¹¹

Kutatásaik felmentenek a téma részletes áttekintésétől, néhány fontos momentumot azonban érdemes itt is feleleveníteni. Elsők között azt, hogy a vagyonfelhalmozás és a műgyűjtés természetesen egyáltalán nem Habsburg-sajátosság volt. A középkor folyamán Európában a teaurálás megszokottá vált, az uralkodói kincstárakban olyan anyagi javakat (pénzeket, ékszereket, ruhákat) őriztek, amelyeknek értéke elsősorban nem művészi, hanem ingó érték volt. A kincstár jelentette a hatalom stabilitását, segítségével az uralkodó a reprezentáció mellett szövetségeseket és hűbéreseket szerzett magának hatalma biztosítása érdekében,¹² és mivel könnyen mozgatható volt, akár el is lehetett zá-

⁹ Siklóssy 2004, 11.

¹⁰ Siklóssy 2004.

¹¹ Prohászka 2005; Prohászka 2008.

¹² Korek 1988, 39; Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 2007, 480.

logosítani.¹³ A tudomány fejlődése a tudatos gyűjtést is előidézte, amelynek révén értékes gyűjtemények jöttek létre. A gyűjtemények szelektálása a tudományos munka alapjait is megvetette, nyilvánossá tételük pedig a közműveltséget emelte. Egyre inkább előtérbe került a gyűjtemények tudományos műhely szerepe, amelyek a társadalmi művelődés és a nemzeti múlt nélkülözhetetlen forrásai lettek. Várkonyi Ágnes találó megfogalmazása szerint „Miként a lencsék (...) fókuszba gyűjtik a fényt, a múzeum az emberiség tudásanyagát koncentrálja, ablak a világra, és az ország megmutatja, amit sajátjából a nagy egészhez hozzátehet. Vagyis a múzeumok a nemzetek szellemi színvonalát reprezentálják.”¹⁴

Európa vezető múzeumainak megnyitásakor, a 17–18. század folyamán a Habsburg Birodalomban, így a Magyar Királyság területén is, még a főúri magángyűjtemények voltak jellemzők.¹⁵ Miközben Európa-szerte a 18. század második felében megkezdődött a nyilvános gyűjtemények kiépítése, Magyarországon az ehhez szükséges alapfeltételek még teljesen hiányoztak.¹⁶ Az európai gyűjtemények többsége az uralkodók családi kincstáraiból jött létre, Magyarországon viszont a mohácsi vész óta nem lakott a király Budán. Idegen eredetű dinasztia ült a magyar trónon, amelynek székhelye és kincstára Bécsben volt. Így az udvari gyűjtemények is Bécsben létesültek, amelyeknek tekintélyes része a 18. század végére a Habsburg uralkodók „hatalmi szava, vagyoni ereje és gyűjtőszenvédelye” által felhalmozott, többségében magyar eredetű műkincsekből állt.¹⁷ Könyvtárak, főúri és királyi kincstárak, földben talált régészeti leletek, kulturális és természeti értékek vándoroltak ily módon Bécsbe.

A folyamat a 15. században vette kezdetét, amikor a dinasztikus kapcsolatok következtében Habsburg Albert (1397–1439) személyében elsőként került Habsburg uralkodó a magyar trónra. A mohácsi csatavesztés (1526) után Habsburg Ferdinánd (1503–1564) szerezte meg a magyar koronát magának és leszármazottainak 1918-ig. A műkincsek Bécsbe vándorlása már közvetlenül a mohácsi csatavesztés után megkezdődött, a török invázió elől a királyi kincstárt és a főúri rezidenciák több jelentős gyűjteményét menekítették az osztrák fővárosba. Amikor II. Lajos özvegye, Habsburg Mária testvéréhez, Ferdinándhoz menekült, nemcsak a királyi kincstárt, hanem a visegrádi várban őrzött nemesfém tárgyakat is magával vitte. Ezekről Pozsonyban több jegyzéket is készítettek, majd a kincsek jelentős részét Ferdinánd beolvasztatta és pénzt veretett belőlük.¹⁸ A fennmaradt értékek az udvari gyűjteményekbe kerültek, amit Ferdinánd utódai tudatosan építettek tovább. A Habsburg-ház uralkodói közül tirolai Ferdinánd főherceg (1520–1595), Miksa (1564–1576), Rudolf (1576–1612) és I. Ferenc (1768–1835) szintén kiemelkedően híres gyűjtők voltak, és igyekeztek a császári gyűjteményt újabb

¹³ Siklóssy 2004, 5; Prohászka 2006, 111.

¹⁴ R. Várkonyi 2003, 25.

¹⁵ Prohászka 2006, 9.

¹⁶ Divald (Tarczai György néven) 1897.

¹⁷ Divald 1897.

¹⁸ Siklóssy 2004, 63–105.

kincsekkel gazdagítani. Tiroli Ferdinánd tulajdonába kerültek a Habsburg-ház osztrák és spanyol ágának műkincsei is, amit 1563-ban a bécsi művészeti kincstárban egyesített. Saját gyűjteményét pedig, ami műkincsekből, fegyverekből, antik régiségekből és könyvtárból állt, az Innsbruck melletti ambrasi kastélyában helyeztette el.¹⁹ Közöttük jelentős volt a számuk a Magyar Királyság területéről kivitt műkincseknek is.²⁰

II. Miksa főként Erdélyből származó feliratos kövekkel és gemmákkal gazdagította a Habsburg-ház gyűjteményét. Tevékenységét fia, Rudolf is folytatta, aki többek között Zsámboky János gyűjteményét és könyvtárát is megszerezte.²¹ A prágai várban őrzött kincstára túlnyomórészt a töröktől visszafoglalt várak fegyvereiből, festményeiből és értékesebb műkincsekből állt.²² Parancsára került Bécsbe Bocskai István erdélyi fejedelem koronája is.²³

A 17. században főleg a magyar főurak (Wesselényi Miklós, Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc, Báthoryak) ellen indított vagyonekbevételekkel gyarapodott a gyűjtemény.²⁴ A bécsi gyűjtemények fejlődésében a legnagyobb szerepet VI. Károly császár (1711–1740) és Mária Terézia (1717–1780) játszotta.²⁵ VI. Károly főként antik emlékeket gyűjtött, parancsára szállítottak Erdélyből római feliratos köveket Bécsbe, hogy az udvari könyvtár lépcsőházát díszítsék.²⁶

A 18. században Mária Terézia férje, I. Ferenc császár utasítására létrejött a természettudományi gyűjtemény, a mai Naturhistorisches Museum, valamint megkezdődött az újjászervezés, köztük a császári és királyi éremtár kialakítása és vezetésének szakember alá rendelése is. I. Ferenc császár saját, úgynevezett lotaringiai gyűjteményét főként érmeikkel és gemmákkal gyarapította. A császár halála után Mária Terézia ezeket közös irányítás alá helyezte, felügyeletét pedig az *Obertskammeramt* látta el. Az Augustinergangban kiállított tárgyakat Mária Terézia rendelete alapján, hetente kétszer a nagyközönség előtt is megnyitották. Ugyanekkor az uralkodó parancsára a lotaringiai és a régi császári gyűjteményeket 1765–1770 között egyesítették, és ezzel együtt megkezdődött feldolgozásuk, majd publikálásuk is.

Az 1765-ben az Augustinergangban elhelyezett éremtár 1779-ben kiegészült a vésett kövek gyűjteményével. Vezetését 1774-től Joseph Hilarius Eckhel, a modern numizmatika megalapítója látta el.²⁷ Eckhel halálát követően 1798-ban az éremtárat kiegészítették a régiségtárral, és vezetőjévé Neumann abbét nevezték ki. Az ő nevéhez fűződik az ambrasi gyűjtemény megmaradt műkincseinek Bécsbe szállítása, és a birodal-

¹⁹ Geschwantler 2005, 15; Prohászka 2006, 10.

²⁰ Divald 1897; Siklóssy 2004, 106–110.

²¹ Siklóssy 2004, 120–125.

²² Uo., 127–142.

²³ Uo., 143–148; Benda–Fügedi 1979, 162–164.

²⁴ Takáts 1900, 147–150; Takáts 1902, 122–127; Siklóssy 2004, 158–186.

²⁵ Sacken–Kenner 1866, 5–6.

²⁶ Takáts 1922, 212; Prohászka 2006, 10.

²⁷ Lhotsky 1941–1945, 421–425.

lom területéről a legkülönbözőbb numizmatikai, művészettörténeti és régészeti emlékek megszerzése a gyűjtemény számára.²⁸ A gyarapodás miatt 1845-ben az antik szobrokat és a feliratos köveket átvitték az alsó Belvederébe, az érem- és régiségtár pedig 1891-ben foglalta el helyét a Ferenc József császár által felavatott Kunsthistorisches Museumban.

A múzeumban elhelyezett érem- és régiségtár a császári gyűjtemények egyik legjelentősebb részét alkotta, amely főként a Magyar Királyság területéről előkerült régészeti leletekből gazdagodott, és a legnagyobb múlttal rendelkezett. Gyökerei III. Frigyes (1415–1493) korára nyúltak vissza, aki kisebb leleteket és érmekeket gyűjtött. Gyűjtőtevékenységét törvényi szabályozással is megerősítette, amelynek értelmében minden földből előkerült kincslelet (a korabeli felfogás szerint érem-, nemesfém- és bronzdepó lelet) a királyt illette meg.²⁹ A Habsburg uralkodók gyűjteményük gyarapodását Magyarországon törvényi rendeletekkel is igyekeztek megerősíteni. Az 1776-os királyi rendelet kimondta, hogy a talált kincset, ha értéke meghaladja a 150 forintot, a királyi *fiscus*, a földtulajdonos és a találó között három egyenlő részre kell osztani. Ha a kincsleletet a találó eltitkolja, részét a kincstár kapja meg.³⁰ A harmadolás jogszokása osztrák földön már működő gyakorlat volt, ezt honosították meg Magyarországon is, amely 1949-ig maradt érvényben.³¹ Mindez azonban csak a kiemelkedő értékű nemesfémleletekre vonatkozott, a 150 forinton aluli leletekre a *fiscus* nem tartott igényt; az 1777-es királyi rendelet értelmében a találó és a birtokos között osztották el az értékét.

A császári gyűjtemények érem- és régiségtárának vezetője, Eckhel abbé 1782-ben kérvényben fordult a császárhoz, hogy az Erdélyben felszínre kerülő érmeket és más nemesfémleleteket válogatás céljából a régiségtárba küldjék. A császár támogatta Eckhel kérését, és később a gyakorlatot a birodalom egész területére kiterjesztették.³²

Kezdetben elsősorban éremleleteket küldtek Bécsbe, majd az 1790-es években a királyi fővárosba kerültek az Osztrópataknán (1790), Szilágysomlyón (1797) és Nagyszentmiklóson (1799) előkerült nemesfémleletek is.³³ 1798-ban az udvari kancellária elrendelte, hogy a 150 forintnál kisebb értékű vagy a pénzértékkel nem bíró régi pénzeket is be kell jelenteni. A kincs fogalmi kiterjesztésének célja az volt, hogy a tudományos szempontból fontos régiségeket megszerezzék a császári gyűjtemények számára.³⁴

A magyar hatóságok a 18. században minden tudomásukra jutott kincslelet kapcsán vizsgálatot indítottak, mivel törvény mondta ki, hogy a Magyar Királyság területén talált érem- és kincslelet értékének harmadrésze az államot, a második harmad a találót,

²⁸ Prohászka 2006, 11.

²⁹ Lhotsky 1941–1945, 73; Prohászka 2006, 10; Nagy 2003, 31.

³⁰ Galamb 1886, 193–230; Forster 1888.

³¹ Nagy 2003, 31.

³² Prohászka 2005, 7; Prohászka 2006, 11.

³³ Összefoglalóan Prohászka 2005.

³⁴ Nagy 2003, 31.

a harmadik harmad pedig a föld birtokosát illette meg.³⁵ A vizsgálatot a Magyar Királyságban a Magyar Kamara végezte. A hatósági eljárás során Bécsbe került régiségleletek értékét a Főpénzverő Hivatal (*Hauptmünzamt*) határozta meg. Az értékbecslés után a Császári és Királyi Régiségtár szakembereinek szemléje következett, az intézmény ugyanis elővételi joggal rendelkezett. A válogatás után megmaradt tárgyakat a Főpénzverő Hivatalban beolvasztották. Különleges eset volt, hogy amikor az osztrópatai I. leletet 1790-ben Péchy Antal földbirtokos megtalálta a földjében, a kincs értékének kétharmad részét nem pénzben, hanem tárgyakban kérte, amit a hatósági eljárások miatt nem kaphatott meg.³⁶

A 18. század végi gyakorlaton nem sokat változtatott az 1802-ben alapított Magyar Nemzeti Múzeum sem; a Magyar Királyság területén talált kincseket még évtizedekig Bécsbe szállították. A korabeli helyzetet jól szemlélteti a bresztováci aranyleletek sorsa is, ahol annak ellenére, hogy a kincset 1821-ben megtaláló földbirtokos a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta őket, a hivatalos értékbecslés miatt a bécsi Főpénzverő Hivatalba szállították, majd a császári gyűjteménybe került.³⁷ A tudomány veszteségeit tükrözi az osztrópatai és a szilágysomlyói kincseleletek sorsa is, amelyeknek első darabjai a 18. század végén a törvényi szabályozás és a hatósági eljárások során Bécsbe kerültek, míg a mintegy fél évszázaddal később talált darabok már a Magyar Nemzeti Múzeumba jutottak. Az előző leletek jó néhány darabját Bécsben beolvasztották, az utóbbiak viszont hiánytalanul fennmaradtak az utókor számára.

A Habsburg-ház szándékait jól jelzi, hogy V. Ferdinánd király 1846-os rendeletét, amelyben megszüntette a *fiscus* jogát a kincseleletekre, és bevezette a nyilvános gyűjtemények elővételi jogát, Magyarországon nem léptették hatályba.³⁸ A kincstár jogai csak a kiegyezés után, az 1867-es pénzügyminiszteri rendelettel szűntek meg; a talált leleteket ettől kezdve a Magyar Nemzeti Múzeum és a pesti egyetem váltotta meg, az állam pedig lemondott a részesedésről.³⁹

Magyar törekvések a műkincsek megőrzésére és visszaszerzésére a reformkorban és az abszolutizmus időszakában

Miközben az osztrák császári gyűjtemények főként a Magyar Királyság területéről származó műkincsekből gyarapodtak, addig a három részre szakadt Magyarországon a budai királyi udvar megszűnésével a királyság főméltóságai fokozottan törekedtek arra,

³⁵ Korek 1988, 90; Nagy 2003, 31.

³⁶ Prohászka 2005, 24.

³⁷ Részletesen *uo.*, 82.

³⁸ Korek 1988, 93.

³⁹ *Uo.*, 94.

hogy udvaraikban kisebb-nagyobb gyűjteményeket hozzanak létre.⁴⁰ A főúri végrendeletekben rendszerint rögzítették, hogy az utódoknak tilos eladniuk vagy elajándékozniuk a családi kincstár bizonyos tárgyait. Az erdélyi fejedelmek ezzel tudatosan folytatni kívánták a budai királyi udvar hagyományait. Már János Zsigmond úgy rendelkezett, hogy aranykeresztje maradjon az „ország tárházában”,⁴¹ és a műkincsek, történeti emlékek, diplomáciai ajándékok tudatos megőrzésére vall Bocskai István végrendelete is.

A 18. század utolsó harmadában az értelmiségi közgondolkodásban egyre inkább gyökeret vert az a felismerés, hogy a Magyar Királyság kulturális és természeti értéke a bécsi udvar számára „mozaikdarab, különlegesség, raritás” csupán, amely elvész a birodalom tengerében.⁴² Ezzel együtt előtérbe került a történelmi múlt iránti érdeklődés és a független államiság eszméje, egyelőre az önálló múzeumi gondolat köntösébe bújtatva. A nemzeti felemelkedés motiválta gróf Széchenyi Ferencet (1754–1820) is, aki tudatos gyűjtéssel, kézirat- és könyvgyűjteményével 1802-ben I. Ferenc engedélyével megalapította a Magyar Nemzeti Múzeumot. Széchenyi Ferenc igazi célja a „hungarikák” összegyűjtése, megőrzése és közkinccsá tétele volt, amellyel a magyar haladást, a polgárosodást is szorgalmazni kívánta.

Kezdetben főként könyveket, kéziratokat, címereket, érmekeket őriztek; az Érem- és Régiségtár, a mai múzeum elődje, csak 1814-ben alakult önálló tárrá. Első katalógusa, az 1820-ban kiadott *Cimeliotecha Musei Nationalis* szerint állaga 1818-ban 83 pecsétnyomó, 349 magyar régiség és kincs, 193 fegyver, 495 görög-római régiség, összesen mintegy 1100 tárgy volt.⁴³ A régészeti leletekre vonatkozó 1776-os királyi rendelet azonban még mindig érvényben volt, így a földből előkerült régiségleletek továbbra is Bécsbe vándoroltak. 1816-tól viszont a Bécsbe szállítandó érmek közül már választhatott a Magyar Nemzeti Múzeum és a pesti egyetem.⁴⁴ A magyar értelmiségi elit egy része felismerte, hogy a múzeum gyarapodása és a múlt emlékeinek megőrzése érdekében közzé kell tenni a régiségek iránti megbecsülést. Az „ingó műemlékek”, a régiségek megőrzésének ügyéért gróf Jankovich Miklós, korának legismertebb műgyűjtője is síkra szállt. 1818-ban napvilágot látott cikke az első jelentősebb hazai értékmentést sürgető felhívás.⁴⁵

A nemzeti ébredés, a polgárosodás idején a hangsúly főként az intézményes feltételek kialakításán, a kulturális és történelmi emlékek megőrzésén és kivitelének megakadályozásán volt. 1841-ben alakult meg Budán a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága (MOTT), a társaságon belül Archeológiai Szakosztály is működött Kubinyi Ágoston, Pulszky Károly és Henszlman Imre vezetésével. Az évente megrendezett vándorgyűléseken a „régiségek és műemlékek megóvását” célul tűző szakosztály indítványokat

⁴⁰ R. Várkonyi 2003, 23.

⁴¹ Uo., 24.

⁴² Uo., 26.

⁴³ Magyar Nemzeti Múzeum 1992, 6.

⁴⁴ Korek 1988, 90.

⁴⁵ Jankovich 1818, 122–123.

is alkotott a „Magyarországon felfedezett ó és középkori régiségek” védelmében, a leletek külföldre kerülése ellen.⁴⁶ Az 1847. évi soproni vándorgyűlésen határozatot hoztak egy olyan törvény megalkotására is, amely lehetővé tette volna, hogy „a föld gyomrából napfényre kerülő régi maradványok és kincsek... semmi szín alatt az országból ki ne vitessenek”, hanem a Magyar Nemzeti Múzeumba kerüljenek.⁴⁷ A tervezetből nem lett törvény, a szakosztály indítványára azonban 1847 februárjában a Magyar Tudományos Akadémia felhívást tett közzé „Míg más nemzetek” címmel, amelyben az ingatlan örökség elemeinek meghatározásán túl a régiségleletek bejelentését is szorgalmazták.⁴⁸

A MOTT Archeológiai Szakosztályának megalakulása előtt azonban már akadtak kezdeményezések a „nemzeti kincsek”, köztük a Habsburg-ház trónra lépése és a török hódítás nyomán szétszóródott corvinák ügyében. A magyar rendek 1802-ben lépéseket tettek annak érdekében, hogy Mátyás király világhírű könyvtárának díszes példányait, amelyek Nyugat-Európa egyes városaiba, illetve a konstantinápolyi szerájba kerültek, visszaszerezzék és a Magyar Nemzeti Múzeumba helyezték. Az évtizedeken át több alkalommal a bécsi udvarhoz beadott kérvények ellenére az ügyben nem történt előrelépés, ezért az 1843–1844-es országgyűlésen feliratot intéztek V. Ferdinánd királyhoz, amelyben a corvinák hazahozatala érdekében azok feltételezett fellelhetőségeit is megjelölték.⁴⁹ A feliratban azonban nemcsak a corvinákat, hanem a külföldi gyűjteményekben lévő többi történelmi emléket is visszakövetelték.⁵⁰ Ekkor írták azt a magyar nyelvű iratot is, amelyben különleges szerepet tulajdonítottak Mátyás király könyvtárának: „Azon fénykört, mely 1-ső Mátyás királyunk országlása éveit, Magyarország határain kívül is, had és béke idején egyaránt tündöklőbbé tette, különösen nevelvén ama könyvtárak is, melyek ő alatta és általa a’ magyar királyi lakokban alakultanak, ’s másukat azon időben Európában nem találták, azon csapások és vesztegetések között, melyekkel a’ bal sors, a’ századok hosszú során keresztül ottan sújtotta hazánkat, egyik legfájdalmasabb az, hogy a’ tisztes régiség említett könyvkincstárából... – hacsak reá maradt polgári ereklje gyanánt is –, egy darabot sem bír a nemzet.”⁵¹

A jegyzéket a két legfőbb magyar méltóság, a Habsburg származású József nádor és Kopácsy József esztergomi érsek írta alá. A corvinák ügyét végül Metternich felülvizsgálta, és 1847 őszén Modenából a bécsi császári és királyi titkos levéltárba került két eredeti példány.⁵²

⁴⁶ Az 1841-től 1912-ig működő MOTT Archeológiai Szakosztályának dokumentumai a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Levéltárában találhatóak. A bécsi magyar eredetű műkincsek visszaszerzésére vonatkozó kezdeményezések az iratanyagban nem találhatóak.

⁴⁷ Korek 1988, 93–94.

⁴⁸ Akadémiai Értesítő 1847–1848.

⁴⁹ Részletesen Waldapfel 1967, 113–125.

⁵⁰ Csontos 1893, 82; Siklóssy 2004, 211.

⁵¹ Csontos 1889, 252–310.

⁵² Waldapfel 1967, 113–125; Csontos 1893; Csapody 1973; Mikó 2002, 157–162.

A szabadságharc kitörése azonban a kedvező folyamatokat derékba törte, sőt a helyzet tovább súlyosbodott, hiszen 1849-ben a császári csapatok nemcsak az udvarházakat, nemesi lakokat fosztogatták, hanem a Magyar Nemzeti Múzeumot is. Utóbbiból az értékesebb műkincseket és a történelmi fegyvertár jelentős részét is Bécsbe szállították.⁵³ A múzeumot 1849 után hatalmas adókkal sújtották, és megpróbálták ellehetetleníteni, hiszen olyan eszmét képviselt, ami az abszolutizmus korában nem volt kívánatos.⁵⁴ A kulturális társaságokat feloszlatták, köztük a tudományos jellegűeket is, így a MOTT is abbahagyta a működését.

1850-ben az osztrák kormányzat létrehozta a Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, a Bécsi Központi Bizottmányt, többek között azzal a céllal, hogy számba vegye Magyarország régészeti, művészeti emlékeit.⁵⁵ Az Akadémia nyilvános működési jogának visszanyerése (1858) után megalakult az Archeológiai Bizottság, amely az alkotmányosság helyreállítása (1860) után a Central-Comission magyarországi illetékessége megszűnésével részben átvehette annak feladatait is. Hatékony működésében nagy szerepe volt Rómer Flóris, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre munkásságának. Közreműködésükkel több értékes régészeti lelet már nem a bécsi császári gyűjteménybe, hanem a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Köztük szinte diadalmenetnek számított az osztrópatai II. lelet (1865) megszerzése. Az eset jelentőségét és a korabeli társadalmi érdeklődést jelzi, hogy az Archeológiai Bizottság üléséről a korszak egyik meghatározó országos napilapja, a *Pesti Napló* is tudósított. A tudósítás hírt adott az Akadémia épületében tartott ülésről, ahol Henszlmann Imre számolt be a leletek előkerüléséről. A cikk arra is kitért, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levélben mondott köszönetet Bánó József földbirtokosnak, amiért a lelet megtalálását közölte az Archeológiai Bizottsággal, és a további kutatásokat is lehetővé tette. A cikk írója kifejezte azt az óhajt is, hogy a leletek „bár nemzeti múzeumunk birtokába juthatnának, (miután az 1790-ki lelet Bécsbe vitett)”.⁵⁶ Az Akadémia köszönőlevelét Arany János, az MTA akkori titkára írta meg Bánó Józsefnek. 1865. június 22-én kelt levelével az Akadémia „egyszersmind reményét és óhajtását fejezve ki, hogy az ismertetett régiségek – melyekre nézve a legbiztosabb lenne, ha a Magyar Nemzeti Múzeum gondviselése alá jutnának – nem fognak idegen, a magyar tudományosság iránt kevésbé érdekelt birtokos kezére kerülni, vagy felhasználás által elenyészve a tudományra nézve”.⁵⁷ Bánó József földbirtokos egyébként maga is tett lépéseket a bécsi osztrópatai I. leletek visszaszerzéséért. Több alkalommal utalt arra, hogy a még nála található leleteket akkor adja át a Nemzeti Múzeumnak, ha a Bécsben őrzött darabok is visszakerülnek Magyarországra.⁵⁸

⁵³ Kovács 2002, 333–351.

⁵⁴ Zádor 1960, 382.

⁵⁵ Korek 1988, 94; R. Várkonyi 2006, 30.

⁵⁶ *Pesti Napló* 1865, 16. évf., június 21., szerda.

⁵⁷ MTA Irattár 157/817/1865.

⁵⁸ Prohászka 2005, 36.

1860 után ismét munkához láthatott a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának Archeológiai Szakosztálya is, és 1866-ban a társaság rimaszombati ülésén javaslatot készítettek az országgyűlésnek a „nemzet pártfogásába helyezendő” művészeti emlékek és régiségek ügyében. A javaslat azonban végül nem került az országgyűlés elé, s ezzel az első örökségvédelmi törvény is kudarcot szenvedett.⁵⁹ 1867-ben, a kiegyezés után pénzügyminiszteri rendelettel megszüntették a császári gyűjtemények „jogtalan előnyeit” és törvényben rendelték el, hogy a kincseket többé nem kell Bécsbe küldeni. A leletek megváltásának jogát a Nemzeti Múzeum és a pesti egyetem kapta meg, az állam pedig lemondott a részesedésről.⁶⁰

A bécsi magyar eredetű műkincsek visszakövetelése a dualizmus korában

Bár a Habsburg-ház és a magyar politikai elit kiegyezése és az osztrák–magyar dualista államrendszer megteremtése után a bécsi udvari gyűjtemények jogai megszűntek a Magyar Királyság területén lévő műkincsek, régészeti leletek megszerzésére, ám anyagi lehetőségeiknél fogva még továbbra is előnyben voltak. Ebben a Magyar Királyság és a mind jobban kiépülő múzeumi szervezetei nem tudták felvenni a versenyt a Habsburg-házzal és a bécsi, illetve más nyugati országból érkezett műkincskereskedőkkel. A gazdag kulturális és történelmi múlt széles rétegekkel való megismertetése azonban reális esélyt kínált a nemzeti öntudat erősítésére. Az 1882-es budapesti világkiállításon a bécsi magyar eredetű műkincsek egy részét is bemutatták, csakúgy, mint 1896-ban, a millenniumi kiállításon, már a történelmi emlékekkel kiegészítve. A magyar műkincsek, többségében a bécsi udvari múzeumok tárgyai, köztük például a nagyszentmiklósi kincs, 1884-ben az országos történeti ötvösmű-kiállításon is megtekinthetők voltak. A kiállítások rámutattak arra, hogy Magyarország múltja mennyire gazdag a képzőművészeti alkotásokban, de arra is, hogy a nemzeti szempontból fontos történelmi ereklyéknek az országban lenne a helyük. A kormánypárti lapok üdvözölték a kiállításorozatokat, a műkincsek hazahozatalára irányuló hangoknak azonban nem adtak teret.

Az 1884-es ötvösmű-kiállításról a *Vasárnapi Újság*ban Szendrei János történész közölt folytatásban tárcacikkeket. A megnyitóról írt cikkében kiemelte, hogy a kiállításra még a király is küldött az udvari gyűjteményekből műtárgyakat, ezzel szemben a magyar katolikus püspöki kar egyes tagjainál elutasítással is szembesültek.⁶¹ A kiállítások szervezésében és rendezésében a tudományos élet vezető személyiségei, köztük történészek, régészek, művészettörténészek vettek részt, céljuk az egykori kulturális gazdagság bemutatásán túl, többek között a kiállított leletek eredetiben való tudományos vizsgálata

⁵⁹ Korek 1988, 94.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ *Vasárnapi Újság* 1884, 31. évf. 8. szám.

volt.⁶² A nagyszentmiklósi kincs budapesti bemutatásakor Pulszky Ferenc másolatot is készíttetett az „*Attila, hun király*” kincseként számon tartott aranyedénykészletről.

Az Archeológiai Bizottság törvénytervezeteit azonban rendre lesöpörték az asztalról: erre a sorsra jutott 1869-ben a Henszlmann Imre által benyújtott, a „*történeti műemlékek és régiségek fenntartásáról, biztosításáról és kijavításáról*” szóló törvénytervezet, és nem lett jogszabály az 1871-ben Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felkérésére Ipolyi Arnold által benyújtott törvénytervezetből sem. Jól mutatták ezek a kudarcok a magántulajdon korlátozása körüli súlyos nehézségeket, érdekellentéteket, és egyben előre is vetítették az épített és az ingó örökség szétválasztásának szükségességét.⁶³ A tudományos munkák viszont megsokasodtak: Pulszky Ferenc kiadta a *Magyarország Archeológiája* című kétkötetes alpmunkáját,⁶⁴ Hampel József a nagyszentmiklósi kincsről írt egy monográfiát,⁶⁵ majd több kötetben szisztematikusan feldolgozta a Kárpát-medencében előkerült népvándorlás kori leleteket is.⁶⁶ Boheim Vendel, a bécsi Kunsthistorisches Museum fegyvertárának őre 1898-ban adta közre A Habsburg-ház műkincsei című tanulmányát,⁶⁷ amelyben a magyar eredetű műkincseket is ismertette. A tanulmány a Radisics Jenő és Szendrei János által szerkesztett, és a Műbarátok Köre által 1898-ban napvilágot látott kiadványban jelent meg.⁶⁸ Szendrei János az ötvösmű-kiállítás tárgyairól készített katalógust,⁶⁹ és az ezredéves országos kiállítás hadtörténelmi emlékeit is feldolgozta,⁷⁰ míg Radisics Jenő a tárlaton bemutatott történeti emlékeket ismertette.⁷¹

A kiadványok újra ráirányították a figyelmet a műkincsek védelmének törvényi szabályozatlanságára, ezért 1902-ben a közoktatásügyi minisztérium „*a magyar műkincsek összeírásáról és a magyarság számára való megőrzéséről*” Wosinsky Mór régésszel törvénytervezetet dolgoztatott ki, amelynek célja a műkincsek külföldre vándorlásának megakadályozása és az állam elővásárlási jogának megteremtése volt. A tervezetből nem lett rendelet és erre a sorsra jutott Forster Gyula 1906-os törvénytervezete is, az 1909-ben beadott „*törvényjavaslat az ingó műemlékek védelméről*” című tervvel együtt.⁷²

A társadalmi érdeklődést jelzi, hogy a kiegyezés után a sajtóban is megjelentek a műkincsek kivitelének elítélését tárgyaló cikkek és a visszaszerzésükre irányuló törekvések is. Az osztrák uralkodóház felé kommunikálható ok az értékek magyar földön

⁶² Hampel 1884.

⁶³ Forster 1888.

⁶⁴ Pulszky 1897–1898.

⁶⁵ Hampel 1885.

⁶⁶ Hampel 1894; Hampel 1897; Hampel 1904.

⁶⁷ Boheim 1898.

⁶⁸ Radisics–Szendrei 1895–1898.

⁶⁹ Szendrei 1884.

⁷⁰ Szendrei 1896.

⁷¹ Radisics 1897–1901.

⁷² Korek 1988, 99.

maradására kezdetben természetesen még csak tudományos lehetett: a bécsi udvar kevésbé érdekelt a magyar történelmi múlt és a tudományosság számára fontos műkincsek megőrzésében. A kiegyezés után viszont, főként a millenniumi ünnepségek hatására a 19. század végén és a 20. század első évtizedében egyre markánsabban és – mivel eredmény nem mutatkozott – a magyar kormány és az uralkodóház felé egyre támadóbb hangnemben léptek fel az ügyben az egyes sajtóorgánumok, és az értelmiségi körökből is akadtak olyanok, akik nyíltan színre léptek a Bécsben őrzött magyar eredetű műkincsek hazahozatala érdekében. A sajtóorgánumok közül természetesen az ellenzéki, kormányellenes lapok hasábjain jelentek meg az ügyben névvel ellátott vagy anonim cikkek.

Az egyik legnagyobb figyelmet a sajtóban a Konstantinápolyból és Modenából Bécsen keresztül hazakerült corvinák kapták. A konstantinápolyi szeráj corvináinak megtalálásában Toldy Ferencnek, Kubinyi Ferencnek, Ipolyi Arnoldnak és Henszlmann Imrének volt szerepe, hazahozataluk iránti kérelmüket azonban Abdülaziz szultán megelőzte, és 1869-ben, a Szuzei-csatorna megnyitásán részt vevő Ferenc Józsefnek mint Magyarország királyának négy példányt diplomáciai ajándékként átengedett. Az uralkodó a Magyar Nemzeti Múzeumba helyeztette őket, majd hét évvel később, 1877-ben a szultán parancsára a többi konstantinápolyi corvina is visszakerült Magyarországra.⁷³

A modenai corvinák ügye még a szabadságharc kitörése, majd bukása miatt rekedt meg Bécsben, fellelhetőségüket Rómer Flóris nyomozta ki, hazakerülésükben pedig Csontos Jánosnak, az MNM kéziratára akkori vezetőjének volt nagy szerepe. Csontos János szerint⁷⁴ a két modenai corvina a bécsi cs. és k. titkos levéltárból 1869-ben került át az udvari könyvtárba, ahol Rómer Flóris megtalálta őket. 1891-ben helyezték a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába, Ferenc József ajándékaként. A történetüket megíró Csontos Jánost röviddel tanulmánya megjelenése után eltávolították az állásából, és az intézmény igazgatójával, Pulszky Ferencsel együtt meghurcolták; mindezek hátterében a modenai corvinák visszaszerzése állhatott.⁷⁵

Az események hatására a corvinák ügye szinte közügy lett, és talán ennek is köszönhető, hogy a magyar országgyűlés ellenzéki képviselői az 1870-es évek végétől időközönként interpelláltak a témában. Az 1885. január 27-i ülésen Pulszky Ferenc országgyűlési képviselő, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója az intézmény évi költségvetéséről tartott beszéde után Szalay Imre⁷⁶ függetlenségi párti képviselő szólalt fel, és a kultuszminisztertől, Trefort Ágostontól arra várt választ, hogy az 1849-ben elhurcolt műkincseket, többek között a fegyvertárat, mikor kéri vissza Bécsből a kormányzat. Elmondása szerint már hét évvel korábban is interpellált a témában, és akkor a kultusz-

⁷³ Mikó 2002, 160.

⁷⁴ Csontos 1893.

⁷⁵ Pálvolgyi 1964, 163–192; Mikó 2002, 159.

⁷⁶ Szalay Imre (1846–1902) földbirtokos, író, borász. 1875–1896 között a lengyeltóti kerület országgyűlési képviselője a Függetlenségi és 48-as párt színeiben (Szinyei 1909, 321–322).

miniszter megígérte, hogy intézkedik, de nem történt semmi.⁷⁷ Trefort Ágoston nem válaszolt Szalay Imre felszólalására, bár közvetlenül utána szót kapott, és csak Pulszky Ferenc beszédére reagált az MNM éves dotációjával kapcsolatban.⁷⁸

E témában néhány évvel korábban, 1881-ben már Nagy Géza⁷⁹ régész is írt egy cikket a Kossuth-párti *Egyetértés* című napilapban. A családi indíttatásból 48-as szellemiségű Nagy Gézának, a Magyar Nemzeti Múzeum fiatal gyakornokának ez a cikke akkor az állásába került. A cikkben ugyanis Ferenc József király Magyarországra látogatásakor azt írta, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának vissza kellene kapnia a császári katonák által 1849-ben elhurcolt darabjait.⁸⁰ Egykori tanára, Rómer Flóris közreműködésével a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban kapott állást, és csak évek múltán, 1889-ben térhetett vissza Budapestre, ahol röviddel később – talán a politikai változások jeleként is – az MNM Érem- és Régiségtárának igazgató öre, illetve a Hadtörténeti Gyűjtemény kezelője lett.⁸¹

A műkincsek visszaszerzésére irányuló törekvések kiéleződésének egyik fontos mozzanata volt, hogy az 1896-os millenniumi ünnepség országos kiállításán bemutatták a bécsi magyar eredetű történelmi ereklyéket is. Az ünnepségsorozat keretében az országgyűlés rendeletet adott ki a budai várban királyi rezidencia létesítésére. Ennek kapcsán merült fel, hogy a magyar eredetű műkincseket Bécsből Budapestre szállítanák, és a királyi rezidenciában, egy kifejezetten erre a célra létesített udvari múzeumban helyeznék el, majd a kiállítást a nagyközönség előtti is megnyitnák. A külön magyar udvartartás, amely Bánffy Dezső minisztersége idejében létre is jött, jogosan tette volna lehetővé a közös levéltár, az udvari könyvtár és az udvari múzeumok gyűjteményeiben lévő magyar eredetű értékek hazaszállítását.⁸² A törekvéseket az ellenzéki sajtó is üdvözölte. 1897. október 31-én a magyarországi Függetlenségi Párt napilapjában, az *Egyetértés*-ben jelent meg Divald Kornél⁸³ művészettörténész, muzeológus Tarczai György álnéven írt tárcacikke „Magyar Királyi Udvari Múzeum. Idegenben lévő műkincseink” címmel: „Nagytobbant a magyar szív arra a hírre, hogy az a sok történelmi ereklye, ezredéves állami éle-

⁷⁷ Képviselőházi Napló 1884. III. kötet, 58. Országgyűlés, 246. (1885. január 27. ülés).

⁷⁸ Képviselőházi Napló 1884. III. kötet, 58. Országgyűlés, 246. (1885. január 27. ülés).

⁷⁹ Nagy Géza (1855–1919) régész, etnológus, a magyarság őstörténetének kutatója. Tanulmányait Rómer Flóris vezetése alatt, a pesti tudományegyetemen végezte. 1875-től az MNM gyakornoka, majd a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum öre (1881–1898). Budapestre visszatérve az MNM Régiségtárának gyakornoka, múzeumi segédőre, 1901-től az Érem és Régiségtár igazgató öre, a Hadtörténeti Gyűjtemény kezelője. 1901-től az MTA levelező tagja (Magyar Múzeumi Arcképcsarnok 2002, 637).

⁸⁰ Márton 1931, 267; Gedai 1968, 295–296; Langó 2007, 96.

⁸¹ Magyar Múzeumi Arcképcsarnok 2002, 637.

⁸² Siklóssy 2004, 221.

⁸³ Divald Kornél (1872–1931) felvidéki származású művészettörténész, muzeológus, író, műkritikus. 1911-ben lett az MTA levelező tagja. 1907-től a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének régészeti szakmegbízottja, 1922-től az MNM régészeti előadója, majd igazgató öre. Nevéhez fűződik a Felvidék műkincseinek, régiségeinek, kulturális értékeinek mentése, múzeumokba szállítása. Tarczai György néven is publikált (Új Magyar Életrajzi Lexikon 2001, II, 178).

tünk pompás emlékjelei, melyeket négyszáz év óta Bécsbe hordott össze a Habsburgok hatalmi szava, vagyoni ereje, és gyűjtőszennvedélye... ő felsége parancsszavára mind visszakerülnek a hazába és ezentúl a magyar székes fővárosban felállítandó királyi udvari múzeumban fogják közművelődésünk nagy érdekeit szolgálni. Oly sok kellemetese meglepetésben volt részünk a legutóbbi hónapok folyamán s oly eredményeket értünk el aminőket még nem régiben a vérmes reményekkel eltelt emberek is kivihetetlennek tartottak. Ily előzmények után micsoda lehetetlenséget lássunk vajon ama reményünk teljesedésében, hogy kultúránknak ez emlékei a bennünket, ha nem is a jog rideg betűje, de a méltányosság szerint mindenképpen megillető s zivataros idők közepette idegenbe hurcolt műkincseink visszakerüljenek hozzánk? (...) Mily véghetetlen lesz majd a nemzet hálája, ha fővárosában helyezik el a bécsieket csupán gyönyörködtető, ám nekünk dicső múltból regélő, a hazaszeretet tűzét élesztő királyunk jó szívének s bölcsességének a hírét gyarapító magyar műkincseket!”

Az ügyben azonban nem történt előrelépés, de hogy napirenden maradt, azt a szintén ellenzéki lapnak számító Pesti Hírlap 1901 novemberében született anonim cikke⁸⁴ is tanúsítja: „Alakot kezd nyerni az a régi lappangó törekvés is, hogy történeti becsű műkincseinket, már amennyire az emberi erővel egyáltalán lehetséges, Budapesten egybehordjuk a világ minden tájékaról. Mert mindaz a művészeti kincs és történeti emlék, ami a magyar nemzet múltjára vonatkozik, szanaszét züllött. Talán egy nemzete sincs a művelt világnak, amelynek legbecsesebb kincsei ennyire elszóródtak és ennyire ismeretlenek volnának maga előtt a nemzet előtt is (...) Bécs pedig: Bécs. Ott még most is félnek nemzeti hőseink árnyaitól. Mindenütt valami akadály, mindenütt valami skrupulus és mindenütt valami félelem. Hát nem vagyunk mi önálló állam?! Történeti műkincseink (...) szétzüllöttek. A legtöbbje (...) osztrák földön van. A mi történeti emlékeink csodálatos, vagy talán nem is csodálatos módon sorra Ausztria felé vették útjukat. Legtöbbje a tiroli Ambras várában ért kikötőt, ahol a Habsburg-háznak egy műszerető főhercege szerezte meg őket. Innen kerültek Bécsbe, ahova ezen gyűjtemény nélkül is számos magyar történeti műkincs került. Így vagy úgy, a magyar történeti kincsek arról híresek, hogy nem Budapesten, hanem – Bécsben találtnak. Ha angol, francia, német vagy olasz tudós rászánja magát, hogy a magyar történeti műkincseket megismerje, nem Budapestre fog jönni, hanem Bécsbe megy s ott a cs. kir. udvari könyvtárban, a cs. kir. udvari múzeumban és a cs. kir. hitbizományi könyvtárban búvárkodik. Mellesleg lejön talán egy kicsit Budapestre is, mivel itt is van egy 'és más. De jóval kevesebb. A múzeumban csak töredékek, apró szobákban elhelyezve (...) A magyar műbarátok köre 1897-ben és 1898-ban a király ő felsége támogatásával írásban és képen közrebocsájtotta történelmi becsű műemlékeink sorozatát, legtöbbjét képen is. Itt látni csak igazán, milyen szegények vagyunk mi a magunk nemzeti történetének emlékeiben. Bécsben levő emlékeink egész kötetet töltenek meg. Nemcsak a művészeti tárgyak, hanem a történeti forrásművek, kéziratok, nyomtatványok is. Volt idő, amikor Ausztria urai, a legnagyobbak is, a magyar fegyvergyártás és ötvösség műtárgyait többre becsülték mindennél, mivel Magyarországon az olasz renaissance fényes nyomokat ha-

⁸⁴ 23/311 (1901), november 10.

gyott, amelyeket – fájdalom, – letiport a törökök lova és elsorvasztott a harácsoló németek keze. Ausztriában sohasem virágzott a művészeti ipar úgy, mint nálunk Mátyás korában és közvetlen utána. Egész nagy, fényes világ folyása szakadt itten meg. Romjait ott látjuk – Bécsben. Nincs abban semmi rossz, hogy ezeket a történeti műkincseket hazakivánjuk. Mint mentek ki az országból, milyen joron és hány kézen át, nem keressük. De részei a mi nemzeti életünknek, olykor dicsőségünknek, sokszor pedig durván félbeszakított műveltségünknek. A múltnak minden emléke pedig egy-egy tűzhely, ahol a kedély megmelegszik és a régiekhez méltó cselekvésre hívül. Ha ezek az emlékek idegen, magán kézben volnának, egyszerűen pénzen megvehetnénk. Azonban a közös fejedelmi ház tulajdonában vannak, amelynek feje a mi szeretett királyunk: Ferenc József. Jó helyütt és jó szándékkal kopogtatott tehát, az a derék városatyja, aki Budapest közgyűlését és tanácsát rávette, hogy a miniszterelnök útján a magyar műkincsek hazahozatalát kérje Bécsből Budapestre. A budai hatalmas királyi várpalota a király magyar otthona lesz. A bécsi ellentmondást tehát elnémíthatja az, hogy a magyar műkincsek egyazon nagylelkű fejedelemnek csak egy másik házába vitetnek át. Ez a legmagasabb tulajdonos joga. Itt pedig, Budán, ha nem gondoskodtak róla előre, csakugyan helyet lehet még csinálni az áthozandó magyar műkincseknek. (...) A magyar király a magyar királyság becses történeti emlékeit hogyan hagyhatná Bécsben, amikor Budapesten is fényes palotája lesz!? Hiszen ezek mind ide valók és ide sírnak vissza. (...) A nagy királyi kezdésre föl fog éledni a nemzet energiája. Visszakerül minden ahova való. Vissza kell kerülnie, a magyar földre, az ország szívébe, ahonnan a mostoha sors szétszórta nemzeti erőnk legszebb ékességeit...”

A témában meglehetősen jártas cikkíró anonimitása alatt talán Takáts Sándor,⁸⁵ a korszak neves művelődéstörténésze rejtőzik, aki akkoriban több rangos szakfolyóiratban és napilapban is közölt írásokat a magyar műkincsek Bécsbe „vándorlásáról”.⁸⁶ A cikk megjelenése idejében a magyar királyi kormány megbízásából Bécsben tartózkodott, ahol Thallóczy Lajos vezetésével a volt udvari kamarai levéltár szétosztási munkálatait végezte.⁸⁷ Takáts Sándor és környezete joggal remélhette azt, hogy a következő feladat a bécsi magyar eredetű műkincsek hazaszállításának előkészítése lesz.

⁸⁵ Takáts Sándor (1860–1932) piarista tanár, művelődéstörténész. 1906-tól az MTA levelező, 1926-tól rendes tagja. 1885-ben tett örök fogadalmat, 1886-ban pappá szentelték, ekkortól a nyitrai gimnáziumban tanított. 1889-ben a piarista rend budapesti gimnáziumába helyezték át, majd 1898-ban tanári állásából felmentették, mert a magyar királyi kormány kiküldte Bécsbe, ahol Thallóczy Lajos vezetésével a volt udvari kamarai levéltár szétosztási munkálatait végezte. 1903-ban a képviselőház meghívására elvállalta az 1791–1865-ig terjedő országgyűlési emlékek szerkesztését. 1903-tól haláláig a képviselőház levéltárosa volt (Új Magyar Életrajzi Lexikon 2001, VI, 581–582).

⁸⁶ Takáts 1900, 147–150; Takáts 1902, 122–127; Takáts 1903, 173–179; Takáts 1903, 121. sz.; Takáts 1920, 43. sz.; Takáts 1922, 206–213. A *Budapesti Hírlap* állandó munkatársa volt, tárcacikkei a *Magyar-ságban*, a *Pesti Hírlapban* és az *Újságban* is megjelentek.

⁸⁷ Új Magyar Életrajzi Lexikon 2001, VI, 582.

Az országgyűlésben is sűrűsödtek az interpellációk e tárgyban. Az 1902. március 8-i ülésen Buzáth Ferenc⁸⁸ néppárti képviselő obstruált az ellen, hogy a „magyar műkincsek és történelmi tárgyak” legnagyobb része „idegen helyen, az országon kívül” van, és javasolta egy törvény megalkotását a műkincsek további kivitelének megakadályozására.⁸⁹ 1902. április 12-én gróf Zichy Jenő,⁹⁰ a kormányzati pozícióban lévő szabadelvű párt tagjaként interpellált a műkincsek megőrzéséért,⁹¹ és még ugyanazon év december 11-én, Uray Imre országgyűlési képviselő interpellációja alatt bekiabált: „Minden magyar műkincs Bécsben van!”⁹² Az utóbbi elszólás arról tanúskodik, hogy a kormányzati körökben is voltak olyanok, akik egyetértettek a kezdeményezéssel.

A 20. század első éveiben „a Bécsbe erőszakkal és csalással szállított magyar műkincsek visszaszállítását”⁹³ a legintenzívebben Eulenberg Salamon⁹⁴ ügyvéd, a fővárosi közgyűlés törvényhatósági bizottságának tagja követelte a fővárosi közgyűlésben. Sikertelenül, az évente beadott interpellációk rendre a kormányelnök (Széll Kálmán) asztalfiókjába kerültek. A társadalmi érdeklődést azonban jelzi, hogy a városházi képviselő interpellációival a sajtó is foglalkozott.

1901-ben a *Pesti Hírlap* tárcacikke Eulenberg Salamon nevének elhallgatásával adott hírt az eseményről. A cikk anonim írója arról számolt be, hogy „egy városatyja” a miniszterelnök, Széll Kálmán közbenjárását kérte a királynál, hogy a bécsi magyar eredetű

⁸⁸ Buzáth Ferenc (1857–1916) gyógyszerész, 1896-tól 1910-ig a rumi kerület néppárti országgyűlési képviselője. A budapesti tudományegyetem Gyógyszerészhallgatók Segélyegyletének alapítója (Gulyás 1942, 322–323).

⁸⁹ Képviselőházi Napló 1902. március 8.

⁹⁰ Zichy Jenő gróf (1837–1906) író, politikus, Ázsia- és Kaukázus-kutató, 1898-tól a Magyar Földrajzi Társaság tiszteleti tagja, 1899-től az MTA tiszteleti tagja. Három cikluson át volt országgyűlési képviselő (először Deák-párti, azután pártonkívüli, 1903-ig szabadelvű, majd ismét pártonkívüli, végül haláláig Függetlenségi és 48-as színekben). 1895-től három expedíciót vezetett a Kaukázusba és Ázsiába, ahol a magyarok eredetét kutatta. Gyűjteményéből 1901-ben Budapesten magánmúzeumot létesített, amit a fővárosra hagyott (Magyar Múzeumi Arcképcsarnok 2002, 970–971).

⁹¹ Képviselőházi Napló 1902. április 12.

⁹² Képviselőházi Napló 1902. december 11.

⁹³ *Pesti Hírlap* 1904. november 10.

⁹⁴ Eulenberg Salamon (1853–1929) ügyvéd, 1897-től a fővárosi közgyűlés törvényhatósági bizottságának tagja, 1918-tól udvari tanácsos. A gimnáziumot Budapesten, a jogot pedig ugyanott és Bécsben végezte. Hadnagyként részt vett Bosznia okkupációjában, majd Budapesten ügyvédi irodát nyitott. A tiszaeaszlári vérvád idején részt vett az *Egyenlőség* című zsidó felekezeti hetilap megalapításában, majd annak irányításában. Jogpolitikai és jogbölcseleti értekezései különböző szaklapokban jelentek meg, legfontosabb munkája a Magyar Vasúti jog (1886). A Pesti Izraelita Hitközség Kultúrszociális Osztályának előjárója, 1927-ben a Magyar Izraelita Országos Irodájának alelnökévé választották. A király 1918-ban m. kir. udv. tanácsosi címmel tüntette ki (Magyar Zsidó Lexikon 1929). Eulenberg Salamon szabadkőműves tagságáról lásd Magyar Zsidó Lexikon 1929, 816. Az Országos Levéltár, P-1096, 12. doboz, 15. tétele szerint 1886-ban vették föl a „Budapest keletén” működő Könyves Kálmán törvényes és tekintélyes szabadkőműves páholyba, amelynek mottója: „az előítéletek leküzdéséért”.

műkincsek visszakerüljenek Magyarországra.⁹⁵ A fővárosi közgyűlés jegyzőkönyve szerint Eulenberg Salamon 1901. június 26-án interpellált a témában. Indítványa nyomán a közgyűlés elhatározta, hogy feliratot intéz a kormányelnökhöz, hogy a „székesfőváros kérését tolmácsolja Ő Felsége jó királyunknál, hogy a bécsi császári udvari kincstárban, udvari múzeumokban és udvari könyvtárakban őrzött és Magyarország dicsőségteljes múltjára vonatkozó emléktárgyak – mint ékszerek, drágaságok, fegyverek, könyvek, kéziratok stb. – melyek közvetlenül vagy közvetve kerültek Magyarországból Bécsbe, Ő Felsége magyarországi hű székesfővárosába kerüljenek vissza. Királyunk budavári palotájában, a szent korona közelében helyeztessenek el és itt alkalmas időben és módon legyenek megtekinthetők.”

Az indítványt a közgyűlés azonnal megtárgyalta, és miután egyhangúan elfogadta, utasította a tanácsot, hogy a feliratot elkészítse és a legközelebbi rendes közgyűlés elé terjessze.⁹⁶ Ez meg is történt, de mivel az ügy nem haladt előre, Eulenberg Salamon 1903-ban, a fővárosi közgyűlés március 18-i ülésén „kimerítő indoklás után” interpellációt intézett Halmos János főpolgármesterhez a felirat sorsa felől érdeklődve. „Hajlandó-e a polgármester úr a közgyűlést tájékoztatni a felől, hogy a nemzeti kincsek hazahozatala tárgyában a miniszterelnök úrhoz feliratunknak volt-e már valamilyen eredménye, és nyújtott-e a miniszterelnök úr reményt arra nézve, hogy a közgyűlés kérése teljesíttetni fog?” A főpolgármester az interpellációra azonnal válaszolt. Elmondása szerint a felterjesztésre még nem érkezett válasz, de az újabb felszólalás után „kötelességének fogja tartani az ügyet nemcsak írásban megvizsgálni, hanem személyesen is utána járni, és ha lesz eredmény, a közgyűlésnek azonnal előterjesztést fog tenni”. A választ az interpelláló és a közgyűlés tudomásul vette.⁹⁷

1904-ben Eulenberg Salamon ismét interpellált a témában, amiről a sajtó is tudósított. A Pesti Hírlap 1904. november 10-én, csütörtökön a városi közgyűlés előző napi üléséről a következőket írta: „Dr. Eulenberg Salamon egyszerre három interpellációt jelentett be, mire az ellenzékiek türelmetlenkedni kezdtek:

– Hát már a mamelukok is obstruálnak!

Eulenberg azonban ezúttal alaposan rácăfolt a megjegyzésre. Támadta a kormányt, mert már öt év óta minden év novemberében megsürgeti a Bécsbe erőszakkal és csalással szállított magyar műkincsek visszaszállítását, azonban a kormány még csak válaszra sem méltatja a törvényhatóság feliratát. Éppen így az asztalfiókjában heverteti a kormányelnök azt a feliratot is, amelyben a magyar udvartartást sürgetik.”

A fővárosi közgyűlés jegyzőkönyvében rögzített interpellációt Eulenberg Salamon ismét a főpolgármesterhez intézte. „Hajlandó-e a polgármester úr, hogy a nemzeti kincseknek idegenből, Bécsből való hazahozatala tárgyában a kormányelnök úrhoz több év előtt intézett feliratunk sorsa felől magának tájékozást szerez és hajlandó-e arra is, hogy a feliratunk kedvező elintézése tárgyában a kormányelnök úrnál közbenjár?”⁹⁸ Halmos János az 1905.

⁹⁵ Pesti Hírlap 23/311 (1901), november 10.

⁹⁶ HU. BFL. IV. 1403. 1901. június 26-iki közgyűlés.

⁹⁷ HU. BFL. IV. 1403. 1903. március 18-iki közgyűlés.

⁹⁸ HU. BFL. IV. 1403. 1904. november 9-iki közgyűlés.

január 4-i közgyűlési ülésen válaszolt az interpellációra. A jegyzőkönyv szerint „Halmos János polgármester úr dr. Eulenberg Salamon bizottsági úrnak a magyar nemzeti kincsek hazahozatala tárgyában előterjesztett interpellációjára válaszolva kijelenti, hogy személyesen eljár a miniszterelnöknél, aki magának az ügyet feljegyezte és megígérte, hogy utána fog nézni a dolognak, és egyáltalában intézkedéseket fog tenni, hogy az ügy lehetőleg mielőbb elintéztessék.”⁹⁹ Budapest Főváros Közgyűlésében Eulenberg Salamon, a magyar eredetű műkincsek hazaszállítását követelő beadványával kapcsolatban ez az utolsó felszólalás. A közgyűlés jegyzőkönyve szerint a városházi képviselő többé nem interpellált a témában.¹⁰⁰

A következő évben viszont az országgyűlésben Szász József¹⁰¹ függetlenségi párti képviselő,¹⁰² jó pár évvel később, 1914-ben pedig az író Pekár Gyula,¹⁰³ a Keresztény Nemzeti Egyesülés, később a Nemzeti Egység Pártjának országgyűlési képviselője követelte a bécsi udvari múzeumokban fellelhető magyar műkincsek hazahozatalát. Szász József felszólalásáról a *Népszava* parlamenti tudósítója is közvetített.¹⁰⁴ A függetlenségi párti képviselő az egyetemek, közkönyvtárak és a Nemzeti Múzeum hiányosságaival foglalkozó beszédében a „műtörténeti emlékek megőrzését is figyelembe ajánlotta a kormánynak és a bécsi udvari múzeumokban lévő magyar műkincsek hazahozatalát sürgette”. Apponyi Albert¹⁰⁵ a Wekerle-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere néhány nappal később válaszolt Szász Józsefnek. Elmondta, hogy azokat a hiányokat, amiket a képviselő a könyvtárakban és múzeumokban tapasztalt, ő is ismeri és „gondoskodni fog a hiányok pótlásáról”.¹⁰⁶ Diplomatikusan és kétértelmű válaszában természetesen nyitva hagyta a kérdést.

Pekár Gyula kezdeményezését Nagy Géza régész írta meg az *Archaeológiai Értesítő*-ben,¹⁰⁷ aki ekkor már az MNM Régiségtárának vezetőjeként és az MTA levelező tagjaként hallatta hangját a témában: „A magyar műkincsek elkallódásának közönyös szemlélete,

⁹⁹ HU. BFL. IV. 1403. 1905. január 4-iki közgyűlés.

¹⁰⁰ Eulenberg Salamon még nyolc évig tagja volt a fővárosi közgyűlésnek, interpellációi azonban más témában is megtriktak.

¹⁰¹ Szász József író, jogász, a komáromi kerület függetlenségi párti képviselője. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, majd hírlapírói pályára lépett. Előbb a *Magyar Újság* és a *Hazánk* szerkesztője, 1902-től pedig az *Egyetértés* felelős szerkesztője (A Szövetkezett Balpárt Arcképcsarnoka 1905).

¹⁰² Képviselőházi Napló 1906. december 14.

¹⁰³ Pekár Gyula (1867–1937) író, újságíró, országgyűlési képviselő, államtitkár, miniszter, az MTA levelező tagja. Kezdetben a *Magyar Hírlap* munkatársa, majd külföldi tanulmányai után hazatérve a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagja, utóbbinak 1920-tól 1936-ig elnöke is volt. 1901 és 1936 között – kivéve az öszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idejét – a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, majd a Nemzeti Egység Pártja országgyűlési képviselője. Az 1920-as évektől meghatározó tagja lett a Turáni Társaságnak és a Magyar Külügyi Társaságnak (Új Magyar Irodalmi Lexikon 1994, 1600).

¹⁰⁴ *Népszava* 15/296 (1906) 12.

¹⁰⁵ Apponyi Albert (1846–1933) politikus, miniszter, belső titkos tanácsos, az MTA tagja, 1906 és 1910 között vallás- és közoktatásügyi miniszter (Magyar Életrajzi Lexikon 1967, 47).

¹⁰⁶ *Népszava* 1906. december 19.

¹⁰⁷ *Archaeológiai Értesítő* 1914, 264.

mely tétlenül nézi, hogyan fosztják ki rendszeresen az országot külföldi gyűjtemények javára legbecesebb történeti emlékeiből s évek óta hevertet egy a szakferfiak bevonásával elkészített törvényjavaslatot, mely hivatva volna modern alapon rendezni a földből előkerült kincseletek s egyéb műemlékek fölötti állami felügyeletet és jogi viszonyokat a régebbi elavult s nem is egységes rendelkezések helyett. Megszólaltatta a képviselőház május 9.-ki ülésén, a köz-oktatásiügyi minisztérium költségvetése alkalmával egyik jőnevű ironkat, Pékár Gyulát, felhozta, hogy nem lehet eléggé kárhozzatni a magyar indolenciát, mely eltűri históriai kincseink elkallódását. (...) A bécsi császári múzeumban is sok magyar műemlék van. Mozgalmat kell indítani visszaszerzésük érdekében s a király budapesti rezidenciájában helyezték el őket.”

Ez az első eset, hogy a bécsi magyar eredetű műkincsek visszaszerzésének igénye már nemcsak a napisajtóban, hanem az MTA egyik szakfolyóiratában is megjelent. Nagy Géza célja az lehetett, hogy az *Archaeológiai Értesítő* olvasói, tehát a tudós kör figyelmét a témára irányítsa, és hogy a műkincsek hazahozatala érdekében mozgalom szerveződjön. Az I. világháború azonban megakadályozta a kiváló régész szándékainak megvalósulását. 1914 és 1918 között nemcsak az ország, hanem természetszerűen a magyar múzeumügy is mélypontra jutott,¹⁰⁸ a közvélemény figyelmét többnyire a katonai bevonulások és a hadszíntér eseményei kötötték le. A magyar értelmiség egy csoportja azonban Károly király trónra lépése (1916) után röviddel elérkezettnek látta az időt arra, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum számára visszakövetelje a bécsi magyar eredetű történelmi emlékeket. Varjú Elemér,¹⁰⁹ a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának igazgató öre vezetésével memorandumot készítettek, amelyben a magyar eredetű műkincsek jegyzékét is közölték, majd eljuttatták Károly királynak.¹¹⁰ A mozgalomban különösen gróf Pálffy Sándor¹¹¹ szerzett érdemeket.

A forradalom idején (1918) a társadalmi érdeklődés a tetőpontjára hágott, Magyarország kiválása a Monarchiából újabb reményeket ébresztett a kérdés rendezésére. A Szent György-Czéh Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesülete lelkes felhívást tett közzé,¹¹² és a sajtó is rendszeresen foglalkozott az ügygel.¹¹³ A világtörténelmi események kedvezőtlen alakulása azonban megakadályozta a törekvéseket, az ország figyelme ekkor már a trianoni diktátum utáni területvesztések felé irányult. A műkincsek visszaigénylésére csak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása (1919) után lett mód, a közös

¹⁰⁸ Korek 1988, 103.

¹⁰⁹ Varjú Elemér (1873–1944) művelődéstörténész, az MNM érem- és régiségtárnak igazgatója, majd a Történeti Osztály vezetője. Hivatali pályája végén részt vett az 1932. évi velencei egyezményen Ausztriából Magyarországnak visszajuttatott műkincsek átvételében (Magyar Múzeumi Arcképcsarnok 2002, 92–926).

¹¹⁰ Erről átfogóan lásd Prohászka 2012, 229–254.

¹¹¹ Pálffy Sándor (1865–1921) magyar királyi követségi tanácsos (A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája 1998, 16).

¹¹² Prohászka 2012, 229–254.

¹¹³ Világ 1918. november 14., 10. 1; Világ 1919. január 12., 13. 1.

vagyon felosztása címén.¹¹⁴ Az utolsó Habsburg uralkodó távozásával megkezdődtek az érdemi tárgyalások is, amit a velencei egyezmény (1932. november 27.) zárt le. Ennek értelmében Bécs visszaszolgáltatta a könyvészeti anyag néhány, a magyar történelmi múlt számára felbecsülhetetlenül fontos alkotását (Képes Krónika, Anonymus Gestája, corvinák), míg a levéltári¹¹⁵ és a régészeti¹¹⁶ anyag Bécsben maradt, és a mai napig is ott őrzik őket.

Összefoglalás

A bécsi magyar eredetű műkincsek visszaszerzésére irányuló, több mint egy évszázados törekvéseket áttekintve megállapítható, hogy bár voltak kezdeményezések, kézzel fogható, komolyabb előrelépés az ügyben egyszer sem történt. Ezek a törekvések a megvalósítás közelébe is csak kizárólag akkor jutottak, amikor a Habsburg Birodalom meggyöngült (a szabadságharc kitörése előtt, az I. világháború befejeztével), de rendszerint hazánk is vesztes pozícióba kerülve eleve sikertelenségre voltak ítélve.

A tárgyalt időszakra mindenképpen jellemzők Siklóssy László mondatai: *„A magyarság mintha belenyugodott volna a megváltoztathatatlanba, nem követelte vissza jogos tulajdonát. Úgy látszik erőt vett rajta a lojális felfogás, hogy az, ami királyánál van, nincsen idegennél, még akkor sem, ha a rákényszerített elhelyezési módnak letétjellegét nem is biztosította semmi.”*¹¹⁷ A magyar múzeumügy kezdetén, a Magyar Nemzeti Múzeum alapításakor és az utána következő évtizedekben, az ország legjobbjai is csak a corvinákat, Mátyás király világhíres könyvtárának díszes példányait követelték vissza, a történelmi ereklyék és műkincsek visszaszerzéséről viszont kevés szó esett. Egyik oka talán ennek az, hogy az MNM kezdetben túlnyomórészt könyvtárként működött. Az alkotmányosság helyreállta után, majd a kiegyezés körüli időkben sem került napirendre ez a kérdés, csak a duális állam megszilárdulása következtében, a corvinák néhány példányának sikeres visszaszerzése után irányult rá némi figyelem. A magyar országgyűlésben ekkor is csak néhány alkalommal interpelláltak a témában, a legaktívabbnak a 20. század első éveiben a fővárosi közgyűlés mutatkozott. Természetesen mindkét testületben az ellenzéki platform képviselői álltak az ügy mellé. Elkötelezettségüket tekintve többnyire függetlenségi párti képviselők, de szabadkőműves (Eulenberg Salamon) is akadt közöttük.¹¹⁸

¹¹⁴ Szávai 1999.

¹¹⁵ Ress 2008.

¹¹⁶ Prohászka 2005; Prohászka 2008; Prohászka 2006; Prohászka 2012.

¹¹⁷ Siklóssy 2004, 210.

¹¹⁸ Eulenberg Salamon a Könyves Kálmán páholy tagja volt, a páholy tevékenységéről fennmaradt dokumentumok (OL-P. 1096. 1.2., OL-P. 1096. 3.3.; PL-P. 1096. 3.4., OL-P. 1096. 4. 8., OL-P. 1096. 7. 11.) között azonban nem található olyan feljegyzés, amely azt bizonyítaná, hogy a bécsi magyar eredetű műkincsek visszakövetelésében a Könyves Kálmán páholynek szerepe lett volna.

A társadalmi érdeklődés nyomán, a 19. század utolsó harmadában, de különösen a század végén, majd a 20. század első negyedében a sajtóban is megjelentek a visszaköveteléseket tartalmazó cikkek, íróik politikai nézeteiket tekintve kivétel nélkül az ellenzék köréből kerültek ki. Többnyire ellenzéki lapok (a Kossuth-párti *Egyetértés* és a Széll Kálmán minisztersége idején ellenzékinékné számító, de konzervatív *Pesti Hírlap*), illetve a baloldali és a szabadkőműves páholyok irányítása alatt álló sajtóorgánumok (például *Népszava*) közöltek cikkeket a témában. A kormánypárti lapok viszont – köztük a *Vasárnapi Újság* – egyszer sem adtak teret olyan hangoknak, amelyek a kormány és a király közötti jó viszonyt alááshatták volna, ahogyan a kormánypárti képviselők sem. Alapállásuk a témában az volt, hogy a műkincsek jó helyen vannak Bécsben, ott is megtekinthetők, tanulmányozhatók.¹¹⁹ Rájuk a téma negligálása, elhallgatása jellemző, céljuk minden bizonnyal a pártfegyelem betartása és a király iránti hűség, a jó viszony megőrzése volt. Ez alól talán Zichy Jenő gróf a kivétel, aki a szabadelvű párt színeiben kormánypárti képviselőként egy alkalommal, a műkincsek kiviteléről szóló interpelláció alatti bekiabálásával („Minden magyar műkincs Bécsben van!”) elárulta valódi érzését.¹²⁰ Tény azonban az is, hogy voltak olyan időszakok, főleg a 20. század elején, amikor a műkincsek visszaszerzésére irányuló törekvések ügyére a magyar kormány eleve nem is szentelhetett nagyobb figyelmet, a súlyos belpolitikai válságra és saját maga megerősítésére kellett koncentrálnia. Jogilag a magyar királyi kormány nem is igen tehetett volna lépéseket, a magyar udvartartás életbe lépése után viszont megnyílt a lehetőség a bécsi levéltári anyag, az udvari könyvár és az udvari gyűjtemények magyar vonatkozású anyagainak visszaszerzésére. A levéltári anyag szétválasztása a magyar kormány közreműködésével a 20. század elején kezdetét is vette, tehát hajlandóság kormány szinten is mutatkozott a kérdés rendezésére.

Leegyszerűsítés lenne az a megállapítás, hogy a műkincsek visszakövetelőinek célja kizárólag a kormány és az uralkodó közötti feszültségkeltés és a hatalom gyöngítése lett volna. Az ügy mellett állók ugyanis többnyire kiváló személyiségek voltak, akik a hazaszeretet iskolapéldáit is adták (például Nagy Géza, Takáts Sándor, Divald Kornél, Zichy Jenő, Pekár Gyula). Munkásságukat kortársaik már életükben a legmagasabb elismeréssel jutalmazták: Zichy Jenő az MTA tiszteleti, míg Nagy Géza, Divald Kornél, Takáts Sándor és Pekár Gyula az MTA levelező, illetve rendes tagjai voltak. Nagy Géza törekvését, hogy az elszigetelt magánakciók, kezdeményezések mozgalommá szélesedjenek, csak a Monarchia bukásának küszöbén valósították meg, ekkor azonban már későn. A koronahű arisztokrácia tétlensége és történelmi sorstragédiáink miatt szakrális ereklyéink többsége, amelyek a 21. század globalizált világában a nemzeti identitást is erősíthetnék, a mai napig szétszórva találhatók a világban.

¹¹⁹ Prohászka 2012, 229.

¹²⁰ Ld. fentebb.

Irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (OL): P-1096 (Könyves Kálmán Páholy fennmaradt iratai).

Budapest Főváros Levéltára (BFL): a Fővárosi Közgyűlés Jegyzőkönyve 1897; 1901; 1903; 1904; 1905.

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Levéltára, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók (MOTT) Archeológiai Bizottságának iratanyaga. VII. Vándorgyűlés (Sopron, 1847); XI. Vándorgyűlés (Pozsony, 1865. augusztus 29.–szeptember 1.); XII. Vándorgyűlés (Rimaszombat, 1867. augusztus 12–17.).

MTA Irattár 157/817/1865.

Országgyűlési Dokumentumok

Képviselőházi Napló 1884–85; 1902; 1906.

Szakirodalom

A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája 1998.

A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. III. Budapest, 1998.

A Szövetkezett Balpárt Arcképcsarnoka 1905

A Szövetkezett Balpárt Arcképcsarnoka. Kossuth Ferenc autogrammjával és Szatmári Mór előszavával. Budapest, 1905.

Bálint 2004

Bálint Csanád: *A nagyszentmiklósi kincs.* Budapest, 2004.

Benda–Fügedi 1979

Benda Kálmán–Fügedi Erik: *A magyar korona regénye.* Budapest, 1979.

Boheim 1898

Boheim Vendel: A Habsburg-ház műkincsei. In: Radisics Jenő–Szendrei János: *Magyar műkincsek.* II. Budapest, 1898.

Csapodi 1973

Csapodi Csaba: *A Corvina könyvtár története.* Budapest, 1973.

Csontosí 1889

Csontosí János: Emlékirat a müncheni Hunyadi-levéltár visszaszerzése tárgyában. *Magyar Könyvszemle* 14 (1889) 252–310.

Csontosí 1893

Csontosí János: *Két modenai Corvin-kódex története.* Budapest, 1893.

Dienes 1972

Dienes István: *A honfoglaló magyarok.* Budapest, 1972.

Divald 1897

Divald Kornél: Magyar királyi udvari múzeum. Idegenben lévő műkincseink. *Egyetértés* 1897. október 31.

Fodor 2000

Fodor István: A bécsi szablya és a prágai kard. In: *Ecce salus vitae. Kincsek Szent István korából*. Szerk: Trogmayer Ottó–Visy Lilla. Budapest, 2000.

Forster 1888

Forster Gyula: *Az ingó műemlékek*. I. Budapest, 1888.

Galamb 1886

Galamb István: A régiségleletek ügyének állami kezelése s az erre vonatkozó törvények és rendeletek. *Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve 1879–1885* (1886) 193–230.

Gedai 1968

Gedai István: Megemlékezés Nagy Gézáról. *Alba Regia* 8–9 (1968) 295–296.

Geschwantler 2005

Geschwantler, Kurt: Die Antikensammlung des Kunsthistorisches Museums. In: *Meisterwerke der Antikensammlung*. Wien, 2005, 15.

Gulyás 1942

Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. IV. Budapest, 1942.

Hampel 1884

Hampel József: A nagyszentmiklósi kincs. *Archaeológiai Értesítő* 4 (1884) 1–166.

Hampel 1885

Hampel József: *Der Goldfund von Nagyszentmiklós*. Budapest, 1885.

Hampel 1894

Hampel József: *A régibb középkor emlékei Magyarhonban*. I. Budapest, 1894.

Hampel 1897

Hampel József: *A régibb középkor emlékei Magyarhonban*. II. Budapest, 1897.

Hampel 1904

Hampel József: *A régibb középkor emlékei Magyarhonban*. III. Budapest, 1904.

Jankovich 1818

Jankovich Miklós: Esedezés a magyar régiségek iránt. *Tudományos Gyűjtemény* 1818, 122.

Kirchweger 2014

Kirchweger, Franz: Die Kunstkammern der Österreichischen Habsburgerinnen und Habsburger: Ein kurz gefasster Überblick. *Kunstsammlungen. Info Jahrgang* 2014/25 (2014) 45–66.

Korek 1988

Korek József: *A muzeológia alapjai*. Budapest, 1988.

Kovács 2002

Kovács S. Tibor: A fegyvertár. In: *A 200 éves MNM gyűjteményei*. Szerk.: Pintér János. Budapest, 2002, 333–351.

Langó 2007

Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest, 2007.

Lass 2014

Lass Gábor: Magyar műkincspolitikai a Seuso-diadal után. Hazatérnek-e nemzeti kincseink? *Magyar Demokrata* 18/17 (2014) április 23., 14–17.

László–Rácz 1997

László Gyula–Rácz István: *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest, 1997.

Lhotsky 1941–1945

Lhotsky, Alphons: *Die Geschichte der Sammlungen*. Wien, 1941–1945.

Magyar Életrajzi Lexikon 1967

Magyar Életrajzi Lexikon. I. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Budapest, 1967.

Magyar Múzeumi Arcképcsarnok 2002

Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Főszerk.: Bodó Sándor–Viga Gyula. Budapest, 2002.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 2007

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. VII. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Budapest, 2007, 480.

Magyar Nemzeti Múzeum 1992

Magyar Nemzeti Múzeum. Főszerk.: Fodor István. Budapest, 1992.

Magyar Zsidó Lexikon 1929

Magyar Zsidó Lexikon. Szerk.: Újvári Péter. Budapest, 1929.

Márki 1885

Márki Sándor: *Mária Magyarország királynéja*. Budapest, 1885.

Márton 1931

Márton Lajos: A magyar ősrégészeti kutatás múltja. *Magyar Szemle* 11 (1931) 264–271.

Mikó 2002

Mikó Árpád: A Corvina-könyvtár története. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*. Szerk.: Karsay Orsolya. Budapest, 2002, 157–162.

Monok 2004

Monok István (szerk.): *A holló jegyében. Fejezetek a Corvinák történetéből*. Budapest, 2004.

Nagy 2003

Nagy Mihály: A régészeti örökség védelme Magyarországon. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zsolt. Budapest, 2003, 30–35.

Noll 1974

Noll, Rudolf: *Vom Altertum zum Mittelalter*. Wien 1974.

Pálvölgyi 1964

Pálvölgyi Endre: A Csontos János elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 2 (1964) 163–192.

Prohászka 2002

Prohászka Péter: A nagyszentmiklósi kincs megtalálásának és a bécsi Császári és Királyi Régiségtárba kerülésének története. In: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*. Szerk.: Garam Éva. Budapest, 2002, 47–49.

Prohászka 2005

Prohászka Péter: *Kincsek a levéltárból*. Budapest, 2005.

Prohászka 2006

Prohászka Péter: Egy aranyban gazdag évtized. *Limes* 19/1 (2006) 9–20.

Prohászka 2006

Prohászka Péter: Műkincseink vándorútja Bécsbe. Előszó helyett. *Limes* 19/1 (2006) 110–114.

Prohászka 2008

Prohászka Péter: *Kincsek a levéltárból. II. Tanulmányok Európa kora népvándorlás kori régészetéhez*. Budapest, 2008.

Prohászka 2012

Prohászka Péter: Ami a bécsi gyűjteményekben maradt. I. Adatok a Monarchia közös vagyonáról folyó osztrák–magyar tárgyalásokhoz. *Ars Hungarica* 2 (2012) 229–254.

Pulszky 1897

Pulszky Ferenc: *Magyarország archeológiája*. I. Budapest, 1897.

Pulszky 1898

Pulszky Ferenc: *Magyarország archeológiája*. II. Budapest, 1898.

R. Várkonyi 2003

R. Várkonyi Ágnes: A múzeumi gondolat a felvilágosodás korában és a reformkorban. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 6 (2003) 15–39.

Radisics 1897–1901

Radisics Jenő: *Magyarország történelmi emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*. Budapest, 1897–1901.

Radisics–Szendrei 1895

Radisics Jenő–Szendrei János: *Magyar műkincsek*. I. Budapest, 1895.

Ress 1998

Ress Imre: A magyar kamara és egyéb kincstári szervek. *Századok* 137 (1998) 280–282.

Ress 2008

Ress Imre (szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége. A Badeni egyezmény létrejötte (1918–1926)*. Budapest, 2008, XXVII–XXXI.

Sacken–Kenner 1866

Sacken, Eduard–Kenner, Friedrich: *Die Sammlungen des k. K. Münz – und antikenkabinetes*. Wien, 1866.

Siklóssy 2004

Siklóssy László: *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Budapest, 2004. (Az 1919-es kötet reprint kiadása.)

Szávai 1999

Szávai Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös vagyona*. Budapest, 1999.

Szendrei 1884

Szendrei János: *Országos magyar ötvösmű kiállítási emlék*. Budapest, 1884.

Szendrei 1896

Szendrei János: *Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon*. Budapest, 1896.

Szinnyei 1909

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Budapest, 1909.

Takáts 1900

Takáts Sándor: Magyar műkincsek pusztulása a Wesselényi összeesküvés idejében. *Archaeológiai Értesítő* 20 (1900) 147–150.

Takáts 1902

Takáts Sándor: Nádasdy Ferenc gróf sárvári kincstára. *Archaeológiai Értesítő* 22 (1902) 122–127.

Takáts 1903

Takáts Sándor: A budai várkápolna régi kincseiről. *Archaeológiai Értesítő* 23 (1903) 173–179.

Takáts 1922

Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek*. Budapest, 1922.

Takáts 1961

Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest, 1961.

Új Magyar Életrajzi Lexikon 2001

Új Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: Markó László. Budapest, 2001.

Új Magyar Irodalmi Lexikon 1994

Új Magyar Irodalmi Lexikon. III. Szerk.: Péter László. Budapest, 1994.

Waldapfel 1967

Waldapfel Eszter: Rendi kísérletek a külföldre került korvinák visszaszerzésére a 19. század első felében. A két modenai kódex további sorsa. *Magyar Könyvszemle* 83 (1967) 113–125.

Zádor 1960

Zádor Anna: *Pollack Mihály (1773–1855)*. Budapest, 1960.

ART TREASURES OF HUNGARIAN ORIGIN IN VIENNA AND EFFORTS TO
RETRIEVE THEM DURING THE REFORM ERA AND THE PERIOD OF DUALISM
GABRIELLA LEZSÁK

The claim for bringing home the art treasures and historic relics of Hungarian origin taken from Hungary has been a returning issue in public life and the media up to this day. It is less well-known that their retrieval was already initiated in the 19th century, during the national movement of the reform era then in the period of dualism. Concentrating on the mentioned periods, the present study introduces under what circumstances the art treasures of Hungarian origin were taken to Vienna as well as the efforts to retrieve them. With the help of contemporary sources, it tries to find the answer to the questions who took what measures and when to retrieve the art treasures of Hungarian origin removed from the country during the almost 400-year rule of the Habsburg-dynasty. The study also mentions the art collecting activities and the methods of the Habsburgs, among them the confiscation of the property of the Hungarian aristocrats, the practice of purchase and donation; and demonstrates the contemporary legislation and its implementation with some examples, that concerning archaeological finds.

In the the reform era, being the period of the national revival, the survey of cultural wealth of the Hungarian historical past and introduction of its relics to the general public began in the conception of museum in the the reform era, in the period of the national revival. Then the main aim was to reacquire the corvina codices, which were taken out of the country during the Habsburg and Turkish eras; this was prevented by the war of independence and later the period of absolutism. After the dualism strengthened and some copies of the corvinas were successfully obtained, some attention turned to the issue again: the Opposition of the Hungarian parliament and the assembly of the capital interpellated for the sake of the retrieval of the art treasures several times. The interest of the society is shown by the fact that the press of the Opposition regularly dealt with this subject in the last third of the 19th century and the first quarter of the 20th century.

According to the final conclusion of the study, it would be a oversimplification to state that the aim the reclaimers of the art treasures was only to strain relations between the government and the sovereign and to weaken the power. The initiators were mostly personalities who persistently stood up for the nation. An archaeologist, Géza Nagy's endeavour to form a movement instead of isolated private actions was only realised on the eve of the downfall of the monarchy but then it was too late. Most of our sacred relics, which could strengthen the national identity in the globalised world of the 21th century, still have not returned home but are scattered around the world because of the passivity of the aristocracy loyal to the Crown and our historical destinies.

Hogyan lettünk (újra) „íjásznemzet”?

Az íj visszakerülése a honfoglalókról kialakított képbe

Ha felütjük a közelebbi és nem oly távoli múltbeli történelemkönyveket, a honfoglalás korával foglalkozó népszerűsítő munkákat, vagy megtekintjük a képzőművészeti alkotásokat, akkor azt láthatjuk, hogy az íj a korai magyarság emblematisztikus fegyvere, a távolsági harc varázslatos eszköze, mellyel a magyarok sorra nyerték a csatáikat. Gyermekekörömaban még nagyapám magyarázta, hogy hogyan is működik a „visszacsapó íj”, ami azután az iskolai történelemkönyvek lapjain is visszaköszönt; de ott láthatjuk a Nemzeti Múzeum kiállítását hirdető plakáton is (1. tábla 1).¹ Hogy a valóságban a magyarok tényleg ezen fegyverüknek köszönheték-e sikereiket vagy sem, nem tisztünk eldönteni – e tanulmány nem is e kérdéssel kíván foglalkozni. Sokkal inkább azzal, hogy íjászahagyományaink tudata hogyan élt népünk körében. A sírleletek és az írott források alapján egyértelmű, hogy az íj a honfoglalás idején az egyik legtöbbet használt fegyverünk lehetett.² Később azonban sokat veszített jelentőségéből, s a 17. századra teljesen háttérbe szorult (1. tábla 2). A török íjak persze ott díszeltek a főúri gyűjteményekben, de legfeljebb vadászatra használhatták őket.³ Az íj megszűnt „csodafegyverként” létezni.

A honfoglalás koráról, őseink viselt dolgairól sokáig a krónikakompozíció és annak leszármazottai – elsősorban a Thuróczy-krónika – tájékoztattak. Ezekben a munkákban az íjnak és a nyílnek nem sok helye van. Nem kapott helyet a Csáti Demeter nevével jelzett, de talán a 16. századnál korábban keletkezett „Ének Pannónia megvételetéről” című munkában sem, mint ahogy a korai magyar történelem magyar nyelvű feldolgozásaiban – Székely István krónikájában vagy Farkas András históriás énekében – sem.⁴ A legenda történetekben – Borond és Lél vezér históriájában vagy a vérszerződés elbeszélésében – nem esik róla szó. Valljuk meg, egyetlen történetnek sem kiemelt szereplője e fegyver.⁵ Ráadásul a híres vezérek és vitézek eposzi jelzői között sem szerepel az íj: Árpád

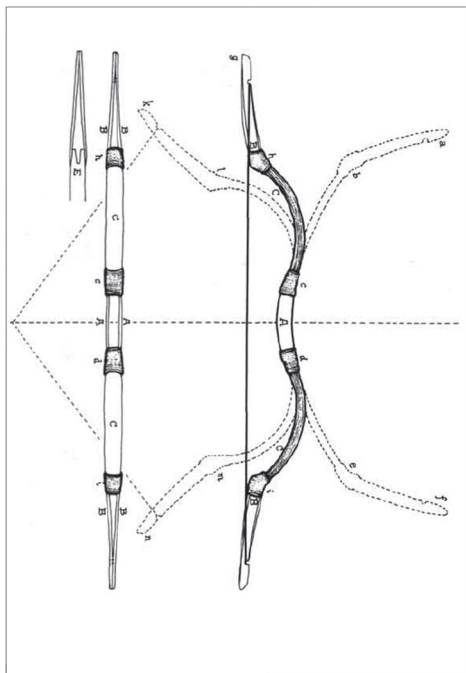
¹ Cs. Sebestyén 1932, 18; László 1967, 111; László 1988, 340; Száray 2006, 213.

² Kovács 1986, 224; Bíró 2013, 54–75.

³ A 17. században néhány – jellemzően egy művésztől, Isaak Majortól – származó metszeten még látható magyar lovasíjász (Rózsa 1973, 193. kép). A művész a 17. század első felében alkotott, és egyértelműen voltak magyar kapcsolatai (Rózsa 1973, 118–119). A főúri reprezentációban betöltött helyre lásd Temesváry 1982, 32. Egy Nemzeti Múzeumban őrzött példány Temesváry 1982, XII–XIII. tábla.

⁴ Szabados 2006, 35–47. Szövege: Balassi Bálint 1979, 286–292.

⁵ Jóllehet, néha megemlítik azt a források, de általában nem kiemelt helyzetben. Mindössze Kézai jellemzése emelhető ki a szkitákról: „A fent nevezett szittya nemzet pedig kemény volt a harcban és gyors a lovon; a fején sisakot hordott, az íjjal, nyíllal különkül bánt, mint a világ összes nemzetei közül akármelyik.” És egy másik anonymsi hely, amely mintha a magyar íjászat különleges voltára mutatna: „Midőn pedig azok a

1

2

3

4

5

1. tábla. 1. Cs. Sebestyén Károly rajza a reflexíj működéséről. (Cs. Sebestyén 1932 nyomán);
2. Magyar íjász Isaak Major metszetén, 17. század első fele (Rózsa 1973 nyomán); 3. Vérbulcsu a Nádasdy-mausoleumban, 1664 (Mausoleum 2005); 4. Peter Johann Nepomuk Geiger: Vérszerződés (Történelem-kép 2000); 5. Kiss Bálint: Vérszerződés, 1840-es évek (Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. http://cms.sulinet.hu/get/d/40b780b5-f5b4-4258-266f-873b43880ab0/1/8/b/Normal/11_33_1_1_b.jpg)

Fig. 1. Sebestyén Cs. Károly's drawing about how the composite bow works. (This picture and its versions are known in popular and special literature as well, after Cs. Sebestyén, 1932, 18.);

2. Hungarian archer in Isaak Major's engraving, the first half of the 17th century. (after Rózsa 1973), picture 193.; 3. Vérbulcsu in the Nádasdy-mausoleum (1664). (Mausoleum 2005, 72.);

4. Peter Johann Nepomuk Geiger: Vérszerződés (Contract sealed with blood, Történelem-kép 2000.); 5. Bálint Kiss: Vérszerződés (Contract sealed with blood, 1840s) (Hungarian National Gallery, Budapest. http://cms.sulinet.hu/get/d/40b780b5-f5b4-4258-266f-873b43880ab0/1/8/b/Normal/11_33_1_1_b.jpg)

kacagányos, Lehel kürtös, Botond bárdos vagy buzogányos. Úgy tűnik, az íj gyakorlati szerepe mellett emblematikus voltát is elveszítette.

Ennek megfelelően a magyarok bejövételének ábrázolásai között sem sok íjat látnunk. A Képes Krónika illusztrátora sem a honfoglalás esetében, sem a vezérek portréjánál nem tartotta kiemelendőnek az íjat. Pedig jól ismerte e fegyvert: az Árpád-házi hercegek vadászatainál vagy a kunok esetében kiválóan le is rajzolta. A jelek szerint azonban az ősök nevezetes fegyverének mégsem érezte. Ugyanígy a Thuróczy-krónika fametszetein is hiába keressük.

Az első ismert ábrázolások a 17. századból valók. Az íj egyfelől Attilánál jelenik meg, másrészt valamelyik – de többnyire csak az egyik – vezér kezében. Így például Nádasdy Ferenc 1664-ben kiadott *Mausoleum*ában Attila, Kadocsa és Vérbulcsu szerepel íjjal (1. tábla 3).⁶ A Nádasdy-Mausoleum nagyon sok követőre talált, lényegében meghatározta a honfoglalókról kialakított képet, még a 19. századi ponyvakalendáriumok is ezt másolták.⁷ Másfajta ábrázolás nagyon kevés született. Az íj tehát lényegében kiesett a közösségi tudatból.

A „visszatérést” a tudomány fejlődése hozta meg. A 18. században a jezsuita történetírók nagy erővel kezdtek hozzá a források feltárásához, ezek között pedig mégiscsak akadtak az íjakra vonatkozó adatok, például Bölcs Leó elhíresült leírása.⁸ Az áttörést pe-

kémek, akiket Szovárd és Kadocsa kiküldöttek, látták, hogy a szlovének és csehek nem képesek nekik ellentállani, háromszor rájuk nyilaztak, és néhányat közülük nyíllövésikkel meg is öltek. Mikor a szlovének és csehek, akiket Zóbor őrségre kirendelt, észrevették, hogy azok, kiket hétmagyarnak mondanak, ilyen fegyvert használtak, nagyon megrémültek, minthogy efféle fegyvert sohasem láttak.”

⁶ Mausoleum 2005, 6 (Kadocsa), 27 (Attila), 72 (Vérbulch).

⁷ Mikos 2010.

⁸ „Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj és kopja, s így a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják. Ül-

dig a hadtudomány fejlődése hozta meg: az első komoly, középkori magyar hadtörténettel foglalkozó munka osztrák szerzője, Hermann Meynert az új kiemelt szerepére hívta fel a figyelmet (1876), magyar interpretálói és kritikusai pedig – Salamon Ferenc és Kápolnai Pauer István – szintén Bölcs Leó *Taktikáját* tekintették alapvető forrásnak, amely hangsúlyosan szól a magyarok (illetve türkök, avarok vagy bolgárok) íjászati képességeiről. A közelharcot kerülő, az íjász távolharcot mesterien alkalmazó magyar könnyűlovas képe innentől kezdve „beégett” a magyar tudományosságba, lényegében máig uralkodó.⁹

E képet, ha lassabban is, de az irodalom is magáévá tette. Dugonics András alaposan megjegyzetelt, művelődéstörténeti adatokkal megtűzdelt, nagy népszerűségnek örvendő regényében, az *Etelkában* (1788) ugyan nem kap jelentős szerepet a fegyver,¹⁰ de a bizánci császár leírása egy lábjegyzetben mégiscsak feltűnik, s olvasható Hérodotosz megjegyzése a szkíták íjászati szokásairól, s megjelenik az a máig kedvelt kép is, miszerint a gyerekek birkaháton lovagolva tanultak nyilazni.¹¹ Szerepel már egy másik, hosszú életű – népetimológiára épülő – toposz is, mely szerint a jászok valójában íjászok...¹² Jóllehet Vörösmarty *Zalán futása* című művében (1823–1825) a fegyver állandó eposzi jelzővé válik – „gyorsnyilu Tarcál” „a nyilazó seregeknek büszke vezére” –, a fegyver valójában a magyarok leírásában csekély szerepet játszik, sőt inkább az ellenfelekhez kapcsolódik.¹³ A 19. század közepén azután születik egy műballada, amelynek viszont éppen az íj a központi szereplője. Tompa Mihály Kenéz és Vencel történetét mesélte el versben, amelynek csúcspontja egy Tisza fölött vívott íjászpárbaj (1846): „Feszült íjam rugásán sok nád repüle szét, / S megferne fél kezemben, amely szívet nem ért.” A történet idősíkjá nincsen meghatározva, de eléggé világos, hogy még a pogány időkben zajlik, tehát lényegében a 10. században. Hogy azután Tompa azért helyezte-e a történet középpontjába a fegyvert, mert elődeink emblematisztikus harci eszközének gondolta, az kérdéses. Sokkal valószínűbb, hogy az íj szerepeltetése „adta” magát, hiszen a történet valójában két Tisza-parti település – Kenézlő és Vencsellő – helynévmagyarázó mondája.¹⁴ 1858-ban azután Kossuth Lajos egyik beszédében megjelent a nevezetes mondás: „a sagittis hungarorum libera nos domine.” Hogy a pontos forrás mi lehetett, nem tudjuk, de mindenesetre Kossuth tekintélye, majd Tóth Béla újságírói tehetsége végleg elterjesztette a modenai ima talán nem egészen pontos, mégis szállóigévé vált fordítását: „a magyarok nyilaitól ments meg, Uram minket!”¹⁵ Arany János munkáiban – itt elsősorban a *Csaba-trilógiára* kell gondolnunk (1863) – azonban megint csak nem jellemző e fegyver szerepeltetése,

dőztetés közben azonban inkább íjokkal szerzik meg az előnyt. [...] Sok gondot fordítanak rá, hogy gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban is.” MEH 110.

⁹ A kérdés kiváló összefoglalása B. Szabó 2010, 13–66.

¹⁰ Dugonics 2002, 34, 51.

¹¹ Uo., 59, 79.

¹² Uo., 111.

¹³ Vörösmarty 1978, 45, 73.

¹⁴ Tompa 1914, 156.

¹⁵ Halmágyi 2007.

egyetlen helyen kap csak hangsúlyt: a csodaszarvas-történetben, ami azonban egy vadászatot elevenít meg: „Feszés az íj, sebes a nyíl, Harckalandon zsákmány a díj.” Bár Gárdonyi *Láthatatlan embere* (1902) a hun időket idézi, nem kérdéses, hogy tulajdonképpen a magyar ősmúlt megfogalmazása (nem véletlen, hogy a László Gyula által illusztrált diafilmen is „honfoglalók” jelennek meg). Itt azután bőven szerepel az íj és a nyíl.

Említettük, hogy a honfoglalók ábrázolásánál sokáig a 17. századi előképek voltak meghatározóak. A 19. század első felében azonban megélenkült az érdeklődés az ősök iránt. Blaschke János (1770–1833) Árpádot festette meg „Pannonia hegyén” (1822), Kisfaludy Károly (1788–1830) Árpád pajzsra emelését (1826), Peter Johann Nepomuk Geiger a pozsonyi csatát és a vérszerződést (1843). Ez utóbbit Kiss Bálint fogalmazta újra, s a ponyvák hasábjaira is átkerült (1849).¹⁶ A szabadságharc után továbbra is népszerű maradt a téma: Kovács Mihály (1819–1892) Árpád fejedelemmé választását (1854), Orlay Petrich Soma (1822–1880) Emese álmát (1864) festette meg, Lotz Károly pedig a Magyar Nemzeti Múzeum számára tervezett falképsorozatot (1873).¹⁷ Vágó Pál nagyméretű olajfestményének (*Magyarok Kijev előtt*, 1882) egyik központi figurája lovasíjász, még ha ez nincs is túlhangsúlyozva.¹⁸ A millenniumi ünnepségek kapcsán újabb ábrázolások születtek a kor meghatározó művészei keze által. Ezek terjedtek el az újságokban is, amelyek részben vagy egészben közölték ezeket. E nagy műveken azonban alig vannak íjak: Székely Bertalan *Vérszerződés* című falképén (1896–1897),¹⁹ a Szalay–Baróti szerzőpáros által jegyzett *Magyar nemzet történetében* Vágó Pál rajzán (1898) sok minden szerepel – bő gatyá, kürt, csótár –, íjnak azonban még nyoma sincsen. Munkácsy Mihály *Honfoglalásán* (1893) a magyaroknál mindössze egy íj látható; a meghódolóknál annál több. Nemes Mihály – történeti forrásokon és ábrázolásokon alapuló – viseletkönyvében azután reflexíjak és övön viselt tegzek is feltűnnek (1. tábla 4–5, 2. tábla 1).²⁰

A képek egy részén egyáltalán nem szerepelnek íjak, máshol igen (Kisfaludy, Geiger: *Vérszerződés*, Kovács Mihály), de sehol sem túlságosan feltűnően: a fegyver még egyáltalán nem tűnik emblematikusnak. Egyetlen kérdésben mutatkozik valamiféle elmozdulás: az általánosnak tűnő, háton viselt tegzek mellett időnként már feltűnedeznek övön viselt puzdrák is, ami minden bizonnyal az orientalizmus hatása. Kivételt Fesz-

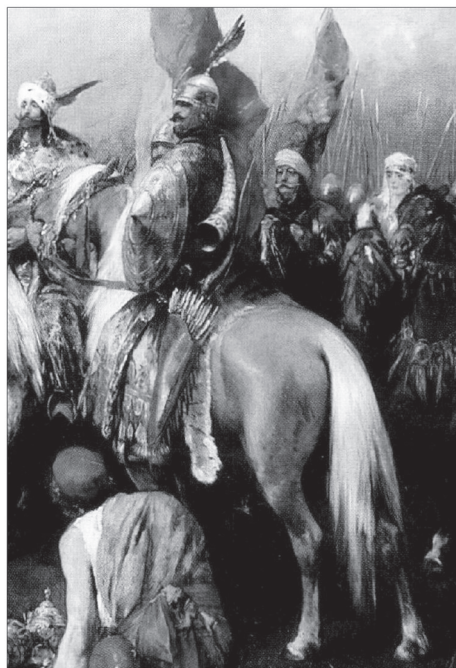
¹⁶ Blaschke János (1770–1833): *Árpád Pannonia hegyén*. 1822. Történelem-kép, 2000, 550; Kisfaludy Károly (1788–1830): *Árpád pajzsra emelése*. 1826. Történelem-kép, 2000, 549; P. J. N. Geiger: *A pozsonyi csata*. Történelem-kép 2000, 540–541. Ez utóbbi Wenzel Gusztáv *Magyar és Erdélyország története rajzolatokban* című munkájában jelent meg.

¹⁷ Kovács Mihály (1819–1892): *Árpád fejedelemmé választása*. 1854. Történelem-kép 2000, 553–554; Orlay Petrich Soma (1822–1880): *Emese álma*. 1864. Történelem-kép 2000, 569; Lotz Károly (1833–1904): *A magyar nép Ázsiából való kijövele, a vándorlás és a vérszerződés jeleneteivel*. MNM falképének vázlata. 1873. Történelem-kép 2000, 621–622.

¹⁸ Magyar Nemzeti Galéria, Budapest.

¹⁹ Városháza tanácsterme, Kecskemét.

²⁰ Nagy 1900, III. tábla. Nemes Mihály rajzai. A borítón is tegez és íjas harcos.

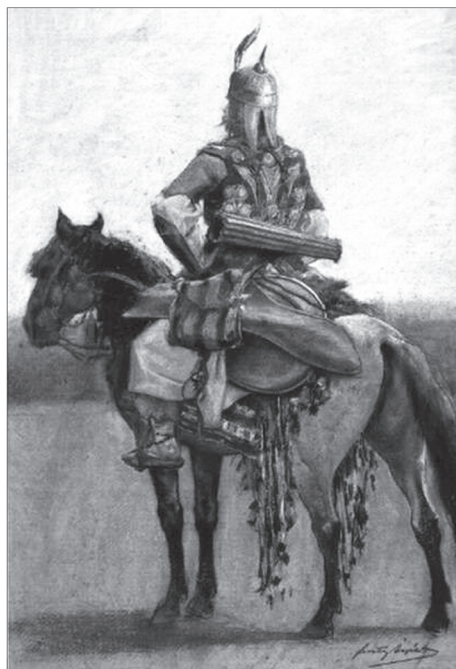
1

2

4

3

5

2. tábla. 1. Vágó Pál: *Magyarok Kijev előtt* (Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. Képes magyar történelem 1993); 2. Feszty Árpád: *A bánhidai csata*, részlet (Révkomárom, Duna Menti Múzeum. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Feszty_%C3%81rp%C3%A1d-_A_B%C3%A1nhidai_Csata.JPG); 3. Feszty Árpád: *Honfoglaló lovas* (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. Képes magyar történelem 1993); 4. Zala György: *Tas vezér szobra* (Hősök tere, Budapest. Fotó: Gabilla. <http://www.gabilla.eoldal.hu/fenykepek/budapest/hosok-tere/bp-hosoktere-szobor-tas-hat-.html>); 5. Benyovszky István: *Honfoglaló lovas* (Móra Ferenc Múzeum, Szeged, ltsz.: 71.5.1.)

Fig. 2. 1. Pál Vágó: Hungarians outside Kiev (Hungarian National Gallery, Budapest. Lázár István, Képes magyar történelem. Corvina, Budapest, 1993, 19.); 2. Árpád Feszty: The battle of Bánhida, details. (Danube Region Museum, Komarno, http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Feszty_%C3%81rp%C3%A1d-_A_B%C3%A1nhidai_Csata.JPG). 3. Árpád Feszty: Conquering horseman (Military History Museum, Budapest. Lázár István, Képes magyar történelem. Corvina, Budapest, 1993, 7.) 4. György Zala: The statue of Chief Tas (Hősök tere, Budapest. Photo: Gabilla. <http://www.gabilla.eoldal.hu/fenykepek/budapest/hosok-tere/bp-hosoktere-szobor-tas-hat-.html>). 5. István Benyovszky: Conquering horseman (Móra Ferenc Múzeum, Szeged, ltsz.: 71.5.1.)

ty Árpád munkái képeznek, amelyeken a művész jellegzetesen lovasíjásznak ábrázolja a magyarokat. Így láthatóak a nevezetes körképen (1894), a honfoglaló lovas képén és a *Bánhidai csata* című falképén (Duna-menti Múzeum, Révkomárom, 1896) is (2. tábla 2–3). Áttörés azonban most sem következett be: a Hősök terén látható millenniumi emlékmű Zala György alkotta vezérei jobbára megint csak nélkülözik e fegyvert, egyedül az 1928-ban elkészült Tas hátán van tegez (2. tábla 4). Összességében azt mondhatjuk, hogy a 20. század közepéig a honfoglalók vagy a korai magyarok ábrázolása esetén az íj viszonylag ritkán jelenik meg, semmiképpen sincs kiemelt szerepe. Az ábrázolt felszerelési tárgyak pedig esetlegesek, tulajdonképpen még a korban már ismert sztyeppe-i előképekhez sem jutottak el a festők, pedig az orientalizmus révén a keleti íjászfelszerelés már jól ismert volt. Jellemző, hogy a legfelkészültebb művész, Feszty Árpád, bár valóban reflexíjat ábrázolt, azt kifordítva, használhatatlan formában láttatta.²¹

Döntő fordulatot a tudomány fejlődése hozott. A 19. század végén meginduló régészeti kutatások során a sírokból nagy számban kerültek elő nyílhegyek, amelyek az íjászatra terelték a figyelmet.²² 1912-ben Kada Elek felismerte az előkerült vaspálcák és pántok szerepét is, melyek a tegez merevítésére szolgáltak. Öt évvel később Zichy

²¹ Feszty Árpád munkáját a kor jeles történészei, Pauler Ede és Marczali Henrik is segítették, és ázsiai népek viseletét is tanulmányozta (Szűcs–Wojtowicz 2000, 10, 49). A kifordított íj azonban nem az ő „találománya”: Moritz von Schwind (1804–1871) és Josef Kriehuber (1801–1876) *Zrínyi kirohanása Szigetvárból* című festményükön (1825) szintén így ábrázolták – az egyébként jól megfigyelt – oszmán íjat (Történelem-kép 2000, 531).

²² Langó 2007.

1

2

4

3

5

3. tábla. 1. Honfoglaló férfi László Gyula rajzán (László 1944 nyomán);
 2. Honfoglaló férfi László Gyula rajzán (László 1967 nyomán);
 3. Lovasíjász harcmodor László Gyula rajzán (László 1982 nyomán);
 4. Györfi Sándor: *Szabolcs vezér*, Szabolcs (<http://www.varmegyegaleria.hu/wp-content/uploads/2009/07/szabolcs-vezer1.jpg>); 5. Horváth István: *Honfoglalás emlékmű*, Vecsés
 Fig. 3. 1. Conquering man (after Gyula László, 1944. László, 1944, 371.); 2. Conquering man (after Gyula László, 1967. László, 1967, 104–105.); 3. The tactics of mounted archers (after Gyula László, 1982. László, 1982.); 4. Sándor Györfi: Chief Szabolcs (Szabolcs 1996, <http://www.varmegyegaleria.hu/wp-content/uploads/2009/07/szabolcs-vezer1.jpg>); 5. István Horváth: Monument of the Hungarian Conquest (Vecsés, 2008.)

Mihály keleti analógiák – például a selyemút falfestményei – alapján a tegez szerkezetét és párhuzamait is bemutatta. Az elhunytak mellett talált különös – csontnak tartott – lemezek rendeltetésére 1931-ben Cs. Sebestyén Károly kutatásai révén derült fény, aki szintén turkesztáni (bezekliki) freskók segítségével íjmerevítésként határozta meg azokat. A magyarok íja ezzel „kézzel fogható” távolságba – azaz inkább közelségbe – került. Cs. Sebestyén az addigi eredményeket és előkerült leleteket kismonográfiában foglalta össze, amely a honfoglaló íjásatról való ismeretek legfontosabb, sokáig meg nem haladott alpműve lett (1932).²³ Ekkortól megvolt a lehetőség az íjak és a tegezek többé-kevésbé hiteles ábrázolásainak elkészítésére, és maga a fegyver is jobban bekerült a köztudatba. Így Móra Ferenc az 1930-as években már íjas–tegzés honfoglaló lovast festetett le Benyovszky Istvánnal, s ez az íj már merevszárvú reflexíj volt (2. tábla 5). Mindennek eredménye elsősorban László Gyula munkásságában összegződött, aki a tipikus honfoglaló férfit lovasíjásznak képzelte el, s ezt tanulmányaiban és rajzain is kifejezte. Az 1944-ben kiadott *A honfoglaló magyar nép élete* című művében már többé-kevésbé megfelelő nyíl- és hordtegzet ábrázolt.²⁴ Bár e munka népszerűnek számított és több kiadást megért, mégiscsak tudományos mű volt. 1958-ban azonban László illusztrálta Gárdonyi *Láthatatlan emberét* – diafilm formájában. Ebben már a „klasszikus” honfoglaló alakok jelennek meg, tegzekkel, merevszárvú íjakkal.²⁵ Újabb rajzok készültek a *Hunor és Magyar nyomában* című könyvhöz (1967): egy férfi és egy nő képe. Ezek még nem a kiforrott László-rajzok, de a lényegét láttatták.²⁶ Bár a kötet első kiadása is több mint 16 000 példányban jött ki, az igazi áttörést az 1982-es *50 rajz a honfoglalókról* jelentette.²⁷ A nagy példányszámú, népszerű kötet generációk számára határozta meg a honfoglaló harcos képét, és mint „autentikus” – azaz szakembertől származó – információ, hivatko-

²³ Kada 1912, 323–325; Zichy, 1917; Cs. Sebestyén 1931, 1932.

²⁴ László 1944, 371.

²⁵ Láthatatlan ember 1958, 32, 38, 38, 41, 67. kocka.

²⁶ László 1967, 104–105.

²⁷ László 1982.

1

2

3

4

5

4. tábla. 1. Polyák Ferenc: *Solt vezér*, Solt (Fotó. Juhász József. http://img9.indafoto.hu/7/5/50115_632ad1a427967e4bef22caa70e70c5ca/6202955_b9c60e7873040b-8d9328309e710c8ab2_l.jpg); 2. Kertai Zsolt: *Lehel* (http://xfree.hu/kep_show.tvn?kid=12245&aid=89718&htr=1); 3. Nyílzápor Ópusztaszeren (http://kep.cdn.index.hu/1/0/445/4457/44578/4457856_35687cb6443ed4e8edbc04b431f6dc18_wm.jpg); 4. Kassai Lajos lovasíjász, világrekorder, a Kassai Lovasíjász Iskola megalapítója (http://lovam.hu/images/magazin/kassai_%C3%ADjaz.jpg); 5. Mónus József többszörös világbajnok távlövő (<http://cdn1.haon.hu/2014/08/mj.jpg>)

Fig. 4. 1. Ferenc Polyák: *Chief Solt* (Solt 2000. Photo: József Juhász, http://img9.indafoto.hu/7/5/50115_632ad1a427967e4bef22caa70e70c5ca/6202955_b9c60e7873040b-8d9328309e710c8ab2_l.jpg); 2. Zsolt Kertai: *Lehel* (http://xfree.hu/kep_show.tvn?kid=12245&aid=89718&htr=1); 3. *Cloud of Arrows in Ópusztaszer* (http://kep.cdn.index.hu/1/0/445/4457/44578/4457856_35687cb6443ed4e8edbc04b431f6dc18_wm.jpg); 4. Lajos Kassai mounted archer, world recorder, the founder of the Kassai Horsearchery School (http://lovam.hu/images/magazin/kassai_%C3%ADjaz.jpg). 5. József Mónus multiple world champion of long-range bow-shooting. <http://cdn1.haon.hu/2014/08/mj.jpg>)

zási alappá is vált. László rajzain lényegében minden harcos lovasíjász. Úgy gondolom, ettől kezdve kitörölhetetlen az íj a honfoglaló harcos képéből (3. tábla 1–3).

A következő lépést a honfoglalók íjának rekonstrukciója jelentette. A század közepén Jakus Kálmán, az 1970-es években Fábíán Gyula kísérletezett a fegyver elkészítésével. Utóbbi filmet is készített, amelyet a televízió le is adott.²⁸ A merevszárú reflexíjak működésének megismeréséért az 1990-es években Szöllősy Gábor tett nagyon sokat.²⁹ Az érdeklődők szempontjából azonban a döntő változás az 1990-es évek elején következett be. Többen kísérleteztek olcsó, könnyen kezelhető, viszonylag biztonságosan használható, modern anyagú, de a honfoglalás koriakra – vagy tágabban a sztyeppei reflexíjakra – hajazó íjak tömeges gyártásával, mely ekkortájt vezetett sikerre: Kassai Lajos és Grózer Csaba műhelyeiből százával kerültek az íjak az érdeklődők kezébe. Innen kezdve az ősök immár írásból és képről ismert fegyvere elérhető, kézzel fogható közelségbe került bárki számára. A hagyományos íjjal való lövés élménye nem olvasmányélmény, hanem tapasztalati tény lett. Az idő előrehaladtával egyre többen készítettek egyre jobb minőségű íjakat, egyre több ember számára. Mindennek eredményeképpen valamirevaló „honfoglaló” hagyományörző ma már nem lehet meg íj nélkül.

Az tehát eldőlt, hogy merevszárú reflexíjakat illik használni, de például az övön hordott, „homokóra alakú” zárt tegez máig viszonylag ritka. (Pedig a László Gyula által meghatározott vizuális kánonban nem is szerepel másmilyen: e téren nem ért el hatást.) Helyette a felhasználók és a készítők mindenféle fantázia szülte, illetve a honfoglalás korához nem illő modelleket használnak. Talán egy dolog kezd itt is általánossá válni:

²⁸ További irodalommal lásd Igaz 2010, 270–273.

²⁹ Szöllősy 1995; Szöllősy 1995a; Szöllősy 2000; Szöllősy 2004.

a tegez az övön van, és nem a háton. (A honfoglaló hordtegeknek – a leajzott íj szállítására használt készségnek – ugyanakkor nem sok nyoma van még a viseletrekonstrukciókban.)

Az íjászfelszerelés egyik eleme azonban nem jelent meg László Gyula rajzain: a felajzott íj tárolására használatos készenléti íjtegez. Ezek egykori meglétét Révész László ismerte fel a karosi feltárások kapcsán.³⁰ A praktikus és nagyon is hasznos felszerelési elem hamar átkerült a köztudatba és a boltok kínálatába.

Végezetül vessünk egy pillantást az 1990 után új erőre kapó ábrázolásokra! Egyfelől azt láthatjuk, hogy a honfoglalók esetében sokkal hangsúlyosabb szerepe lett az íjnak, mint eddig valaha. Ott van Szabolcs vezér szobrának a kezében a szabolcsi földvárban, a vecsési honfoglalási emlékmű harcosánál, vagy éppen a solti fejedelem faszobrán. A legismertebb, legelterjedtebb képek Kertai Zalán nevéhez fűződnek, munkáival könyvek lapjain, pólókon vagy óriásplakátokon is találkozhatunk: az íj szinte elmaradhatatlan. De ugyanez mondható el a könyvillusztrációkról vagy az irodalmi szövegekről is (3. tábla 4–5, 4. tábla 1–2).³¹

Az íj és az íjászfelszerelés tehát ma már szinte közismertnek tekinthető. Könyvekben, filmekben, hagyományőrző rendezvényeken, falunapokon találkozhat vele az érdeklődő, s honfoglaló hagyományőrzők, íjászcapatok az ország számos pontján működnek, ahogy a határon túl is, Szlovákiában és Erdélyben természetesen, de például Németországban is.

Őseink fegyvere mára szimbólummá lett. Ahogyan egykor is az volt: nem véletlenül beszéltek a kínaiak az *„íjlesztő népek nagy családjáról”*. Szépen mutatják ezt az ópusztaszeri „nyílzáporok”. A pozsonyi csata évfordulójára először 2007-ben megrendezett seregszemle íjászok százait vonzza, 2010-ben több mint másfél ezren lőttek egyszerre. Ez ma Európa, de talán a világ legnagyobb szabású közös lövése, íjászünnepe: évszázadok óta először lehet megtapasztalni, hogy mit is jelent a kifejezés: a nyilak elsötétítik az eget. A Magyar Artila nevéhez köthető kezdeményezés „iskolát” teremtett: együttlövés ma már számos rendezvényen kap szerepet (Kurultáj, Ősök napja, Magyarok gyűlése), közös élményt adva, a közösség együvé tartozását kifejezve (4. tábla 3).

A „legyőzhetetlen fegyver” tehát visszakerült a köztudatba, a magyarság egyik szimbólumává vált. Sőt nemzetközi hírnévre is szert tett: Magyarország a hagyományos íjászat területén nagyhatalom. Kassai Lajos lovasíjász bravúrpályái, Mónus József távlövő világrekordjai vagy Grózer Csaba íjai a világ tradicionális íjászaik szemében ismét közismertté tették Magyarországot. Sokatmondó, hogy több versenyen bevezették a „magyar stílust” (Hungarian Style), Kassai Lajos tevékenysége nyomán (5. tábla 4–5).³² S valószínűleg hazánkban van az egy főre jutó legtöbb hagyományos formájú íjat készítő mester is. Egy kísérleti régészeti konferencián egy északi kolléga értetlenkedve kérdezte,

³⁰ Révész 1991.

³¹ Pl. Magyarok. Mítoszok és legendák.

³² Magyar stílus a jordán uralkodói család versenyén: <http://www.alfaris.jo/2012styles.php>.

hogy miért is közismert, mi több „nemzeti” nálunk ez a fegyver. Ők is ismerik, persze – mondta –, de hát csak egy fegyver a sok közül. Nem sikerült elmagyarázni neki, hogy nálunk ez többet jelent egy egyszerű tárgynál.

A kérdésnek van még egy vonatkozása, amelyre kutatóként érdemes felfigyelnünk. Manapság sokszor ismételt megállapítás, hogy a „nagyközönség” nem fogékony a tudomány eredményeire, s főképp a honfoglalás korával kapcsolatban előszeretettel hagyatkozik fél- vagy áltudományos munkákra, csak mert azok emészthetőbb és tetszetősebb múltképet közvetítenek. Ez részben így van, de talán ez a „fal” nem áttörhetetlen a tudomány számára. És erre remek példa az íjászat. A hagyományőrzők és művészek zsinórmércéi vitathatatlanul László Gyula rajzai, aki a kérdés lényegét megértve a lehető legtöbb fórumon – még diafilmen is! – népszerűsítette eredményeit. Azaz kimondva vagy kimondatlanul a tudomány meghatározó erővel szólt bele a közönség múltképébe. És a folyamat nem zárult le: Révész László felfedezése – a készenléti tegez – megjelenik például Kertai Zalán alkotásain. Egy hagyományőrző rendezvényen nem lehetne ma már botíjjal vagy sportíjjal honfoglalót „játszani” – egyszerűen nevetséges lenne. Mi ez, ha nem a tudomány hatása? Úgy tűnik, a tudomány eredményei igenis eljutnak a laikus „felhasználókhoz” is – ha megfelelően találják őket. Ne becsljük le ezt az eredményt! Ha megnézünk egy török hagyományőrzőt vagy netán a Dzsingisz kán című filmet, akkor megdöbbenünk, hogy az íjászathoz és a sztyepei életmódhoz tőlünk térben és időben sokkal közelebb álló népek milyen történelmietlen felszerelést használnak. Az, hogy itthon sokkal jobb a helyzet, az a tudomány, az annak eredményeit közvetítő művészek és végső soron a hagyományőrzők érdeme.

Irodalom

B. Szabó 2010

B. Szabó János: *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. Budapest, 2010.

Balassi Bálint 1979

Balassi Bálint és a 16. század költői. I–II. S. a. r.: Varjas Béla. Budapest, 1979.

Bíró 2013

Bíró Ádám: *Fegyverek a 10–11. századi Kárpát-medencében*. Doktori disszertáció, kézirat. Budapest, 2013.

Cs. Sebestyén 1931

Cs. Sebestyén Károly: *Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokból*. Szeged, 1931.

Cs. Sebestyén 1932

Cs. Sebestyén Károly: *A magyarok íjja és nyila*. Szeged, 1932.

Dugonics 2002

Dugonics András: *Etelka*. S. a. r.: Penke Olga. Debrecen, 2002.

Halmágyi 2007

Halmágyi Miklós: A magyarok nyilaitól... Egy kósza idézet nyomában. *Aetas* 22/3 (2007) 142–147.

Kada 1912

Kada Elek: Sírleletek a honfoglalás korából. *Archaeológiai Értesítő* 32 (1912) 320–329.

Kovács 1986

Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, 216–281.

Langó 2007

Langó Péter: „Amit elrejt a föld...” A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest, 2007.

László 1944

László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Kolozsvár, 1944.

László 1967

László Gyula: *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest, 1967.

László 1982

László Gyula: *50 rajz a honfoglalókról*. Budapest, 1982.

László 1988

László Gyula: *Árpád népe*. Budapest, 1988.

Láthatatlan ember 1958

Láthatatlan ember. Gárdonyi Géza regénye nyomán írta Ruzicska Józsefné. Rajz: László Gyula. Budapest, 1958. Diafilm. MDV.

Magyarok. Mítoszok és legendák

Magyarok. Mítoszok és legendák. Gaál Mózes írásaiból összeállította: Dibás Gabriella, átdolgozta Szántai Zsolt. Illusztrációk: Veres László. Budapest, 2012.

Mausoleum 2005

Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum. Budapest, 2005.

MEH

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. S. a. r.: Györffy György. Budapest, 1986.

Mikos 2010

Mikos Éva: *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest, 2010.

Nagy 1900

Nagy Géza: *A magyar viseletek története*. Rajzolta: Nemes Mihály. Budapest, 1900.

Révész 1991

Révész László: Készenléti íjtartó tegezsek a magyar honfoglalás kori sírokban. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29 (1989–1890) 1991, 31–48.

Rózsa 1973

Rózsa György: *Magyar történelemábrázolás a 17. században*. Budapest, 1973.

Szabados 2006

Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században.* Budapest, 2006.

Szalay–Baróti 1895

Szalay József–Baróti Lajos: *A magyar nemzet története.* I. Budapest, 1895.

Száray 2006

Száray Miklós: *Történelem I. Középiskolák, 9. évfolyam.* Budapest, 2006.

Szöllősy 1995

Szöllősy Gábor: *Különböző íjtípusok mechanikai jellemzőinek kísérleti vizsgálata.* Doktori értekezés, kézirat. Budapest, 1995.

Szöllősy 1995a

Szöllősy Gábor: Mennyivel voltak jobb íjaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek? *Keletkutatás* 1995 ősz, 37–52.

Szöllősy 2000

Szöllősy Gábor: „Élre állítva” eltemetett íjak. In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája.* Eger, 1998. szeptember 18–20. Szerk.: Petercsák Tivadar–Várad Adél. Eger, 173–185. (Heves Megyei Régészeti Közlemények 2.)

Szöllősy 2004

Szöllősy Gábor: Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia.* Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk.: Balogh László–Keller László. Budapest, 2004, 53–62.

Szücs–Wójtowicz 2000

Szücs Árpád–Wójtowicz, Malgorzata: *A Feszty-körkép.* Budapest, 2000.

Temesváry 1982

Temesváry Ferenc: *Fegyverkincsek, díszfegyverek.* Budapest, 1982.

Tompa 1914

Tompa Mihály művei. *Első költemények 1840–1847.* S. a. r.: Kéki Lajos. Budapest, 1914.

Történelem-Kép 2000

Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2000. március 17–szeptember 24. Katalógus. Szerk.: Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Budapest, 2000.

Vörösmarty 1978

Vörösmarty Mihály összes költeményei. II. Budapest, 1978.

Wenzel 1843

Wenzel Gusztáv: *Magyar és Erdélyország története rajzolatokban.* Bécs, 1843.

Zichy 1917

Zichy István: A honfoglaláskori tegez és keletéi kapcsolatai. *Túrán* 1917, 152–165.

HOW HAVE WE BECOME (AGAIN) “A NATION OF ARCHERS”?

THE RETURN OF THE BOW INTO THE PICTURE ABOUT

THE HUNGARIAN CONQUERORS

BALÁZS SUDÁR

When we open a history book published lately or a bit earlier, works about the age of the Hungarian Conquest or we look at works of art, we can see that the bow was the emblematic weapon of the early Hungarians. It was the magic instrument in long-range fights, and the help of which Hungarians won the battles one after the other. The contemporary, 10th–11th century foreign sources confirm this and so do the archaeological finds as well. However, in the Hungarian Middle Ages the bow seems to have lost its attraction, it was rarely described in both written sources and depictions. It played a secondary role even in the 19th century romantic view of the past. It is only the 20th century that brought about considerable change, mainly because of the archaeological results and the latest information of the history of the peoples of the steppe. Fortunately, an archaeologist with artistic temperament, Gyula László found the way to spread the knowledge, so the bow became widely known as the general weapon of the conquerors through his works. The next step was that movements for the preservation of traditions began, which introduced the reconstructions of bows and the experience of archery. As a result, the bow has received its thoroughly deserved image of our idea about the Hungarian Conquest. The present study intends to follow through this process.

A bulgáriai középkorrégészet első négy évtizedéről*

Bevezetés

A középkori anyagi kultúrát régészeti eszközökkel elemző tudományterület bulgáriai meghonosodásának a menete olyan sajátságokkal bír, amelyek jelentős mértékben eltérnek az észak-balkáni térség más országaitól. Így tanulságokat hordozhat az, ha a középkorrégészet bulgáriai történetének első négy évtizedét oly módon is áttekintjük, hogy nem az egész délkelet-európai régió középkorrégészetére jellemző kérdésfelvetéseket igyekszünk megválaszolni, hanem a bulgáriai sajátságokat emeljük ki. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a lehetséges párhuzamosságokat vagy éppen ellentéteket ne akarnánk regisztrálni. Így első helyen azt, hogy Bulgáriában – éles ellentétben például a vele szomszédos Görögországgal vagy Szerbiával – a középkor régészeti kutatásának már az első vizsgálatok idején, azaz a 19. század végén sem kellett küzdenie létjogosultságának igazolásáért egy olyan téves szemlélettel, amely szerint a középkor már nem tartozik a „valódi” régészet tárgykörébe, mert a nagy kezdőbetűs Archaeologia felső időhatára a Római Birodalom bukásának a kora kellene legyen. A középkorrégészet elismertségének a háttérben Bulgária sajátos középkori történelme áll, konkrétan az a tény, hogy ezen országban az önálló állami lét több alkalommal is megszűnt, előbb a 10–11. század fordulóján, majd pedig a 14. század végén.¹ E körülmény miatt pedig már a rendszeres történeti kutatások helyi, 19. század végi megindulása előtt is teljesen világos volt az, hogy a ’szokásos’ forrásanyag, azaz az írott feljegyzések alapján csak vázlatosan, illetve ’idegen’, azaz nem a bolgár állam területén megírt források alapján lehet majd megismerni a középkori Bulgária történetét. További adatokat pedig maga a bolgár föld rejtett magában, régészeti leletek formájában.

* Készült az OTKA 104533-as számú, „Az átalakulás évszázadai – települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században” című kutatási program keretei között.

¹ Az I., illetve II. bolgár állam történetét számos, nagynevű történész elemezte (Jireček 1876, 193–200; Zlatarski 1927, 704; Runciman 1930, 234–238; Ostrogorsky 1965, 236–265). Az I. bolgár államot tárgyaló régebbi szakirodalmat egybegyűjtötte: Moravcsik 1958, 119–130. A bolgár tudományosság által legrészletesebben kidolgozott történeti képet nyújtja: Angelov 1980; Angelov (főszerk.) 1981. Részleteken bemutatja a szakirodalom különböző vonulatait, különös tekintettel a délszláv szerzőkre: Pirivatrić 1997a, 26–29. Bizánci szemszögből írta le a Balkán 9–14. századi történelmét, az egyes délszláv államok felemelkedését és bukását Ostrogorsky 1965, 344–490.

Rövid bevezetésünk utolsó gondolataként arra kell felhívunk a figyelmet, hogy a középkorrégészet bulgáriai meghonosodását és első eredményeit csak akkor tudjuk pontosan megérteni, ha az ország 19–20. századi történetét is legalább alapvonalaiban ismerjük. E kényszerítő erővel ható tény azzal magyarázható, hogy Bulgáriában – a dél-kelet-európai régió más országaihoz hasonlóan – szigorúan állami, illetve (1878 előtt, az önálló államiság hiányában) a bolgár nemzeti mozgalom keretei között honosodott meg a középkor, és ezen belül is a középkori anyagi kultúra iránti érdeklődés. Az állami lét-hez való kötődés következtében tehát Bulgária esetében sem kerülhetjük meg azt, hogy az alábbiakban vázlatosan össze ne foglaljuk a 19–20. század fordulójának turbulens eseménytörténetét.

Rövid történeti áttekintés Bulgária 19–20. század fordulójának történetéről

Bulgáriában a modern idők kezdete, és ami ezzel egyet jelentett, az állami élet újjászervezése 1878-ban történt meg, egy nagyobb kiterjedésű, és több fronton folyó, törökellenes háború részeként. Az eseménysort bolgár vonatkozásban az indította el, hogy 1876-ban a bolgárok is, több más balkáni nép után és mellett, fellázadtak a török uralom ellen. Mozgalmuk ugyan igen hamar a bukás szélére került, de segítségükre sietett a cári Oroszország, amely 1877–1878-ban győzelmes háborút vívott az oszmán-törökök ellen a Balkán-félsziget északkeleti részén, azaz az újjáalakítandó Bulgária területén. Így az orosz expedíciós hadsereg győzelmes előretörése révén szabadult fel Bulgária a fél évezreden át tartó oszmán-török uralom alól. Mivel az 1878-as békekötések, illetve -konferenciák egyes, egymásnak ellentmondó rendelkezései szinte előrevetítették Bulgária elkövetkező évtizedeinek a történetét, a középkori régészet kérdésfelvetései miatt is érdemes megismerni a területi újrendezés egyes aspektusaival.²

Az orosz–török háborút 1878 márciusának elején lezáró San Stefanó-i béke rendelkezései szerint Bulgáriához – a 20–21. századi értelemben vett területén túl – nemcsak a Vardar völgyét, azaz a 20–21. századi értelemben vett Macedóniát csatolták hozzá, hanem Kelet-Trákiát, az Égei-tenger egy partszakaszával együtt. Oroszország jóvoltából tehát Bulgáriának a balkáni térség legnagyobb államává kellett volna válnia, kijáráttal két tengerre. Megjegyzendő, hogy Oroszország nemcsak (sőt talán nem is elsősorban!) a bolgár anyanyelvű lakosság számarányát és területi elhelyezkedését tartotta szem előtt az új ország területének körvonalazása során. Ennek ellenére azonban a meghúzott határok nagyjában és egészében kifejezték a délszláv nyelv keleti és nyugati ágai közötti határt is, hiszen a Macedóniában beszélt délszláv nyelvjárások mind e nyelvcsalád keleti,

² A Balkán-félsziget 19–20. századi történetét valóban könyvtárnyi szakirodalom tárgyalja. E munkák közül egyetlenegy olyanra utalunk, amely sok tekintetben szakít az egyes események megszokott, mondhatni megcsontosodott értelmezésével: Gleni 2001, 128–161.

azaz bolgár ágába tartoznak. Miközben az is tény, hogy a Bulgáriának juttatott területek többségén – *nota bene* a törzsterületnek számító Stara Planina, azaz az úgynevezett Magas-Balkán területén is – az újkor hajnalán legalább két, de sok helyen három vagy négy nép fiai is éltek egymás mellett, mozaikszerű települési képleteket alkotva.

Bulgáriának a balkáni térség meghatározó hatalmaként való megalakulása, azaz – a korabeli nagyhatalmi politizálás szintjére fordítva – az orosz érdekszféra megnövekedése európai válságot robbantott ki. Ennek elhárítása érdekében Bismarck német kancellár még 1878 júniusában nagyhatalmi konferenciát hívott össze Berlinbe, a balkáni térség problémáinak rendezésére. A határok újrarajzolásának legnagyobb vesztese Bulgária lett, mert a San Stefanó-i békében körvonalazott területének több mint felét elvesztette. A berlini kongresszus határozata értelmében ugyanis mind Macedónia, mind pedig Kelet-Trákia visszakerült a Török Birodalom keretei közé, sőt Kelet-Rumélia néven Bulgária déli részében is névlegesen fennmaradt a török fennhatóság.

A függetlenségét 1878-ban elnyerő Bulgária politikai elitje számára a legfontosabb feladattá a berlini kongresszus határmegvonásainak a revíziója, a San Stefanó-i békében megjelölt területek megszerzése vált. Mivel Oroszország még a Kelet-Ruméliára vonatkozó bolgár törekvéseket sem támogatta, e terület 1885-ös bekebelezése után Bulgária külpolitikájában a német, illetve osztrák–magyar orientáció vált meghatározóvá.

A bolgár politikai elit figyelme Kelet-Rumélia bekebelezése után Macedónia felé fordult. E területi igény miatt azonban Bulgária nemcsak a Török Birodalommal került szembe, hanem kis balkáni szomszédaival, Szerbiával és Görögországgal is. 1912-ben Bulgária, Szerbia, Montenegró és Görögország törökellenes háborút indított. Hivatkozási alapul az üszkübi (=szkopjei) és monastiri (=bitolai) vilajetben – azaz a vardari Macedónia északi és nyugati részét is magában foglaló két tartományban – kirobbant albán felkelés, pontosabban az e felkelés okozta létbizonytalanság szolgált. Az I. balkáni háború során a balkáni kisállamok legyőzték a Török Birodalmat. Bulgária mégsem örülhetett az új területi konstellációnak, Macedónia területét ugyanis nem Bulgária, hanem a vitatott térségbe előbb bevonuló Szerbia kebelezte be. Annak ellenére, hogy a két fél – a cári Oroszország diplomáciájának aktív közreműködése révén – még a háború kitörése előtt szerződésben rögzítette a leendő határokat, az adott térség déli és keleti részét Bulgáriának juttatva.

Macedónia hovatartozása miatt 1913-ban egy újabb háború robbant ki Bulgária, illetve a balkáni szövetség többi tagja között. A II. balkáni háborúban katasztrofális vereséget elszenvedő Bulgária nem tudott változtatni a Szerbiának kedvező *status quón*, sőt Törökország, illetve Románia javára is le kellett mondania Drinápoly körzetéről és Dél-Dobrudzsáról.

Mivel Szerbia az I. világháború előestéjén már az antant határozott támogatását élvezte, Bulgária Németország hívévé vált. Így 1915-ben a központi hatalmak oldalán lépett be a I. világháborúba, és nagy szerepe volt abban, hogy az egyesült osztrák–magyar és német haderő elől menekülő szerb hadsereg Thesszaloniki helyett a nehezen járható Albánia irányába vonuljon vissza. 1918 őszén viszont az antant éppen a bol-

gárok által tartott balkáni vagy másik nevén thesszaloniki front áttörése révén tudott döntő csapást mérni a központi hatalmakra, a balkáni front áttörése pedig meghozta az Osztrák–Magyar Monarchia kapitulációját. Mivel Bulgária a világháborút a vesztes oldalon harcolta végig, nem volt esélye arra, hogy macedóniai területi igényeit a versailles-i békekonferencia figyelembe vegye. Sőt a belső válságok által gyötört ország a gazdasági és társadalmi összeomlás szélére került az 1910-es évek végén, illetve az 1920-as évek elején.

A régészeti kutatások kezdetei Bulgáriában

Bulgáriában – a kulturális élet számos más területéhez hasonlóan – a régészeti kutatás is az 1878-as felszabadulás utáni időkben indulhatott meg.³ Az ennél korábbi évszázadokból ugyanis csak néhány olyan utazó, azaz diplomata vagy hittérítő pap leírása tartalmaz régészeti is értékelhető elemeket, akik bejárták az Oszmán–török Birodalom európai tartományait.⁴ A 17. század végi–18. század eleji hadi események során pedig számos katona is eljutott bolgár földre, akik a hadászati és/vagy harcászati szempontból fontos „műtárgyakat”, főként várakat mérték fel. Kiemelkedik e mérnökök közül Luigi Ferdinand Marsigli, akinek a vizsgált félsziget számos más tájegysége is igen sokat köszönhet.⁵

A török hódoltság idején keletkezett, viszonylag nagyszámú, és változatos nyelveken írott útinapló, útirajz, térkép értékelése nagy filológiai elmélyültséget igényel. Bulgária esetében azonban a megjelentetett modern kiadások és fordítások megkönnyítik a filológiai kérdésekben járatlan kutató számára is a tájékozódást.

Az 1945 utáni bolgár tudományosságban nagy hangsúllyal szokott szerepelni az, hogy a 19. század közepétől – a bolgár felvilágosodással párhuzamosan – az orosz tudományosság is figyelmet fordított a bolgárok lakta föld régiségei iránt.⁶ Az 1878 előtti évti-

³ A bulgáriai régészeti kutatások első negyven évének áttekintése nem olyan nehéz feladat, mint amilyenek első pillanatban tűnik. A tájékozódáshoz több jó segédlet is rendelkezésre áll. Első helyen a Sonja Georgieva és Velizar Velkov által összeállított régészeti bibliográfia említendő (Georgieva–Velkov 1957). E mű alapján ugyanis igen jól kitapinthatók a kutatás erővonalai, mondhatni szinte a török alóli felszabadulás pillanatától.

⁴ Az útleírások közlése és elemzése a 20. században szinte önálló tudományággá nőtte ki magát. Ennek ellenére máig megkerülhetetlen alapköltség: Jireček 1882. A nagy számban megjelentett újabb közlés közül az alábbi két, magyar vonatkozású munkát emelnénk ki: Hopp 1974, 38–66 és Mijatev 1976. A viszonylag nagyszámú útleírás egy sajátos színfoltját képezik más balkáni népek köréből kikerülő írástudók, így elsősorban román, illetve szerb egyháziak által készített leírások. Bizonyos jelenségekről talán pontosabb képet tudtak festeni, nemcsak azért, mert számukra a tapasztaltak egy része nem volt egzotikum, hanem sokkal inkább az e népek 20. századi történetéből következő feszültségek és torzítások hiánya miatt is. A román leírásokat elemezte: Mladenova–Žečev 1982. A szerb papok által készített leírások régészeti vonatkozásait áttekintette (sajnos csak igen röviden!): Angelov 1966, 57–59.

⁵ L. Marsigli bulgáriai felméréseit és leírásait elemzi Beševliev 1982, 43–45.

⁶ Dmitrova 1959, 117–123; Vážarova 1960.

zedekben azonban nemcsak oroszok kezdtek érdeklődni az al-dunai térség iránt, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia számos kiváló történésze, földrajztudósa is. Így a pesti születésű, de német nemzetiségű világjáró, Felix Kanitz,⁷ illetve a Bosznia kormányzójaként és közös külügyminiszterként jelentős politikussá vált Kállay Benjámín, és nem utolsósorban a cseh Konstantin Jireček (bolgár helyesírás szerinti átírásban Ireček) is. Személyére az alábbiakban még több alkalommal vissza kell térnünk, mert ő a felszabadult Bulgária kulturális életében is jelentős szerepet játszott.⁸ E helyen csak annyit emelnénk ki, némiképp kilépve tanulmányunk keretei közül, hogy Konstantin Jireček, bulgáriai tartózkodása során az újonnan megalakított állam kormányába is belépett, ő volt 1881–1882-ben a bolgár oktatási miniszter.

Bulgáriában a középkori régészeti kutatás első szakaszának a török uralom alóli 1878-as felszabadulás és az I. világháború 1914-es kitörése közötti, mintegy négy évtizedet felölelő időszak tekinthető. A kezdetek igencsak ígéretesek voltak, hiszen már a bolgár állam újraalapítása utáni évben, 1879-ben megalakult az első régészeti társaság Veliko Tárnovóban. Mind a társaság összetétele, mind pedig az alapítás helye is szimbolikus jelentőségű. Veliko Tárnovo volt a II. bolgár állam, azaz a 13–14. századi, Asenida Bulgária fővárosa, amelyet az 1878-as felszabadítást irányító Oroszország rövid időre az új Bulgária fővárosának szemelt ki. A társaság vezetői pedig a bolgár felvilágosodás jeles alakjai – Hadži Kalfa, Vasil Beron, valamint legfontosabb tagként a cseh Konstantin Jireček – voltak. Joggal sejthető, hogy Jireček lehetett a társaság létrejöttének fő kezdeményezője. A társaság már megalakulásának évében ásatást is indított az egykori főváros nyugati részén, a Trapezica-domb területén.⁹

Tehát már a jelenkori Bulgária megalakulásának a pillanatában megfogalmazódott a középkori régészet feladata: olyan forrásbázist teremteni, amely alapján részleteiben is kutathatóvá válik az ország dicső múltja, mintegy kiváltva az oszmán–török hódoltság évszázadaiban elpusztult írott forrásokat. E törekvés jogosságát nem lehet megkérdőjelezni mintegy másfél évszázad távlatából sem. Annyit azonban mindenképp meg kell jegyezni, hogy az eltelt mintegy másfél évszázad alatt kiderült, a két középkori bolgár állam írott forrásanyaga nem pusztult el oly katasztrofális mértékben, ahogyan azt az 1870-es évek végén feltételezni lehetett,¹⁰ hiszen azóta számos okirat, illetve egyéb forrás került közlésre, benne a bolgárookra vonatkozó adatokkal. Sőt maga a bolgár föld régészeti vizsgálata is számos olyan feliratot eredményezett, amelyek mind fontos adalékokat tartalmaznak a középkori Bulgária megismeréséhez.

⁷ Kanitz 1882.

⁸ Rövid életrajzát közli, különös tekintettel bulgáriai szereplésére Sendov (szerk.) 1989, 20.

⁹ A társaság és a Veliko Tárnovo-i első ásatás jelentőségét taglalta: Slavčev 1980, 167–168.

¹⁰ E forrásanyagot és az egyes írott adatokra vonatkozó szakirodalmat összefoglalta: Petrov–Gjuzelev 1978. Az újabb kutatásokból pedig csak két olyan, közvetlenül munkánk lezárása előtt megjelentetett dolgozatra utalunk, amelyek kifejezik az írott források alapján felvethető kérdések széles spektrumát: Gjuzelev–Koder 2000, 93–105; Gjuzelev 2001, 3–26.

Az 1879-es tarnovói kezdetek ara utaltak, hogy a 13–14. századnak kellett volna válnia a bolgár középkorregészlet legfontosabb igazodási pontjává. A későbbiekben azonban nem a II., hanem az I. bolgár állam került az érdeklődés homlokterébe. Joggal sejthetően részint ezért, mert a 9–10. századi Bulgária történetén keresztül még jobban meg lehetett jeleníteni a nemzeti nagyság fogalmát. Az I. bolgár állam ugyanis nemcsak a 20–21. századi értelemben vett Bulgáriára terjedt ki, hanem magában foglalta a Balkán-félsziget területének legalább a felét, így például Macedóniát is. Sőt a 9. században – joggal sejthetően – bolgár uralom vagy befolyás alatt állt a Havasalföld, illetve a Kárpát-medence egy bizonyos – kisebb vagy nagyobb – része is. Területi kiterjedésén túl pedig az I. bolgár állam fontosságát két további körülmény is növelte. Borisz kán 864-es megtérése mintegy mintát adott egy-egy délkelet- vagy kelet-európai, barbár hatalmi elitnek arra, hogyan lehet és kell a bizánci kereszténység felvétele által államot alapítani. Sőt azáltal, hogy a bolgárok befogadták a Morva Fejedelemségből 887-ben menekülő Metód-tanítványokat, a szláv liturgia és a cirill betűs írásmód továbbélését is biztosították. A pravoszláv liturgia és a cirill írás „megmentése” ténylegesen világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult, különösen annak fényében, hogy az ezredfordulón a Kijevi Rusz katonai elitje is a krisztianizáció Cirill és Metód által lefektetett útját választotta.

Az I. bolgár állam, azaz a 9–10. század iránti érdeklődés előtérbe kerülését segítette továbbá a fővárosváltás is. Az tehát, hogy az újraalapított állam székhelye 1879-ben átkerült Szófiába. A fővárosváltás a középkorregészlet esetében is az új nézőpontok megfogalmazását segítette. Képletesen szólva, egy sajátos szófiái látószög jutott érvényre. Első körben az, hogy megnőtt a kései antikvitás iránti érdeklődés. A leendő Szófia ugyanis – Serdica/Serdika néven – az Észak-Balkán egyik fontos városa volt a kései antikvitásban és a korai középkorban.¹¹ A két középkori bolgár államban viszont nem vált székvárossá a távolsági kereskedelemben játszott fontos szerepe ellenére sem.¹² Talán ennek is lett a következménye, hogy a leendő fővárosban, a törököktől való felszabadítás pillanatában, 1878-ban még álltak ókeresztény eredetű templomok – igaz, igencsak megviselt állapotban –, a két bolgár állam korából viszont nem maradt fenn monumentális emlék. Így a berendezkedő kulturális kormányzat is inkább a török időket átvészélő műemlékállomány mentésének a feladatát érezte előbb a sajátjának.¹³ Szófiában tehát lázas építészeti átalakítómunka indult, amelynek során a dzsámivá átépített középkori templomokat keresztény imahelyekké, az oszmán-török kor építészeti hagyatékát pedig profán, de közösségi rendeltetésű épületekké alakították át, illetve vissza.¹⁴ A visszaállítás klasszikus példájaként a

¹¹ Velkov 1966, 53–60; Velkov 1991, 92–96.

¹² A város középkori történetét áttekintette: Angelov 1980, 365–371; Stančeva 1981, 187–189. Szófia középkori emlékei közül – a templomokon túl – a városfalak elemzésére irányult még megkülönböztetett figyelem: Bojadžiev 1959, 35–45.

¹³ E megközelítés jól kivehető a 19–20. század fordulóján írt összefoglalásokból is, lásd Popov–Kacarov–Gospodinov 1912.

¹⁴ A főváros kialakulásának építészeti sajátosságait német nyelven elemezte: Gjuzeev 2001a, 290–292.

szófiai Szent Szófia-templom¹⁵ említhető, még akkor is, ha ezen épület 1878 után is hosszú ideig félig romos állapotban állt. A funkcióátalakítás legmonumentálisabb emléke pedig a szófiai Bűjűk dzsámi lett, amelyben előbb az Állami Nyomda, majd a Nemzeti Könyvtár, 1892-től pedig a Nemzeti Múzeum¹⁶ (Narodnija Muzej) kapott otthont.¹⁷ Tegyük hozzá: ez utóbbi intézménynek ad helyet folyamatosan az egykori dzsámi épülete, egészen a mai napig, még akkor is, ha e múzeum neve többször megváltozott.

A Nemzeti Múzeum 1892-es, szófiai alapítása arra is világosan utal, hogy az új főváros lett a régészeti kutatások központja, itt indult meg az intézményrendszer kiépítése.

Ezen intézmény mellett a felsőfokú oktatáson belül alakult ki a bolgár régészet második fontos központja,¹⁸ még akkor is, ha a régészet szak alapítására formálisan csak az I. világháború után került sor. Az 1888/89-es tanévben megindított főiskolán (= Visšija škola) kezdettől fogva létezett Történeti-filológiai Részleg (=Istoriko-filologičesko ot-delenije).¹⁹ Az 1890/91-es tanévtől a cseh Vaclav Dobruski oktatott itt, többek között régészeti jellegű ismereteket is.²⁰

Egy harmadik kezdeményezés eredményeként pedig az 1901-ben megalakult a Bolgár Régészeti Társaság (=Balgarskoto Arheologičesko Družestvo) is.²¹ A központi intézmények alapításának a helyszíne alapján – ismétljük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – nem lehet kétséges az, hogy a régészeti kutatás Bulgáriában is centralizált szervezeti struktúrában jött létre.

A bolgár régészet Szófia-központúsága tehát egy olyan sajátosság, amely tudományágunk helyi meghonosodásának az idejéig nyúlik vissza. Közben az sem kétséges, hogy Bulgária „vidéki” városaiban is történtek kezdeményezések a régészeti kutatás meghonosítására. A „vidéki” városokban szerveződő múzeumok közül minden kétséget kizáróan a várnai lett a legjelentősebb, nem elsősorban épületének monumentális volta miatt. Rangját ugyanis gyűjteményeinek későbbi gazdagsága, illetve az ott dolgozó szakemberek elhivatottsága és szakértelme alapozta meg. A Várnai Nemzeti Múzeum megalakítását a

¹⁵ E kardinális fontosságú építészeti emlék feldolgozásai közül lásd Protič 1912; Filov 1913; Hodinott 1975, 271–277; Čilingirov 1978, 17, 306–307.

¹⁶ A délszláv nyelvek sajátos fogalomhasználata miatt a narodnija muzej szókapcsolat népmúzeumként és nemzeti múzeumként is fordítható. A kettő közül a nemzeti múzeum szókapcsolatot használjuk, mert e jelzős szerkezet felfogásunk szerint pontosabban kifejezi az eredeti nyelvi fogalmat. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a népmúzeum magyar nyelven ismeretlen fogalom.

¹⁷ Angol nyelven a jogutód intézmény (hivatalos nevén Nacionalen Arheologičeski Institut sàs Muzej pri BAN =National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, nem hivatalos nevén: Nacionalen Arheologičeski Muzej=National Archaeological Museum) honlapján kapni rövid tájékoztatást az alapítás körülményeiről, illetve az intézmény jeles személyiségeiről: <http://naim.bg/en/content/category/100/44/>.

¹⁸ Ilieff 1936, 544–550; Getov 1992, 169–170.

¹⁹ Getov 1992, 169–174. Idegen nyelven a tanszék történetének rövid összefoglalása az egyetem múzeumának kétnyelvű honlapján olvasható: <http://www.uni-sofia.bg/history-art/museum/halls2.html>.

²⁰ Getov 1992, 169.

²¹ Petrov 1991, 57–60.

város fekvése is segítette, azon körülmény, hogy Várna vált Északkelet-Bulgária legfontosabb központjává. Így szomszédságában – azaz Szófiánál jóval közelebb – fekszik azon terület, ahol Asparuch vezetésével a bolgár-törökök megtelepedtek, majd pedig a 8–9. században az I. bolgár állam kialakult. Egy további – Szófiától szintén elkülönült – múzeumszervezési gócponttá a dél-bulgáriai Plovdiv vált. Itt az 1882-ben alapított könyvtár muzeológiai feladatokat is ellátott.²²

A templom-helyreállítási és -átalakítási, illetve dzsámi- és minaretrombolási munkát az 1878 utáni években nagyjából orosz hadmérnökök végezték el annak következtében, hogy újkori létének első éveit Bulgária igen erős orosz függésben élte meg. Az orosz jelenlét logikus folyományának tekinthető az orosz Fyodor (másik átírással Fëdor) J. Uspenskij²³ tevékenysége is, aki – a konstantinápolyi Orosz Régészeti Intézet munkatársaként – számos terepmunkát végzett az újonnan szerveződő országban. Az orosz jelenlét szellemi alapja a pánszlávizmus volt, amely a 19. század végi–20. század eleji Oroszország egyik vezető ideológiájának tekinthető. Szintén a szláv kölcsönösség eszméjével magyarázható azon érdeklődés is, amely a cseh tudományos körök részéről megnyilvánult Bulgária iránt. A külföldi szakmai közvélemény e vonatkozásban a már többször hivatkozott Konstantin Jireček nevét, és a bolgár történelemről,²⁴ illetve népeletről²⁵ írott műveit tartja számon. Az I. világháború előtti Bulgáriában nemcsak e kutató, hanem legalább három további, szintén cseh értelmiségi segítette a régiségtan, illetve a muzeológia meghonosodását: egyikőjük Szófiában, ketten Várnában. Az első kategóriába Vaclav Dobruski,²⁶ a szófia Nemzeti Múzeum első igazgatója, illetve a szófia főiskola régiségtan-tanára tartozik, a másodikba pedig a Škorpil testvérek, Hermenegild (=Herman) és Karel²⁷. A hivatkozott három kutató közül a Škorpil testvérek munkássága jobban ismert. Életrajzukból itt csak annyit emelnénk ki, hogy ők, bulgáriai megtelepedésük után, kezdetben a várnai gimnáziumban vállaltak tanári állást, régészeti érdeklődésüknek megfelelően azonban egyre több időt szenteltek az északkelet-, illetve dél-bulgáriai lelőhelyek bejárásának. Nevükhöz a régészeti lelőhelyek tucatjainak a felfedezése kötődik,²⁸ és éppen Karel Škorpil volt az, aki kezdeményezte a feltárásokat Pliskában. E teljesítményét azért is kell külön kiemelni, mert az 1989 előtti évtizedekben – talán a félreértelmezett szövetségesi hűség miatt – nem a cseh tudós, hanem az orosz F. J. Uspenskij szerepét volt szokás kiemelni.

Az önálló, bolgár régészeti intézményrendszer kialakulását – a hamvába holt Veliko Tárnovó-i kísérlet után – a szófia Nemzeti Múzeum fentebb már hivatkozott

²² Cončev 1948, 153–158.

²³ Életrajzáról lásd: http://en.wikipedia.org/wiki/Fyodor_Uspensky.

²⁴ Jireček 1876. Érdemes felfigyelni arra, hogy e munka 1889-ben magyar fordításban is megjelent, a nagybecskereki szerkesztésű „Történeti- nép- és földrajzi könyvtár” című sorozat tagjaként (Jireček 1889).

²⁵ Jireček 1889b.

²⁶ Hošek 1964, 9–17.

²⁷ Rövid életrajza az alábbi gyűjteményes kötetben olvasható: Sendov (szerk.) 1989, 86.

²⁸ Ez irányú munkásságukból lásd Škorpil–Škorpil 1885; Škorpil–Škorpil 1898; Škorpil 1886.

1892-es megnyitása, valamint a Bolgár Régészeti Társaság²⁹ 1901-es megalapítása segítette. A bolgár középkori régészet születésnapjának azonban nem ezek a vitathatatlan jelentőségű dátumok tekinthetők, hanem 1899. október 6-a. E napon kezdte meg – Karel Škorpil biztatására – F. J. Uspenskij az akkor még Aboba nevű, északkelet-bulgáriai falu határában elterülő rommező feltárását.³⁰ Az ásatás azzal a céllal indult, hogy bizonyítsa K. Škorpil feltevését: e helyen állt a 7–9. században a bolgár-török fejedelmek első központja, a káni aul. A cseh származású régész jó érzékére vall, hogy már 1905-ben – a szintén északkelet-bulgáriai Čatalar falu határában előkerült Krum-oszlop felirata alapján – minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy e lelőhely valóban Pliska volt, az I. bolgár állam első székvárosa.³¹ A 23,3 km² kiterjedésű lelőhely feltárása az első, 1905-ig tartó ásatási kampány során természetesen nem fejeződhetett be, de ennek ellenére ezen első munkák igen sok eredményt hoztak felszínre és megvetették Pliska későbbi, egészen a harmadik évezred elejéig tartó feltárásának alapjait.

A konkrét eredményeken túl a pliskai ásatások 1899-es megindulásának jelentőségét az adja, hogy e lelőhely feltárása alapvető módon átalakította az ország régészeti kutatásának prioritásait. Már nem az oszmán-török időkből megmaradt, romladozó állagú épületek megmentése, illetve a II. bolgár állam Veliko Tárnovó-i székhelyének vizsgálata volt a fő cél, hanem az adatszolgáltatás az ország fényes, 9–10. századi történetéről. A 19–20. század fordulóján megtalált új prioritást rezidenciális megközelítés, vagy kicsit szemléletesebben rezidenciális optika névvel illethetjük, hiszen 1899 után Pliska vált azon lelőhellyé, amellyel a bolgár kora középkor összes többi leletét össze lehetett és kellett hasonlítani. A vázolt történeti-művészettörténeti megközelítés jogosságát az adta, hogy az igencsak hiányosan fennmaradt írott források alapján az I. bolgár állam története pontosan, azaz minden részletében nem rekonstruálható.

A Pliska feltárása által szükségessé vált szemléletváltást az is sürgette, hogy már az első, 1899–1905-ös kampány során is igen sok új eredmény született.³² Az 1905-ben lezárt munkálatokhoz fűződik mind a belső vár, mind pedig a külső védőöv, azaz a 23,3 km² területet körbefogó földsánc által határolt terület régészeti bejárása, az egyes romok helyének a rögzítése, illetve számos épület alapfalainak a feltárása, rendeltetésük azóta is érvényben maradt meghatározása. A belső vár épületmaradványai közül a legfontosabb a háromhajós, apszisban záródó trónpalota volt, valamint azon pogány szentély, amelynek alapfalaira a palotatemplom ráépült. A 19–20. század fordulóján került sor a belső vár területén kívül kiépült egyházi központ első feltárására. E komplexumon belül pedig az érseki rezidencia egyes épületein túl napvilágra került az I. bolgár állam kereszténység-

²⁹ Petrov 1991, 57–60.

³⁰ Dončeva-Petkova 2000, 9–18.

³¹ Rašev–Dimitrov 1999, 9.

³² Az egyes munkálatok időrendjének, illetve pontos helyének áttekintésében Ljudmila Dončeva-Petkova cikke (Dončeva-Petkova 2000, 9–18), illetve a Rašo Rašev és Janko Dimitrov által összeállított kutatástörténeti áttekintés (Rašev–Dimitrov 1999) segíthet.

nek legfontosabb épülete, a maradványaiban is monumentális nagy bazilika. A pliskai rezidencián folytatott intenzív keresztény térítés tanúbizonyságaként pedig már a 19–20. század fordulóján további 20 kisebb templom helyét is felmérték a külső sánc által határolt területen, melyek feltárására csak az 1945 utáni első években került sor.

Az első feltárási kampány egy további érdeme, hogy már 1905-ben megjelent a munkálatok részletes közleménye,³³ kiegészülve egy olyan képes albummal, amelyben nemcsak az egyes feltárt épületek alaprajza került publikálásra, hanem a törmelékrétegekben kibontott használati tárgyak, így például cserépedény-töredékek is.³⁴

A pliskai aul feltárásán túl azonban Bulgáriában a 19–20. század fordulóján két további olyan, óbolgár lelőhely vizsgálata is megindult, ahol a feltárások – különböző intenzitású fázisokban ugyan –, de szintén napjainkig folynak. 1905-ben ugyanis K. Škorpil és F. J. Uspenskij egy másik, szintén igen nagy kiterjedésű rommezőn, Veliki Preslavban indított feltárásokat, ugyanott, ahol majd egy évtizeddel korábban, 1897-ben Vasil Zlatarski egy monumentális épület nyomait kutatta.³⁵ A preslavi lelőhely vizsgálatát az indokolta, hogy a kortárs bolgár források ide lokalizálták a Simeon cár által kiépített új székvárost.³⁶ A feltárások során pedig igen hamar beigazolódott, hogy Preslav valóban a bolgár cárok második, talán még Pliskanál is reprezentatívabb módon megépített, 10. századi székhelye volt.³⁷ Az első ásatási kampány során itt a belső vár északi kapujának a részlete került napvilágra.

A harmadik, szintén méltán híres lelőhely Pliska szomszédságában, Madara falu határában található.³⁸ Itt egy sziklafal emelkedik, amelyen egy monumentális méretű, oroszánt leszuró lovast ábrázoló relief látható. A bolgár középkorkutatás számára e relief akkor kezdte elnyerni az őt megillető helyét, amikor K. Škorpil 1905-ben, első ízben tudományos igénnyel közzétette a lovas pontos rajzát. Škorpil nemcsak az ábrázolást, hanem a köré vésett feliratokat is reprodukálta, pontosabban reprodukálni igyekezett.³⁹ A monumentális méretű relief jelentőségének a felismerése ellenére a madarai sziklafal tövében csak évtizedekkel később, a két világháború közötti időszakban indultak meg a feltárások.⁴⁰ Így csak ez időben sikerült azt is felismerni, hogy Madarában állt az I. bolgár állam harmadik fontos rezidenciális központja. A késést talán az is okozhatta, hogy – K. Škorpil közlése ellenére – még hosszú ideig továbbélt azon téves nézet, amely szerint a madarai relief a trák lovasisten római kori ábrázolása.

³³ Materialy dlja Bolgarskih' drevnostej Aboba-Pliska. Izvjastija Russkago Arheologičeskogo Instituta v' Konstantinopoljah 10. Sof. 1905.

³⁴ Aboba – Pliska. Al'bum' k' X. tomu Izvjastija Russkago Arheologičeskogo Instituta v' Konstantinopoljah. [Sof.] 1905. Tipografija Hr. Reissera i synovej.

³⁵ Džumaliev 1968, 14.

³⁶ Veliki Preslav megépülésének körülményeit összefoglalta: Gjuzelev 2001a, 278–281.

³⁷ Veliki Preslav szerepét a közelmúltban elemezte: Ovčarov 1980.

³⁸ A madarai kutatások első fázisáról lásd Velkov 1934, 88–103.

³⁹ Aboba – Pliska. Al'bum' k' X. tomu Izvjastija Russkago Arheologičeskogo Instituta v' Konstantinopol' 10 (1905) 84. tábla.

⁴⁰ Madara kutatástörténetét a közelmúltban áttekintette: Dujčev 1992, 5.

Nem lehet vitás, hogy a rezidenciális központok feltárásai révén a bolgár középkorrégészet valódi „nemzeti régészetté” vált.⁴¹ Az sem képezheti azonban vita tárgyát, hogy Bulgária vonatkozásában már az I. világháború előtti évtizedekben sem a bolgár történelemhez szorosan kötődő lelőhelyek kerültek a nemzetközi érdeklődés homlokterébe. Az 1880–1890-es években meghonosított ókeresztény régészet egyes emlékei bukkannak fel a világnyelveken írott elemzésekben. Az egyes templomok számbavételén túl több, és nem csak tudománytörténeti jelentőséggel bíró, nemzetközi szintű összefoglalás is tárgyalja ezen emlékeket, világnyelveken.⁴² Így nyugodt szívvel kimondható, hogy a 19–20. század fordulóján az észak-balkáni térségben a kora keresztény emlékek vizsgálata nemzetközileg is értékelhető szintre jutott el egy-egy tartományban, illetve országban: az Osztrák–Magyar Monarchia részévé vált Bosznia-Hercegovinában, valamint Bulgáriában.

Összefoglalás

A bolgár középkorrégészet első négy évtizedét az határozta meg leginkább, hogy össze tudott kapcsolódni az építészettörténeti szemléletmód a nemzeti történelem iránti érdeklődésből következő kutatási témákkal. Ezek összekapcsolódása folytán válhatott a 19–20. század fordulójától a bolgár középkori régészet legfontosabb régiójává az ország északkeleti része, Pliska, Preslav és Madara körzete. Kissé sarkítva azt is lehetne mondani, hogy Bulgáriában a középkori régészet annak a folyamata, hogyan vált a rezidenciális megközelítésből, azaz az északkelet-bulgáriai, uralmi központok kőépületeinek a feltárásából az ország egész területére kiterjedő, komplex, azaz az egykori anyagi kultúra egészét számon tartani igyekvő tudományág. Oly módon azonban, hogy e három lelőhely mindvégig meg tudta őrizni primátusát. Így is azonban a bolgár középkorrégészet első fejezetének a történetét akkor tudjuk pontosan átlátni, ha a rezidenciális optika kialakulása mellett négy további alapvető, és sajnos csak részben pozitív jellegzetességre is felfigyelünk.

Első helyen arra, hogy a bolgár régészetet jelentős mértékben külföldiek alapozták meg. Fentebb már többször is utaltunk egyes cseh, illetve orosz régészek el nem évülő érdemeire. Hiba lenne azonban megfeledkezni arról, hogy igen hamar megindult a bolgár kutatógárda kiválasztódása is, hiszen már az 1879-es, Veliko Tárnovó-i régészeti társulat tagjainak a többségét is bolgárok alkották. Sőt az 1901-ben alapított Bolgár Régészeti Társaság alapítói között nemcsak Karel Škorpil szerepelt, hanem Jordan Gospodinov, Rafail Popov, vagy a kiváló történész Vasil Zlatarski.⁴³

⁴¹ Maga e fogalom is használatos, nemcsak Bulgáriában, hanem a térség több további országában is, pozitív jelentéstartalommal!

⁴² Kalinka 1906; Wulff 1914; Millet 1916.

⁴³ Életrajzát közli: Sendov (szerk.) 1989, 39. Munkásságának régészeti vonatkozásait összefoglalta: Stančev 1966, 69–70.

Második helyen azt kell kiemelni, hogy a régészeti kutatás – egy rövid kezdeti Veliko Tárnovó-i korszak után – már az első évtizedekben Szófia-központú keretek közt fejlődött ki. A régészet fővároshoz kötődése természetesen nem bolgár sajáttság, hiszen analóg jelenségek a régészet mint tudományág minden olyan kutatási területén megfigyelhetők, amely állami keretek között alakul ki és fejlődik. Bulgáriában a főváros-központúság viszont azt is jelentette, hogy az I. és II. bolgár állam legfontosabb lelőhelyei földrajzi szempontból is távolra kerültek a legjelentősebb kutatóktól, illetve a döntéshozatali helyektől. E kijelentés tényének az igazságtartalmát pedig az sem ingatja meg, hogy Szófián kívül más nagyobb bolgár városokban is kialakultak kisebb régészeti műhelyek. Nézőpontunk szempontjából elsősorban Várna szerepe emelendő ki, a pliskai, preslavi és madarai ásatások megindítása miatt.

Harmadik helyen pedig arra kell utalnunk, hogy a bolgár középkorrégészet első, azaz az I. világháború kitörése előtti korszakát alapvető módon meghatározta egy negatív tényező is. Nevezetesen az, hogy az oszmán-török uralomra jellemző nemtörődomség igen sok régi, de rossz állagú épületet, illetve romot hagyott hátra. Ezek konzerválására viszont nem mindig állt rendelkezésre kellő mennyiségű forrás, különösen a fővárostól távolabbi vidékeken.

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, azt is ki kell emelni, hogy a „rezidenciális optikán” és az ókeresztény emlékek kutatásán túl már a 19. század végétől felbukkan egy további, prioritásként kezelt kutatási terület: Macedónia. Az 1912-ig török uralom alatt álló földrajzi tájegységben bolgár régészek vagy történészek helyszíni kutatást „természetesen” csak igen korlátozott mértékben (a bolgárbarát félkatonai egységek tagjaiként) végezhettek. Így is azonban szinte szimbolikus jelentőséggel bírt Macedónia iránti érdeklődésük. Az ország politikai elitje által megfogalmazott területi igényeknek ez mintegy a szellemi síkon történt alátámasztását jelentette. Mivel pedig a bolgár történészek és régészek kutatásainak e szimbolikus síkját a szomszédos észak-balkáni államokban jól értették, a bolgár kutatók már a 19. század végén éles vitákba keveredtek egyes szerb és görög kollégáikkal.

Irodalom

Angelov 1966

Angelov, Bonju St.: Arheologičeski vesti v sârbški pâtepiši prez XVII–XVIII v. *Arheologija* 8/3 (1966) 57–59.

Angelov 1980

Angelov, Dimitar: *Die Entstehung des bulgarischen Volkes*. Berlin, 1980.

Angelov (főszerk.) 1981

Istorija na Bălgarija. II. Părva bălgarska dăržava. Chefred.: Angelov, Dimitar. Sofija, 1981.

Angelov 1980

Angelov, Petâr: Sofija v starobâlgarskata knižnina (XI– IV v.). In: *Srednovekovnijat bâlgarski grad. Bâlgarsko Istoričesko družestvo. Naučni konferencii 2. Red.:* Petrov, Petâr. Sofija, 1980, 365–371.

Beševliev 1982

Beševliev, Veselin: Prinosât na Luidži Marsili za proučvaneto i kartografiraneto na bâlgarskite zemi. In: *Problemi na geografijata. II.* Sofija, 1982, 43–45.

Bojadžiev 1959

Bojadžiev, Stefan: Prinos kâm istorijata na krepostnata stena na Serdika. *Arheologija* 1/3–4 (1959) 35–45.

Cončev 1948

Cončev, Dimitâr: Narodnijat arheologičeski muzej v Plovdiv. *Godišnik na Narodnija arheologičeski muzej Plovdiv* 1 (1948) 153–158.

Čilingirov 1978

Tschilingirow [=Čilingirov], Asen: *Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien, 4. bis 18. Jahrhundert.* Berlin, 1978.

Dmitrova 1959

Dmitrova, A. I.: Ruski obštenstvenici za sâzdavaneto na arheologičeski institut v Bâlgarija. *Arheologija* 1/1–2 (1959) 117–123.

Dončeva-Petkova 2000

Dončeva-Petkova, Ljudmila: 100 godini arheologičeski razkopki v Pliska. *Pliska–Preslav* 8 (2000) 9–18.

Dujčev 1992

Dujčev, Ivan: Ezičeska i hristijanska Madara. In: *Madara. III. Red.:* Velkov, Velizar. Izdatel-ska kâšta Ilija R. Blâskov. Šumen, 1992.

Džumaliev 1968

Džumaliev, Georgi: Šestdeset godini arheologičesko družestvo „Tiča“ v gr. Preslav (1906–1966). In: *Preslav, sbornik. I. Red.:* Stančev-Vaklinov, Stančo. Sofija, 1968, 14–16.

Filov 1913

Filov, Bogdan: *Sofijskata cârkva Sv. Sofija.* Sofija, 1913.

Georgieva–Velkov 1957

Georgieva, Sonja–Velkov, Velizar: *Bibliografija na bâlgarskata arheologija (1879–1955).* Sofija, 1957.

Getov 1992

Getov, Ljudmil: Katedrata po arheologija. *Godišnik na Sofijskija Universitet „Sv. Kliment Ohridski“.* *Istoričeski fakultet* 80 (1987) 1992, 169–174.

Gjuzelev–Koder 2000

Gjuzelev, Vasil–Koder, Johannes: Das Prodomos-Kloster von Sosopol und die dort auf-gefundene Grabungsinchrift. In: *Lithostrôton. Studien zur byzantinischen Kunst und Ge-schichte. Festschrift für Marcel Restle.* Hrsg.: Borkpoo, Birgit–Steppan, Thomas. Stuttgart, 2000, 93–105.

Gjuzelev 2001

Gjuzelev, Vasil: Cherana Bulgara de loco nomine Acrida. (Novi venecijanski dokumenti ot 1390–1415 g. za bálgarski robi na ostrov Krit.) *Palobugarica – Starobálgaristika* 25/4 (2001) 3–26.

Gjuzelev 2001a

Gjuzelev, Vassil: Die Hauptstadt-Entwicklung in Bulgarien. *Palobugarica – Starobálgaristika* 25/4 (2001) 278–292.

Gleni 2001

Gleni Miša: *The Balkans: Nationalism, War & Great Powers, 1804–1999*. A hivatkozások a munka szerb-horvát nyelvű változatából származnak. Galni miša: *Balkan 1804–1999 (Nacionalizam, rat i velike sile)*. Beograd B92 – samizdat, 2001.

Hodinott 1975

Hodinott, F. Ralph: *Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction*. London–Tonbridge, 1975.

Hopp 1974

Hopp Lajos: „Misia vagy Bolgárország” régi magyar krónikásai. *Filológiai Közöny* 20 (1974) 38–66.

Hošek 1964

Hošek, Radislav: Život i naučno delo na Vaclav Dobruski. *Arheologija* 6/3 (1964) 9–17.

Ilieff 1936

Ilieff, Athanas: La science et la vie scientifique en Bulgarie. *Revue Internationale des Études Balkaniques* 2/1–2 [3–4] (1936) 544–550.

Jireček 1876

Jireček, Konstantin Josef: *Geschichte der Bulgaren*. I. Prag, 1876.

Jireček 1882

Ireček, Konstantin: *Stari pâtešestvia po Bálgarija ot XV – XVIII stoletje*. Sofija, 1882.

Jireček 1889

Jireček, Konstantin Josef: *A bolgárok története*. Nagy-Becskerek, 1889. (Történeti- nép- és földrajzi könyvtár 17.)

Jireček 1889b

Ireček, Konstantin: *Pátuvanja po Bálgarija*. Plovdiv, 1899.

Kalinka 1906

Antike Denkmäler in Bulgarien. Unter Mitwirkung von E Borman etc. Bearbeitet von Ernst Kalinka. Wien, 1906.

Kanitz 1882

Kanitz, Felix: *Donaubulgarien und der Balkan*. I–III. [2. ed.] Leipzig, 1882.

Mijatev 1976

Mijatev, Péter: *Madžarski pâtepisci za Balkanite XVI–XIX v*. Sofija, 1976.

Millet 1916

Millet, Gabriel: *L'École grecque dans l'architecture byzantine*. Paris, 1916. [Reprint: London, 1974.]

Mladenova–Žečev 1982

Mladenova, Margarita–Žečev, Nikolaj: Rumânski pâtepisci ot XIX vek za bâlgarskite zemi. Sofija, 1982.

Moravcsik 1958

Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica*. I. Berlin, 1958.

Ostrogorsky 1965

Ostrogorsky, Georg: *Geschichte des byzantinischen Staates*. München. 1965.

Ovčarov 1980

Ovčarov, Dimitâr: *Vâznikovane i oformjane na Preslav kato srednovekoven bâlgarski grad*. Sofija, 1980.

Petrov 1991

Petrov, Petâr: Obrazvane na bâlgarskoto arheologičesko družestvo v Sofija. *Arheologija* 33/3 (1991) 57–60.

Petrov–Gjuzelev 1978

Petrov, Petâr–Gjuzelev, Vasil: *Hrestomatija po istorija na Bâlgarija*. I. Sofija, 1978.

Pirivatrić 1997

Pirivatrić, Srdjan: *Samuilova država. Obim i karakter*. Beograd, 1997. [A külső borítón 1998!] (Vizantinološki Institut SANU, Posebna izdanja, knj. 21.)

Popov–Kacarov–Gospodinov 1912

Popov, Rafail–Kacarov, Gabriel I.–Gospodinov, Jordan: *Predhistoričeski i starohristijanski pametnici ot Sofija i okolnostta*. Sofija, 1912.

Protič 1912

Protič, Andrej: *Arhitektoničeskata forma na sofijskata cârkva Sv. Sofija*. Sofija, 1912.

Rašev–Dimitrov 1999

Rašev, Rašo–Dimitrov, Janko: *Pliska, 100 godini arheologičeski raskopki*. Šumen, 1999.

Runciman 1930

Runciman, Steven: *A History of the First Bulgarian Empire*. London, 1930.

Sendov 1989

Bâlgarska Akademija na Nauite. Akademici i člen-korespondenti 1869–1984. Red.: Sendov, Blagovest Hristov. Sofija, 1989.

Slavčev 1980

Slavčev, Petâr: Arheologičeski proučvanija vâv Veliko Târnovo. In: *Srednovekovnijat bâlgarski grad. Bâlgarsko Istoričesko družestvo. Naučni konferencii 2*. Red.: Petrov, Petâr. Sofija, 1980, 167–168.

Stančev 1966

Stančev, Stančo: Profesor Vasil Zlatarski i bâlgarskata arheologija. *Arheologija* 8/2 (1966) 69–70.

Stančeva 1981

Stančeva, Magdalina: Serdika i Prabâlgarite. *Pliska-Preslav* 2 (1981) 187–189.

Stančeva 1989

Stančeva, Magdalena: Arheologičeskoto nasledstvo na Sofija. Formirane, sãstojanie, problemi. In: *Serdika. 2. Arheologičeski material i proučvanija*. Sofija, 1989, 6–36.

Škorpil 1886

Škorpil, Herman: *Spomen za Sliven i manastirite mu*. Sliven, 1886.

Škorpil–Škorpil 1885

Škorpil, Karol–Škorpil, Herman: *Najkoj beležki vãrhu arheologičeskite i istoričeski izsledovanija v Trakija*. Plovdiv, 1885.

Škorpil–Škorpil 1898

Škorpil, Karol–Škorpil, Herman: *Mogili*. Plovdiv, 1898.

Vãžarova 1960

Vãžarova, Źivka: *Ruskite ućeni i bãlgarskite starini*. Sofija, 1960.

Velkov 1934

Velkov, Ivan: Razkopki v Madara. In: *Madara. I*. Sofija, 1934, 88–103.

Velkov 1966

Velkov, Velizar: Zur Geschichte der Stadt Serdica (Sofia) vom IV.–IX. Jhdt. *Études Historiques* 3 (1966) 53–60.

Velkov 1991

Velkov, Velizar: Sofia zwischen Antike und Mittelalter. In: *Frühgeschichte der europäischen Stadt*. Berlin, 1991, 92–96. (Zentralinstitut für alte Geschichte und Archãologie, Schriften zu Uhr- und Frühgeschichte 44.)

Wulff 1914

Wulff, Oskar: *Altchristliche und byzantinische Kunst. I–II. Handbuch der Kunstwissenschaft [Reihe]*. Berlin–Neubabelsberg, 1914.

Zlatarski 1927

Zlatarski, Vasil: *Istorija na bãlgarskata dãrŹava prjaz' srajdnijat vjakove. I/2*. Sofija, 1927. [Reprint: Sofija, 1994–1995.]

ABOUT THE FIRST FOUR DECADES OF THE MEDIEVAL ARCHAEOLOGY
IN BULGARIA
MIKLÓS TAKÁCS

The aim of our study is to introduce how mediaeval archaeology spread in Bulgaria after the country became independent in 1878, and how this research area developed till 1918. The history of Bulgaria between 1878 and 1918 is overlooked because the knowledge of the events is of great importance to be able to understand what issues arose and how mediaeval archaeology spread in the given country.

In the study, the main research directions formed between 1878 and 1918 and still valid from several aspects are dealt with as a fundamental issue. It can be stated that mediaeval archaeology was present in the scientific and cultural life from the moment of the independence of Bulgaria as there were great expectations concerning the discovery of the past of the nation. In the Middle Ages the Bulgarian statehood ceased to exist twice. So it seemed improbable that Bulgarian mediaeval history could be reconstructed merely based on written sources surviving incompletely.

The first mediaeval archaeological excavations in Bulgaria began already in the year right after the re-foundation of the state, in Veliko Târnovo, the capital of the second Bulgarian state. A Czech historian, Konstantin Jireček played a prominent role in introducing this branch of the humanities. Unfortunately, this initiative faded away after the capital of the new state moved to Sofia also in 1879. As in Sofia there still stood several 4th century churches—it is true they were rebuilt—they became the fundamental targets of archaeology to be born, and this strengthened the archaeology of the age of the early Christianity and the early Byzantine age. Thanks to Russian and Czech archaeologists with Pan-Slavic mentality, who played an important role in the cultural life of the re-founded country, interest in subjects of Slav character also grew in the meantime. The development of the network of institutions started with the foundation of the National Museum in 1892, the centre was Sofia.

The birthday of the Bulgarian mediaeval archaeology is 6 October 1899. It was this day that the Russian Fyodor J. Uspenskij encouraged by a Czech, Karel Škorpil began the excavations on the boundary of a north-eastern village, Aboba. It was proved that the first centre of Pliska, Bulgarian–Turkish princes, the khan aul was here in the 7th–9th centuries. Naturally, the uncovering of the Pliska discovery place of 23.3 km² could not be finished during the first excavation till 1905. However, the first work was successful, and laid the foundations of the later uncovering of Pliska up to the beginning of the third millennium.

Besides the concrete results, the significance of starting the Pliska excavations in 1899 lies in the fact that disclosing this discovery place basically transformed the archaeological priorities of the country. The main aim was not to save the dilapidated buildings from the Osman–Turkish times and to research the seat of the second Bulgarian state, Veliko Târnovo but to disclose information about the great history of the country in the 9th–10th centuries. The first Bulgarian state became the centre of interest because the notion of the greatness of the nation can be represented through its history. The territory of the first Bulgarian state was not only

that of Bulgaria of the 20th–21st century but included at least half of the Balkan Peninsula, thus e.g. the desired Macedonia as well. Moreover, Wallachia and a part of the Carpathian Basin were also under Bulgarian rule or influence in the 9th century. Besides the size of its area, two other conditions increased the importance of the first Bulgarian state, Khan Boris' conversion to Christianity in 864, in a way, set an example to some south-eastern or eastern European barbaric powerful elite how to found a state by converting to Byzantine Christianity. Moreover, as the Bulgarians sheltered the disciples of Methodius fleeing from the Principality of Moravia in 887, they ensured the survival of the Slav liturgy and the Glagolitic alphabet. Saving the Orthodox liturgy and the Glagolitic writing system proved to be of really high importance, especially in the light of the fact that at the turn of the millennium the military elite of Kievan Rus chose Christianity introduced by Cyril and Methodius.

Besides the excavation of the aul in Pliska, the research of further two old Bulgarian discovery places began in Bulgaria at the turn of the 19th–20th century, and the work is still going on. In 1905 K. Škorpil and F. J. Uspenskij started an excavation on another, also vast area of ruins, in Veliki Preslav. The research of the discovery place in Preslav was decided because the contemporary Bulgarian sources localised the new capital built by tsar Simeon. During the excavations it was proved very soon that Preslav was really the second, perhaps even more excellently constructed seat of the Bulgarian tsars than Pliska in the 10th century.

The third, rightly famous discovery place is in the vicinity of Pliska, on the boundary of the village, Madara. Here a precipice rises, where an enormous relief depicting a horseman stabbing a lion can be found. This relief started to have its due place in the Bulgarian research into the Middle Ages when K. Škorpil published the exact drawing of the horseman with great pretension for the first time in 1905. Škorpil reproduced not only the depiction but the inscriptions engraved around it, more exactly tried to reproduce them. In spite of the recognition the significance of this enormous relief, at the foot of the precipice in Madara, excavations only started several decades later, in the period between the world wars.

At the turn of 19th–20th centuries, the new priority was given to the residential approach. After 1899, Pliska, Preslav and Madara were the discovery places the finds of which could and had to be compared with all the finds of the Bulgarian Middle Ages. No doubt that by the excavations of the residential centres, the Bulgarian mediaeval archaeology have become real “national archaeology”. The national perspective gives also the explanation of the fact, why had the description and Bulgarian interpretation of the archaeological heritage of Macedonia appeared already on the turn of the 19th and 20th century.

— MTA —

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

KECSKEMÉTI KATONA JÓZSEF MÚZEUM

ISBN 978-963-416-001-4

9 789634 160014